UNIVERSITY OF DELHI

ARTS LIBRARY

KASHI SANSKRIT SERIES

(HARIDÂS SANSKRIT GRANTHAMĀLĀ)

NO. 93.

(Kurmakānda Section No 7.)

APASTAMBK DHARMASŪTRA

WITH THE COMMENTARY UIJWALA

By JSA

STRI HABADATTA MISTRA

Edited with-Notes, Introduction Word Index, Etc.,

by vēdavisārada, mīmāmsākēsarī,

PANDIT. A. CHINNASWAMI S'ASTRI Professor, Benares Hindu University.

MĬMĀMSĀSĪROMANĪ

Pandit. A. Ramanatha S'astri Mīmāmsādhyāpaka Sanskrit College, Tirupati.

PRINTED-PUBLISHED & SOLD BY

JAI KRISHNA DÂS HARIDÂS CUPTA

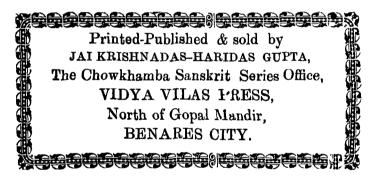
The Chowkhamba Sanskrit Series Office,

Benares City.

1932.

[Regestered According to Act XXV. of 1867.

All Rights Reserved by the Publisher]

Printed by Jai Krishna Das Gupta at the Vidya Vilas Press, Benares.

हरिदाससंस्कृतप्रन्थमालासमाख्य-काशीसंस्कृतसीरिज्पुस्तकमालायाः

83

कर्मकाण्डविभागे (७) सप्तमं पुष्पम् ।

आपस्तम्बधर्मसूत्रम्।।

at the same

श्रीमद्धरदत्तामिश्रविराचितवा उज्ज्वलाख्यया घृत्त्या संवलितम् ।

श्रीकाशीहिन्द्विश्वविद्यालयप्रधानमीमां माध्यापकेन ''वेदविशारदेन, मीमांस केसरिणा'' परिडतप्रवरेण श्रीचि<u>त्रस्वामि</u>शास्त्रिणा

श्रीपरपुरीविराजमानश्रीवेङ्कुटेश संस्कृतमहाविद्यालये पूर्वमीमां साध्यापकेन, मीमांसाशिरोमणिना पं० ग्रा. रामनाधशास्त्रिणा च टिप्पण्यादिभिस्संयोज्य संशोधितम् ।

प्रकाशक:----

् जयकृष्णदास-हरिदास गुप्तः— चौखम्बा-संस्कृत-सीरिज़ आफिस्र, व वनारस सिटी।

सं० १९८९

राजकीयनियमानुसारेणास्य सर्वेऽधिकाराः प्रकाशकेन स्वायशीकृताः।

इस कार्यालय द्वारा "कार्शासंस्कृतसीरिज" के अलाव और भी ३ सीरिज यथा "चौक्षम्ब संस्कृतसीरिज" "बनारससस्कृतसीरिज" "इरिदाससंस्कृतसीरिज" प्रम्थ-

मालायें निकलती हैं तथा इन ४ सीरिजों के पश्चात् और भी विविध शास्त्र की पुस्तकें प्रकाशित की गई हैं तथा अन्य सब स्थानों के छपे हुए संस्कृत तथा भाषा-भाष्य के

प्रन्थ विक्यार्थ प्रस्तुत रहते हैं, सूचीपत्र पृथक् मंगवाकर देखें । इसके अलावा हमारे यहां सर्व प्रकार की संस्कृत, हिन्दी, अङ्केजी की सुन्दर छपाई होती है, परीक्षा प्रार्थनाय है ॥

पत्रादि प्रेषणस्थानम्---

जयकृष्णदास-हरिदास गुप्तः--

''चौलम्बा संस्कृतमीरिज़" आफिस, विद्याविलास प्रेस,

गांपालमन्दिर के उत्तर फाटक, बनारस सिटी।

श्रीगणेशाय नमः ॥

भूमिका ॥

इदिमदानीं श्रीमदापस्तम्बमहार्षप्रणीतं धर्मस्त्रं श्रीमिश्रहरदत्तप्रणीत्या उज्वलाख्यया वृत्त्या समुज्विलतं मुद्रियत्वा प्रकाशं प्रापय्य प्रेक्षावतां चक्षुर्गीचरतामापाचते । प्रन्थोऽयं बहुत्र बहुषा मुद्रितोऽपि एतिई दौर्लभ्य-मेवाऽऽसाद्य एतदधीतिबोधाचरणप्रचारकाणां छात्राणामध्यापयितॄणां च कामिप कष्टामेव दशामापादयन्नवर्तत । तिददं दुःखं दूरीकर्त्तुकामेन चौर्सम्बासंस्कृतपुस्तकालयाधिपतिना सुरभारतीसवनकफलमात्मजीवितमापादयत्र श्रेष्ठिवर्येण श्रीजयकृष्णदासगुप्तमहोदयेन प्रन्थस्याऽस्य पुनस्संस्करणे कृतमतीभ्य एतत्संशोधनार्थमावामभ्यार्थतो । आवाभ्यामिप तिचिन्तितं साधु मन्वानाभ्यां कार्यमेतत्स्वीकृत्य, अध्ययनाध्यापनाद्यविशिष्टेऽल्पी-यिस काले यथामित परिशोध्य प्रकाशं नीतोऽयं ग्रन्थः ।

एतद्रन्थसंशोधनार्थं अधोक्कितान्यादर्शपुस्तकानि समुपयोजितानि-

- (१) कुम्भघोणे नागराक्षरेषु मुद्रितं मदीयं पुस्तकमेकम् ।
- (२) मुम्बय्यां Dr. बूलर् महाशयेन मुद्रितं विश्वविद्यालयीयं पुस्तकं द्वितीयम् ।
  - (३) अस्मन्मातुलगृहादानीतं ग्रन्थाक्षरैस्तालपत्रेषु लिखितं तृतीयम् ।
- (४) पण्डितप्रवरश्रीविद्याधरशर्ममहोदयानां हस्तलिखितं पुस्तकं चतुर्थम् ।
- (५) मैस्र्रपुरे देवनागराक्षरेषु मुद्रितं सरस्वतीभवनाल्लब्धं पुस्तकं पञ्चमम् ।
  - (६) महीशूरपुर एव तैलङ्गाक्षरेषु मुद्रितं पष्ठम्।
- (७) दक्षिणदेशस्थसुन्दरगिरि समाख्यश्राम (नल्खर्) वास्तव्यानां श्रीमतां पं कल्याणसुन्दरशास्त्रिणां श्रन्थाक्षरैस्तालपत्रेषु लिखितं सप्तमम् ।
  - (८) श्रीमतामाचार्यध्रुवमहोदयानां पुस्तकमांग्लभाषानुवादरूपमष्टमम् ।

ष्तत्पुस्तकाष्टकमवलम्बय संशोध्य मुद्रिनमपीदं पुस्तकमन्ततः पुरुष-स्वभावमुल्भया कयाचिद्शुद्धिसन्तत्वाऽपरित्यक्तमेव वर्वतीति तदपनुत-येऽशुद्धसंशोधनं ग्रन्थान्ते सिवयोजितम् । प्रथमप्रश्नीयस्याऽष्टमपटला-स्मकस्याऽध्यात्मपटलस्याऽपरा काचिद्याख्या श्रीमच्छद्धरभगवत्पाद्युचार्य-प्राणीता अनन्तशयनग्रन्थमालायां पूर्वं मुद्रिताऽपि अध्येतृसीकर्यार्थमंत्रैवोज्व-लया साकं पुनर्मुद्रिता । यद्यपि व्याख्याया अस्याः शद्धरभगवत्पादीयत्वेऽ-त्रेव तथोल्लेखनमृते नाऽन्यत्किञ्चन प्रमाणमुपलभ्यते, नाऽपि तदीयव्या-ख्याशिल्याऽन्यत्र स्थितया सहेयं संवद्ति, तथाऽपि यावत्तद्नुरोषि विरोषि वा प्रमाणमुपलमामहे तावदिस्मिन्विपये जाधंमावमेव श्ररणं समुचितं मन्वानौ तृष्णीमास्बहे ।

स्त्रप्रणेतुः श्रीमदापस्तम्बमहर्षः श्रीमिश्रहरदत्ताचार्यस्य चेतिवृत्तविषये यदुक्तमस्माभिरापस्तम्बगृत्वस्त्रम्मिकायां, न तताऽधिकं विशेषं वक्तुं
पार्यतेऽस्मद्धस्तगतांमितिहासिकसामग्रीमवलम्ब्यं, परन्तु—हरदत्ताचार्याः मद्वदेशान्तगतचोल्देशनिवासिनः द्राविडभाषाभाषिणश्चेत्यवगम्यते तदीयैरेवं
वचनः। त हि— 'यथावर्षं प्रजा दानं दूरेदर्शनं मनोजवता' (आप.
धर्म. २-२३-७) इति स्त्रव्याख्यानावसरे दूरदर्शनोदाहरणार्थं यस्य कस्यचिद्देशस्योषादाने प्रसक्ते, 'चोल्ंप्क्विस्थितास्तदेव हिमवन्तं दिदृक्षेरन्'
हति चोल्देशमेवोषाददते। एवं 'स्रीभ्यस्सर्ववर्णेभ्यः' (आप. धर्म. २२९-१६) इति स्त्रे 'द्राविडाः कन्याः मेषस्थे सवितर्यादित्यप्रजामाचरन्ती'ति द्राविडाचारमेव प्रमाणयन्ति । एवमेव गोतमधर्मस्त्रव्याख्यायां मिताक्षरायामिष्(१) 'बाल्देशान्तरितप्रविज्ञानामसिष्ण्डानां सद्यक्शोचम्' (गो. ध. १४--४४) इत्याशोचप्रकरणस्थं
स्त्रं व्याचक्षाणाः 'अनुष्ठानमिष चोल्देश प्रायेणेवम्'(२) इति चोलेदेशाचारमेव प्रमाणयन्ति । एवं तत्रैव 'मोज्ञी ज्या मौर्वी मेखला क्रमेणे'

⁽१) इमे एव हरदत्ताचार्याः गौतमधर्मसूत्रव्याख्यातार इति निरूपितमापस्त-म्यगृह्मसूत्रभृमिकायाम् । तत् ततोऽवगन्तव्यम् ।

⁽२) गौतमधर्मसूत्रवृयाख्यायां मिताक्षरायां मद्रपुरे तैलङ्गाक्षरमुद्रितायां ११९ २३ पङ्कौ द्रष्टच्यम् ।

(गौ. घ. १--१५)ति स्त्रे(१) 'मूर्वा आरण्य ओषधिविशेषः, यस्याऽर-स्निप्रमाणानि पत्राणि द्यङ्कुळविस्ताराणि, मरल् इति द्राविडभाषायां प्रसि-द्धि'रिति,(२) 'कुण्डाशी' (गौ. घ. (१५--१८) इति स्त्रेत, 'किलासः त्वग्दोषः तेमल् इति द्राविडभाषायां प्रसिद्धः' इति च द्राविडीमेव प्रसिद्धिमु-पाददाना इमे आत्मनो द्राविडदेशनिवासित्वं द्राविडभाषाभाषित्वञ्च स्पष्टमे-वाऽवगमयन्ति ।

उज्वलानाकुलयोः पौर्वापर्यालोचनायां प्रथममनाकुला तत उज्वलेत्य-वगम्यते, यत उज्वलायां बहुत्र ''तस्यापि प्रयोगो गृह्य एवोक्तः । 'प्रपश्चित-मेतत् मृद्धे' ''वयं तु न तथेति गृह्य एवाऽवोचाम'' 'एतत् गृह्ये व्याख्यातम् , (आप. घ. पृ. ५१, ७२, २०८) इति व्यपदिष्टं तैः । अते। यथा मूलमू-तयोर्गृह्यधर्मसूत्रय्रम्थयोः पौर्वापर्यं, एवमेव तद्वृत्त्योरनाकुलोज्वलयोरपीति प्रतीयते—इत्येतावदाधिकमत्र विवक्षितम् ।

एतन्मुद्रणविषये पुस्तकप्रदानेन, पुस्तकालयीयं नियममप्यविगणय्य यावन्मुद्रणमस्मद्धस्त एव पुस्तकस्याऽवस्थापनेन चाऽस्मान् सुदूरमनुगृही-तवतां श्रीमतामाचार्यभ्रुवमहोदयानां, श्रीमतां पण्डितप्रकाण्डगोपीनाथक-विराजमहोदयानां, अन्येषाञ्च विबुधवरेण्यानां विषयेऽत्यन्तमधमणीवावां तान् प्रति कार्तज्ञमतितरामाविष्कुर्वहे ।

एवं सुरभारतीसमुर्ज्जीवनबद्धपिकरं श्रीजयकृष्णदासहरिदासगुप्तम-होदयं श्रेष्ठिवर्यं प्रति बह्वीराशिषः प्रयुञ्ज्वहे ।

इतः पूर्वतनान्यदसीयानि संस्करणान्यपेक्ष्य संस्करणेऽस्मिन् केनाऽपि चन वैजात्येन तादृश्या च छात्रोपकृत्या भाव्यमिति संकल्पेनाऽऽवाभ्यामत्र य-तितम् । तत्राऽऽवां प्राप्तसाफल्यो न वेति निर्णये मनीषिमनीषैव निकषोपलः

इति सर्वं शिवम् ॥

वाराणसी चैत्रक्रुष्णनवमी सं० १९८८ ३०—३—१९३२ स्थोजनवशंबदी अ. चित्रस्वामिशास्त्री अ. रामनाथशास्त्री च

[·] १ २ तैलङ्काक्षरमुद्रितमिताक्षरापुस्तके यथाकमं पुरुष्ट्रहर, १२५ २३, पृष्टे द्रष्टव्यम् ।

॥श्रीः ॥

अगपस्तम्बधर्मसूत्रीयविषयानुक्रमणिका ॥

विषयाः—	पृष्ठ म् —	विषयाः—	पृष्ठम्—
प्रथमें प्रश्ने-		प्रथमप्रश्ने-	
प्रथमकरिडकायाम्—		षष्ठकरिडकायाम् —	
धर्मप्रमाणानि ।		ब्रह्मचारिनियमाः ।	<i>څ</i> ر ن
धमप्रमाणाच । चातुर्वेण्यम् ।	3	प्रथमप्रश्ने-	
चातुवण्यम् । तेषां जहुमतो ज्येष्ठयम् ।	"	सप्तमकरिडकायाम्—	
तथा जहुमता ज्यष्ठयम् । वर्णधर्मः ।	8	ब्रह्मचारिधर्माः ।	४४
	Ģ	स्नातकधर्माः ।	४५
उपनयनविधिः । 	Ø	प्रथमप्रश्ने-	
विद्वानेवोपनेता ।	,,	श्रप्टमकरिडकायाम्—	
डपनयनकालः ।	**	ब्राह्मचारिधर्माः।	80
ब्रा त्यसंस्कारः	8	अनध्यायाः	५१
प्रथमप्रश्ने-		प्रथमप्रश्ने-	
द्वितीय क ग्डिकायाम्—		नवमकग्रिडकायाम्—	
4		नैमित्तिकानध्यायः ।	५३
वात्यसंस्कारः ।	88	प्रथमप्रश्ने-	
ब्रह्मचारिनियमाः ।	१३	दशमकरिडकायाम्—	
दण्डाजिनमेखलादिकम् ।	,,	अनध्यायाः।	90
ब्रह्मचारिधर्माः ।	१७	प्रथमप्रश्ने-	
प्रथमप्रश्ने-		एकादशकरिडकायाम् -	
तृतीयचतु र्थयोः करिडकयो	•	अनध्यायाः ।	६१
-		प्रथमप्रश्ने-	
ब्रह्मचारिनियमाः ।	१९	द्वादशकगिडकायाम् —	
प्रथमप्रश्ते		नित्यस्वाध्यायाः ।	६९
•		पञ्च महायज्ञाः ।	७१
प ञ्च मकरिडकायाम्—		प्रथमप्रश्ने-	_
अभिवादनम् ।	३१	जयोदशकगिडकायाम् —	
पादोपसंत्र हणम् ।	3 3	पञ्चयज्ञादि ।	હ ફ
ब्रह्मचारिनियमाः ।	३५	ओङ्कारप्रशंसा ।	૭ ૬

विषया:—	पृ ष्टम् ।	विषयाः—	पृष्ठम् ।
प्रथमप्रश्ने-		अपण्यानि ।	११५
चतुर्दशकिएडकायाम्—		प्रथमप्रश्ने-	
नित्यकर्माणि ।	હહ	एकविंशकिएडकायाम् —	
गुरूपसंग्रहणम् ।	७८	पतनीयानि ।	११७
अभिवाद्याः।	હિલ	अञ्चिकराणि। '	१११
अभिवादनविधिः ।	60	प्रथमप्रश्ने-	
कुशलप्रदनः ।	८१	द्वाविशकरिडकायाम् —	
प्रथमप्रश्ने-		अध्यात्मपटलम् ।	१३१
पञ्चदशकरिडका या म्—		आत्मज्ञानोपायाः ।	£ = \$
आचमनविधिः।	८५	आत्मकाभश्रेष्ठ्यम् ।	१२४
प्रथमप्रश्ने-		आत्मज्ञानप्रशंसा ।	१२५
पोडशक एडकायाम् —		आत्मज्ञानसंपादनम् ।	656
आचमनविधिः।	९१	आत्मस्त्ररूपम् ।	१३१
समोज्यानि ।	९३	प्रथमप्रश्ने-	
कचित् भोजननिषेधः ।	९५	त्रयोविशकरिडकायाम् —	
प्रथमप्रश् <u>ने</u> -		आत्मज्ञानफलम् ।	१३३
सप्तदशकरिडकायाम्—		भृतदाहीया दोषाः ।	१३६
अभोज्यान्नानि ।	९७	आत्मलाभयोगाः।	630
अमध्याणि ।	99	प्रथमप्रश्ने-	
प्रथमप्रश्ते-		चतुर्विंशकिएडकायाम्—	
त्र ष्टादशकरिड कायाम् —		क्षत्रियवधप्रायश्चित्तम् ।	१४०
अनापद् वृत्तिः ।	१०३	ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तम् ।	१४१
सभोज्याचाः ।	१०५	ब्रह्मध्नो वृत्तिः।	१४३
मोज्यान्नाः ।	१०७	ष्टरापानप्रायश्चित्तम् ।	१४५
प्रथमप्रश्ने-		गुरुदारगमनप्रायश्चितम् ।	,,
पकोनविशकगिडकायाम्—		प्रथमप्रश्ने-	
भोज्याचाः ।	१०९	पञ्जविंशकरिंडकायाम्—	
प्रथमप्रश्ने-		स्तेयादिप्रायश्चित्तम् ।	१४७
विश्तितमकरिडकायाम्—		प्रथमप्रश्ने-	
लोकिकप्रयोजनानपेक्षेणै व		षड्विंशकगिडकायाम्—	
धर्मानुष्ठानम् ।	११२	धेनुहननप्रायश्चित्तम् ।	१४८
धर्मकक्षणम् ।	११३	अपतनीयप्रायश्चित्तम् ।	886

विषयानुक्रमणिका ।

विषयाः—	पृष्ठम् ।	विषयाः—	पृष्ठम् ।
प्रथमप्रश्ने		प्रथमप्रश्ने-	
सप्तविशकगिडकायाम्— अपतनीयप्रायश्चित्तम्।	6.0.0	एकोनत्रिंशकगिडकायाम्—	
अपतनायप्रायाश्चरत्। प्रथस् प्रश् ने -	१९३	पतितधर्माः ।	१६१
त्रवाद्वरा श्रष्टाविशकरिडकायाम्		प्रथमप्रश्ने-	
अपतनीयप्रायश्चित्तम् ।	१५७	त्रिंशदादिषु तिसृषु करिडक	ासु –
ञ्जूणहत्याप्रायश्चित्तम् ।	१५९	स्नातकधर्माः ।	१७५

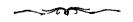
इति प्रथमप्रश्नविषयाः ॥

अध द्वितीयप्रइनविषयाः॥

द्वितीयप्रश्ने-		अवध्याः ।	२१६
धमद्वितीययोः कगिडकयं	n: —	दण्डप्रणयनम् ।	२१७
गृहस्थधर्माः ।	१७९	द्वितीयप्रश्ने-	•
द्वितीयप्रश्ने–		पकादशकगिडकायाम्—	
तृतीयकगिडकायाम्—		सार्गप्रदानम् ।	२१८
वैश्वदेवम् ।	१८७	द्वितीयविवाहः ।	२१९
वैदवदेवबिछः ।	१८९	सगोत्राविवाहनिषेधः ।	२२१
द्वितीयप्रश्ने-		विवाहभेदाः ।	२२ ३
चतुर्थकगिडकायाम्—		द्वितीयप्रश्ने-	
वैश्वदेवबलिः ।	१९१	द्वादशकरिडकायाम्	
गृहस्थधर्माः ।	१९३	अभिनिम्नुक्तादिप्रायश्चित्तम् ।	२२५
द्वितीयप्रश्ने-		द्वितीयप्रश्ने-	
प ञ्चम करिडकायाम्—		त्रयोदशकिएडकायाम्—	
गृहस्थधर्माः ।	१९७	स्त्रीरक्षणम् ।	२२९
द्वितीयप्रश्ने-		पुत्रस्य दानादिनिषेधः ।	२३१
षष्ठादिषु चतसृषु करिडक	ास-	दायभागः ।	२३३
अतिथिपूजा।	२०१	द्वितीयप्रश्ने-	
द्वितीयप्रश्ने –		चतुर्दशकरिडकायाम्	
दशमकरिडकायाम्—		दायविभागः।	२३५
ब्राह्मणादिवृत्तिः।	२१५	द्वादश पुत्राः ।	२३७

विषया:—	पृष्ठम् ।	विषयाः—	ट्रहम् । ।
द्वितीयव्रश्ने-	•	द्वितीयप्रश्ने-	4.
पञ्चदशकरिङकायाम्—		द्वाविशकगिडकायाम्—	
प्रेतोदकदानम् ।	२४५	वानप्रस्थधर्माः ।	२ ७ ५
अहविष्यहोमः ।	२४७	ब्रह्मचर्यादिप्रशंसा ।	२७७
द्वितीयप्रश्ने-		द्वितीयप्रश्ने-	
षोडशकरिडकायाम्—		त्रयोविशकविडकायाम्	
श्राद्धकलपः।	२५१	गार्हस्थ्यश्रेष्ठ्यम् ।	२७१
द्वितीयप्रश्ने-		द्वितीयप्रश्ने-	
सप्तदशकरिडकायाम्		चतुर्विंशकिएडकायाम्—	
श्राद्धकल्पः।	२ ५ ५	गार्हस्थ्यश्रेष्ठ्यम् ।	२८१
तस्य कालः ।	,,	द्वितीयप्रश्ने-	
श्राद्धीयबाह्मणः ।	२ ५ ७	पञ्जविंशकरिङकाम्—	
द्वितीयप्रश्ने-	1	राजधर्माः ।	२८५
अष्टादशकगिडकायाम् —		द्वितीयप्रश्ने-	
नित्यश्राद्धम् ।	२६१	षड्विंशकिएडकायाम्—	
द्वितीयप्रश्ने-		राजधर्माः ।	३८७
एकोनविशकगिडकायाम्—		नियोग विधिः ।	२८९
पुष्टवर्थप्रयोगः।	२६३	द्धितीयप्रश्ने-	
पुष्टिकामप्रयोगः ।	२६६	सप्तविशकगिडकायाम् –	
द्वितीयप्रश्ने-		परस्त्रीगमनप्रायश्चित्तम् ।	२९१
विशकरिडकायाम्—		द्वितीयप्रश्ने-	
पुष्टवर्थप्रयोगः ।	२६७	प्र ष्टाविशकिएडकायाम्—	
द्धितीयप्रश्ने-		दण्डानहीः ।	२९६
एकविंशकगिडकायाम्—		द्वितीयप्रश्ने-	
आश्रमाः ।	२६९	एकोनत्रिशकगिडकायाम्—	
सन्यासिधर्माः ।	२७१	साक्ष्यविधिः ।	२९७
वानप्रस्थाश्रमः ।	२७३	धर्मरुक्षणम् ।	266

इति द्वितीयप्रश्नविषयाः ।

ા શ્રીઃ મ

शिवाभ्यां नमः॥

श्रापस्तम्बमहर्षिप्रणीतं

धर्मसूत्रम् ॥

श्रीहरदत्तविरचितया उज्ज्वलाख्यया वृत्त्या सहितम्।।

प्रथमः प्रश्नः ॥

(१)प्रणिपत्य महादेवं हरदत्तेन भीमता । धर्माख्यप्रदनयोरेषा क्रियते वृत्तिरुज्वला॥ १॥

अथातस्सामघाचारिकान् धर्मान् व्याख्यास्यामः ॥ रे॥

अथशब्द् आनन्तर्ये । अतश्शब्दो हेतौ । उक्तानि श्रौतानि गा-र्ह्याणि च कर्माणि । तानि च वक्ष्यमाणान्धर्मानपेक्षन्ते । कथम् ? आ-चान्तेन क्म कर्त्व्यं, शुचिना कर्तव्य'मिति चचनादाचमनशौचादी-नपेक्षन्ते ।

(२)'सन्ध्याहीनोऽश्चिनित्यमनहः सर्वकर्मसु'।

इति वचनात् सन्ध्यावन्दनम् । एवं 'अशुचिकरनिर्वेषः,'(३) 'द्विजा-तिकर्मभ्यो हानिः पतनम्' इति वचनात् ब्रह्महत्यादिप्रायश्चित्तानि च । एवमन्येष्वपि यथासम्भवमपेक्षा द्रष्टव्या । अतस्तदनन्तरं सामयाचारिका-न् धर्मान् व्याख्यास्यामः । पौरुषयी व्यवस्था समयः । स च त्रिविधः—वि धिनियमः प्रतिषेधश्चेति । तत्र प्रवृत्तिप्रयोजनो विधिः—(४)'सन्ध्योश्च

इत्यधिकः पाठः क० पु० ।

मातामहमहाशेळं महस्त्रदापतामहम् ।
 कारणं जगतां वन्दे कण्ठादुपरि वारणम् ॥ ९ ॥

२. दक्षस्मृ • अ० २. इंडो २९. 'यदन्यत् कुरुते कर्म न तस्य फलभाक्भवेत् ' इति तस्योत्तरार्धम् ।

ર. गौ • घ॰ २१. ४. "अशुचेद्विजाती" ति. घ. पु. ४. आप० घ० १. ३०.८.

बहिर्मामादासनं वाग्यतश्चे'त्यादिः। निवृत्तिप्रयोजनावितरो। (१) पाङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीते'ति नियमविधिः। श्चुदुपघातार्था मोजने प्रवृत्तिः। शक्यं च (२)यित्किश्चिद्दिङ्मुखेनापि भुञ्जानेन श्चुदुपहन्तुम्। तत्र नियमः क्रियते-पाङ्मुख पव भुञ्जीत, न दक्षिणादिमुख इति। (३)परिसङ्ख्या तु नियमस्यैव क्रियानपि मेदः। एवं द्रव्यार्जने रागान्द्रवृत्तं प्रति नियमः क्रियते-'यार्जनाध्यापनप्रतिग्रहरेव ब्राह्मणो द्रव्य मार्जयेत, न कृषिवाणिज्यादिने'ति। (४) ब्राह्मणस्य गोरिति पदोषस्प र्शन वर्जये'दित्यादिः प्रतिषेधः। समयम् लाञ्चारास्सम्याचाराः तेषु भवाः सामयाचारिकाः। एवमभूतान् धर्मानिति। (५)कर्मजन्योऽभ्युद्यविद्यसहेतुरपूर्वाख्य आत्मगुणो धर्मः। तद्वेतुभृतक्रमव्याख्यानमेष तद्व्याख्यानम् । तुत्र विधिष्ठ ताबद्विषयानुष्टानाद्धमं इति नास्ति विप्रतिपत्तिः। नियमेष्विष (६)नियमानुष्टानाद्धमः, प्रतिषेधेष्विपि(७)नः वर्धानुष्टानाद्धमे इति कचित्। अत एव धर्मानित्यविदेषेणाह ।

अन्ये तु-विधिष्वेव धर्मः, इतरयोस्तु विपरीतानुष्ठानादधर्मः केव-लम्, न तु विषयानुष्ठानात् कश्चिद्धमः । न ह्यप्रतिगृह्णक्षपिवन्वा सुरां धार्मिक इति लोके प्रसिद्धः । सूत्रे तु धर्मग्रहणमधर्मस्याष्युपलक्षणः मिति स्थितिः-इति ॥ १॥

कि भोः समयोऽपि प्रमाणम्, ? (८)यदि स्यादिदमपि प्रमाणं भवितुमहित-'चैत्यं वन्देत स्वर्गकामः । प्रगे भुक्षात । केशानुस्लुँङ्छेत् ।

१. आप० ध० १. ३१. १. २. यत्विञ्चनदिड्मुखेन इति क० पु०।

३. प्रतिषेधः परिसक्येत्यनर्थान्तरम् । परिसख्या वर्जनबुद्धः । तिद्विषयको विधिः परिसख्याविधिः । स परिसख्यापदेनाऽप्यभिधीयते इति मीमांसकानां मतम् । अत एव विधिरत्यन्तमप्राप्ते नियमः पाक्षिके सति । तत्र चान्यत्र च प्राप्ते परिसंख्येति गीयते ॥ इत्येव वार्तिककारैकक्तम् । प्रन्थकारस्त्वय परिमख्यां नियमविधावेवान्तर्भावयति ॥

४. आप० घ० १. ३१. ६.

५. इदं च तार्किकादिमतमनुस्मय प्रभाकरमतञ्च । भाटमते तत्तःकर्मणाभेव यागदान-होमादिख्याणां चोदनालक्षणाना धर्मत्वाङ्गीकारात् । उक्तं हि भट्टगादैः-

श्रेयो हि पुरुषप्रीतिस्सा द्रव्यगुणकर्माभेः ।

चोदनालक्षणम्साध्या तस्मात्तेष्वेव धर्मता ॥ इति । इलो. वा. १२. १९१.

६. पक्षेडप्राप्तांशस्य पूरणकरणादित्यर्थः ।

तत्तःत्रिषेध्यक्रियाप्रागभावपरिपःलनादिति यावत् ।

८. यदि प्रमाणभिदमपि श्रमाण इति क० पु०।

तिष्ठन् भुक्षीत । न स्नाया दिति । तत्राह--

धर्मज्ञसम्यः प्रमाणम् ॥ २ ॥

न हि ब्रमः समयमात्रं प्रमाणामिति । किं तर्हि ? धर्मज्ञा ये मन्दाः दयस्तेषां समय प्रमाणं धर्माधर्मयोः॥ २॥

कथं ग्रनिरिद(१)मवगत मन्वादयो धर्मज्ञा न बुद्धादय इति ? यद्य-च्यते-बुद्धादीनामतीन्द्रियेऽथें ज्ञानं न सम्भवतीति, तन्मन्वादिष्वपि सं मानम् । अथ तेषां धर्मज्ञानातिशयादतीन्द्रियेऽपि ज्ञानं सम्भवतीति, तत् बुद्धादिष्वपि समानम्। यथाऽऽहुः-

(२) 'सुगतो यदि धर्मशः कपिलो नेति का प्रमा।

• ताबुभौ यदि धर्महौ मनभेदः कथं तयोः॥ इति ।

वक्तव्यो वा विशेषः, तमाह-

वेदाश्च ॥ ३ ॥

चोऽवधारणे । वेदा एव मुळप्रमाणं धर्माधर्मयोः । (३)न च नि-त्यनिर्देषिषु वेदेषुक्तोपालभ्भसम्भवः । (४)स्वतः प्रमाणस्य हि शब्द-स्य न वक्तृदोषनिबन्धनमप्रामाण्यम् । तदिहासमदादीनां धर्मज्ञसमयः प्रमाणम्, धर्मज्ञानां त वेदाः प्रभाणम् । मनुर्प्याह्-

(५)बेदोऽखिलो धर्मपुलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् । आचारश्चेव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च ॥

गौतमोऽपि-(६)'वेदो धर्ममुलं, तद्विदां च स्मृतिशीले ।' इति। यद्यप्यप्रत्यक्षो वेदो मुलभूतोऽसमदादिमिनीपलभगते । तथापि (७)म-न्वाद्य उपलब्धवन्तः इत्यनुमीयते । बश्यति —(८)'तेषामुरसन्नाः पाठाः प्रयोगाद्युमीयन्ते' इति ॥ ३॥

बत्वारो वर्णो ब्राह्मणक्षत्रियवैदयशूद्धाः॥ ४॥

१. अवगम्यते इति ख०पु०।

२. अष्टमहस्री० पृ० ५. इलोक्षोऽ । कौमारिल इति अष्टसहस्रोटिप्पण्याम् ।

३. नित्येषु निर्देषिषु, इति ख० पु० । अगै हषेयेषु निर्देषेषु इति घ. पु.

४. मीमांसकमते तावतः वैदिकानां वाक्यानां नित्यत्वाभ्यु गमात् तत्र कर्तृतया पुरुषसम्बन्धाभावात् स्वत एव प्रामाण्यमङ्गीकृतम् । तदाभिष्ठेत्याह—स्वतः प्रमाणस्येति ।

६. गौ० ध० १. १, २. ५. मनु० स्मृ० २. ६.

७. 'मन्यादिभिहालभ्यते इत्यनुमीयते' इति ख०पु०। ८. आ। ० ४० १, १२, १०,

ब्राह्मणाद्याश्वतारो वर्णसंज्ञिकाः । ते च सामयाचारिकैर्धर्मेरिधिः (१)चतुर्णामेवोपदेशेऽपि पुनश्चतुर्प्रहणं (२)यथाकथञ्चत् चतुर्वन्तर्भृतानामपि प्रहणार्थम् । ततश्च(३) 'ब्राह्मणः श्रत्रियो वैद्य' इति बौधायनादिभिरुक्तानामनुलोमादीनामप्यत्र प्रहणं मतम् । तथा च गौतमः प्रतिलोमानामेव धर्में ऽनधिकारमाह —(४) प्रतिलोमास्तु धर्मः हीना' इति ॥ ४॥

तेषां पूर्वः पूर्वो जन्मतदश्रेवान् ॥ ५ ॥

जन्मत इति वचनात् सद्भुत्तादिष शुद्धाद्वैश्यव्यवोऽपि श्रेयान्। एव वैद्यात् क्षत्रियः, क्षत्रियात् ब्राह्मणः ॥५॥

अज्ञाद्राणामदुष्टकर्मणासुवायनं वेदाध्ययनमञ्ज्याधेयं फलवन्ति च कर्माणि ॥ ६ ॥

शुद्रवर्जितानां त्रयाणां वर्णानामदुष्टकर्मणः सुपायनादयो धर्माः । उपाय-नमुप्तयनम् । नात्र त्रैवर्णिकानामुप्तयनादि विधीयते, प्राप्तत्वात । ना वि शदाणां प्रतिषिध्यते, प्राप्त्यभावात् । तथा हि-उपनयनं तावद्गह्ये (५)'गर्भाष्टमेषु ब्राह्मणमुपनयीते'त्यादिना त्रैवर्णिकानामेव विहितम्। इहापि तथैव विधास्यते । अध्ययनमपि (६)'उपेतस्याचार्यकुले ब्रह्म-चारिवास' इत्यारभ्य विधानात् अनुपनीतस्य शृद्धस्याप्राप्तमेव । किं च (७)'इमद्यानवच्छुद्रपातिता'विति (८)अध्ययनिविषेषे वस्यते । (९)यस्य समीपे नाध्येयं स कथं स्वयमध्येतुमहीति।

अग्न्याधेयमपि (१०)'वसन्ता ब्राह्मण' इत्यादि त्रैवर्णिकानामेव विहितम्। फलवन्ति चारिनहोत्रादीनि कर्माणि (११)'स त्रयाणां वर्णाना'मित्युक्तत्वात् त्रैवः र्णिकानामेव नियतानि । विद्याग्न्य मःवाख शुद्राणामप्रसक्तानि । उक्ती विः द्यान्यभावः। तस्माद्दुष्टकर्मप्रतिषेवार्धे सुत्रम् । यथा शास्त्रान्तरे-(१२) 'द्विजातिकर्मभ्यो हानिः पतन'मिति । अप्रतिषेधे तु दुष्टकर्मणामध्यिषिः

 ^{&#}x27;वर्णानामुपदेशेऽपि पुनश्चतुर्प्रहण यथाकथश्चिचतुर्व्दन्तर्भृतानामपी'ति ख. पु.

३. बी० घ० १. ७. १. ४. बी० घ० ४. २५. २. यथाकम इति क० पु.

५. आप० गृ० ८. २. ६. आप० घ० १. २. ११. ७. आप० घ० १. ९.९.

८. अध्ययनप्रतिषेधप्रकरणे वक्ष्यत इति ख॰ पु.।

९. यस्य यस्य, स सः इति द्विरुक्तिः क० पु० । १०. तै. बा. १. १. २.

^{99.} आप० परि० 9. २ 9२. गौ० घ० २१. ४.

कारो भवत्येव । 'फलवन्ति च कर्माणी'त्यभिधानात्, क्रियते इति कर्मेति निर्वचनात् । (१) 'प्रागुपनयनात् कामचारवादमक्ष' इति गौतमस्मरणं ब्रह्महत्यादिमहापातकव्यतिरिक्तविषयमित्यनुपेतस्यापि दुष्टकर्मत्वसम्भन् वात् अदुष्टकर्मणा(२)मित्युक्तम् । शुद्रप्रतिषेधस्तु प्राप्तानुवादः ॥ ६ ॥

यथा ब्राह्मणादीनामुपनयनादयो धर्माः प्रधानभूताः तादृशं शूद्रस्य कर्माऽऽह—

शुश्रुषा शुद्रस्येतरेषां वर्णानाम् ॥ ७ ॥

इतरेषां ब्राह्मणादीनां वर्णांनां या शुश्र्षा सा शूदस्य परमो धर्मः ॥ ও ॥ (३)तत्र विरोषमाह—

पूर्वस्मिन्पूर्वस्मिनवर्णे निइश्रेयसं भूयः॥८॥

सर्वप्रकारं कताया अपि वैश्यद्युश्रूषायाः मात्रयापि कृताः क्षत्रियशु-श्रूषा बहुतरं फल्लं साधयति । एवं क्षत्रियशुश्रूषाया ब्राह्मणशुश्रूषा ॥८॥ उपायनं वेदाध्ययनमित्यादि यदुक्तं आस्मिन् क्रमे उपनयने विशेषमाह—

उपनयनं विद्यार्थस्य श्रुतितस्संस्कारः॥ ९॥ 💆

विद्या अर्थः प्रयोजनं यस्य स विद्यार्थः । तस्यायं श्रुतिविहितस्सस्कारः उपनयनं नाम । 'विद्यार्थस्ये'ति वचनात् मुकादेनं भवित । तथा च शङ्कालि- खितौ (४) 'नोन्मत्तमुकान् संस्कुर्यात्' इति । (५) लिङ्कस्य विविध्यतत्वात् स्त्रिया अपि न भवित यद्यपि तस्याः (६) 'अग्ने गृहपते' इत्यादिकवा विद्यया अर्थः । 'श्रुतित' इति वचनं तद्विक्रमे श्रीतातिक्रमप्रायश्चित्तः प्राप्त्यर्थम् ॥ ९ ॥

अनेकवेदाध्यायिनां वेदवतवदुपनयनमपि प्रतिवेदं मेदेन कर्तब्य-मिति प्राप्ते उच्यते —

सर्वेभ्यो वै वेदेभ्यस्सावित्र्यमूच्यत इति हि ब्राह्मणम् ॥१०॥

(७) त्रिभ्य एव तु वेदेभ्यः पादं पादमदूदुहत् ।

तदित्यृवोऽस्यास्तावित्र्याः परमेष्ठीः प्रजापतिः ॥' इति (८)मनुः । ततश्चोपनयने यस्तावित्र्या अनुवचनं तन्मुखेन सर्वे वेदा अनुका

१. गी०ध०२.१. २. उननथनमुक्तं इति क०पु० ३. तत्र विशेष , इति क.पु.

४. इदानीमुग्लम्यमानमुद्भितशङ्कालीखितस्मृतिपुस्तकेषु क्लोकोऽयं नोपलम्यते ।

५. विद्यार्थस्येत्यत्र पुंलिङ्गस्य विवक्षितत्वात् इत्यर्थः ।

६. ते. सं. १. ५. ६. ७ मनु. स्मृ. २. ७७. ८. मनुवचनम् इति. ख. पु.

ब्राह्मणाद्याश्वलारो वर्णसंज्ञिकाः । ते च सामयाचारिकैर्धर्मैराधि (१)चतुर्णामेवोपदेशेऽपि पुनश्चतुर्श्रहणं (२)यथाकथश्चित चतर्ष्वन्तर्भतानामपि ग्रहणार्थम् । तत्रश्च(३) 'ब्राह्मणः क्षत्रियो वैदय' इति बौधायनादिभिरुक्तानामनुलोमादीनामप्यत्र प्रहण मतम् । तथा च गौतमः प्रतिलोसानामेव धर्में ऽनिधकारमाह —(४) प्रतिलोमास्त धर्म हीना" इति ॥ ४॥

तेषां पूर्वः पूर्वो जन्मतदश्रेथान् ॥ ५ ॥

जन्मत इति बचनात् सद्वत्तादि श्रदाद्वैश्यव्रवोऽपि श्रेयान्। एव वैद्यात क्षत्रियः, क्षत्रियात् ब्राह्मणः ॥ ५॥

अज्ञाद्वाणामदुष्टकर्मणासुपायनं वेद्ध्ययनमग्न्याधेयं फलवन्ति च कर्माणि॥६॥

श्चद्रवर्जितानां त्रयाणां वर्णानामदुष्टकर्मणामुपायनाद्यो धर्माः । उपाय-नमुप्तयनम् । नात्र त्रैवर्णिकानामुप्तयनादि विधीयते, प्राप्तत्वात् । नाः वि शदाणां प्रतिविध्यते, प्राप्त्यभावात्। तथा हि-उपनयनं तावद्गह्य (५)'गुर्भाष्ट्रमेषु ब्राह्मणमुपनयीते'त्यादिना त्रैवार्णिकानामेव विहितम्। इहापि तथैव विवास्यते । अध्ययनमपि (६) उपेतस्याचार्यकुले ब्रह्म-चारिवास' इत्यारभ्य विधानात् अनुपनीतस्य शृहस्याप्राप्तमेव । कि च (७)'इमशानवच्छद्रपातिता'विति (८)अध्ययनिवेषेषे वक्ष्यते । (९)यस्य समीपे नाध्येयं स कथं स्वयमध्येतुमहीति।

अग्न्याधेयमपि (१०) वसन्ता ब्राह्मण इत्यादि त्रैवर्णिकानामेव विहितम। फलवन्ति चाग्निहोत्रादीनि कर्माणि (११)'स त्रयाणां वर्णाना'मित्युक्तत्वात् त्रैवः र्णिकानामेव नियतानि । विद्याग्न्य भःवाद्य शुद्राणामप्रसक्तानि । उक्ती विः द्याग्न्यभावः। तस्माद्दुष्टकर्मप्रतिषेवार्थं सुत्रम् । यथा शास्त्रान्तरे-(१२) 'विज्ञातिकर्मभ्यो हानिः पतन'मिति । अवितिषेधे तु दुष्टकर्मणामप्यधिः

१. 'वर्णानामुपदेशेsपि पुनश्चतुर्प्रहण यथाकथश्चिचतुर्ध्वन्तर्भतानामपी'ति ख. पु.

२. यथाकम इति क० पु. ३. बी॰ घ० १. ७. १. ४. गी० घ० ४. २५.

५, आप० २०८. २. ६, आप० घ० १. २. ११. ७, आप० घ० १. ९.९.

८. अध्ययनप्रतिषेधप्रकरणे वक्ष्यत इति ख० पु.।

९. यस्य यस्य, स सः इति द्विरुक्तिः क० पु० । १०. तै. ब्रा. १. १. २.

११. आप० परि० १. २ १२. गी० घ० २१. ४.

कारो भवत्येव । 'फलवन्ति च कर्माणी'त्यभिधानात्, क्रियते इति कर्मेति निर्वचनात् । (१) 'प्रागुपनयनात् कामचारवादमक्ष' इति गौतमस्मरणं ब्रह्महत्यादिमहापातकव्यतिरिक्तविषयमित्यनुपेतस्यापि दुष्टकर्मत्वसम्भ-वात् अदुष्टकर्मणा(२)मित्युक्तम् । शुद्रप्रतिषेधस्तु प्राप्तानुवादः॥ ६॥

यथा ब्राह्मणादीनामुपनयनादयो धर्माः प्रधानभूताः तादशं शुद्धस्य कर्माऽऽह

शुश्रुषा शुद्रस्येतरेषां वर्णानाम् ॥ ७ ॥

इतरेपां ब्राह्मणादीनां वर्णांनां या शुश्रूषा सा शूदस्य परमो धर्मः ॥ ७ ॥ (३)तत्र विशेषमाह—

पूर्वस्मिन्पूर्वस्मिनवर्णे निक्श्रेयसं भूयः॥८॥

सर्वप्रकारं कृताया अपि वैश्यग्रुश्रूषायाः मात्रयापि कृताः क्षत्रियशु-श्रूषा बहुतरं फल्लं साधयति । एवं क्षत्रियशुश्रूषाया ब्राह्मणशुश्रूषा ॥८॥ उपायनं वेदाध्ययनमित्यादि यदुक्तं आस्मिन क्रमे उपनयने विशेषमाह—

उपनवनं विद्यार्थस्य श्रुतितस्मंस्कारः॥९॥ 🛫

विद्या अर्थः प्रयोजनं यस्य स विद्यार्थः । तस्यायं श्रुतिविहितस्सस्कारः उपनयनं नाम। 'विद्यार्थस्ये'ति वचनात् सृकादेनं भवित । तथा च शङ्कालेखितौ (४) 'नोन्मत्तम् कान् संस्कुर्यात्' द्दात । (५) लिङ्गस्य विविध्यतत्वात् स्त्रिया अपि न भवित यद्यपि तस्याः (६) 'अग्ने गृहपते' इत्यादिकवा विद्यया अर्थः । 'श्रुतित' इति वचनं तद्तिकमे श्रीतातिकमप्रायश्चित्तः प्राप्त्यर्थम् ॥ ९॥

अनेकवेदाध्यायिनां वेदव्रतवदुपनयनमपि प्रतिवेदं भेदेन कर्तब्य-मिति प्राप्ते उच्यते —

सर्वभयो वै वेदेभ्यस्सावित्र्यन् च्यत इति हि ब्राह्मणम् ॥१०॥

(७) त्रिभ्य एव तु वेदेभ्यः पादं पादमदूदुहत् ।

तिद्तस्य चोऽस्यास्सावित्र्याः परमेष्ठी प्रजापतिः ॥' इति (८)मनुः । ततस्रोपनयने यस्सावित्र्या अनुवचनं तन्मुखेन सर्वे वेदा अनुका

गौ०भ०२.१. २. उग्नयनमुक्तं इति क०पु० ३. तत्र विशेषः, इति क.पु.

४. इदानीमुपलम्यमानमुद्धितशङ्कालीखितस्मृतिपुस्तकेषु इलोकोऽयं नोपलम्यते ।

५. विद्यार्थस्येत्यत्र पुंलिङ्गस्य विवक्षितत्वात् इत्यर्थः ।

६. ते. सं. १. ५. ६ ७ मनु. स्मृ. २. ७७. ८. मनुत्रचनम् इति. ख. पु.

भवन्तीत्यगृह्यमाणविशेषत्वादेकमेवोपनयनं सर्वार्थिमिति । अस्मिन्नर्थं ब्राह्मणमपि भवति (१)ब्राह्मणमेव वा पठितम् । आथर्वणस्य वेदस्य पृथगुपनयनं कर्तव्यम् । तथा च तत्रैव श्रुतम्-(२)नान्यत्र संस्कृतो भग्विक्रसोऽधीयीते'ति ॥ १०॥

विद्वानेवीपनेताऽभिगम्यत इति विश्वातुमविद्वो निन्दामाह-

तमसो वा एष तमः पविद्याति यमविद्यानुपनयते यश्चाऽविद्वानिति हि ब्राह्मणस् ॥ १? ॥

यथा कश्चित् तमसस्सकाशात्तम एव प्रविष्टो न किञ्चिजानाति एक मेनैषः यं माणवक्तमिवद्वानुगनयते, तथा यथाविद्वान् । उपनीयते इत्यपेक्ष्यते । यश्च स्वयमविद्वान् सन्तुपनीयते सोऽपि तमस एव तमः प्रविशति । अस्मिः स्वर्थे बाह्मणमिप भवतीति ॥ ११ ॥

कीद्दशस्तर्द्धापनेताऽभिगम्यः ? तमाह-

तस्मिन्नभिजनविद्यासमुदेतं समाहितं। संस्कर्तारमध्यित ॥ १९॥

अविच्छिन्न(३)वेद्वेद्सम्बन्धे कुले जन्म अभिजनः । षड्भिरङ्गेस्सहैव यथावद्रध्वान रर्यन्तम शतो वेदो विया। सर्वासस्मवे वेद एव वा । तस्मिन्यपत्रयने कर्तव्ये ताभ्यां अभिजनविद्याभ्यां समुदेतं सम्पन्नम्, सम्प्रितं विहितप्रतिषुद्धेष्त्रवादितमनुसम्, संस्कर्तारमाचार्यमीप्सेतः । इच्छया करण लक्ष्यते । आष्नुयद्भिगच्छेदिति ॥ १२॥

तार्सेनश्चैव विद्यासमीऽऽन्तमवित्रतिपन्ने धर्मेभ्यः ॥१३॥

तिसम्बेर चोपनेतरि विद्याकर्म विद्याप्रहणं कर्तव्यम् । अन्त्रमासमाप्तेः, अविप्रतिपन्ने धर्मेम्यः यद्य सावाचार्यो धर्मेभ्यो न प्रच्यतो भवति । प्रच्यते त तस्मिनसम्पर्काहें अन्यतोऽपि विद्याकर्म भवत्येव।

#येषां चाचार्यकरणविधिप्रयुक्तमध्ययनं तेषामेतन्नोपपद्यते । कः

१. प्रमाण भवति, ब्राह्मणमिति हि वाचा पठिनम्, इत्रशुद्धः पाठः ख. पु.

२. गोप० झ.० १, २९. ३. वेदवित्सम्बन्धे इति. क. प.

^{*.} एतिच्छान्तर्गती भागः प्रक्षिप्त इति Mysore पुस्तके । परन्तु क. ग. पुस्तः कयोहपळम्यते पाठः । ए च गुह स्तानुसारेण । गुर्बो हि "अटवर्षे ब्राह्मणनु स्वरीत , तमध्या-पयीत' इति विधिनाइऽवार्यभ्वसिध्पर्धमध्यापनं विद्यताइध्ययनमपि प्रयुज्यते, अतो। Sध्यापनान्यथातुपपत्यैव सिध्यद्ध्ययनं न स्वीवधिना ''स्वाध्यायोSध्येतव्य'' इत्यनेन विधीयते इति अवते । अतस्तन्मतखण्डनमिदम् ।

धम् ? उपनीय।ध्यापनेनाचार्यकं भावयेदिति। सक्कदुपनीतस्य माणवकस्य न पुनरुपनयनसंस्कारः सम्भवति । तं कथमन्योऽध्यापयेत् ? पतेन मध्ये आचार्यमरणे माणवकस्य तद्यययंन नाचार्यान्तरात् सम्भवः तीति द्रष्ट्यम् ॥ १३॥

(१)आचार्यशब्दं निराह—

यस्माद्धर्मानाचिनोति स आचार्यः ॥ १४॥

यस्मात्वुरुषादयं माणवकः धर्मानाचिनोति आत्मनः प्रचिनोति शिक्षते स आचार्यः । (२)'अप्यक्षरसाम्यान्निर्जूयादि'ति चकारमात्रेणेदं निर्वच-नम् । अनेन प्रकारेण माणवकमाचार्यः शौचाचारांश्च शिक्षयोदित्युक्तं भवति ॥ १४॥

तस्मै न दुद्धोत्कदाचन ॥ १५ ॥

तस्मै एवंभृताचार्याय कदचन कदाचिदिप न हुद्येत ताद्विषयमपकारं न कुर्यात्॥ १५॥

कस्मादिखत आह—

स हि विद्यातस्तं जनयति ॥ १६ ॥

सं ह्याचार्यः तं माणवकं विद्याता जनयति, यथा पिता मातृतः । (३)अत्रास्य माना सावित्री पिता त्वाचार्य उच्यते ॥ इति शास्त्रान्तरम् ॥ १६॥

तच्छेष्ठं जन्म ॥ १७॥

तद्विद्यातो जन्म श्रेष्ठं प्रशस्ततमम्; अभ्युदयनिःश्रेयसहेतुत्वात् ॥१७॥ मातापितुभ्यामाचार्यः श्रेष्ठ इत्याह—

श्रारासेव मातापितरौ जनयतः॥ १८॥

मातापितरी शरीरमात्रमेव काष्ठकुड्यादिसमं जनयतः । आचार्यस्तु सर्वपुरुषार्थक्षमरूपं जनयति । (४)"आचार्यः श्रेष्ठो गुरूणा"मिति गौतमः॥ १८॥

वसन्ते ब्राह्मणसुपनयीत, ग्रीष्मे राजन्यं, शरदि वैश्यं, गर्भोष्टमेषु ब्राह्मणं, गर्भैकादशेषु राजन्यं,

१. आचार्यशब्दिनर्बचनमाह, इति क ग. पु. २. निरु. २. १. १.

३. मनु स्मृ २. १७०. ४ गोध. २. ५०

गर्भद्वाद्शेषु यैठिषम् ॥ १९ ॥ (१)वसन्ते ब्राह्मणित्यादि गृह्ये गतम् ॥ १९ ॥ अथ काम्पानि ॥ २० ॥

कामनिमित्तान्युपनयनानि वश्यन्ते ॥ २० ॥

(२)ससमे ब्रह्मवर्चसकामम्॥ २१ ॥ अष्टमर्जायुष्कामम् ॥ २२ ॥ नवमे तेजस्कामम् ॥ २३ ॥ दशमेऽन्नाचकामम् ॥ २४ ॥ एकादश इन्द्रियकामम् ॥ २६ ॥ द्वादशे पशुकामम् ॥ २६ ॥

'ब्रह्मवर्चसकाम'मित्यादीनि षट् स्त्राणि स्पष्टार्थानि । सर्वेत्रोपन यीतेत्यपेक्ष्यते ॥ २१-२६ ॥

(३)'आचार्याधीनस्स्या' दित्यादीनि यानि ब्रह्मचारिणो ब्रतानि क ध्यन्ते तेष्टसमर्थानां कुमाराणां वर्णक्रमेणानुकल्पमाह—

आषोडशात्ब्राह्मणस्यानात्यय आद्वाविंशात्क्षत्रिः
यस्याऽऽचतुर्विशाद्वैश्यस्य यथा व्रतेषु समर्भः
स्याचानि वक्ष्यामः॥ २०॥

आकारोऽभिविधौ । अत्ययोऽतिक्रमः । स एवाऽऽन्ययः तद्भावोऽनात्ययः । याद्दिछको दीघः, आङो वा प्रश्लेषः । प्रकरणादुपनयनकालस्येति गम्यते । यथा व्रतेषु समर्थः स्यात् तथैतःवान् कालः प्रतीक्ष्यः । पूर्वमेव तु सामर्थे सत्यप्रविष्यं तिक्रमे वक्ष्यमाणं प्रायश्चित्तमेव भवति । प्रवेषे पोडशादिभ्य अर्धे कियन्तश्चित्कालमसमर्थानां पश्चात्सामर्थे सति प्रायश्चित्तं भवत्येव ॥ २०॥

तदानीं प्रायश्चित्तमाह--

अतिकान्ते सावित्र्याः ऋतुं त्रैवियकं ब्रह्मचर्यं चरेत् ॥ २८ ॥

१. आप. गृ. ११. २. २. इतः प्रसृति सूत्रषट्केमकसूत्रतया लिखितं क. पुस्तके। ३ आप. घ १.२ १९.

यस्य यः साविज्याः काल उक्तः तदिकमे त्रैविद्यकं ज्यवयवा वि द्या तामधीयते ये ते त्रैविद्याः, तेषामिदं त्रैविद्यकम्। (१) गोत्रचरणाद्युक् । 'चरणाद्धर्माम्नाययोरि'ति वुक् । एवंभूनं ब्रह्मचर्यं, अग्निपरिचर्यामध्य-यनं गुरुशुश्रूषामिति परिहाप्य, सकलं ब्रह्मचारिधर्म चरेत । कियन्तं कालम् ? ऋतुं, 'कालाध्वनो'रिति द्वितीया। ऋतुमिति वचनाद्यवारभेमे प्रायक्षित्तौरमममिच्छन्ति ॥ २८॥

अथोपनयनम् ॥ २९ ॥ ँ

पवं चरितवत उपनेतब्धः ॥ २९॥

, ततस्संबत्सरमुदकोषस्पर्धनम् ॥ ३० ॥

ततः उपनयन।दारभ्य सम्बत्सरमुदकोपस्पर्धनं स्नान कर्तब्यम् । शक्तस्य त्रिषयणं स्नानम्(२) अशक्तस्य यथाशक्ति ॥ ३० ॥

अथाऽध्याच्यः॥ ३१॥

एवं चरितवतः पश्चादध्याप्यः ॥ ३१ ॥

अथ यस्य पिता पितामह इत्यनुपेती स्यातां ते ब्रह्महसंस्तुताः ॥ ३२ ॥

यस्य माणवकस्य पिता पितामहश्चानुपेतौ स्यातां स्थयं च, ते तथाविधासस्य माणवका ब्रह्मसंस्तुताः ब्रह्महण इत्येव कीर्तिताः ब्रह्मवादिभिः। अतस्मिन् तच्छुब्दयोगस्तद्धमंप्राप्यर्थः। एवं च (३)'इमशानवच्छूद्रपतिता'वित्यस्ययनिविध्यकरणे वश्यते । तत्रश्च ब्रह्म यथा ब्रह्महसमीपे नाध्ये यमेवमेषामपीति॥ ३२॥

तेषामभ्यागमनं भोजनं विषाइमिति च वर्जयेत् ॥ ३३ ॥

तेषामेतेषामभ्यागमनमाभिमुख्येन गमनम्, मातापितृपुत्रदारदारीरर-क्षणार्थमपि वर्जयेत् । यद्यपि भिक्षा सर्वतः प्रतिप्राह्येति वक्ष्यते भाजनमुः चतमपि वर्जयेत् (४)'अपि दुष्कृतकारिण' इति सत्यपि वचने । विवाहं च वर्जयेत् यद्यपि (५)'स्त्रीरत्नं दुष्कुलाद्पी'ति मानवस्मरणम् ॥ ३३ ॥

तेषामिच्छतां प्रायश्चित्तम् ॥ ३४॥

१. पा॰ सू॰ ४.३. १२६. २. अन्यस्य' क. ख. पु. ३. आप॰ ४० १. ९. ९.

४. आप० ध० १.१९.१३. ५. मनु० स्मृ० २. २३८.

इच्छतामिति वचनात्र बळात्कारेण प्रायश्चित्तं कारायितब्यम् ॥ ३५ ॥ यथा प्रथमेऽतिक्रम ऋतुरेवं सम्वत्सरः ॥ ३५ ॥ यथा प्रथमेऽतिक्रमे ब्रह्मचर्यस्य ऋतुः कालः एवमन्यस्मिन्नतिक्रमे संवत्सरः

कालः ॥ ३५ ॥

अथोपनवनम् ॥३६॥ तत उदकोपस्पर्शनम् ॥ 🕉 ॥ गते॥ ३६॥ ३७॥ इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रे प्रथमप्रक्ते प्रथमा (१)कण्डिका ।

प्रतिपृष्ठवं संख्याय संबत्सरान् यावन्तोऽनुपेताः स्युः॥१॥ यदि पितैवानुपेतः ततस्संवत्सरमेकम्। अथ पितामहोऽपि, ततो द्वी । अथ स्वयमपि यथाकालमनुपेतः, ततः संवत्सरानिति ॥ १॥ अथोदकोपस्पर्शन मन्त्राः -

सप्तभिः पावमानीभि"र्यदन्ति यच्च दूरक" इत्येताभिः र्घेजुष्पवित्रेण सामपवित्रेणाऽऽङ्गिरसेनेति॥ २॥

पवमानः सोमा देवता यासां ताः (२)पावमान्यः. । यजुष्यवित्रेण(३)'आपो अस्मान्मातरः शुन्धन्तिव' त्यनेन, सामपनित्रण 'कया निश्चत्र आभु-

१. खण्डिका इति. क. पुस्तके । खण्डः इति ख. पुस्तके । एवमेव प्रतिखण्डसमाप्ति ॥

२. यदन्ति यच दूरके भय विन्दति मामिह । पवमान वितज्जिहि ॥ १ ॥ पवमानस्सोऽअद्य नः पवित्रेण विचर्षणिः । यः पोता स पुनातु नः ॥ २ ॥ यत्ते पवित्रमर्चिष्याने विततमन्तरा । ब्रह्म तेन पुनीहि नः॥३॥ यते पवित्रमर्चिवदरने तेन पुनीहि नः । ब्रह्म सवैः पुनीहि नः ॥ ४ ॥ उमाभ्यां देव सवितः पवित्रेण सवेन च । मां पुनीहि विख्वतः ॥ ५ ॥ त्रिभिष्ट्व देव सवितर्वर्षिष्ठैः सोम धामभिः । अनने दक्षैः पुनीहि नः ॥ ६ ॥ पुनन्तु मां देवजनाः पुनन्तु वसवो धिया । विश्वे देवाः पुनीतन मा जात-वेदः पुनीहि मा ॥७॥ (ऋ० स० ७. २. १७, १८.) इति सप्त पावमान्यः ॥

३. आपो अस्मान् मातररद्भुन्धन्तु धृतेन नो घृतपुवः पुनन्तु विश्वमस्मत्प्रवहन्तु रिप्रम्'' (तै.स १२.१.) इति यजु पवित्रम्। 'कया नश्चित्र आ भुवदूती सदावृधस्सखा। कया श्रांचष्ठ्या वृता' इत्यस्यामृचि गीयमान वामदेव्याख्यं साम सामपवित्रम् ॥

वदि' त्यादिगीतेन वामदेव्येन साम्ना, आङ्गिरसेन(१) 'हंसःशुचिषदि'त्यनेन एतैरञ्जलिना शिरस्यपोऽवसिञ्चेत् ॥ २ ॥

अपि वा व्याह्मतिभिरेष ॥ ३॥

पूर्वैः सह व्याहृतीनां विकल्पः ॥ ३ ॥

अधाऽध्याप्यः ॥ ४ ॥

गतम् ॥

तत्र 'यस्य पिता पितामह' इत्युवंक्रमे 'यस्ये'त्येकवचनमन्ते ऽ'प्यध्याः प्य' इति । मध्ये तु 'ब्रह्महसंस्तुताः' 'तेषामभ्यागमनं' 'तेषामिच्छता'- मिति बृहुवचनम् । तत्रोपक्रमोपसंहारानुसारेण माणवकस्यैव प्रायः श्चित्तमुपनयनमध्यापनं च । बहुवचनं तु तथाविधमाणवकबहुत्वापे श्वमित्यवोचाम ॥ ४ ॥

अथ यस्य प्रितामहादि नानुस्मर्यंत उपनयनं ते इमः शानसंस्तुताः ॥ ५ ॥

प्रिवामहादि प्रिवामहादारभ्य प्रिवामहः वितामहः विता स्वयं च यथाकालमिति । ते तथाविधा माणवकाः स्मशानसंदुताः । एतेन (२)'इमशाने सर्वतः शम्याप्रासा' दित्यध्ययननिषेध एषामि सिक्षिशे भवति ॥ ५॥

तेषामभ्यागमनं भोजनं विवाहि। मिति च वर्जयेसेषामि च्छतां प्रायश्चित्तं द्वादश वर्षाणि त्रैविद्यकं ब्रह्मचर्ये चरेदथोपनयनं(३)तत उदकोपस्पर्शनं पावमान्याः

दिभिः॥६॥

गतम् । पावमान्यादिभिरित्यनेनैव प्रतिपृष्ठवं सङ्ख्याय सम्बत्सराः नित्येतदपि द्रष्ठव्यम् ॥ ६ ॥

अथ गृहमेघोपदेशनम् ॥ ७ ॥

गृहमेधी गृह्यशास्त्रं गृहस्थधर्मी वा ॥ ७ ॥

१. हथ् सः सुचिषद्वसुरन्ति श्विस स्वेता विदिषदिति थिईरीणसत् । नृषद्वरसदृतसद्योमसः दच्जा गोजा ऋतजा अदिजा ऋत शृहत्" (तै. सं. ४. २. १. ४.) इत्याङ्गिरसः ॥ २ आप. ध. १. ९. ६. ३. ततस्तंवरसरमुदकोपस्पर्शनम् . इति ग. पु. ।

नाध्यापनम् ॥ ८॥

नाध्यापनं इत्झस्य वेदस्य । किं तु गृह्यमन्त्राणामेवेति ॥ ८॥ ततो यो निवर्तते तस्य संस्कारो यथा प्रथमेऽतिक्रमे ॥९॥

ततः एवं कृतप्रायाश्चित्तात् गृहस्थीभृताद्यो निवर्तते उत्पद्यते तस्योपनः यनसंस्कारः कर्तव्यः । कथम् ? यथा प्रथमेऽतिकमे ऋतुं वैविद्यके ब्रह्मचर्ये चारियत्वेत्यर्थः ॥ ९॥

तत ऊर्ध्व प्रकृतिवत् ॥ १० ॥

ततः यो निवर्तते तस्य प्रकृतिवत् यथा प्राप्तमुपनयनं कर्तव्यामिति । यस्य तु प्रापितामहस्य पितुरारभ्य नाजुस्मर्यत उपनयनं तत्र प्राथिश्चित्तं नोक्तम्, धर्मकेकहितव्यम् ॥ १०॥

एवं ततः पूर्वेष्वपि निद्धापतमुपनयनम्, अधाऽध्ययनविधिः-

उपेतस्याऽऽचार्यकुले ब्रह्मचारिवासः ॥ ११ ॥

एवं यथाविध्येषेतस्य ब्रह्मचारिणस्ततः आचार्यकुरे वासे। भवति । ब्रह्म वेदस्तद्र्ये व्रतं चरतीति ब्रह्मचारी । अध्ययनाङ्गानि व्रतानि चरता आचार्यकुळे बस्तन्यमित्युक्तं भवति ॥ ११ ॥

तत्र कालः—

-(१)अष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि ॥ १२ ॥

चतुर्णी वेदानामध्ययनकाल एषः । प्रतिवेदं द्वादश ॥ १२ ॥

पादूनम् ॥ १३ ॥

स्र पव कालः पाद्त वा प्रत्येतव्यः। पादेनोनं पाद्तम् । पर्रह्यं (२)कतन्तवत्। षट्त्रिंशद्वर्षाणि । प्रतिवेदं नव ॥ १३ ॥

अर्धेन ॥ १४ ॥ 🗸

ऊनिमति(३) समस्तमप्यपेक्षते । चतुर्विद्यतिर्वर्षाणि । प्रतिवेदं षट् ॥१४॥

१. गोपथलाह्मणेऽथर्ववेद्यि द्वितीयप्रपाठके पश्चमलाह्मणेऽस्य विधिर्द्दयते——तस्मा एततः प्रोवाचाष्टाचरवारिंशद्वर्षं तचतुर्धा वेदेषु व्यूष्य द्वादशवर्षं लह्मचर्यः; द्वादशवर्षाण्यवराषे । भीप स्तायंश्वरेयथा शक्तयपरम्" (गोप. ला. पू. २. ५.) इति ॥

२. 'शकन्धादित्वात्' इति घ. पु. ।

३. उपसमस्तिमिति ख॰ पु॰ प्राप्तसमासमधीत्यर्थः । सर्वत्राप्यवेक्षते इति. घ. पु.

त्रिभिर्वा॥ १५॥

पादैकनामिति प्रकरणाद्गम्यते । द्वादशवर्षाणि। प्रतिवेदं त्रीणि ॥१५॥

द्वादशावराध्यम् ॥ १६॥

अवराध्येशव्दोऽवरमान्नेत्येतिसमन्नर्थं वर्तते। द्वाद्शवर्षाणि अवरः मात्रा यथौ भवति तथा ब्रह्मचारिणा गुरुकुले वस्तव्यम्। पूर्वणैव सिद्धे यो ब्रह्मवर्षितिमेधावितया चतुरोऽपि वदानितोऽव्पीयसा कालेन गृह्धाः ति तेनाप्येतावन्तं कालं गुरुकुले वस्तव्यम्। (१) विद्यया स्नाती त्येत-स्मिन्नपि पक्षे नातित्वरितेन स्नातव्यमित्येवमर्थामेदमारभ्यते । प्तेन एकस्य वेदस्य त्रीणि वर्षाणि ब्रह्मचर्यमवद्यं(२) भावीत्यर्थात्सिद्धम्। मनुर्प्याह—

> (३)षट्त्रिंशदान्दिकं चर्यं गुरो त्रैविद्यकं व्रतम् । तदार्थिकं पादिकं वा ग्रहणान्तिकमेव वा ॥ इति ॥

श्रयाणां वेदानां षर् त्रिंशत् ; एकैकस्य द्वादश्च । तद्धिकं त्रयाणामष्टां-दशः एकैकस्य षर् । पादिकं वा त्रयाणां नवः एकैकस्य त्रीणि । प्रहणाः न्तिकमेत्र वेति एकैकस्य त्रिभ्य ऊर्ध्वमनियमः, नप्रागित्यर्थो द्रष्टव्यः॥१६॥

न ब्रह्मचारिणो विद्यार्थस्य परोपवासोऽस्ति॥ १७ ॥८

ब्रह्मचारिविद्यार्थशन्त्योर्थ उकः । यो ब्रह्मचारी विद्यार्थों भवति न तेन दिवसमात्रमपि परस्य समीपे वस्तन्यम् । आचार्यस्य समीपे पव वस्तन्यम् । आचार्यस्य समीपे पव वस्तन्यमित्युकं भवति । विद्यार्थत्येति वचनात् नैष्ठिकस्य कदाचिद्दन्यत्र (४)वासेऽ।पे न दोषः । यहा भाजनिवृत्तिरेवोपवासः । परलोक्षार्थं उपवासः परोपवासः स विद्यार्थत्य न भवति । नैष्ठिकस्य तु(५) दोषः । अत्र पक्षे(६) आदितान्तिरनद्वानि । ते विद्यार्थब्रह्मवारिविषयम् ॥१०॥

अथ ब्रह्मचर्गविधिः ॥ १८ ॥ 🛩

ब्रह्म वेदस्तदर्थं यद्वृतं चरितव्यं तद्ब्रह्मचर्यं तद्धिक्रियते ॥ १८ ॥ आचार्याधीनस्स्याद्न्यत्र पतनीयेभ्यः ॥ १९ ॥ "आचार्याधीनो भवे"स्युपनयनान्ते यत् संशासनं तत्सिद्धवाचार्याः

१. भाष० घ. १.३०.१. २. भानीत्ययमर्थस्सिद्धः । इति ख० पु०

३. मनु० स्मृ० ३. १ ४. वासो न दोषः इति क० पु०

५. न दोषः इति ख० पु० ६. आप० घ. २. ९.१३.

धीनताऽनुद्यते 'अन्यत्र पतनीयेभ्य' इति विशेषं वस्यामीति।(१)पतनीय इति करणे क्रःप्रत्ययः।(२)अमुमराति ब्राह्मणिमस्थं व्यापाद्येत्याचार्येण चोदितोऽप्येवमादि न कुर्यादिति ॥ १९ ॥

हितकारी गुरोरप्रतिलोमयन्याचा ॥ २०॥

माचार्येण प्रयुक्तोऽप्यप्रयुक्तोऽपि तस्मै हितमेव कुर्रात्, वा-चा (३)प्रातिलोम्यमकुर्वन् ॥ २०॥

अधासनशायी ॥ २१ ॥

द्यायनं शायः । (४) 'कृत्यल्युटो बहुल'मिति बहुलवचनात् घञ् । अधः आसनशायो यस्य सः अधासनशायी । गुरुसन्निधावध आसीत अ धर्शयीतेत्युक्तं भवति । अधर्शब्दस्य सवर्णदीर्घरछान्दसः, अपपाठो वा। तृणेषु प्रस्तरेषु चासनशयने शिष्टाचारसिद्धे ॥ २१ ॥

नानुदेइयं भुञ्जीत ॥ २२॥

अन्देश्यं श्राद्धार्थं देवतार्थं वा उद्दिष्टं न भुकीत ॥ २२ ॥

तथा क्षारलवणमधुमांसानि ॥ २३ ॥

न भुजीतित्येव । (५)क्षारादीनि गृद्ये गतानि ॥ २३ ॥ अदिवास्वापी ॥ २४ ॥/

न दिवा स्वप्यास् ॥ २४ ॥

अगन्धसेषी ॥ २५ ॥

चन्द्रनादीनि गन्धद्रव्याणि न सेवेत ॥ २५॥

मैथुनं न चरेत्॥ २६॥

उपचारिकया केली स्पर्शो (६)भूषणवाससाम् । एकशस्यासनं क्रीडा चुम्बनालिक्नने तथा ॥ इत्यादेस्त्रवस्योपलक्षणं मैथुनप्रहणम् ॥ २६ ॥

९. करणे प्रत्ययः इति क० पु०

२. अस्मदरातिं इति ख॰ पु॰

३. प्रातिकूल्यं इति ख० पु॰ ४. पा॰ सू॰ ३. ३. १९३

५. क्षारपदार्थः आप. ध. २. १५. ११. सूत्रे व्याख्यास्यते ।

६. भूषणवाससी. इति. क. पु.

ब्रह्मचारिनियमाः] उज्वलोपेते प्रथमः प्रकृतः ।

उत्सन्नवलाघः॥ २०॥

इलाघा शोमा सा उत्सन्ना यस्य स उत्सनकाषः ॥ एवंभूतो भवेत्। (१)म्रक्षणादिना मुखादिकं उज्वलं न कुर्यात् इति ॥ २७॥

अङ्गानि न प्रक्षालयीत ॥ २८ ॥' 🥤

(२)विना शिरसा सुस्नार्थमुष्णोदकादिना शरीरं न प्रक्षालयेत् ॥२८॥ प्रक्षालयीत त्वशुचिलिसानि(३) गुरोरसन्दर्शे ॥२९॥

यानि तु मूत्रपुरीषाद्यशुचिलिसान्यङ्गानि तानि कामं(४) मृदाः द्भिः प्रक्षालयेत् यावद्गन्धो लेपश्चापैति । तद्पि गुरोरसन्दर्शे(५) यत्र स्थितं गुरु ने पद्यति तत्र । आचार्यप्रकरणे गुरुप्रद्वणात् पित्रादीः नामपि प्रद्वणम् ॥ २९ ॥

(६) नाप्सु इल।घमानः स्नायाद्यदि स्नायाहण्डवत्प्लवेत् ॥ ३०॥

स्नाने प्राप्त न श्लाषमानः स्नायात् । किं तु दण्डवत्प्लेषित्युक्तम् । स्नानीयैर्मलापकपेणं दलाघाः क्रीडा चा जले । अपर आह—'अङ्गानि न प्रक्षालयीते'(स्.२८)त्यासमावर्तनाकित्यस्नानस्य प्रतिषेधः। 'प्रक्षालयीत त्वशुचिलिप्तानी'(स्.२९)ति नैमित्तिकस्य विधिः। 'नाष्सु दलाघमानः स्नाया'(स्.३०)दिति तत्रैव श्लाघाप्रतिषेध इति । ३०॥

जिटिलः ॥ ३१॥

सर्वानेव केशान् जटां कृत्वा विभृयात् ॥ ३१ ॥

श्विष्वाजटो वा वापयेदितरान् ॥ ३२ ॥
अथवा शिखामेव जटां कृत्वा इतरान्केशान् वापयेत नापितेन ॥ ३२ ॥

१. मृत्कल्कादिना इति क०पु०

२. स्नानसमये आमलकादिभिनं क्षालयेत । इति क० पु०

३. गुरोरसन्दर्शने इति क० पु० ४. मृद्वारिभिः इति ख० पु०

५. यत्र गुरुन पश्यति तत्र । इति ख॰ पु॰ 'यत्र लिप्तं गुरु:' इति ग. पु॰

६. नाष्यु इलाघमानस्स्नायादित्येतावदेव ख० पु० सूत्रम् । "अथाद्भिक्काधमाना न स्नायात् तेन तां इलाघामवरुन्धे" (गो. बा. पू. १.२.) इति गोपथबाद्याणम् ।।

मौञ्जी मेखला त्रिवृद्ब्राह्मणस्य शाक्तिविषये दक्षिणावृक्षानाम् ॥ ३३ ॥ '

मुञ्जानां विकारो मौजी। त्रिवृत् त्रिगुणा। एवम्भूता ब्राह्मणस्य मेखला भ-वति। सा च शक्तिवषये शक्तो सत्यां दक्षिणावृत्तानां अवस्थिणावृत्तानां कर्त-व्या। तक्कितार्थे गुणभूतानामणि मुञ्जानामवैतिक्किरोषणम् ॥ ईष्ट ॥

उधा राजन्यस्य ॥ ३४॥

स्पष्टम् ॥ ३४ ॥

मौञ्जी बाड्योमिश्रा ॥ ३५ ॥

अधवा अयोमिश्रा क्रचित्तु कालायसेन बद्धा मौत्री मेखला सवित राजः न्यस्य ॥ ३५॥

आवीसुत्रं चैठ्यस्य ॥ ३६ ॥

अविद्वणांगुः कम्बलप्रकृतिः तत्सम्बन्धिनी ऊर्णा आवी तत्कृतं सूत्रं आवीसूत्रम् । सा मेखला वैश्यस्य भवति ॥ ६६ ॥

सैरी तामली वेत्येके॥ ३०॥ 🗡

सैरी सीरा बाहयोषअरज्जुः। (१)तामलो मृलोदसंकक्की वृक्षः तस्य स्वचा प्रधिता तामली ॥ ३७॥

पालाशो दण्डो ब्राह्मणस्य नैयग्रोधस्कन्धजोऽवा(२) ङग्रो राजन्यस्य बादर औदुम्बरो वा वैद्यस्य वार्झो दण्ड इत्यवर्णसंयोगनैक उपः

दिशन्ति ॥ ३८॥

पालाशो दण्ड इत्यादि गृहा(३)गतम् ॥ ३८ ॥

वासः॥३९॥ 🗸

वस्यते कौषीनमाञ्छाद्यते येन तद्वासः । तद्वस्यते ॥ ३० ॥

हा।णीक्षौमाजिनानि।) ४०॥

१. तमालादण् तमालसंज्ञो वृक्षः तस्य • इति घ. पु.

२. अवाड्मः' इति क. पु. ३. आप० गृ. ११. १५.

शणस्य विकारः शाणी पदी । श्चमा अतसी तस्या विकारः क्षौमम्। श्वेतपद्वाख्यवासोविशोष इत्यन्ये । अजिन यस्य कस्याचिनमेध्यस्य पशोः । त्रीण्येतानि वर्णानुपूर्व्येण वास्रांसि ॥ ४० ॥

काषायं चैके वस्त्रमुपदिशन्ति ॥ ४१ ॥

एके आचार्या वस्न त्वधोधार्यमुपदिशन्ति । वस्नं कार्पासम् । तश्च काषायं कषायेण रक्तम् । ब्राह्मणस्येत्यर्थाद्गम्यते । इतरयोर्वस्यमाणन्वात् ॥४९॥

इत्यापस्तम्बधर्मसुत्रे प्रथमप्रश्ने द्वितीया कण्डिका ॥ २ ॥

माञ्जिष्ठं राजन्यस्य ॥ १ ॥

मिञ्जिष्टया रक्तं माजिष्ठम् ॥ १॥

हारिद्रं वैइयस्य ॥ २ ॥

हारिद्रया रक्तं हारिद्रम् ॥ २ ॥

हारिणमैणेयं वा कूड्णं ब्राह्मणस्य ॥ ३ ॥

एतान्युत्तरीयाणि । 'बस्ताजिन' मिति वश्यमाणत्वात् इहाष्यजिन मिति गम्यते । (१)अजिनमुत्तरमुत्तरये' त्युपनयनं यदजिनमुक्तं धार्यं तद्धारिणं बाह्यणस्य; हरिणो मृगस्तस्य विकारः हारिणम् । ऐणेयं वा कृष्णम् । एणी मृगी तस्या विकार ऐणेयम् । (२)एण्या ढब् । द्विविधा एण्यः कृष्णाश्च गौराश्च । अत्रो विशेष्यते-कृष्णमेणेयमिति ॥ ३ ॥

अस्मिन पक्षे विशेषमाह—

कृष्णं चेदनुपस्तीणीसनशाघी स्वात्॥४॥

कृष्णं चेद्विभृयात् न हारिणं ततस्तिस्मिन्तुपस्तीर्णे नासीतः न च रायीत । अयं तावदर्थः । राज्दनिर्वाह (३)'स्त्वधासनशायी'त्यत्र कृतः ॥४॥

रौरवं राजन्यस्य ॥ ५ ॥

रुरु विन्दुमानमृगः॥ ५॥

बस्ताजिनं बैइयस्य ॥ ६ ॥

बस्तइछागः ॥ ६ ॥

^{9.} आपग०११.११. २. पा. सू. ४. ३. ५९. ३. आप० घ० १. २. २१. आप० घ० ३

आविकं सार्ववर्णिकम् ॥ ७॥

अविद्धर्णायुः। स एवाऽऽविकः। तस्य चर्माऽऽविकं, तस्सर्वेषामेव वर्णानाम । अस्य हारिणादिभिविंकरूपः ॥ ७ ॥

कम्बलश्च ॥८॥

अयम्प्याविक एव । प्रावरणमेव सर्वेषाम् ॥ ८॥ 'काषायं चैके वस्त्रमुपदिशन्ती' त्यारभ्य वासांस्यजिनानि च विहितानि । तत्र कामवरोन विशेषमाह-

ब्रह्मवृद्धिमिच्छन्नजिनान्येव वसीत, क्षत्रवृद्धिमि-च्छन् वस्त्राण्येव, उभयवृद्धिमिच्छन्तुभयः मिति हि(१) ब्राह्मणम् ॥ ९ ॥

बद्यवृद्धिः ब्राह्मणवृद्धिः क्षत्रवृद्धिः क्षत्रियवृद्धिः ॥ ९ ॥ अथ स्वपक्षमाह—

अजिनं स्वेवोत्तरं धारयेत् ॥ १० ॥

उत्तरमुत्तरीयम् । तद्गिनमेव धारयेत् ॥ १०॥

(२)अनुत्तदर्शी ॥ ११ ॥

नृतं न पश्येत् ॥ ११ ॥

सभाः समाजांश्चाऽगन्ता ॥ १२ ॥

चूनादिस्थानं समा । उत्सवादिषु समवायः समाजः । तास्समास्समा-जांध अगन्ता ताच्छील्येन न गच्छेत्। यदच्छया गमने न दोषः । १२॥

अजनवादशीलः ॥ १३॥

जनवादः पश्चिवादः लोकवार्ता वा, तच्छीलो न स्यात् ॥ १३ ॥

रहइशीलः ॥ १४॥

१. अत्र गोपथब्राह्मणस्य प्रथमप्रपाठकस्य द्वितीया कण्डिका द्रष्टव्या ।

२. इमे नियमा गोपथबाह्मणे विहिताः ''नोपरिशायी स्यात्र गायनो न नर्तनो न सर रणो न निष्ठीवेत् यदुपरिशायी भवत्यभीक्ष्ण निवासा जायन्ते, यदुगायनी भवत्यभीक्षणश आकन्दान् धावन्ते, यन्नर्तनो भवत्यभीक्ष्णशः प्रेतानिर्हरन्ते, यत्सर्णा भवत्यभीक्ष्णशः प्रजास्संविशन्ते, यन्निष्ठीवति मध्य एव तदारमनी निष्ठीवति" इति । गी. बा. १. २. ७.

सित सम्भवे रहःशीलः स्यात् ॥ १४ ॥

गुरोरुदाचारेष्वकर्ता स्वैरिकमाणि ॥ १५ ॥

येषु प्रदेशेषु गुरुहदाचरति पौनःपुन्येन चरति तेषु स्वैरिकमीणि मैत्रप्रसाधनादीनि न कुर्यात् ॥ १५॥

स्त्रीभिर्यावदर्थसम्भाषी ॥ १६॥

स्रोभिस्सह(१)यावत्त्रयोजनं तावदेव सम्भाषेत । न प्रसकानुप्रः सक्तमतिचिरम् । (२) 'बलवानिन्द्रियप्रामो विद्वांसमपि कर्षती'ति । अतिबालाभिरतिवृद्धाभिश्च न दोषः॥ १६॥

मृदुः ॥ १७ ॥

क्षमावान् । १७॥

शान्तः॥ १८॥

इन्द्रियाणामसद्धिषये प्रवृत्यभावः शमः तद्वान् शन्तः ॥ १८॥

दान्तः ॥ १९॥

विहितेषु कर्मस्वग्ळानिर्दमः । तद्वान् दान्तः ॥ १९ ॥

हीमान्॥ २०॥

हीर्लजाः तद्वान् ॥ २० ॥

दृढघृतिः ॥ २१ ॥

लब्धे नष्टे सृते वा भ्रतावेवावस्थितः स्यात् न हृश्येत् न वाविष्वित॥

अग्लाँस्तुः ॥ २२ ॥

उत्साहसम्पन्नः । (३)ग्लाजिस्थश्च ग्स्तुः" । अत्रानुस्वारः छान्दसोऽ पपाठो वा ॥ २२ ॥

अक्रोधनः ॥ २३ ॥

न कस्मैचिदपि कुप्येत्॥ २३॥

अनसुयुः ॥ २४ ॥

पराभ्युद्यानु सन्तापः असुया । तब्ज्जीलो न स्यात् ॥ २४ ॥

१. यावस्त्रयोजनमेव. २. मनु. स्मृ.२. २१५. ३. पा. सू. ३. २. १३९. .

संव लाभमाहरन् गुरवे सावं पातरमलेण भिक्षाचर्य चरेद्धिक्षमाणोऽन्यत्राऽपपात्रेभ्योऽभिशस्ताच ॥२५॥

अपपात्राः प्रतिलोमजा रजकादयः। अपगतानि हि तेषां पात्राणि पाकाद्यर्थानि चतुर्भिर्वर्णेस्सह । अभिशस्तान् वक्ष्यति 'अथ पतनीयानी' त्यादिना । तानुभयान् वर्जीयत्वा अन्यत्र भिक्षेत । तत्र भिक्षमाणस्तर्वे लाभ यच यावच लब्धं गोहिरण्यादि तत्सर्व(१)ममायया गुरवे आहः रेत्। एवमहरहः कूर्वन् सायं प्रातरमत्रेण न हरूतादिना भिक्षाचर्य भिक्षा-चरणं चरेत् कुर्यात् । 'सायं प्रान' रिति वचनान्न सायं गृहीतेन प्रातरा शः, नापि प्रातगृहीतेन सायमाशः ॥ २५ ॥

अथ भिक्षाप्रत्याख्यानं निन्दितं ब्राह्मणमाकृष्यते —

स्त्रीणां प्रत्याचक्षाणानां समाहितो ब्रह्मचारीष्टं दत्तं हुतं प्रजां पशृन् ब्रह्मवर्चसमझाद्यं वृङ्के । तस्मादु ह वै ब्रह्मचारिसङ्घं चरन्तं न प्रत्याचक्षीतापि हैऽवेवंविध एवंब्रतः स्वादिति हि(२) ब्राह्मणम् ॥ २६ ॥

ब्याख्यातः समाहितः। समाहितो ब्रह्मवारी याभिः स्त्रीभिः भिक्षमाणः प्रत्याख्यायते तासां प्रत्याचक्षाणानां स्रीणाभिष्टं यागैरार्जितं धर्मे, दत्त दानेना र्जितं हुतं दर्विहोमेश्च गाहींराजित सर्वमेव धर्म रङ्के आविछनाचे : यस्मादेवं तस्मात् ब्रह्मचारिसङ्घ चरन्तं न प्रत्याचक्षीत । उह वा इति निपाता वाक्यालङ्कारार्थाः । अपिहशब्दौ कदाचिदित्येतमर्थे द्योतयतः । एव सङ्घीभृतेषु ब्रह्मचारिषु कदाचिदेवविष समाहित एवंब्रतः 'अथ ब्रह्मः चर्याविधि' रित्यारभ्य यान्युक्तानि तद्वान् ब्रह्मचारी स्यात् । (३)सम्मा-वने छिङ्। सम्भवेत्। तस्मान्न प्रत्याचक्षीतित्येवं बाह्यणं भवतीति ॥२६॥

नानुमानेन भैक्षमुच्छिष्ठं दृष्टश्रुताभ्यां तु ॥ २७॥

१. अमायथेति. नास्ति क. पु. सर्वमादाय इति ग. पु.

२. "ते देवा अनुवन् ब्राह्मणो वा अयं ब्रह्मचर्यं चरिष्यति ब्र्तास्मे भिक्षा इति गृहः पतिर्नूत बहुचारी गृहपरन्या इति किमस्या बृङ्गोताददस्या इति, इंग्रपुतर्सुक्र तद्रविणमवरु म्ब्यादिति, तस्मात् ब्रह्मचारिणेऽहरहिंभक्षां गृहिणामासेयुरिष्टापूर्तसुकृतद्रविणमव सन्ध्या दिति" इति गोपथनाह्मणम् । (गो. ना. १, १, ६)

३, सम्भावनायां लिंह्, इति, ख, पु.

ब्रह्मचारिनियमाः] उडवलोपेते प्रथमः प्रवनः ।

भिक्षाणां समृहो भैक्षम् । न ताहिङ्काभासेनोव्छिष्टं मन्तव्यम् । किं तु दृष्टश्रुताभ्यामेव । दृष्टमात्मनः प्रत्यक्षम् । श्रुतमाप्तोपदेशः । ताभ्यामेव तदुव्छिष्टमवगन्तव्यम् । अयमंशः प्राप्तानुवादे।ऽपूर्वमंशं विधातुम् । यथा(१)'नानुवषट्करोति, अपि वोपांश्वनुवषट्कुर्यात्' इति ॥ २७ ॥

(२)भवत्पूर्वया ब्राह्मणो भिक्षेत ॥ २८॥

व्राह्मणो ब्रह्मचारी भवस्पूर्वया वाचा भिक्षेत भिक्षां याचेत—'भवति भि-क्षां देही' ति ॥ २८॥

भवन्मध्यया राजन्यः ॥ २९ ॥

'भिक्षां भवति देही'ति राजन्यो भिक्षेत ॥ २९ ॥

भवद्न्त्यया वैद्यः ॥ ३०॥

'भिक्षां देहि भवती'ति ॥ ३० ॥ 'सर्वे लाभमाहरन् गुरव' इत्युक्तम् । अधाऽऽहृतं किं कर्तव्यमित्यते आह-तत्समाहृत्योपनिधायाऽऽचार्याय प्रव्रयात् ॥३१॥०

तत् भैक्षं समाहृत्य समीपे निधायाचार्याय प्रबूयात्-इदमित्थमाहृतमिति॥३१॥

तेन प्रदिष्टं भुज्जीत ॥ ३२ ॥

तेन ह्याचार्येण प्रदिष्टं सौम्य त्वमेव भुङ्क्वेत्युक्तं भुजीत ॥ ३२ ॥

विप्रवासे गुरोराचार्यकुलाय ॥ ३३ ॥

यदि गुरुर्विप्रोषितोऽसन्निहितः स्यात् तत् आचार्यकुलायाऽऽचार्यस्य यन्कुळं भार्यापुत्रादि तस्मै ब्रूयात् । तेन प्रदिष्टं भुञ्जीत ॥ ३३ ॥

तैर्विप्रवासेऽन्येभ्योऽपि श्रोत्रियेभ्यः ॥ ३४ ॥

तैस्स्वकुरुयैस्सह गुरोः विष्रवासे अन्येभ्योऽपि "(३)श्रोत्रियेभ्यः प्रब्रूयात्। तैः प्रदिष्टं भुञ्जतिति विपरिणामेनान्वयः। गौतमोऽप्याह(४) "असान्निधौ तद्भार्यापुत्रसब्रह्मचारिभ्यः" इति ॥ ३४ ॥

नाऽऽत्मप्रयोजनश्चरेत् ॥ ३५ ॥

१. आप. थ्रौ. १३. १४. ९, १०. सोमयागे पात्नीवतमहे प्राप्तस्याप्यनुवर्षट्कार-निषेधस्य उपांश्वनुवषट्कारविधानार्थं नानुवषट्करोतीत्यनुवादः ।

२. इतः सूत्रत्रयमेकक्ति ग. पुस्तके ।

३ श्रीत्रियपदार्थः आप, घ. २, ४.६ सूत्रे द्रष्टव्यः । ४.गी. घ. २.४०.

आत्मा प्रयोजनं प्रयोजकः यस्य स आत्मप्रयोजनः । एवंभूतो भिक्षां न चरेत् आत्मार्थं न चरेदित्यर्थः । अस्य प्रयोजनं यदा श्रोत्रिया अपि न लभ्यन्ते तदा(१)'त्रोषितो मैक्षादमी कृत्वा भुञ्जीते'ति वश्यमाणमत्रोषि· तेऽपि यथा स्यादिति ॥ ३५ ॥

भुक्त्वा स्वयममत्रं प्रक्षालयीत ॥ ३६ ॥

अमत्रं भोजनपात्रम्, भुक्त्वेति सन्निधानात् । तत्स्वयमेव प्रक्षालयीत प्रक्षालयेत् । भिक्षापात्रस्य त्वन्येन प्रक्षालने न दोषः । उभयोरपि पात्रयो र्ब्रहणामित्यन्ये ॥ ३६ ॥

न चोच्छिष्टं कुर्यात् ॥ ३७ ॥

यावच्छक्रोति भोक्तुं तावदेव भोजनपात्रे छत्वा भुञ्जीत ॥ ३७ ॥ अशक्तौ भूमौ निखनेत् ॥३८॥

भोजने प्रवृत्तो यदि ताबद्भोक्तुं न शक्तुयात् तदा तद्शं भूमै। निखनेत् ॥ ३८ ॥

अप्सु वा प्रवेशयेत्॥ ३९॥

अप्सु प्रक्षिपेत् ॥ ३९ ॥

आर्घीय वा पर्यवद्ध्यात् ॥ ४० ॥

आर्यस्त्रेवार्णेकः तस्मै अनुपनीताय पर्यवदध्यात सर्वमेकस्मिन्पात्रेऽवन धाय तत्समीपे भूमी स्थापयेत् ॥ ४० ॥

अन्तर्धिने वा श्रुद्धाय ॥ ४१ ॥

अन्तर्धानमन्तर्धिः सोऽस्यास्तीति । त्रीह्यादित्वादिनिः । अन्तर्धा दा-सः। अन्तर्हितं हि तस्य श्रद्धावम्, आशौचेषु स्वामितुल्यत्वात्। प्रकः रणादाचार्यस्येति गम्यते । आचार्यदासाय वा शूद्राय पर्यवद्ध्यात् ४१॥

पोषितो मैक्षादग्नौ कृत्वा सुञ्जीत ॥ ४२ ॥

यदि शिष्य आसार्यार्थमात्मार्थं वा प्रोषितः स्यात् तदा भैक्षात कि श्चिदादायाग्नौ कृत्ना प्रक्षिप्य शेषं भुजीत श्रोत्रियाणां सङ्गावे असङ्गावे च । 'अन्येभ्योऽपि श्रोत्रियेभ्य'(२) इत्येतन्न भवति । यदि स्यात्तनैवायं ब्र्या 'त्तदभावेऽद्रौ कृत्वा भुञ्जीते' ति। यद्यपि तत्राचार्यस्य प्रवासः

१. आप. घ. १. ३. ४२ र. इत्येतत्वत्र न भवति. इति ख. पू.

ब्रह्मचारिनियमाः] उडवलोपेते प्रथमः प्रइतः।

प्रकृतः, तथापि न्यायसाम्याच्छिष्यस्यापि विप्रवासे भविष्यति ॥ ४२ ॥ अथ ब्रह्मचारिणो यज्ञं विधातुं हविरादीनि सम्पादयति—

भैक्षं इविषा संस्तुतं तत्राऽऽचार्यो देवतार्थे ॥ ४३ ॥

भैक्षं हविष्येन संस्तुतं कीर्तितम् । तत्र तस्मिन् हविषि आचार्थो देवतार्थे देवताकार्ये तत्प्रीत्यर्थत्वात्तस्य ॥ ४३ ॥

आहवनीयार्थे च ॥ ४४ ॥

तस्य जाठरायौ ह्यमानत्वात्॥ ४४॥

तं भोजियत्वा ॥ ४५ ॥

इति प्रथमप्रदने तृतीया कण्डिका।

यदुच्छिष्ठं प्राइञाति ॥ १॥

अनुवादेषु सर्वत्र विधिः करूपते । तं भोजयेत् । भोजयिखा तस्योच्छिष्टं प्राश्लीयात् प्राश्लाति । अकारोऽपाठश्छन्दसो वा, 'शादि'ति चुत्वप्रतिषेधात् ॥ ४५ ॥ १ ॥

हविरुच्छिष्टमेव तत् ॥२॥

इड(मक्षणादिस्थानीयमित्यर्थः॥२॥

यदन्यानि द्रव्याणि यथालाभसुपहराति दिचणा एव ताः॥ ३॥

यदन्यानि द्रव्याणि गवादीनि भिक्षाचरणे छब्धानि समिदादीनि च स्वयमाहृतानि यथालाभमुपहरति दक्षिणा एव ताः।दक्षिणासामानाधिकरण्याः चा इत्युक्तम् ॥ ३॥

स एष ब्रह्मचारिणो यज्ञो नित्यप्रततः॥ ४॥

स एव एवंभूतो यहः ब्रह्मचारिणो नित्यं प्रतायते । एवं कुर्वता ब्रह्मचाः रिणा यञ्च एव नित्यं क्रियत इत्यर्थः ॥ ४ ॥

न चास्मै श्रुतिचिप्रतिषिद्यमुच्छिष्टं द्यात्॥ ६॥

अस्मै शिष्याय आचार्यः श्रुतिनिप्रतिषिदं शास्त्रिनिप्रतिषिदमुन्छिटं न दवात्॥ ५॥ किं पुनस्तत्—

यथा चारलवणमधुमांसानीति ॥६॥

यथेतिवचना'च्छुतिविप्रतिषिद्ध'मिति लक्षणतः प्रतिषेधाच क्षाराः दिग्रहणमेवंविधस्योपलक्षणम् ॥ ६॥

एतेनान्धे नियमा व्याख्याताः॥ ७॥

अभ्यङ्गरोषो गन्धरोषो मान्यरोष इत्यादयो ब्रह्मचारिणः प्रतिषि द्धा आचार्येण न देया इत्युक्तं भवति ॥ ७ ॥

केचित्तु श्रुतिवित्रतिषिद्धमाचार्यश्चेषमुष्युञ्जाना दश्यन्ते पूर्वः पूर्व आचारः प्रमाणमिति वदन्तः । तान्निराकरोति—

श्रुतिर्हि बलीयस्यानुमानिकादाचारात्॥ ८॥

अनुमानाय प्रभवतीत्यातुमानिकः । आचाराद्धि श्रुतिः स्मृतिर्वाऽनु-मीयते । तस्मादातुमानिकादाचाराष्ट्रत्यक्षश्रुतिर्वेळीयसी । तद्विरोधे तु नानु-मातुं शक्यते,(१) 'अनुमानमवाधितम्' इति न्यायात्। एवं च ब्रुवता ब्रह्म-चारिणः क्षारळवणादिप्रतिषेधः प्रत्यक्षब्राह्मणमुळ इति द्शितं भवति । यद्यपि क्षारादिप्रतिषेधश्रुतरुच्छिष्टःयतिरिक्तो विषयः सम्भवति तथापि सङ्कोचोऽपि तस्या अविशेषप्रवृत्ताया आनुमानिकादाचाराद्युकः॥ ८ ॥

ननु परस्परविषदा अपि श्रुतय उपलभ्यन्ते (२) 'गृह्णाति, न गृह्णा ती'ति । तिकमाचारात् सङ्काचिका श्रुतिनीनुमीयते ? अत आह—

दृद्धते चापि प्रवृत्तिकारणम्॥९॥

स्यादेव यद्ययमाचारोऽगृद्यमाणकारणः स्यात् । गृह्यते तु तत्र कार णम् ॥ ९ ॥

किंतत्?

प्रीतिश्चपलभ्यते ॥ १० ॥

क्षारादिभोजने भुञ्जानस्य प्रीतिभैवति। ततश्च यत्र प्रीत्युपलब्धितः

१. अनुमानबाधित इति न्यायात, इति. क. पु.

२. अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति, नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति. इति श्रुतिभ्यामेकास्म-त्रेवातिरात्रसंस्थाके ज्योतिष्टोमे षोडशिसज्ञस्य प्रहस्य प्रहणाष्ट्रहणयोः परस्पराविरुद्धयोवि-धानात् तयोरिष श्रुत्योः परस्परं विरोधादिति भावः । उत्स्खलाकार् उपर्यामेचनवान् पात्रविशेषो प्रहः । खदिरत्रक्षनिर्भितो प्रहाविशेषषोडशी । तस्य सोमरसेन पूर्णं प्रहणम् ।

ब्रह्मचारिनियमाः] उज्वलोपेते प्रथमः प्रइतः।

प्रवृत्तिर्न तत्र शास्त्रमस्ति। तद्नुवर्तमाना नरकाय राध्यतीति न्यायाश्च सङ्कोचिका श्रुतिरनुमीयते इति ॥ १०॥

पितुरुर्वेष्ठस्य च भ्रातुरुच्छिष्टं भोक्तव्यम् ॥ ११ ॥

(१)स्पष्टम् ॥ ११ ॥

धर्मविप्रतिपत्तावभोज्यम् ॥ १२ ॥

यदि तयोर्धर्माद्विप्रतिपत्तिरपायो भवति ततो न भोज्यम् । यद्वा भुआनस्य ब्रह्मचारिणो धर्मविव्रतिषेधो भवति मधुमांसादिमिश्रत्वेन ततो न भोज्यमिति॥ १२॥

सार्यं प्रातरुदकुम्भमाहरेत् ॥१३॥ आचार्यस्य स्नानपानार्थम् ॥ १३॥

(२)सदाऽरण्यादेघानाहृत्याऽघो निद्ध्यात् ॥ १४ ॥

सदा प्रत्यहमरण्यात् न पित्रादिगृहात् एधान् काष्ठानि आचार्यगृहे पाकाद्यर्थमाहरेत् आहरयं चाऽघो निदध्यात् अघोनिघानमाचार्यपुत्रादिषु बालेषु पत नशङ्कया। अपर आह —आत्मनस्समिदाधानार्थ(३)मेधोहरणः मिति । उक्तं गृह्ये-(४)'प्वमन्यस्मिश्रीप सदाऽरण्यादेधानाहृत्य । इति। तद्नुवोद्नाधे।निधानं विधीयते दृष्टार्थमदृष्टादृष्ट्यं वेति ॥ १४ ॥

नास्तामेते समिद्धारो गच्छेत् ॥ १५ ॥

अस्तमित अ।दित्ये समिध आहर्तुं न गच्छेत्; चोरव्याघादिसम्भवात्। समिद्धार' इति(५)'अण् कर्मणि चे ति तुमर्थेऽण्प्रत्ययः ॥ १५॥

अग्निमिध्वा परिसमुद्य समिध आद्ध्यात्सार्यः त्रातर्घथोपदेशम् ॥ १६ ॥

परिसमूहनं परितो मार्जनम् । विप्रकीर्णस्याग्ने(६)रैकीकरणमित्यन्ये । यथोपदेशं यथा गृह्य उक्तं तथा समिध आद्ध्यात् । गृह्ये विहितमपि स-

आप० घ० ४

१. स्पष्टोऽर्थः इति० ग० पु•

२. "तस्मात् ब्रह्मचायहरहस्समिध आहृत्य सायं प्रातर्गिन परिचरेत्, नोपर्युपसादयेत्. अधः प्रतिष्ठापयेत्" (गोप. १. २. ६.) इति गोपथबाह्मणम् ॥

३. इध्माहरणं इति क. ख. पु. ४. आप० गृ० ११. २२.

५. पा० सू० ३. ३. १२. ६. राशीकरणमित्यन्ये इति स्व० ग० पु०

मिदाधानं विधीयते सर्वाचरणार्थम्। सायं प्रातरित्यादिकान्विशेषाः न् वक्ष्यामीति च ॥ १६॥

सायमेवाऽग्निपूजेत्येके ॥ १७ ॥

एके आचार्यास्सायमेवातिष्जा कार्या, न प्रातरिति मन्यन्ते ॥ १७ ॥ सिद्धमर्गिन पाणिना परिसमूहेन्न समूहन्या ॥ १८ ॥

समिदाधाने समिद्धमिन पाणिनैव परिसमूहेत्, न समूहन्या । समूहनी सः म्मार्जनी दर्भनिर्मिता वेदाकृतिः, आचारात्॥ १८॥

प्राक्तु याथाकामी ॥ १९ ॥

अवसमिदाधानात् परिसमृहने याथाकामी भवति । यथाकामस्य भावो याथाकामी । ष्यञ्, षित्वादीकारः ॥ १९ ॥

नाजन्युदकशेषेण वृथाकर्माणि कुर्वीताऽऽचामेद्रा ॥२०॥

अग्निपरिचर्यायां परिसमृहने परिषेचने च यदुपयुक्तमुदकं. तरुखेषेण वृथाकर्माणि अरष्टप्रयोजनरहितानि पादप्रक्षाळनादीनि न कुर्वात। नाऽप्याचामेत्। अवृथाकर्मत्वादस्य पुनःप्रतिषेधः॥ २०॥

पाणिसंक्षुब्धेनोदकेनैकपाण्यावर्जितेन च नाऽऽचामेत्॥ २१॥

पाणि मंख्यं (१)पाणिना संक्षोमितं तेनोदकेन नाऽऽचामेत्। इदं तटाकादिषु स्वयमाचमने। यदा पर आचामयति, तदैकेन पाणिना यदावर्जितं तेन नाऽऽचामेत्। किं तु उमाभ्यां हस्ताभ्यां करकादि गृहीत्वा यदावर्जिं तमुदकं, तेनैवाऽऽचोमत्। एवं च स्वयं वामहस्तावर्जितेनापि नाचामेत्। (अळावुपात्रेण नाळिकेरजेन वैणवेन चर्ममयेन ताम्रमयेन वा पात्रेण स्वयमाचमनमाचरिनत शिष्टाः)॥ २१॥

स्वप्नं च दर्जियेत् ॥ २२ ॥

पूर्व 'मदिवास्वापी' (१. २. २८)त्यनेन (२)दिवास्वापः प्रतिषिद्धः। अनेन रात्राविप यावदाचार्यो न स्विपिति, तावन्तं काळं स्वापः प्रतिषिः

१. कुम्भादिगतिमस्यधिकं घ. पु. () एतिच्चन्हान्तर्गतो भागः ख॰ पुस्तके नास्ति। २. दिवास्वापप्रतिषेधः इति, क. पु.

ध्यते । स्वप्नकथनं वर्जयेदित्येके ॥ २२ ॥

अथाऽहरहराचार्य गोपायेद्धमर्थियुक्तैः कमिनः ॥ २३॥

अथ स्वप्तस्य प्रकृतत्वात् स्वप्तानन्तरं ब्राह्मे मुहूर्तं उत्थायेत्यर्थः । अहरहः नित्यमाचार्यं गोपायेत् रक्षेत् । किं दण्डादि गृहित्वा ? नेत्याह—धर्मार्थयुक्तैः कर्मभिः। धर्मयुक्तानि कर्माणि समित्कुशपुष्पाहरणादीनि, अर्थ-युक्तानि.(१)युग्यघासाहरणादीनि ॥ २३ ॥

(२) स गुप्त्वा संविशन् ब्र्धा 'द्धर्म गोपाय माजुगुपमह'मिति ॥ २४ ॥

स(३)ब्रह्मचारी धर्मार्थयुक्तैः कर्मभिर्यावदुत्थानात् यावद्स्य संवेशः नात् एवमाचार्यं गुस्ता संविशन् रायनं भजन् (४) धर्मगोपायमाजूगुपमह' मितीमं मन्त्रं ब्रूयात् । धर्मे गोपायतीति धर्मगोपायः आचार्यः तमहमाजूगुपः माभिमुख्येन रक्षितवानस्मि, इदानीं तु संविशामीति मन्त्रार्थः।

अपर आह—हे धर्म मा मां गोपाय रक्ष यस्मादहं आजूगपमहमाचार्यः मेतावन्तं कालमिति ॥ २४॥

प्रमादादाचार्धस्य बुद्धिपूर्वे वा नियमातिक्रमं रहासे बोधयेत् ॥ २५ ॥

प्रमादोऽनवधानम् । प्रमादात् बुद्धिपूर्वं यो आचार्यस्य वा नियमातिकमस्त रहिष बोधयेत् । इत्थमयं नियमः पुज्यपादैरितकम्यते इति ॥ २५ ॥

आनिवृत्तौ स्वयं कर्माण्यारभेत ॥ २६ ॥

यदि बोधितोऽप्याचार्यस्ततो न निवर्तते, ततः स्वयमेव तस्य कर्तः व्यानि ब्रह्मयज्ञादीनि कर्भाण्यारमते कुर्यात् ॥ २६ ॥

निवर्तयेद्धा ॥ २७ ॥

१. एधसां हरणादीनि इति घ. पु.

२. "स यदहरहराचार्यकुलेऽजिष्ठिते सोऽजुष्ठाय ब्रूयात्-धर्मगुप्तो मा गोपायेति धर्मो हैनं गुप्तो गोपायेति" इति गोपथबाह्मणम् (गो. ब्रा. १. २. ४.)

३. न्याय्यादुत्थानान्न्याय्याच संवेशनात् . इति क. ख. पु. अन्यायात् ''''दन्या-य्याच '''' इति, ड. पु.

४. याबदुपात्त एवार्य मन्त्रः ।

प्रसद्य वा स्वयं निवर्तयेत् । पित्रादिभिर्वा निवर्तयेत् ॥ २७ ॥ अथ यः प्रवीत्थायी जघन्यसंवेशी तमाहर्न स्विपतीति ॥ २८ ॥

यः पूर्वमाचार्यादुत्तिष्ठति प्रतिबुध्यते । जघन्यशब्दः पश्चाद्धै । जघन भ्यश्च संविद्यति, तं ब्रह्मचारिणं न स्विभतीति धर्मश्चा आहुः । प्रयोजनमूपः नयने 'मा सुषुप्या' इति संशासनस्यायमर्थः, न स्वापस्यात्यन्तामाव इति । अथशब्दश्च वाक्योपक्रमे ॥ २८॥

स य एवं प्रणिहितात्मा ब्रह्मचार्यत्रैवास्य सर्वाणि क-र्माणि फलवन्त्यवासानि भवन्ति यान्यपि गृहमेधे ॥२९॥

'आचार्याधीनः स्या' दित्यारभ्य यस्य नियमा उक्ताः, स ब्रह्मचारी, एवमक्तेन प्रकारेण. प्रणिहितासा प्रकर्षेण निहित आचार्यकुळे स्थापित आत्मा येन स तथोक्तः । प्रकर्षश्च(१)आत्मनस्तत्रैव शरीरन्यासः। वश्यति (२)आचाचार्यकुले शरीरन्यासः " इति । अस्यैवंविधस्य ब्रह्म-चारिणः अत्रैव ब्रह्मचर्याश्रमे सर्वाणि फलवान्त ज्योतिष्टोमादीनि कर्माण्य-बाप्तानि भवन्ति । तत्फळावाप्तिरेव तदवाप्तिः । यान्यपि कर्माणि गृहमेधे गृह्यशास्त्रे विवाहाद्यष्टकान्तानि, तान्यवाप्तानि भवन्ति । तरेवं नैष्ठिकत्र ह्मचारिविषयमिदं सुत्रम् ॥ २९ ॥

इत्यापस्तम्बीये धर्मसूत्रे चतुर्थी कण्डिका ॥ ४॥

इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ(३) हरदत्तविरचितयामुज्वलायां प्रथमप्रश्न प्रथमः पटलः ॥ १ ॥

१. आन्तात्तत्रैव शरीरन्यासः इति ख. पु. अन्ततस्तत्त्रैव, इति, घ. पु. .

३. हरदत्तमिश्रविरचितायां इति क० प्र॰ ર, આવ. ધ. ર. ૨૧. ૬.

अथ दितीयः पटलः ।

नियमेषु तपइशब्दः ॥ १ ॥

'आचार्याधीनः स्या'दित्याद्यो ये नियमाः अस्मिन्ब्रह्मचारिप्रकरणे निर्दिष्टाः, तप्शान्दस्तेषु द्रष्टव्यः, न तु क्रच्छादिषु ॥ १ ॥

. तद्तिक्रमे विद्याकर्म निःस्रवति ब्रह्म सहाप-त्यादेतस्मात्॥ २॥

तेषां, नियमानामितिकमे विद्याकर्म विद्याग्रहणं ब्रह्म निःखवित गृहीतं वेदं निस्सारयित । कुतः, १ एतस्मात् नियमातिक्रमेणाध्येतुः पुरुषात् । न के वळमेतस्मात् । किं तिर्हि सहापत्यात् । अपत्येन सह वर्तत इति सहापत्यः (१) वोपसर्जनस्ये ति सभावाभावे कपम्। अपत्याद्पि ब्रह्म निःसारयित। यद्यप्यपत्यं नियमातिक्रमकारि न भवति, तथापि पितृदोषादेव ततो-ऽपि ब्रह्म निस्सारयित । नियमातिक्रमेण विद्याग्रहणं कुर्वतः पुरुषात् सहापत्यात् गृहीतं ब्रह्म निस्सरित, ब्रह्मयद्वादिषूपयुज्यमानमप्यिकि ज्ञित्करं भवतिस्यर्थे विवक्षितः। स्रवतेश्च सकर्मकस्य प्रयोगो भाष्ये दृष्टः 'स्रवत्युद्कं कुण्डिकेति ।

अपर आह्—(२) तदितको नियमातिक्रमे विद्याप्रहणं न कर्तव्यम्। कुतः ? यतो निस्त्रवित ब्रह्म निस्सरतित्यर्थः, दोषं समानमिति। विद्याकर्म निस्त्रवित ब्रह्म च निस्त्रवितत्यन्ये। अन्ये च—कुर्वत इत्यध्याहार्यम्। तदितिक्रमेण विद्याकर्म कुर्वतो ब्रह्म निस्त्रवतीति॥ २॥

न केवलमिकञ्चित्करं नियमातिक्रमेण विद्याग्रहणम् , प्रत्युताऽन र्थ-कारीत्याह—

कर्तपत्यमनायुष्यं च ॥ ३ ॥

कर्तशब्देन श्वभ्राभिधायिना नरको छध्यते । पतत्यनेनेति पत्यम् । प्रवंभूतं विद्याग्रहणं नरकपातहेतुर्भवति । अनायुष्यं च अनायुष्करं च ॥ ३ ॥

१. पा.सू. ६ ३.८२. बहुवी़ह्यवयवस्य सहशब्दस्य सभावस्स्यद्विकल्पेन इति सूत्रार्थः।

२. तद्तिक्रमे विद्याकर्म निस्सवतीति नियमातिक्रमेण विद्याप्रहणं न कर्तव्यम्, कृतः ? यतो निस्स्रवति ब्रह्मनिस्सारयतीत्यर्थः, इति क. पु.

तस्माद्दषयोऽवरेषु न जायन्ते नियमातिक्रमात्॥४॥

अत एवावरेषु अर्वाचीनेषु किलयुगवर्तिषु ऋषयो न जायन्ते मन्त्रहशो न भवन्ति । नियमातिक्रमस्येदानीमवर्जनीयत्वात् ॥ ४ ॥ कथं तर्ह्यावतना अतिकामन्तोऽपि नियमानस्पेनैव यत्नेन चतुरो वेदाः

कथ तहादातना आतकामन्ताऽाप नियमानन्त्रने यसने चतुरा वदाः न् गृह्णान्ति ? युगान्तरे सम्यगनुष्टितस्य नियमकर्मणः फलशेषेणेत्याह—

श्रुतर्षयस्तु भवान्ति केचित्कर्मफलकोषेण पुनस्सम्भवे ॥ ५ ॥

पुनस्सम्भवः पुनर्जन्म ॥ ५ ॥ अत्रोदाहरणम्—

यथा इवेतकेतुः ॥ ६॥

द्वेतकेतुर्द्यक्षेनैव कालेन चतुरो वेदाञ्जग्राह। तथा च छान्दोग्यम्—
(१) "द्वेतकेतुर्दारुणेय आस। तं ह पितोवाच द्वेतकेतो वस ब्रह्मचर्य, न
वै सोम्यास्मत्कुलीनोऽननूच्य ब्रह्मबन्धुरिव भवतीति। स ह द्वादशवर्ष उपेत्य चतुर्विशातिवर्षेससर्वान् वेदानधीत्य महामना अनूचानमानी स्तब्ध एयाये"ति॥ ६॥

एवं नियमातिक्रमे दोषमुक्त्वा तद्तुष्ठाने सिद्धिमाह --

यिंतंत्रच समाहितोऽब्रह्म प्याचार्यादुपयुङ्के ब्रह्मवदेव तस्मिन् फलं भवति ॥ ७॥

अबद्धापि अब्रह्मापि । पररूपम्,(१) कनन्तवत् । अपेर्वाऽकारछोपः, पिहितापिनद्धादिवत् । वेदव्यतिरिक्तमपि यात्किञ्चित् विषमन्त्रादि समा-हितो नियमवान् भूत्वा आवार्यादुग्युङ्के गृह्णाति तस्मिन् वेदव्यतिरिक्ते ब्रह्मवदेव फर्छ भवति ॥ ७॥

नित्रहानुत्रदशक्तिरप्यस्य भवतीत्याह—

अथो यत्किञ्च मनसा वाचा चक्षुषा वा सङ्कल्पः यन् ध्यायत्याहाऽभिविपद्यति वा तथैव तद्भवतीत्युपदिद्यान्ति ॥ ८॥

अयो अपि च यत्किश्च निप्रहात्मकं अनुप्रहात्मकं वा सङ्कल्पयन् चिकीः

१. छान्दो ६. १. १. २. कर्कन्धुवत् , इति, घ. पु.

र्बन् मनसा निर्देयेन शिवेन वा ध्यायति-इत्थमिदमस्याऽस्त्विति, तथैव तद्भः वति । तथा यत्किञ्च सङ्करुपयन्वाचा (१)क्रूरया मधुरया वा आह— 'इत्थमिदमस्यास्त्विति, तथैव तद्भवति । एवं यत्किः सङ्करूपयन् चक्षुषा घोरेण वा मैत्रेण वा अभिविषश्यति तथैव तद्भवतीत्युपदिशन्ति धर्मजाः ॥ ८॥

अवश्यं धर्मयुक्तेनाध्येतव्यामित्युक्तम् । इदानी ते धर्मा लक्षणतिस्रः विधा इत्याह-

गुरुप्रसादनीयानि कर्माणि स्वस्त्ययनमध्ययनसं-वृत्ति(१)रिति॥९॥

यैरजुष्टितैः गुरुः प्रसीदति तानि गुरुप्रसादनीयानि पादप्रक्षालनादीः नि कर्माणि । स्वस्तीत्यविनाशिनाम । तत्प्राप्तिसाधनं स्वस्त्ययनम् । तश्च त्रिविधंद्रष्टार्थमद्रष्टार्थम्भयार्थे चेति । द्रष्टार्थं बाहुनदीतरणादिनिषेघः। अदृष्टार्थं क्षारादिनिषेधः । उभयार्थं भिक्षाचरणादि । अध्ययनसम्बक्तिः रधीतस्य वेदस्याऽभ्यासः॥ ९॥

अतोऽन्यानि निवर्तन्ते ब्रह्मचारिणः कर्माणि ॥ १० ॥

पतेभ्यः अन्यानि कर्माणि निवर्तन्ते ब्रह्मचारिणो, न कर्तव्यानीत्यर्थः ॥१०॥ स्वाध्यायधूरधर्मरुचिस्तपस्च्यजुर्मृदुस्सिद्ध्याते

ब्रह्मचारी ॥ ११ ॥

स्वाध्यायधृक् अधीतस्य(३)वेदस्य घारियता अविस्मर्ता । धर्मे रुचिः र्यस्य स धर्मेशिवः । तपस्वी नियमेषु तपदशब्दः तद्वान् । ऋषुः अमायावी । मृदुः । क्षमावान् । एवभूतो ब्रह्मचारी सिद्धति सिद्धि प्राप्नोति । उक्ता सिद्धिः (४) 'अथो यत्किञ्च मनसे 'ति । तत्रोक्तानां पुनर्वचनमादरार्थम् । तदनुष्ठाने फलभूमा, अतिक्रमे च दोषभूमेति तात्पर्यम् ॥ ११ ॥

सदा महान्तमपररात्रमुत्थाय गुरोस्तिष्ठन्पातराभ-वादनमभिवादयीताऽसावहं भो, इति ॥ १२ ॥ सदा प्रतिदिनं महान्तमपररात्रं रात्रेः पश्चिमे याम उत्तिष्ठेत् । उत्थाय च

१. घोरया इति. क. पु. २. अयं 'इति' शब्द उत्तरसृत्रस्यादौ पठितः क॰ पुस्तके

३. 'स्वाध्यायस्य' इति क. ख. पु. ४. आप. ध. १. ५, ८.

समीपे तिष्ठन् गुरोः प्रातरिभवादनमभिवादगीत—'असावह भो' इति ख्रुवन् । अ-साचित्यत्राऽऽत्मने नामनिर्देशः, यथा—'अभित्राद्ये यश्चरामाऽहं भो' इति ॥ १२ ॥

समानग्रामे च वसतामन्येषामपि वृद्धतराणां प्राक्पातराज्ञात्॥ १३॥

भन्येषामप्याचार्यव्यतिरिक्तानाम् प्राक्प्रातराशात् प्रातर्भोजनात्प्राक् प्रातरभिवादमभिवादयीत, ते चेत् समानग्रामे वसन्ति ॥ १३ ॥

प्रोब्य च समागमे ॥ १४ ॥

यदा स्वयं प्रोध्य समागतो भवति, आचार्यादयो वा तदार्यप्यभिवाः दर्यात । इदं नैमित्तिकम् । पूर्वे निष्यम् ॥ १४ ॥ अथ काम्यम्—

स्वर्गमायुश्चेप्सन् ॥ १५ ॥

अभिवादयतित्येव ॥१५॥ अभिवादनप्रकारं वर्णानुपूर्व्येणाऽऽह—

दक्षिणं बाहुं ओत्रसमं प्रसार्य ब्राह्मणोऽभिवादः यीतोरस्समं राजन्यो मध्यसमं वैद्यो(१) नीचै-

इशुद्रः प्राञ्जलि ॥ १६ ॥

ब्राह्मणेऽभिवादयमानः आत्मनो दक्षिण बाहुं श्रोत्रसमं प्रसार्याभिवादयीत । उरस्समं राजन्यः । दक्षिणं प्रसार्याभिवादयीतेत्यत्रासुवर्तते । एवमुत्तरयो-रिष । मध्यसममुद्दरसमम् । ऊरुसमित्यन्ये । नीचैः पादसमं ग्रहोऽभिवा-द्यीत । प्राञ्जलि यथा भवति तथा अभिवादयित । अञ्जलि प्रथा भवति तथा अभिवादयित । अञ्जलि प्रत्वेत्यर्थः । प्राञ्जलि रित युक्तः पाठः ॥ १६ ॥

प्लावनं च नाम्नोऽभिवादनप्रत्यभिवादने च पूर्वेषां वर्णानाम् ॥ १७॥

अभिवादनस्य यत्प्रत्यभिवादनं तत्राभिवादयितुर्नाम्नः प्लावनं कर्तन्यम् प्लुतः कर्तन्य इत्यर्थः । पूर्वेषां वर्णानां श्रुद्धक्तितानामभिवादयमानानाम् ।

१. ''नीचैश्हदः ॥ १६ ॥ प्राज्ञलि ॥ १७ ॥ इति पाठः क. घ. पु.

(१)पत्यभिवादेऽशुद्ध' इति पाणिनीयस्मृतिः । तत्र (२) वाक्यस्य दे' रि. त्यज्ञवृत्तेः प्रत्यभिवादवाक्यस्यान्ते नामप्रयोगः तस्य देः प्लुतः । 'आयु-ष्मान् भव सौम्या३ इति प्रयोक्तव्यः । स्मृत्यन्तरवशाक्षाम्नश्च पश्चाद्• कारः। तथा च मनुः-

> (३) आयुष्मान् भव सौम्येति वाच्यो विप्रोऽभिवाद्ने । अकारश्चास्य नाम्नोऽन्ते वाच्यः पूर्वाक्षरः प्छतः ॥" इति ।

'आयुष्मान् भव सौम्य देवदत्त ३ अ' इति प्रयोगः । शम्भुर्विष्णुः पिनाकपाणिश्चकपाणिरित्यादीनां नाम्नां सम्बद्धौ गुणे कृते 'पचोऽप्र-मृह्यस्याद्राद्धृते पूर्वस्यार्धस्यादुत्तरस्येदुतौ' इत्ययं विधिर्भवति । अन्ते अकारः । (४) 'तयो द्वांविच संहितायाम्' इति यकारवकारौ च मव तः-शम्भा ३व, विष्णा ३व, पिनाकपाणा ३ य, वकपाणा ३ य, इति । अत्र सुत्रे 'प्रत्यमिवादने वे'ति चकारस्यार्थं न पश्यामः।

अपर आह-'अभिवादने प्रत्यभिवादने च प्लावन'मिति । अस्मि-न्निप पक्षे द्वन्द्वेनाभिहितत्वाश्वराब्दोऽनर्थक एव । अभिवादने च शास्त्रान्तरे न कापि प्लतो विहितः । तस्मादनर्थक एव चकारः। अनर्थकाश्च निपाता बहुलं प्रयुज्यन्ते ॥ १७ ॥

उदिते न्वादित्य आचार्येण समेत्योपसंग्रहणम् ॥१८॥

 उदिते त्वादित्ये आचार्येण अध्ययनार्थे समेत्य वक्ष्यमाणेन विधिनोपसंप्रहणं कुर्यात्॥ १८॥

सदैवाऽभिवादनम् ॥ १९ ॥

अन्यदा सर्वदा पूर्वोक्तप्रकारेणाभिवादनमेव । अयमनुवाद उत्तर-विवक्षया ॥ १९ ॥

उपसंग्राह्य आचार्य इत्येके ॥२०॥

अभिवादनप्रसङ्के सदैव उपस्राह्य आचार्य इत्येके मन्यन्ते ॥ २०॥

[்] १. पा सू. ८. २. ८३. शुद्रभिन्नविषये प्रत्यभिवादे यद्वाक्यं ''आयुष्मान् भव सौ-.म्य" इत्यादिरूप तस्य टेः प्छतरस्यात्, स चोदात्तः इति सूत्रार्थः ।

२. पा. सू. ८. २. ८२ ३. मनु. स्मृ. २. १२५.

४. पा. सू. ८. २. १०८. इदुतोर्थकारवकारी स्तोऽचि संहितायाम् इति सूत्रार्थः। आप० घ० ५

नतु किमिरमुपसंग्रहणम् ? तदाह— दक्षिणेन पाणिना दक्षिणं पादमधस्तादभ्यधिमृदय सकुष्ठिकमुपसंगृह्णीयात् ॥ २१ ॥

आत्मनो दक्षिणेन पाणिना आचार्यस्य दक्षिणं पादं क्षधस्तादम्याधिम्हरम्, अधिशब्द उपरिभावे, अधस्ताब्चोपरिष्टाच्चाभिमृद्य । सकुष्ठिकं सगुः इफम्। साङ्गुष्टमित्यन्ये । उपसम्बीयात् । इदमुपसंग्रहणम् । एतत्कुर्यात् २१॥ इभाभ्यामेवोभावभिपीडयत उपसंग्राह्यावित्येके ॥२२॥

उभाभ्यां पाणिभ्यां उभावेवाऽऽचार्यस्य पादौ अभिपीडयतो माणवकस्य उपसंगाह्यावित्येके मन्यन्ते । अभिपीडयत इति " (१)कृत्यानां कर्तिरि"इति कर्तिरि षष्ठी । अत्र मनुः—

(२)'व्यत्यस्तपाणिना कार्यमुपसंग्रहणं गुरोः। सब्येन सव्यः स्प्रष्टक्यो दक्षिणेन च दक्षिणः॥ इति॥ २२॥ सर्वोह्रणं सुयुक्तोऽध्ययनादनन्तरोऽध्याये॥ २३॥

सर्व च तदहश्च सर्वाह्मम् । (३)'राजाहस्सिखिश्यष्टच्।' (४)'अहोऽह्व प्रतेश्य' इत्यहादेशः । (५)'अहोदन्ता'दिति णत्वम् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया।' सर्वाहं सदा सुयुक्तः सुसमाहितः अनन्यचिक्तः । अध्ययवादनन्तरः नान्तरयतीत्यनन्तरः । अध्ययनाद्यथा आत्मानं नान्तरयति यथा अ ध्ययनान्न विच्छिद्येत तथा स्यात् । अध्याये स्वाध्यायकाळे । अध्याय इत्यनुवादः । (६)'मनसा चानध्याय' इति विशेषविधानात् । 'अध्याये' दिति प्रायेण पठन्ति । तत्र तकारोऽपपाठश्छान्दसो वा ॥ २३॥

तथा गुरुकर्मसु ॥ २४ ॥

गुरुकर्मसु च तथा स्यात् सुयुक्तोऽनन्तरश्च स्यात् ॥ २४ ॥

१. पा. सू. २. ३. ७१ २. म. स्मृ. २. ७२.

३. पा० स्॰ ५. ४. ९१. राजन्शब्दान्तादहन्शब्दान्तात् सिखशब्दान्ताच्च तत्पुरुषात् टच् स्यात् इति सूत्रार्थः ॥

४. सवै, कदेश, संख्यात, पुण्यशब्देभ्यः परस्याहन् शब्दस्याह इत्यादेशस्स्यात् समासान्ते परे इति सूत्रार्थः ।

५. १. ४. ७. अदन्तपूर्वपदस्थाद्रेफात परस्याह्वादेशस्य नस्य णस्स्यात् इति सूत्रार्थः । ६. स्थाप. ध. १. ५. २६.

मनसा चाऽनध्याये ॥ २५ ॥

अनम्यायकाले मनसा च अध्यायादनन्तरः स्यात् । सन्देहस्थानानि मनसा निरूपयेत् । अध्ययनविषयामेव चिन्तां कुर्यात् ॥ २५ ॥

आहूताध्यायी च स्यात् ॥ २६ ॥ आचार्येणहृतस्सन्नधीयीत, नाध्यापने स्वयं प्रवर्तयेत् ॥ २६ ॥
॥ इत्यापस्तम्बीये धर्मसूत्रे पञ्चमी कण्डिका ॥

• सदा निशायां गुरुं संवेशयेत्तस्य पादौ प्रक्षाल्य संवाह्य॥१॥

सदा प्रत्यहं निशायां अतिकान्ते प्रदोषे गुरु संवेशयेत्। कथम् ? तस्य गुरोः पादौ प्रक्षाल्य संवाह्य च । संवाहनं मर्दनम् ॥ १ ॥

अनुज्ञातः संविद्येत् ॥ २ ॥

(१)गुरुणाऽनुज्ञातस्तु स्वयं संविशेत् रायीत ॥ २ ॥

न चैनमभिपसारयीत ॥३॥

एनमाचार्य प्रति पादौ न प्रसारयेत् ॥ ३ ॥

न खट्वायां सतोऽभित्रसारणमस्तीत्येके ॥ ४ ॥

यदा तु गुरुः खट्बायां शेते तदा तं प्रति पादयोः प्रसारणं न दोषा-येत्येके मन्यन्ते, स्वपक्षस्तु तत्रापि दोष इति ॥ ४ ॥

न चाऽस्य सकाशे संविष्टो भाषेत ॥ ५ ॥

अस्याऽऽचार्यस्य सकाशे स्वयं संविष्टः शयानो न भाषेत। कार्यावेदनादाञ्ज-त्थायैव भाषेत॥ ५॥

अभिभाषितस्त्वासीनः पतिब्यात्॥६॥

आचार्येणा(२)भिमाषितस्त्वासीनः प्रतिब्र्यात् । पतदाचार्ये आसीने शयाः ने वा ॥ ६ ॥

अन्त्थाय तिष्ठन्तम् ॥ ७॥

१. पश्चाद्गुरुणा इति ख. पु. २. अभिमाविनस्सन् इति ख. पु.

यदा त्वाचार्यस्तिष्ठन् बूते तदा तमनूत्याय प्रतिब्रूयात् । उत्तरे हे सुत्रे ≆पष्टार्थे ॥ ७ ॥

गच्छन्तमनुगच्छेत् ॥८॥ धावन्तमनुधावेत् ॥९॥ न सोपानद्वेष्टितशिरा अवहितपाणिर्वासीदेत् ॥ १० ॥

उत्तरत्रोपानत्प्रतिषेधा'त्र सोपान'दित्यत्वादः 'अध्वापन्नस्तित्व'ति प्रतिप्रसोतम् । आचार्यं न सोपानत्क आसीदेत् । नापि वेष्टितशिराः । अवहितपाणिः दात्रादिहरूतः एवंभूतोऽपि नासीदेत्॥ ८-१०॥

अध्वापनस्तु कर्मयुक्तो वाऽऽसीदेत् ॥ ११ ॥

अध्वानं प्राप्तोऽव्यापन्नः कर्मणि दात्रादिसाध्ये प्रवृत्तः कर्मयुक्तः भूतस्तु सोपानत्कोऽप्यासीदेत्॥ ११॥

न चेदुपसीदेत् ॥ १२॥

(१) न चेदाचार्यस्समीपे, उपसीदेत् उपविशेत् । यदि तूपविशेद्ध्वा-पन्नः कर्मयुक्तो वा तदोपानत्त्रभृतीनि विहायोपविशेत् ॥ १२ ॥

देवमिवाचार्यमुपासीताऽविकथयन्नविमना वाचं शुश्रुषमाणोऽस्य ॥ १३ ॥

यो यं देवं भजते स तद्भावनया तमिवाऽऽवार्यमुपासीत । भविकथयन् (२)व्यर्थो कथामकुर्वन् । अविमनाः अविक्षिप्तमनाः । अस्याऽऽचार्यस्य वानं शुश्र्वमाणः ॥ १३ ॥

अनुपस्थकृतः ॥ १४॥

(३)उपस्थकरणं प्रसिद्धम् । तत्कृत्वा नोपासीत ॥ १४ ॥

अनुवाति(४) वाते वीतः ॥ १५॥

वाते अनुवाति सति वीतः विपर्ययेणेतः उपासीत । प्रतिवातं तु वश्यमा-णेन प्रतिषिध्यते । मनुरप्याह-

(५)'प्रतिवातेऽनुवाते च नासीत गुरुणा सहे'ति॥ १५॥

१. न चेदाचार्यसमीपे उपसीदेत् उपविशेत् इति ख, पु.

२. ब्यर्थी कथा विकथा तामकुर्वन् इति. ख. पु.

३. आकुञ्चितस्य सब्यजानुनउपरिदक्षिणं पादं प्रक्षिप्योपवेशनसुपस्यकरणम् ।

४. 'वाते' इति नास्ति ख. पु. ५. मनु. स्मृ. २. २०३,

अप्रतिष्ठद्यः पाणिना ॥ १६ ॥

पाणिना प्रतिष्टब्धो न स्यात् पाणितस्तं भूमौ कृत्वा पाण्यवस्त्रम्बनो नाऽइसीत् ॥ १६॥

अनपाश्चितोऽन्यत्र ॥ १७ ॥

भन्यत्र कुड्याद्यपाश्रितो न स्यात्। कुड्याद्यपाश्रितो नासीत॥१७॥

यज्ञोपवीती दिवस्त्रः ॥ १८॥

यदा द्विवस्रस्तदा वाससाऽन्यतरेण यज्ञोपवीती स्यात्। (१) "अपि वा सुत्रमेवोपवीतार्थ" इत्येष करुपस्तदा न भवति ॥ १८ ॥

🔭 अधोनिवीतस्त्वेकवस्त्रः ॥ १९ ॥

यदा त्वेकवस्रो भवति तदा अधेनिक्षतः स्यात् । न तस्य दीर्घस्याप्येक-देशेनोत्तरीयं कुर्यात् ॥ १९ ॥

अभिमुखोऽनभिमुखम् ॥ २० ॥

स्वयमाचार्याभेमुखः आत्मानं प्रत्यनिमुखमाचार्यमुपास्रीत । (२)स्व-यमाचार्यमपद्यन् आचार्यस्य पुरत आर्जवे नाऽऽसीत ॥ २०॥

अनासन्नोऽनितर्रे(३) च ॥ २१ ॥

अत्यासन्नो न स्यादतिदूरे च न स्यात्॥ २१॥

यावदासीनो बाहुभ्यां प्राप्तुयात् ॥ २२ ॥

यावत्यन्तराळे आसीन आचार्ये बाहुभ्यां प्राप्तुं शक्नुयात् तावस्याः स्रीत ॥ २२ ॥

अप्रतिवातम् ॥ २३ ॥

आचार्यस्य (४)प्रतिवाते नाऽऽसीत ॥ २३ ॥

एकाध्यायी दिचणं बाहुं प्रत्युपसीदेत्॥ २४॥

यदा एक एवाऽधीते तदा आचार्यस्य दक्षिणं बाहुं प्रति दक्षिणे पाइवं उपसीदत् उपविदेात्॥ २४॥

यथावकाशं बहवः ॥ २५ ॥

१. आप. ध. २. ४. २२. २. स्वयमाचार्यमेव पश्यन् इति. ख. पु.

३. चकारो नास्ति. ख. पुस्तके ४. प्रतिवातं इति ख. पु.

बहुबस्त शिष्या यथावकाशमुपसीदेयुः ॥ २५॥

तिष्ठाति च नाडऽसीताऽनासनयोगविहिते ॥ २६ ॥

आसनयोग आसनकल्पना । आसनयोगेन विहितस्सम्भावित आस-नयोगविहितः । आसनयोगेनाऽसम्माविते आचार्ये तिष्ठति स्राति स्वयं नाऽऽसीत ॥ २६ ॥

आसीने चन संविशेत ॥ २७॥

(१) अशयनयोगविहिते इति पूर्वानुसारेण गम्यते । शयनयोगेना-सम्मानित आचार्ये आसीने स्वयं न संविशेत् न शयीत ॥ २७ ॥

चेष्रति च चिकीर्षेत्तच्छक्तिविषये ॥ २८ ॥

व्यत्ययेन परस्मैपदम् । आचार्यं चेष्टति सति स्वयमपि तन्चिकीर्षन् स्यात । किमविशेषण, ? शक्तिविष्ये । यदाचार्येण कियमाणमात्मनदशः केर्विषयो भवति । 'चिकीर्ष' त्रिति सन्प्रयोगादिच्छामेव प्रदर्शयेत् ना विख्य कुर्यात् । प्रदर्शितायां त्विच्छायामाचार्यश्चे र्तुजानीयात् , कुः र्यात । अशक्तिविषये तु नेन्छ।पि प्रदर्शयितव्या । चिकीवेदिति युक्तः पाठः ॥ २८ ॥

न चास्य सकाशेऽन्वक्स्थानिन उप-सङ्गृह्णीयात् ॥ २९ ॥

आचार्यव्यतिरिका गुरवोऽन्वक्त्यानिन इति स्मातीं व्यवहारः । आ-चार्यः श्रेष्ठो गुरूणाम् । तमवेश्यान्त्रकथानं पदमेषामिति कृत्वा । आचार्यः स्य सन्निधौ अन्वकस्थानिनं नोपसङ्गृह्णीयात् ॥ २९ ॥

गोत्रेण वा कीर्तयेत्॥ ३०॥

न चैनमन्वकस्थानिनं गोत्रेण अभिजनकुळादिना वा कीर्तयेत न स्तुचीत भागेबोऽयं महाकुळप्रस्त इति ।। ३०॥

न चैनं प्रत्युत्तिष्ठदेनुत्तिष्ठेदा(२)पि चेत्तस्य गुरुः स्वात् ॥ ३१ ॥

प्रत्युत्थानमप्यस्य न कर्तव्यमाचार्यस्य सकाशे । यदा पुनरसावाः

१. आसनयोग इति क॰ पु॰ २. अपि चेत्यादि सूत्रान्तरं. ख. च. पु।

चार्यसकारो त्वासित्वा गमनायोत्तिष्ठति तदाऽनूत्थानमपि न कर्तस्य-म् । यद्यप्यसौ तस्य(१)आचार्यस्य मातुळादिः गुरुः स्यात् । (२)'आचार्यः प्राचार्यसिष्पात' इति वक्ष्यति। तेनैव ग्यायेन(३)मातुलादि खिए प्रसङ्गे इदमुक्तम् ॥ ३१ ॥

देशात्त्वासनाच संसर्पेत्॥ ३२॥

कि दु देशादासनाच्च संसर्वेतस्य सम्मानार्थम् ॥ ३२ ॥

नाम्ना तदन्तेवासिनं गुरुमप्यात्मन इत्येके ॥ ३३ ॥

तस्याचार्यस्यान्तेवासिनं नाम्नैव कीर्तयेत् 'यज्ञशर्मन्नि' ति । यद्यव्यसाः ंबात्मनो गुरुभवति इत्येवमेके मन्यन्ते । स्वपक्षस्तु गुरोर्नामग्रहणं न कर्तव्यमिति॥ ३३॥

> यसिमस्त्वनाचार्यसम्बन्धाद्वीरवं वृत्तिस्त-स्मिन्नन्वकस्थानीयेऽप्याचार्यस्य ॥ ३४ ॥

यस्मिस्तु पुरुषे शिष्याचार्यभावमन्तरेणापि विद्याचारिज्यादिना छौकिकानां गौरवं तस्मित्रन्वक्स्थानीये ऽप्याचार्ये या वृत्तिस्सा कर्तव्या। अन्वकस्थानीयोऽप्यनन्वकस्थान्येव ॥ ३४ ॥

भुक्तवा चास्य सकाशे नानृत्थायोव्छिष्टं प्रयच्छेत् ॥ ३५ ॥

आचार्यस्य भुञ्जानस्याऽभुञ्जानस्य वा सकाशे भुक्त्वा अनूत्थाय छान्दसो दीर्घः । उत्थानमकुत्वा उच्छिष्टं न प्रयच्छेत् (४) 'आर्याय वा पर्यवद्ध्या'-दिति यद्वि।हितम् ॥ ३५॥

आचामेडा ॥ ३६ ॥

आचमनमध्यजुरथाय न कुर्यात् ॥ ३६ ॥

किं करवाणीत्यामन्त्रय ॥ ३७ ॥

आचम्य किं करवाणीति गुरुमामन्त्रय ॥ ३७॥

इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रे प्रथमप्रश्ने षष्ठी कण्डिका ॥

१. माणवकस्य इति क. पु. २. आप० घ० १. ८. १९ पूजां वक्ष्यतीति ख० पु०

३. मातुलादिप्रसङ्गे इति क० पु० ४. आप० ध० १. ३. ४०.

आपस्तस्बधमसुत्रे [(पःर्)क.्ष.

डित्तर्हेत्तृहणीं वा ॥१॥

उत्तिष्ठेत् तूर्णां वा । विकल्पः । आमन्द्रयेति लिङ्गात् (१)उत्थायाः प्याचामन्नाचार्यसकारा प्याऽऽचामेत् ॥ १॥

नापपर्यावर्तेत गुरोः प्रदक्षिणीकृत्याऽपेयात्॥ २ ॥

उत्थाय कार्यवत्तया गन्तुमिच्छन् गुरोरप अपसन्धं न पर्यावर्तेत । किं तु प्रदक्षिणीकृत्याऽपेयात् ॥ २ ॥

न प्रेचेत नानां स्त्रियम्॥३॥

यां प्रेक्षमाणस्य मनसो विकारो भवति तां नग्नां स्त्रियं नेक्षेत ॥ ३ ॥

(२)ओषधिवनस्पतीनामाञ्जिद्य नोपजिन्नेत् ॥ ४ ॥

ओषधयः फलपाकान्ताः । वनस्पतयो ये पुष्पैर्विना फलन्ति । वीरुद् वृक्षाणामप्युपलक्षणम् । तेषां पत्रपुष्पाण्याच्छिय नोपजिप्रेत् । 'आच्छिये' तिवचना(३)द्यादच्छिकाञ्चाणे न दोषः॥ ४॥

उपानहाँ छत्रं यानमिति वर्जयेत्॥ ५॥

यानं शकरादि । इतिशब्द एवंप्रकाराणामुपलक्षणार्थः । तत्र गौतमः-(४)वर्जयेन्मञ्जमांसगन्धमास्यदिवास्वप्नाञ्जनाभ्यञ्जनयानोपानच्छत्रः कामकोषलोसमोहवादवादनस्नानदन्तधावनहष्यमुत्तगीत्परिवादसयानीः ति ॥ ५॥

न स्मयेत ॥ ६॥

स्मितं न कुर्यात् ॥ ६ ॥

यदि स्मयेताऽपिगृह्य स्मयेतेति हि ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥

यदि हर्षातिरेकं घारियतुं न राक्यते अपिगृह्य हस्तेन मुखं पिधाय स्मयेत इति ब्राह्मणं 'न स्मयेते' त्यारभ्य ॥ ७ ॥

१. उत्थायाप्याचमनं न कुर्यात् , आचार्यसमीप एवाचामेत् । इति. ख. पु.

२. ''अथैतत् ब्रह्मचारिणः पुण्या गन्धा य आवधिवनस्पतीनां तासां पुण्यं गन्धं प्रच्छिय नोपाजिन्नेत् तेन त पुण्यं गन्धमवहन्धं" इति गोपथबाह्मणम् । (गो. बा. १. २. २)

३. यादाच्छके गन्धप्रहणे न दोषः इति ख० पु०

४. गौ. घ. २-१३.

(१)नोपजिघेत् स्त्रियं मुखेन ॥ ८ ॥

.स्नाता(२)मनुखिप्तां वा स्त्रियं बालामपि मुखेन नोपजिन्नेत् । 'मखेने' ति वचनाद्यादृष्टिछके गन्धाद्राणे न दोषः ॥ ८॥

न हृदयेन प्रार्थयेत्॥ ९॥

हृदयेन मनसा स्त्रियं न प्राथंयेत्—अपीयं मम स्यादिति ॥ ९ ॥

नाकारणादुपस्पृद्योत्।। १०॥

कारणेन विना स्त्रियं नोपस्पृशेत्। कारणं योक्त्रसन्नहनविमोचनविषमः पतनधारणादि ॥ १० ॥

रजस्वलो रक्तद्रसत्यवादी स्थादिति हि ब्राह्मणम् ॥११॥

रजस्वले मलिनगात्रः । रक्ता दन्ता यस्य स रक्तदन् । छान्दसो दन्नाः देशः । पङ्किलदन्त इत्यर्थः । पतदुभय 'मुन्सन्नइलाघ'(१-१-२७) इत्यनेन गतमपि पुनरुचयते(३)श्रौतप्रायश्चित्तप्राप्तर्थम्। 'अनृतं वोक्तवे'(२-१-२७) ति प्रायदिचत्तं वश्यति । सत्यवादी स्यादिति ब्राह्मणम् ॥ ११ ॥ √| यां विद्यां कुरुते गुरौ तेऽष्यस्याऽऽचार्या ये तस्यां

ग्ररोर्चेडचाः ॥ १२ ॥

आत्मीये गुरौ यो विद्यां कुरुते अधीते तस्यां विद्यायां गुरोर्वश्या आचार्यास्तेऽ-प्यस्य माणवकस्याचार्याः । यद्यपि साक्षात्तेभ्यो न गृह्यते विद्या तथापि आचार्यवदुपचरितब्याः। 'तस्या' मिति वचनाद्विद्यान्तरे ये वंदयास्तेषु नायं विधिः ॥ १२ ॥

यानन्यान् पद्यतोऽस्योपसङ्गृह्णीयात्तदात्वे त उपसङ्घाद्याः ॥ १३ ॥

अस्य माणवकस्य पर्यत अस्मिन् माणवके पर्यति यानन्यानाचार्य

१. पश्च ह वा एते ब्रह्मचारिण्यानयो धीयन्ते द्वी पृथाधस्तयोर्मुखे हृदये उपस्थ एव पश्चमः । स यहाक्षिणेन पाणिना स्त्रियं न स्पृशति तेनाहरहर्याजिनां लोकमवरुन्धे, यत्स-ब्येन तेन प्रत्राजिनाम् , यन्मुखेन, तेनारिनप्रस्कन्दिनां, यद्धृदेयन तेन शूराणां, यदुप स्थेन तेन गृहमेधिनां, तैश्चेत् स्त्रियं पराहरत्यनगिनरिव शिष्यते ॥ इति गो. त्रा. १.२. ४.

२. अनुलिप्ताङ्गी इति. ख. पु. ३. श्रीतप्रायिवत्तमातिकमे स्यादिति. ख. पु.

्रद्वीयात्ते ज्यागात्रकस्याऽप्युपमञ्जाताः । कि सदा ? जेल्क्क्स-तदात्वे तस्या दशायाचा । अपर आहा—नदा प्रभति न उपसङ्ग्रम्खाः । नुसान्सन् जञ्चान्स्तर्भाषा ॥ १३ ॥

गुरुसम्याय भिक्षायामुत्पन्नायां यमनुबद्ध-इन्दर्धाना **भिक्षा** ॥१४ ॥

क्ता द्वितीषं तृतीय वा वेदमधीकानस्य प्रणादकस्य पुरससनामा अर्बात पुरदः सम्बेटा अवनित, नदा विश्वायमृत्यकाया व पुरुषिदानीः पनुबद्धी जाण्यक: यत्रोऽधीते तदघीना (अक्षा, यञ्च जावच छठवं तत्त्वसमे तिवेदनीयम्। (१)तदुक्तश्च चिनियोगः॥ १४॥

मुमावृत्तो माञ्चे द्यात्॥ १५ ॥

इतसमानतेना विकादात्यागार्जिनं मने द्यात्॥ १५॥

याता प्रतीरं गमयेत्।। १६ ॥

जाना **पर्ति जापयेन ॥ १६ ॥**

मता गुहम् ॥ १७ ॥

(२) प्राप्येत् । माणवकस्य गुरुम्, माणवकार्तितं द्रव्यं तद्वामि युक्तम् ॥ १७॥

धमें इत्येषु वोषयोज्जेयेत् ॥ १८ ॥

व्यंकृत्यानि विवाहादीनि । तेषु वोपयोजयेन् । गुरोपभावे भर्तोन तदमावे माता, पर्वेषाममावे समावृत्तस्वयमेव वा ॥ २८ ॥

कृत्वा विद्यां यात्रतीं शक्तुयात् वेददक्षिणामाहरेद्धर्मतो यथाज्ञास्ति ।। १९॥

यावता विद्या कर्तुं शक्षन्याम् वेदं वेदौ वेदास्वा नावती कृत्वा अधीत्य गुरंब व्हिनामाहरेत दद्यान् । यथाशक्ति धर्मत उपस्वव्यां न्यायाजिताम् ॥१९॥ बर्मत दरबस्यापवादः—

विषमगते त्वाचार्यं उग्रतः ग्रहतो बाऽऽहरेत्॥२०॥

तत्रव विनियोगः इति. क. पु. २. सोऽपिं गुरु प्रापयेन्माणवकस्य इति ख. पु.

बदा स्वाचार्यो विषमगत आपद्भतः तदा उत्रतः सून्तो वाऽपि प्रतिसृह्य दक्षिणामहरेत्। वैक्याच्छ्टायां जात उत्र, उत्रक्षमां वा द्विजातिः ॥२०॥ √सर्वदा क्रुद्धत उत्रतो वाऽऽचार्यार्थस्याहरणं धर्म्यासन्योक्ते॥२१॥

दृत्वा च नाऽनुकथयेत् ॥ २२ ॥

आचार्याय प्रमाहत्य स्वा न कीर्तयेत्-प्तन्मया इत्तामिति ॥ २२॥ कृत्वा च नाऽनुस्मरेत्।। २३॥

गुरवे प्राणसंशयादौ महान्तमण्युपकार कृता नानुस्तरेत नाऽनुश्चित्तः येत्—अहो मयैतत्कृतमिति ॥ २३ ॥

आत्मप्रशंसां परगहोमिति च वर्जयेत्॥ २४॥

इतिकरणादेवंप्रकाराणामात्मानिन्दादीनामपि प्रतिषेधः॥ २४॥

प्रेषित(१)स्तदैव प्रतिपद्येत ॥ २५ ॥

देद कुर्विन्याचार्येण शेषितस्तदेव शितपदेत कुर्यात कियमाणमपि कर्म विहाय- यद्यपि (२) तदाचार्यस्य भवति॥ २५॥

शास्तुइचाऽनागमाद्श्वत्तिरन्यत्र ॥ २६ ॥

तिस्मरच 'विद्याकर्मान्त' मिन्यस्यापवादः । यद्यधिगन्तुमिष्टा विद्या शास्तुः श्वासितुराचार्यस्य सम्यङ्नाऽऽगच्छति तदा तस्यानागमात् अन्यत्र पुरुषान्तरे वृत्तिर्भवत्येव यस्य सम्यगागच्छति । (३)येषामाचार्यः विधित्रयुक्तमध्ययनं तेषामेतन्नोपपद्यत' इत्यवोचाम ॥ २६॥

अन्यत्रोपसङ्ग्रहणादुः चिछष्ठाश्चानाच्चा ८ऽचार्यवदाचा -र्यदारे वृत्तिः॥ २७॥

अन्यत्रेत्युभयोदशेषः । आनार्यवदानार्यदारे वृत्तिः कर्तेव्या । किः

१. तदेव इति ख. पु. २. तदाचार्याय इति ख पु.

३. येषामित्याद्यवीचामत्येन्तः पाठो नास्ति ख. पुस्तके

मविरोण ? अन्यत्रोपसङ्ग्रहणादुच्छिष्टाशनाच, पादोपसङ्ग्रहणमुज्छिष्टाशनं च इत्येतद्भयं वर्जायित्वा । अत्र मतुः—

(१)'गुरुवद्गुरुपर्छाषु युवतीर्नाभिवादयेत् ।' इति । गौतमस्तु, (२)'तद्भार्यापुत्रेषु चैवं नोच्छिष्टाशनस्नापनप्रसाधनपाः दप्रक्षास्नोन्मर्दनोपसङ्ग्रहणानि' इति । 'दार' इत्येकवचनं स्नान्दसम्॥२०॥

तथा समादिष्ठेऽध्वापवति ॥ २८ ॥

य आचार्येण समादिष्टो नियुक्तोऽध्यापयति तस्मिन्नाचार्यदारवद्वृत्तिः । 'अध्यापयती'ति वर्तमानार्नेद्शा(३)द्यावदध्यापनमेवायमतिदेशः ॥२८॥

वृद्धतरे च सब्रह्मच।रिणि ॥ २९ ॥

अध्यापयतीति नाऽनुवर्तते । तरिनर्देशात् ज्ञानवयोभ्यामुभाभ्यां वृद्धो गृह्यते । सब्बन्धारी सहाध्यायी, समाने ब्रह्मणि व्रतं चरतीति । तः स्मिष्नण्याचार्यदारवद्दात्तः ।

'आचार्यात्पादमादत्ते पादं शिष्यः स्वमेषया । पादं सब्रह्मचारिभ्यः पादः कालेन पच्यते ॥' इत्यध्ययने उपयोगसम्भवात् ॥ २९॥

उच्छिष्टाशनवर्जमाचार्यवदाचार्यपुत्रे वृत्तिः॥ ३०॥

'उव्ञिष्ठाश्वानवर्जं'मिति वचनादुपसङ्क्षहणं भर्गः, । एतच्च श्वा-नवयोभ्यामुभाभ्यां वृद्धे । तदर्थे वृद्धतर इत्यनुवन्तेन । गौतमीयस्तूपस-ङ्क्षहणप्रतिषेधो वृद्धतरादन्यविषयः ॥ ३० ॥

समावृत्तस्याप्येतदेव सामयाचारिकमेतेषु ॥ ३१ ॥

कृतसमावर्तनस्याप्येतदेवानन्तरोक्तम् । एतेष्वाचार्यादिषु पुत्रान्तेषु सामयाचारिक समयाचारप्राप्तं वृत्तमान्तात् । समादिष्टे त्वध्यापयीते र् ति(२८) विशेष उक्तः ॥ ३१ ॥

॥ इत्यापस्तम्बीयधर्मसृत्रवृत्ताबुज्वळायां सप्तमी कण्डिका ॥

मनु. स्म. २. २१२. गुरुवत्नी तु युवितनीभिवायेह पादयोः । इति मुदितमनु भनुः विकास कर्मा १. यावदःयापनं तावदेवातिदेशः इति. ख. पु.

यथा ब्रह्मचारिणो वृत्तम् ॥ १॥

समावृत्तस्येति(१) वर्तते । समावृत्तस्य (२)ब्रह्मचारिणोऽकृतविवाहस्य यथा वृत्त वर्तनं तथा वक्ष्यामः ॥ १ ॥ माल्यालिसमुख उपलिसकेशइमश्रुरक्तोऽभ्यक्तो वेष्टिः

त्युपवेष्टिती काञ्चुक्युपानही पादुकी ॥ २ ॥

मार्ला माळावान् । आलिप्तमुखश्चन्दनादिना । मुखग्रहणमुपलक्षणम्। (३)मुखमग्रे ब्राह्मणोऽनुलिम्पेदि'त्यादवलायनवचनात्। सुगन्धिमरामल-कादिभिद्रेव्यैरुपालप्तानि संस्कृतानि केरार्मश्रूणि यस्य सः उपलिसकेरा-इयश्चः । अँकः अञ्जनेनाऽक्ष्णोः । अभ्यक्तः तैलेन । वेष्टिती वेष्टितिशाराः । कटि-प्रदेशो द्वितीयेन वाससा वेष्टितो यस्य सः उपवेष्टिती । कञ्चुकञ्चोपानच्च कञ्चुकोपानहम् । (४)द्वन्द्वाच्चुदषहान्तादित्यच् समासान्तः । तदः स्यास्तीति कञ्चुकोपानही । द्वन्द्वोपतामगर्ह्यात्त्राणिस्थादिनिप्रत्ययः । प्रसिद्धे पाठे कञ्चुकमेव काञ्चुकं तद्वान् काञ्चुकी। उपानद्वानुपानही । बीह्यादिः स्वादिनिः । पादुके दारुमये पादरक्षणे तद्वान् पादुकी ॥ २ ॥

उदाचारेषु चास्पैतानि न कुर्यात्कारयेदा ॥ ३ ॥

अस्याऽऽचार्यादेः पुत्रान्तस्य उदाचारेषु दृष्टिगोचरेषु देशेषु एतानि माः ल्यादीनि न कुर्यात्कारयेद्वा ॥ ३ ॥

स्वैरिकमंसु च ॥ ४ ॥

एतानि न कुर्यात् कारयेद्वा ॥ ४ ॥ तत्रोदाहरणम्-

यथा दन्तप्रक्षालनोत्सादनावलेखनानीति ॥ ५ ॥

दन्तप्रक्षालनं दन्तधावनम् । उत्सादनमुद्धर्तनम् । अवलेखनं कङ्कतादिना केशानां विभागेनाऽवस्थापनम् । इतिशब्दः प्रदर्शनार्थः । तेन स्नानभो-जनमृत्रोद्यारादिष्वपि प्रतिषेधः॥५॥

तद्द्रव्याणां च न कथयेदात्मसंयोगेनाऽऽचार्यः ॥ ६॥

१. अनुवर्तत इति ख. पु. २. कृतविवाहस्य' इति क. पु. ३. आहव. गृ. ३. ७. १०. ४. पा. सू. ५. ४. १०६. चवर्गान्तात् वहान्ताच्च द्वन्द्वाष्ट्व् स्यात् समाहारे इति सूत्रार्थः ।

तस्य शिष्यस्य गृहस्थभृतस्य यानि द्रव्याण्युपस्थापितानि तेषां मध्ये एकेनापि द्रव्येण यथाऽऽत्मा संयुज्यते तथा न कथयेत् । आवार्यः शिष्यगृह(१)मेत्य अहो दर्शनीयं मोजनपात्रमित्यादि(२) लिप्सा यथा गम्यते तथा न कथयेदिति ॥ ६॥

स्नातस्तु काले यथाविध्यभिह्नतमाहूतोऽभ्येतो वा

न प्रतिसंहरेदित्येके ॥ ७ ॥

(३) वेदसधीत्य स्तास्य क्तित्यनेन विधिना स्नातः तस्मिन्काले यथाविष्यभि-हतमाबद्धं स्नगादि आचार्यणहुनः स्वयमेव वा तत्समीपमभ्येतो न प्रतिसंहरेत् न विमुश्चेदित्येके मन्यते । स्वपक्षस्तु तदापि मुश्चेदिति । 'कार्छे यथावि ध्यभिद्धतं मिति वचनादपरेसुरारभ्य प्रतिसंहरेदेव ॥॥ ७॥

उच्चैस्तरां नाऽऽसीत्।। ८॥

स्वार्थे तरए । आचार्यासनादुव्वासने नाटासीत ॥ ८॥

तथा बहुपादे ॥ ९ ॥

नीचेऽप्यासने बहुपादे नाऽऽसीत ॥९॥

सर्वतः प्रतिष्ठिते ॥ १० ॥

आसने आसीत । आचार्थ पीठादाबुपवेश्य स्वयं वेत्रासनादा वासीत । तद्धि भूमी सर्वतः प्रतिष्ठितम् ॥ १० ॥

शय्वासने चाऽऽचरिते नाविशेत्॥ ११॥

आचार्येणाचिरत उपभुक्ते शव्यासने नाऽऽविशेत् । शयने न शयीत आसने नासीत । पित्रादिष्वपि गुरुषु समानमिदम् । तथा च मनुर विशेषणाह-(४)शय्यासने चाध्युषिते श्रयसा न समाचरत्। इति ॥११॥ गतं समावृत्तस्य वैशेषिकम्। अथ ब्रह्मचर्यविधेरेव शेषः—

यानमुक्तोऽध्वन्यन्वारोहेत्॥ १२ ॥

यानं शकटादि । आरोहेत्युक्तो गुरुणा पश्चादारोहेत् । अध्वनि मार्गे

१. प्रत्यागत इति ख. पु. २. ईंप्सा इति. ख. पु. ३. आप. गृ. १२. १.

४. मनु. १. ११९ 'शय्यासनेऽध्याचिरते' इति मेधातिथिसम्पतः पाठः । शय्या चासनं चेति दुँस्द्वैकनद्भावः ।

'छत्रं यानमिति वर्जये'दिति पूर्वोक्तस्य प्रतिषेधस्यापवादः। यानं च गुर्वाः रूढमन्यद्वा ॥ १२ ॥

सभानिकषकटस्वस्तरांश्च ॥ १३॥

उक्तोऽध्वन्यन्वारोहेदित्येव । 'सभास्समाजांश्चे' त्यस्यापवादार्थ सभाग्रहणम् । निकषो नाम कृषीचळानामुपकरणं, कृष्टं क्षेत्रं येन समीकिः यते, यच्च कस्मिश्चिदाकृष्टे(१) केनचिदाकृष्यते । तत्र गुरुणा आकृष्य-माणेऽपि तेनोक्तस्सन्नारोहेत् । न त्वनौचित्यभयान्नारोहेदिति । कदो वीरणनिर्मिता शय्या । तत्र गुरुणोक्तस्सन् सहाऽऽसीत । उत्सवादावेष आचारः । स्वस्तरे नाम पलालशय्या । (२) नवस्वस्तरे संविशन्ती' ति दर्शनात् वत्रापि गुरुणोकस्सन् सहासनादि कुर्यात् ॥ १३ ॥

नानिभाषितो गुरुमभिभाषेत वियादन्यत् ॥१४॥

गुरुणा ८निभभाषितो गुरुं प्रति न किञ्चित् ब्रूयात् प्रियादन्यत् । प्रियं तु ब्र्यात यथा ते पुत्रो जात इति ॥ १४ ॥

ब्युपतोद्द्युपजाप्द्यभिहासोदामन्त्रणनामधेयग्रहण-

प्रेषणानीति गुरोर्वर्जयेत्॥ १५॥

न्युपतोदः (३)अङ्गुल्यादिघट्टनं यदाभिमुख्यार्थं क्रियते । व्युपजापः श्रीत्रयो मुंहुर्मुहुर्ज्जल्पनम् । वकारद्ञुान्द्सोऽपपाठो वा । व्यभिहासः आभिमुख्येन इसनम् । उदामन्त्रणमुच्चैस्सम्बोधनम्; यथा बाधिरं प्रति । नामधेयप्रहणं दशस्यां पितृविहितस्य नाम्नो प्रहणम्। न पुज्यनाम्नो भग-वदादेः । प्रेषणमाञ्चापनम् । एतानि गुरुविषये न कर्तव्यानि । इतिकरणा-देवंप्रकाराणामन्येषामपि प्रतिषेधः । यथाऽऽह मन्नः—

(४) नोदाहरेत्तस्य नाम परोक्षमपि केवलम्। न चैवास्यानुकुर्वीत गतिभाषितचेष्टितम् ॥ इति ॥ १५ ॥

आपरार्थे ज्ञापयेत्।। १६॥

आपि ब्युपतोदादिभिरप्यर्थमभिषेतं ज्ञापयेत् । असित पुरुषान्तरे (५)वचनेनापि बोधयेत्, न साक्षात्प्रेषयेत्, यथा-जूलतोदो मे भवति,

१. केनचिदाकृष्यमाणे क्षेत्र समं भवति. इति. घ. पु.

२. आप. गृ. १९-९

३. अङ्कल्यादिना संघटनम् इति. घ. पु.

४, मनु, २-१९९

५. वचनेनैव इति क. पु.

स चाऽग्निना शाम्यति, न चात्र कश्चित्सान्निहितः, किं करोमि मन्दभाग्य इति ॥ १६ ॥

उत्तरं सूत्रे समावृत्तविषये—

सहवसन्सायं प्रातरनाहृतो गुरुं दर्जनार्थो गच्छेत् ॥१७॥

सह एकिस्मिन् ग्रामे बसन् साथ प्रातरनाहृतोऽपि गुरुं दर्शनार्थो नान्यप्रयोजनो गच्छेत् ॥ १७ ॥

विप्रोड्य च तदहरेव पश्येत् ॥ १८॥

यदा ब्रामान्तरं गतः प्रत्यागच्छित तदा तदहरेवाऽऽचार्य पश्येत ॥१८॥

आचार्यप्राचार्यसन्निपाते प्राचार्यायां पसंगृह्योपसञ्जिगृक्षेदाचार्यम् ॥ १९॥

आचार्यस्याऽऽचार्यः प्राचार्यः प्रितामहवत्। यदा आचार्यस्य प्राचार्यस्य च कार्यवशात् सिन्निपातो मेलनं भवति, तदा प्राचार्यय द्वितीयार्थे चतुर्थी। प्राचार्य पूर्वमुपसंगृद्य प्रश्चात्स्वाचार्यमुपसङ्कृहीतुमिच्छेत् । न केवलं मनसा किन्तु यथाऽऽचार्यो जानाति मामयमुपसञ्जिपृक्षतीति तथा चेष्टेत । अन्यथा अदृष्टार्थमुपदिष्टं स्थात्॥ १६॥

प्रतिषेधेदितरः ॥ २०॥

इतर आचार्यः प्रतिवेधेत् 'वत्स मा मोपसङ्गही'रिति ॥ २० ॥

ल्डप्यते पूजा चाऽस्य सकाशे ॥ २१ ॥

अस्य प्राचार्यस्य सकाशे सन्निधौ आचार्यस्य पूजा छुप्यते न कार्या । न केवळसुपसङ्कदणमेव । उत्तरसुत्रं समावृत्तविषयम् ॥ २१ ॥

मुहूंश्चाऽऽचार्यकुलं दर्शनार्थी गच्छेचथाशकत्यधिहस्त्यमाः

दायाऽपि दन्तप्रक्षालनानीति ॥ २२ ॥

मुहूंश्वेत्यतुस्वारदीचौँ छान्दसौ। वीष्सालोपश्चात्र द्रप्टव्यः। मुहुर्मुहुः रिति विवक्षितम्। प्रामान्तरे वसन्नपि मुहुर्मुहुराचार्यकुलं दर्शनार्थमागरुछः त्। यथाशक्ति गोरसापूपादि अधिहस्यं हस्ते भवमादाय स्वयमेव गृहीत्वे त्यर्थः। अपिशब्दोऽभावे विधि द्यातयति—गोरसाद्यभावे दन्तकाष्ठान्यः पीति। इतिशब्दः अन्तेवासिधर्माणां समाप्तिद्योतनार्थः॥ २२॥

र्प(१)मातरं पितरमाचार्यमग्नींदच गृहाणि च रिक्त− पाणिनींपगच्छेद्राजानं चेन्न श्रुतमिति॥ २३॥ तस्मिन्गुरोर्वतिः ॥ २४ ॥

तास्मन्नन्तेवासिनि गुरोर्वातः । बुत्तेः प्रकारो वश्यते ॥ २३ ॥ २४ ॥ पुत्रिमवैनमनुकाङ्क्षन् सर्वधर्मेष्वनपच्छादयमानः

सुयुक्तो विद्यां ग्राह्येत् ॥ २५ ॥

एनं शिष्यं पुत्रमिव(२) अस्याऽभ्युदयः स्यादिति अनुकाङ्कृत् सर्वेषु धर्मेषु किञ्चिद्द्यंनपच्छादयमानः अगूहन् सुयुक्तः सुष्ट्ववहितः तत्परो भूत्वा विधा प्राहयेत् ॥ २५ ॥

न चैनमध्ययनविध्नेनात्मार्थेषूपरुन्ध्यादनापत्सु॥२६॥

न चैनं शिष्यमध्ययनविद्यतेनाऽऽत्मप्रयोजनेष्वनापत्स्परुम्यात्। (३)उपरो धः अस्वतन्त्रीकरणम् । 'अनापत्स्व' तिवचनादापद्यध्ययनविघातेनाः ऽच्युपरोधे न दोषः ॥ २६ ॥

अन्तेवास्यनन्तेवासी भवति विनिहितात्मा गुरावनैपुणमापद्यमानः ॥ २७ ॥

'आपद्यमान' इत्यन्तर्भावितण्यर्थः । योऽन्तेवासी विनिहितारमा द्वयोराः चार्ययोः(४)विविधं निहितात्मा गुरावनैपुणमापादयति—नाऽनेनाऽयं प्रदेशः सम्यगुक्त इति, सोऽन्तेवासी न भवति । स त्याज्य इत्यर्थः(५) ।

अपर आह-योऽन्तेवासी वाङ्मानःकर्माभरनेपुणमापद्यमानो गुरी वि सहरां निहितातमा भवति अनुक्षं न शुश्रूषते सोडन्तेवासी न भवतीति॥२०॥ 🗦 🗍 आचार्योऽप्यनाचार्यो भवति श्रुतात्परिहरमाणः॥२८॥

आचार्योऽप्यनाचार्यो भवतीति; त्याज्य इत्यर्थः । किं कुर्वन् ? श्रुतात्परिहरमा-णः तेन तेन व्याजेन विद्याप्रदानमकुर्वन् ॥ २८ ॥

९. इदं सूत्रं क. पुस्तक एव दृश्यते । नान्यत्र । २. अभ्यासादिषु इति छ. पु.

३. उपरोधः स्वतन्त्रीकरणम्. इति. ड. पुर् ४. विधिवत् इति. ख. पु. ।

५. ''अत्र मतु:-धर्मार्थौ यत्र न स्यातां शुश्रूषा वापि तिद्विधा। तत्र विद्या न वसन्या शुभं बीजिमवीषरे इति-"इत्यधिकः पाठी दृश्यते ख. पुस्तके

अपराधेषु चैनं सततमुपालभेत ॥ २९ ॥ अपराधेषु कृतेष्वेनं शिष्यं सततमुपालभेत-इदमयुक्तं त्वया कृतमिति ॥२९॥ अभित्रास उपवास उदकोपस्पद्यीनमद्द्यीनमिति दण्डा यथामात्रमानिवृत्तोः ॥ ३० ॥

अभित्रासो (१)भयोत्पादनम् । उपवासो भोजनलोपः। उदकोपस्पर्शनं शितोदकेन स्नापनम् । अदर्शन यथाऽऽत्मानं न पदयति तथा करणम् । गृहप्रवेशनिषेधः। सर्वत्र ण्यन्तात् प्रत्ययः । इत्येते दण्डाः शिष्यस्य यथामात्रं यावत्यपराधः मात्रा तद्गुक्षपं व्यस्ताः समस्ताश्च । आनिवृत्तेः यावद्सौ न ततोऽपराधाः श्विवर्तते ताबदेते दण्डाः ॥ ३० ॥

निवृत्तं चारितब्रह्मचर्यमन्येभ्यो धर्मेभ्योऽनन्तरो भवेत्यतिसृजेत् ॥ ३१॥

पवं चिरतब्रक्षचर्यं निक्तं गुरुकुलात् क्रतसमावर्तनमित्यर्थः । प्वंभूत-मन्येभ्यो धर्मेभ्यो यमसावाश्रमं प्रतिपित्सते तत्र तेभ्योऽनन्तरो भव यथा त्व-मन्तरितो न भवसि तथा भवेत्युक्त्वाऽतिसृजेतः । तं तमाश्रमं प्रतिपत्तुमु त्सृजेत् ॥ ३१॥

इत्यापस्तम्बस्त्रवृत्तावुज्वलायामष्टमी कणिइका ॥

इति चापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ हरदत्तविरचितायामुज्ज्वस्नायां प्रथमप्रश्ने द्वितीयः पटलः ॥ **२** ॥

१. रज्जुवेण्वादिना भयोत्पादनम् इति. ख. पु.

ť

प्तमध्येतुरध्यापयितुश्च धर्मा उक्ताः। अध देशकालकृता अध्ययन-धर्मा उच्यन्ते—

श्रावण्यां पौर्णमास्यामध्यायसुवाकृत्य मासं प्रदोषं नाऽधीयीत ॥ १ ॥

मेषादिस्थे सवितरि यो यो दर्शः प्रवर्तते । ज्ञान्द्रमासास्तत्तदन्ताश्चेत्राचा द्वादश स्मृताः । तेषु या या पौर्णमासी सा सा चैत्रयादिका स्मृता । कादाचित्केन योगेन नक्षत्रस्येति निर्णयः ॥

तदेवं सिहस्थे सवितरि याऽमावास्या तदन्ते चान्द्रमसे मासे या मध्यवर्तिनी पौर्णमासी सा श्रावणी। श्रवणयोगस्तु भवतु वा मा वा। तस्यां श्रावण्यां पौर्णमास्यामध्यायमुगकृत्य गृह्योक्तेन विधिनोणकर्म कुत्वा स्वाध्यायमधीयीत। अधीयानश्च मासमेक प्रदेषे प्रथमे रात्रिभागे नाधीयीत ग्रहणाध्ययनं धारणाध्ययनं च न कुर्यात्। प्रदेषिग्रहणाद्रात्रा वण्युर्ध्वं न दोषः॥ १॥

तैष्यां पौर्णमास्यां सोहिण्यां वा विसमेत् ॥ २॥

तिष्यः पुष्यः; तेन युक्ता पौर्णमासी तैषी श्रावणीवत्। तस्यां विरमेत्। उत्सर्जनं कुर्यात् । तस्यापि प्रयोगो(१)गृह्य प्रवेक्तः । रोहिण्यां वा, (२/तै-षमासि तिष्यात्पूर्वा या रोहिणी तस्यां वा विरमेत् । अनयोः पक्षयोः पञ्ज मासानधीयीत ॥ २ ॥

अर्घपश्चमांश्चतुरो मासानित्येके ॥ ३ ॥

अर्धः पञ्चमो येषां ते अर्धपत्रमाः । अर्धाधिकांश्रत्ये मासान् अधीयीते त्येपश्यत (३) इत्येके मन्यन्ते । अस्मिन्पक्षे प्रोष्ठपद्यामुपाकरणं शास्त्रान्तः रदर्धनात् । उत्सर्जनस्य वा प्रातिकर्षः । उत्सर्जने च कृते श्रावण्याः प्राक् शुक्रपक्षेषु धारणाध्ययनं वेदस्य, कृष्णपक्षेषु व्याकरणाद्यङ्गाध्ययनम् । पुनः श्रावण्यामुपाक्रत्यागृहीतमागस्य श्रहणाध्ययनमिति । प्रम्पञ्चितमेतद् (४) गृह्ये ॥ ३ ॥

१. आपस्तम्बगृह्यसूत्रान्तर्गतोषाकर्मोत्सर्जनपटलव्याख्यानेऽनाकुलायामित्यर्थः। (आप. गृ. सू. पृ. १५४.) एतद्वचनबलादेव हरदत्तेनोपाकमौत्सर्जनाख्यः पटलः आपस्तम्बगृह्या न्तर्गतो व्याख्यात इत्यवगम्यते इति न्यरूतयाम गृह्याटिप्पथ्याम् ।

२. 'तिध्ये मासि भवा या रेतिहणी' इति ड. पु.

३. अत्र मत्तुः ४. ९५. इष्टच्यः । ४. आप. गृ. ७. १. पृ. ११ १०. १

निगमेष्वध्ययनं वर्जयेत्॥ ४॥

निगमाश्चरवराः । श्रामनिर्गमनामर्गा वा ; नियमेन गम्यते तेष्विति । तेषु सर्वप्रकारमध्ययनं वर्जयेत् ॥ ४ ॥

आनडुहेन वा शकृत्पिण्डेनोपलिसेऽधीयीत ॥ ५॥ अनुहत्सम्बन्धिना वा शक्कार्वण्डेनोप्छिप्य निगमेष्वप्यधीयीत॥५॥

इमशाने सर्वतः शम्याप्रासात् ॥ ६ ॥

इमशाने चाध्ययनं वर्जयेत् । सर्वतः सर्वास् दिश्च । शम्या क्षिप्ता याव ति देशे पतति ततोऽवींगिति पञ्चमीनिर्देशाहम्यते ॥ ६॥

म्रामेणाऽध्यवसिते क्षेत्रेण वा नाऽनध्यायः॥ ७॥

यदा श्मशानं प्रामतया क्षेत्रतया वा अध्यवसितं स्वीकृतं भवति तदा अध्येतव्यमेव ॥ ७ ॥

ज्ञायमाने तुतस्मिन्नेव देशे नाऽधीयीत ॥ ८॥

यदा तु तद्ध्यवासितमपि इमशानं ज्ञायते-अयं स प्रदेश इति, तदा तावत्येव प्रदेशे नाऽधीयीत । न शम्यापासात् ॥ ८॥

(२) इमशानवच्छूद्रपतितौ ॥ ९ ॥

श्द्रापतितसकारोऽपि राम्याप्रासान्नाऽध्येयम् ॥ ९॥

समानागार इत्येके॥ १०॥

एके मन्यन्ते समानागारे शूद्रपतितौ चज्यौं, न श्रम्यात्रासादिति ॥१०॥ ज्ञद्रायां तु प्रेक्षणप्रतिष्रेक्षणयोरेवाऽनध्यायः ॥११॥ भूद्रायां तु यदा परस्परं शेक्षणं भवति तदैवाऽनध्यायः । न समानागारे, नापि शम्य।प्रासादिति ॥ ११ ॥

तथाऽन्यस्यां स्त्रियां वर्णव्यतिकान्तायां मैथुने ॥१२॥ शुद्राज्यतिरिक्ताऽपि या स्त्री मैथुने वर्णन्यतिकान्ता नीचगामिनी तस्या मपि प्रेक्षणप्रतिप्रेक्षणयोरनध्यायः॥ १२॥

ब्रह्माध्येष्यमाणो मलवबाससेच्छन् सम्भा-

१, याह्नवेल्नयोऽत्र १, १४८, द्रष्टव्यः ।

षितुं ब्राह्मणेन सम्भाष्य तया सम्भाषेत । सम्भाष्य तु ब्राह्मणेनैव सम्भाष्याऽधीवीत । एवं तस्याः प्रजानिःश्रेयसम् ॥१३॥

यो वेदमध्येष्यमाणो मलबद्वाससा रजस्वलया सह सम्भाषितुमि ञ्जति स पूर्वे ब्राह्मणेन सम्भाष्य पश्चात्तया सम्भाषेत । सम्भाष्य स पुनरिप ब्राह्मणेनैव सम्भाष्याऽधीयीत । किमेवं सति भवति ? एवं तस्या मलवद्वासस आगामिनी या प्रजा तस्या निःश्रेयसमभ्युदयो भवति । प्रजारूपं वा निःश्रेयसं तस्या भवति । 'प्रजानिःश्रेयस'मिति-वचनात् विधवादिभिः सह सम्भाषणे नैतत्कर्तव्यम् ॥ १३॥

(१) अन्तइश्वम् ॥ १४ ॥

अन्तइश्रवो यत्र प्रामे तत्र नाध्येयम् । पतेना 'न्तश्चाण्डाल'मिति व्याख्यातम् ॥ १४ ॥

अन्तश्चाण्डालम् ॥ १५ ॥

चण्डाल एव चण्डालः । उभयत्र प्रथमा सप्तम्यर्थे । अन्ययीमावी वा विभक्तार्थे द्रष्टव्यः ॥ १५ ॥

(२)अभिनिस्सृतानां तु सीम्न्यनध्यायः ॥ १६ ॥ यहा शवाः सीम्नि अभिनिष्सता भवन्ति तदा तत्राऽनध्यायः ॥ १६॥

सन्दर्शने चाऽरण्ये ॥ १७ ॥

अरण्ये च यावति प्रदेशे शवश्चण्डालो वा सन्दर्यते तावत्यन-ध्यायः ॥ १७॥

तदहरागतेषु च ग्रामं बाह्येषु ॥ १८ ॥

बाह्याः उम्रनिषादादयः परिपान्थिनः तेषु च म्राममागतेषु तदहरनध्याः थः, तस्मिष्णहनि नाऽध्येतव्यम् ॥ १८॥

अपि सत्सु ॥ १९ ॥

ये विद्याचरित्रादिभिर्महान्तः सन्तः तेष्वपि प्राममागतेषु तदहरः मध्यायः ॥ १९ ॥

१. मनु. ४. १०८ दत्रद्रष्टन्यः।

२. अभिनिह्तानां इति. ख. पु.

सन्धावनुस्तनिते रात्रिम् ॥ २० ॥

सन्धिः सन्ध्या तस्मिन् सन्धौ । अनुस्तनिते मेघगर्जिते सति रात्रि (१)सर्वो रात्रिनाऽधीयीत।वर्षतांविदम्।अन्यस्मिन्नधिकं वस्यति ॥२०॥

स्वमपर्यान्तं विद्युति ॥ २१ ॥

अन्त्यो दीर्घ उपान्त्यो ह्रस्वः । विषयस्तिरुङ्गान्दसोऽपपाठेः वा । सन्धौ विद्युति सत्यां स्वप्नपर्यन्तां रात्रिमनध्यायः न सर्वाम् । स्वप्नपर्यन्ताः रात्रिः प्रहराविधाद्याः ॥ २१॥

पवं सायं सन्ध्यायामुक्तं, प्रातस्सन्ध्यायामाह-

उपन्युषं यावता वा कृष्णां रोहिणीमिति शम्या-प्रासाद्विजानीयादेतस्मिन्काले विद्योतमाने

सप्रदोषमहरनध्यायः ॥ २२ ॥

उपन्युषं उपस्समीपे तत्र विद्यातमाने विद्युति सत्यामपरेद्युस्सप्रदो-षमहरनध्यायः। प्रदोषादूध्वं रात्रावध्ययनम्। यावता वा काल्ठेन शम्याप्रा-सादवागवस्थितां गां कृष्णामिति वा रेहिणीभिति वा विजानीयात्। एतः स्मिन्काले उपन्युषं विद्यातमान इत्यन्वयः। रोहिणी गौरवर्णा। इतिशब्दः प्रयोगे द्विताया प्रयुज्यते। तत्राऽन्वयप्रकारिश्चन्त्यः॥ २२॥

दहेऽपररात्रे स्तनाधित्नुना ॥ २३ ॥

रात्रेस्तृतीयो भागः सर्वोऽपरगत्रः। तस्य त्रेघा विभक्तस्याद्योऽशो महारात्रः। अन्त्यो दहः। तस्मिन् दहेऽपररात्रे स्त्रनायित्तुना निमित्तेन सप्र-दोषमहरनध्यायः॥ २३॥

ऊर्ध्वमर्घरात्रादित्येके ॥ २४ ॥

अर्धरात्रादुर्घमनन्तरोको विधिरित्येके मन्यन्ते । स्वपक्षस्तु दह एवेति ॥ २४ ॥

गवां चाऽवरोधे ॥ २५॥

दस्युत्रभृतिमिरवरुद्धासु गोषु तावन्तं काळमनध्यायः । अवरोधो त्रामान्निर्गमिनरोधः॥ २५॥

वध्यानां च यावता हन्यन्ते ॥ २६ ॥

१. अस्य सूत्रत्वेन परिगणनं कृतं क. पु.

वर्धाहाणांचो रादीनामवरोधे यावता कालेन इन्यन्ते तावन्तं कालमनध्यायः॥२६॥

पृष्ठाह्नदः पशुनां नाऽधीयीत ॥ २७ ॥

हस्त्यश्वादीनां पशूनां प्रष्टाऽह्दः तत्राऽऽसीनस्सन्नाऽधीयीत ॥२७॥

अहोरात्रावमावास्यासु ॥ २८ ॥

अमार्वास्यास द्वावहारात्रौ नाऽधीयीत । तासु च पूर्वेतुश्चतुर्दशीषु च । तथा | च मनुः(१)—'अमावास्याचतुर्ददयोः पौर्णमास्यष्टकासु च ।' इति ॥ २८ ॥

° इत्यापस्त स्वसूत्रवृत्तावुज्वलायां नवमी कण्डिका ॥

चातुमीसीषु च॥१॥

चतुर्षु मासेषु भवाश्वातुर्मास्यः।संश्रेषा तिस्रणां पौर्णमासीनां यासु चातुमीस्यानि क्रियन्ते।काः पुनस्ताः?फालगुन्याषाढीकार्तिक्यः। चातुर्मास्यो
यक्षः। 'तत्र भव'इति वर्तमान 'संश्रायामाण' त्यण्यत्ययः। तासु चातुर्माः
सीषु पूर्ववद्वावहोरात्रावनध्यायः। गौतमस्तु स्वराब्देनाह(२) 'कार्तिके
फालगुन्याषाढी पौर्णमासी' ति । (३)पौर्णमास्यनन्तरप्रतिपत्सु च
शास्त्रान्तरवशादनध्यायः। यथा होशनाः—'पर्वणीतिहासविज्ञतानां
विद्यानामनध्याय' इति । 'प्रतिपत्सु न चिन्तये' दिति च। एवं चतुरेशीमात्रस्य वर्जने शास्त्रान्तरं(४) मूलं मृग्यम्। तत्र याञ्चवहक्यः—

(५)'पञ्चदश्यां चतुर्दश्यामध्म्यों राहुस्तके।' इति ॥ १ ॥ वैरमणे गुरुष्वष्ठाक्य औपाकरण इति व्यहाः ॥ २ ॥

ि विरमणमुत्सर्जनं तदेव वैरमणम् । तस्मिन् वैरमणे । प्रथमान्तपाठे सप्तम्यर्थे प्रथमा । गुरुषु श्वद्युरादिषु । संस्थितेष्विति प्रकरणाद्गम्यते ।

१. मनु. स्मृ ४. ११३.

२. गौ. ध. १६. ३२. ३. पैणिमास्यन्तरे प्रतिपत्तसु च इति. ख. पु.

४. मूलम्' इति. नास्ति क. पुस्तके । मृग्यमिति नास्ति ख. पुस्तके

५. या. स्मृ. १. १४६. ऋतुसन्धिषु भुक्त्वा च श्राद्धिक प्रतिगृह्य च इत्यधिकः पाठः ख. . पुस्तके ।

अष्टकैवाऽष्टाक्यं स्वार्थिकः ष्यञ् । आदौ प्राप्ता वृद्धिर्मध्ये कृता । उपाकरः णमेवौवाकरणम् । एतेषु निमित्तेषु व्यहा अध्ययनराहिताः । तत्र गुरुषु मरणदिनमारभ्य ज्यहाः। इतरेषु पूर्वेद्यरपरेद्यस्तस्मिश्च दिने नाधीयीत। अत्र गौतमः—(१)तिस्रोऽष्टकास्त्रिरात्रमस्यामेकेऽभितो वार्षिक'मिति। उपाकरणादृध्वं प्रागुत्सर्जनात् यदध्ययनं तद्वार्षिकम् । तदाभितस्तस्याः दावन्ते च यत्कर्म क्रियतं तत्रापि त्रिरात्रामित्यर्थः । श्रीशनसे च्यव्यक्त मुक्तम्(२)'उपाकर्मणि चोत्सर्गे इयहमनध्याय' इति । मानवे ब्यक्तम्(३) उपाकर्मणि चोत्सर्गे त्रिरात्र क्षपणं स्मृतम् । रित ॥ २ ॥

तथा सम्बन्धेषु ज्ञातिषु ॥ ३ ॥

ये साम्रकृष्टा भ्रातयः भ्रातृतस्पुत्रपितृब्यादयः । तेष्वपि सृतेषु तथा व्यहमनध्यायः । ब्रह्मचारिणो विधिरयम् । आशौचवतां तु यावदाशौः चमनध्यायः शास्त्रान्तरसिद्धः-

'उभयत्र दशाऽहानि कुलस्यान्नं न भुज्यते । दानं प्रतिग्रहो यज्ञः स्वाध्यायश्च निवर्तते ॥' इति । उभयत्र जनने मरणे च ॥३॥

मातरि पितर्याचार्य इति द्वाद्शाहाः॥४॥

मात्रादिषु मृतेषु द्वादशाहमनध्यायः। अयं विधिर्गृहस्थानामपि । केचिदाशौचमपि तावन्तं कालमिच्छन्ति । नेति वयम्, अनध्यायप्र-करणात् ॥ ४ ॥

तेषु चोदकोपस्पर्शनं तावन्तं कालम् ॥ ५ ॥

मात्रादिष्वधिकं तावन्त कालमहरहस्मानमपि कार्यम , न केवलमनः ध्यायः ॥ ५ ॥

अनुभाविनां च परिवापनम् ॥ ६॥

अनु पश्चात् भूता जाता अनुमाविनः मृतापेक्षयाऽवरवयसः । तेषां परि-वापनमपि भवति केशानाम् । (५) 'कृत्यच' इति प्राप्तस्य णत्वस्य (६) 'णे-

१. गों. १६. ३८-४०.

२. नेदं वचनिमदानीमुपलभ्यमानायां पद्यात्मिकामौशनसस्मतौ दृश्यते ।

३. मनु. ४. ११९. ४. मनु. ५. ३.

५. "शिखामनु प्रवपन्त ऋष्ये" इति वचनम् ? तस्य बलीयस्त्वादित्याह्"इति.ख. पु.

६. पा. सू ८. ४. २२. उपसर्गस्थान्निमत्ततः (रेफपकाराभ्यां) परस्यादव उत्तर-स्य कृत्प्रत्ययगतस्य नकारस्य णाकं स्यादिति सूत्रार्थः ॥

(१)विभाषे' ति विकरूपः। अन्ये तु शावं दुःखमनुभवतां सर्वेषां परिवा• पनमिच्छहित ।

अपर आह—अनुभाविन उदकाहाः । तेषां मरणे परिचापन-मिति ॥ ६॥

न समावृत्ता वपेरन्नन्यत्र विहारादित्येके ॥ ७ ॥

विहारी यागदीक्षा । ततोऽन्यत्र न समावृत्ता वपेर्रावरवेके मन्यते । रवमतं त वेपरन्नेवेति॥ ७॥

तत्र वपनस्याऽमङ्गलत्वं गुणविधिना परिहारं च वक्तं ब्राह्मणमु-दाहरति---०

अथापि ब्राह्मणम्—रिक्तोवा एषोऽनपिहितो यः न्मुण्डस्तस्यैतदपिधानं यच्छिखंति ॥ ८ ॥

रिक्तः अन्तःग्रन्यो घटादिः। सोऽनिपहितः पिधानरहितो याददाः तादृश एषः यन्मुण्डो नाम । तस्य रिक्तस्यापिधानमेतत् यांच्छखा नाम । अनेन चैतद्दिश्चितं-निषेधशास्त्रं सह शिखया वपनप्रतिषेधपर्रामति ॥८॥ कथं तर्हि सत्रेषु शिखाया वपनम्? (२)वचनसामध्यादित्याह-

सत्रेषु त वचनाइपनं शिखायाः॥ ९ ॥ स्पष्टम् ॥ ९ ॥

आचार्ये ब्रीनहोराबानित्येके ॥ १० ॥

आचार्ये संस्थिते त्रोनहोरात्रानध्ययनं वर्जयेदित्येके मन्यते । स्वपक्षस्तु द्वादशाहः पूर्वमुक्तः॥ १०॥

श्रोत्रियसंस्थाया(३)मपरिसंवत्सरायामेकाम् ॥ ११ ॥

श्रोत्रियं (४)वक्ष्यति । तस्य सस्थायामपरिपूर्णसंवत्सरायां श्रुतायामेकां रात्रि-मेकमहोरात्रमध्ययनं वर्जयत् । अत्र संस्थाश्रवणाहुर्वादिष्वपि सैव

१ पा. सू. ८. ४. ३. उपसर्गस्थात्रिमित्तात्परस्य, णिजन्ताद्विहिता यः कृत्प्रत्ययः तद्गतस्य नकारस्य णत्वं विकल्पेन स्यात् इति सूत्रार्थः। २. ५६. पृष्ठे ५, टिप्पणी द्रष्टब्या । ३. उपरि संवत्सरायां इति क. पुस्तकेऽपपाठः । ४. आप. ध. २. ६. ४. सूत्रे । आप० घ० ८

निमित्तमनध्यायस्य ॥ ११ ॥

सब्रह्मचारिणीत्येके॥ १२॥

एके तु सब्रह्मचारिणो मरण एवाऽनन्तरोक्तमनध्यायीमच्छन्ति, न तु श्रो- त्रियमामान्यमरणे ॥ १२ ॥

श्रोत्रियाभ्यागमेऽधिजिगांसमानोऽधीयानो वाऽनुज्ञाप्याधीयीत ॥ १३ ॥

श्रोत्रियेऽभ्यागते अध्येतुकामोऽघीयानश्च तमनुक्षाप्याधीयीत ॥ १३॥

अध्यापयेद्धा ॥ १४ ॥ 🧼

अध्यापियतुकामोऽध्यापयन्वेति प्रकरणाद्गम्यते । सोऽपि तमनु-क्वाप्याध्यापयेदिति ॥ १४ ॥

गुरुसन्निधौ "चाधीहि भो" इत्युक्त्वाऽधीयीत ॥ १५॥

भारणाध्ययनं पारायणाध्ययनं वा कुर्वन् गुरौ सन्निहिते सति। 'अधीहि भो' इत्युक्त्वाऽधीयीत ॥ १५ ॥ *

अध्यापयेद्या ॥ १६ ॥

अध्यापयन्नपि तत्सन्निधावेवमेबोक्तवाऽध्यापयेत् ॥ १६ ॥ *

उभयत उपसंग्रहणमधिाजिगांसमानस्याधीत्य च ॥१०॥

उभयतः अध्ययनस्याऽऽदावन्ते च उपसंप्रहण कर्तव्यं यथाकम्(१)मध्ये तुकामस्याऽऽदावधीत्यान्ते ॥ १७ ॥ *

अधीयानेषु वा यत्राऽन्यो व्यवे<mark>यादेतमेव</mark> शब्दमुत्सृज्याऽधीयीत ॥ १८॥

बहुवचनमतन्त्रम् । अधीयानेषु च यत्राऽन्यो व्यवेयादन्तरा गच्छेत्, तत्रा 'प्यधीहि मो' इत्येतमेव शब्दमुत्सृज्य उच्चार्याऽधीयीत । प्रत्ये॰ कमुपदेशादेकवचनम् । अधीयीरन् ॥ १८ ॥

इवगर्दभनादास्सलावृध्येकसृकोॡ्रकदाब्दास्सर्वे वादितदाब्दा रोदनगीतसामदाब्दाश्च ॥१९॥

शुनां गर्दभानां च बहूनां नादः । बहुवचनानिर्देशात् । सलावृक्षी

१. अध्येतुकामस्येत्यादि ड पुस्तक एवास्ति । * मनौ. २. ७३ इलोको द्रष्टव्यः ।

बुक्जाताववान्तरभेदः । क्रोष्ट्रीत्यन्ये । लिङ्गस्याविवक्षितत्वात्वुंसोऽपि ब्रहणम् । (१) 'इन्द्रो यतीन् सालावृकेभ्य' इत्यादौ दर्शनात् । सर्वत्रादिः स्वरो दीर्घः। स प्वायं विकृतः प्रयुक्तः। एक्स्कः एकचरः स्गालः। उल्को दिवाभीतः। एतेषां च शब्दाः । वादितानि वादित्राणि वीणावेणु-मृदङ्कादीनि । तेषां च सर्वे शब्दाः । रोदनशब्दादयश्च । एते श्रयमाणा (२)अनध्यायस्य हेतवः ॥ १९ ॥

शाखान्तरे च साम्नामनध्यायः॥ २०॥

वेदान्तरसकाद्ये(३)साम्नामनध्ययनम् । गीतिषु सामाख्या, तद्यो-गाद्वेदवचन इत्यन्ये ॥ २० ॥

सर्वेषु च शब्दकमेसु यत्र संस्डियरन् ॥ २१ ॥

आक्रोश(४)परिवादादिषु सर्वेषु शब्दकर्मसु अनध्यायः। यत्राध्ययनश-ब्देन ते सस्ज्येरन् ॥ २१ ॥

छद्यित्वा स्वप्नान्तम् ॥ २२ ॥

छईनं वमनम् । तस्कृत्वा स्वप्नान्तं यावन्नाऽधीयीत ॥ २२ ॥

सर्पिवी प्राइय ॥ २३ ॥

अध वा सिंपः प्रास्याऽधीयीत ॥ २३ ॥

प्तिगन्धः ॥ २४ ॥

दुर्गन्ध उपलभ्यमानोऽनध्यायहेतुः॥ २४ ॥

शुक्तञ्चाऽऽहमसंयुक्तम् ॥ २५ ॥

यत्पकं कालपाकेनाऽम्लं जातं तच्छुक्तम् । तद्यावदात्मसंयुक्तं स्वोद्रः स्थमजीर्ण, यावत्तद्तुगुण उद्गारस्तावद्नध्यायहेतुः ॥ २५ ॥

पदोषे च सुकत्वा साऽघीषीत ॥ २६ ॥

तेनाऽधीत्यैव मुञ्जीत ॥ २६ ॥

प्रोदकयोश्च पाण्योः॥ २०॥

भुक्त्वेत्येव । भुक्तवा यावरशेदकी पाणी आद्रौ तावन्नाऽधीयीत । कोचेत् भुक्त्वेति नानुवर्तयन्ति ॥ २७ ॥

९. तै. सं. ६. २. ७. २ या. स्मृतौ ९. १४८~१५१. इलोका द्रष्टव्याः ≀

३. साम नाऽध्येयम् । इति. ख. पु. ४. परिहासादिष्ठ. इति. क. पु.

प्रेतसंक्लुसं चात्रं सुकत्वा सप्रदोषमहरनध्यायः ॥ २८॥

यो मृतोऽसिपण्डोकृतस्स वेतः । तदुदेशेन दत्तमन्नं भुक्त्वा सप्रः दोषमहर्नाऽधीयीत । प्रदोषादुर्ध्वं न दोषः । अत्र मनुः—

(१)यावदेकानुदिष्टस्य गन्धो लेपश्च तिष्ठति । विप्रस्य विदुषो देहे तावद्रह्म न कीर्तयेत्॥' इति ॥ २८ ॥

आ च विपाकात्॥ २९॥

यदि तावता कालेन तद्रश्नें पकं जीर्ण न भवति, तत आविपाकात् तस्य नाऽधीयीत ॥ २९ ॥

अश्राद्धेन तु पर्धवद्ध्यात् ॥ ३० ॥

जीर्गे अजीर्णे च तस्मिन् अश्राद्धेनाऽन्नेन पर्यवद्ध्यात् तस्योपर्यश्राद्धमन्नं भुञ्जीतेत्युक्तं भवति । केचित् अत्र 'अश्राद्धेने' ति चचनात् पूर्वत्रापि प्रतान्नामिति श्राद्धमात्रं विवक्षितं मन्यन्ते ॥ ३० ॥

॥ इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रे तद्वत्ताबुज्वलायां च दशमी कण्डिका ॥

काण्डोपाकरणे चाऽऽमातृकस्य ॥ १॥

काण्डोपाकरणं काण्डवतादेशनम् । तस्मिन्नहनि अमातृकस्थान्नं भुक्त्वा सप्रदोषमहरनध्यायः। अपर आह-भुक्त्वेति नाऽनुवर्तते । यथाचान्तरत्र शुक्त्वाग्रहणम् । काण्डोपाकरणे अमातृकस्य माणवकस्य सप्रदोषमः हरनध्यायः । एतेनोत्तरं व्याख्यातम् ॥ १॥

काण्डसमापने चाऽपितृकत्य ॥२॥

काण्डसमापनं व्रतविसर्गः॥ २॥

म्नुष्यप्रकृतीनां च देवानां यज्ञे भुक्त्वेत्येके ॥ ३॥

ये मनुष्या भृत्वा प्रकृष्टेन तपसा देवास्सम्पन्नास्ते मनुष्यप्रकृतयो (२)निन्दिकुवेराद्यः । तेषां यज्ञः तत्प्रीत्यर्थं ब्राह्मणभोजनम्, तत्र मुक्त्वा

१. मनु. स्मृ. ४. १११. २. 'नन्दीश्वरशरकुमारादयः' इति पाठान्तरम् ।

सप्रदोषमहरनध्याय इत्येके मन्यन्ते । मनुष्यमुखेन देवेश्विज्यमाने-श्वित्यन्ये ॥ ३ ॥

पर्युषितैस्तण्डुलैराममांसेन च नाऽनध्यायः ॥ ४ ॥

'प्रेतसंक्ल्यं चाडन्न'(१०.२८)मित्यस्यापवादः। पर्यूषिता राज्यन्तारीताः ह्यः प्रतिगृहीताः, तेषु तण्डुलेष्वच पक्त्वा भुज्यमानेषु नानध्यायः। तथा आममांसेन तदहर्भक्षितेनाणि नानध्यायः। पर्युषितेनेत्येके । 'पर्युषितै' रिति वचनात्तदहर्भाक्षितैः सप्रदोषमहरनध्यायः॥ ४॥

तथौषधिवनस्पतिमूलंफलैः॥५॥

ओषाधियहणेन वीरुघोऽपि गृह्यन्ते । वनस्पतिव्रहणेन वृक्षमात्रम् । तेषां मूलैः सूरणकन्दादिभिः फलैश्चाऽम्रादिभिः पकैरपकैश्च तदहर्भक्षितैरपि नाऽनध्यायः॥ ५॥

यत्काण्डमुपाकुर्वीत यस्य चानुवाक्यं कुर्वीत न तत्तदहरघीयीत ॥ ६॥

यस्मिन्नहानि यस्काण्डमुपाकृतं न तत्तदहरधीयीत । तथा श्रावण्यां पौर्णमाः प्रशस्तेऽहरन्तरे काण्डस्यानुवाक्यमध्येतुमाः स्यामुपाकृत्य यस्य रम्मं कुर्वीत न तत्त्रदहरधीयीत । अहरित्यहोरात्रोपलक्षणम् ॥ ६ ॥

उपाकरणसमापनयोश्च पाराघणस्य तां विद्याम् ॥ ७ ॥

अनेकवेदाध्यायी यद्येकस्य वेदस्य पारायणं क्रुरुते तदा तस्य पारा-यणस्य (१)ये उपाकरणोटसर्जने, तयोः कृतयोस्तां विद्यां तदहर्नाऽधीयीत । पतदेव ज्ञापकं पारायणस्याऽष्युपाकरणोत्सर्जने भवत इति । 'तां विद्याः मिं ति वचनाद्विद्यान्तराध्ययने न दोषः॥ ७॥

वायुर्घोषवान् भूमौ तृणसंवाहो वर्षति वा यत्र धाराः प्रवहेत्॥८॥

घोषवान् कर्णश्रवः । भूमाववस्थितानि तृणानि संवाहयति उत्क्षिप्य गमयतीति तृणसंवाहः । वर्षति वा (२)मेघे धाराः प्रवहेत् विक्षिपेत् । यत्र देशे प्वंविघो वायुस्तत्र तावन्तं कालं नाऽर्घायीत । अत्र मनुः—

(३)"कर्णश्रवेऽनिले रात्री दिवा पांसुसमूहने" ॥ इति ॥ ८ ॥

१. उपाकरणोत्सर्जनयोः कृतयोः. इति ड. पु! २. देवे. इति क. पु.

३. स. स्मृ. २. १०२

उत्तरे द्वे सुत्रे निगदासिद्धे—

(१)ग्रामारण्ययोश्च सन्धौ महापथे च विप्रोष्य च समध्ययनं तदहः॥ ९॥

यदा(२) सहाऽधीयानाः कारणवशाद्विप्रवसेयुः । केचिच्चाचार्येण वा सङ्गतास्तदा समध्ययनं सहाऽधीयमानं प्रदेश तदहर्नाधीयीत । विप्रो षितानां यदहः पुनर्मेस्तनं तदहर्नाधीयीतेत्यन्ये ॥ ९ ॥

स्वैरिकर्मसु च ॥१०॥

नार्धायीतेत्येव ॥ १० ॥

अत्रोदाहरणम्-

यथाह्स्तप्रक्षालनोत्सादनानुलेखणानीति ॥ ११ ॥ णत्वमाकस्मिकम् , अपपाठो वा ॥ ११ ॥

तावन्तं कालं नाऽघीषीताऽध्यापयेद्वा ॥ १२ ॥ तेषु स्वैरिकर्मसु तावन्त कालमध्ययनमध्यापनञ्च वर्जयेत् ॥ १२ ॥

सन्ध्योः ॥ १३ ॥

सङ्योतिषोऽज्योतिषोऽदर्शनात् उभे सन्ध्ये । तयोस्तावन्तं कार्ळ नाधीयीताध्यापयेद्वा । एवमुत्तरत्राष्यमुद्दत्तिः ॥ १३ ॥

उत्तरे द्वे सुत्रे निगद्सिद्धे-

तथा वृक्षमारूढोऽप्सु चावगाढो नक्तं चापावृते॥१४॥

विवृतद्वारमपावतम् । तत्र नक्तं ना थीयीत ॥ १७ ॥

दिवा च पिहिते॥ १५॥

संवृतद्वारं पिहितम् । तत्र दिवा नाधीयीत ॥ १५ ॥

अविहितमनुवाकाध्ययनमाषाढवासन्तिकयोः ॥१६॥

वासन्तिको वसन्तोत्सवः। स च चैत्रमासि ग्रुक्तत्रयोदश्यां भवति। भाषादशब्देनापि तस्मिन्मासे कियमाणस्तादशः कश्चिदिन्द्रोत्सवादि-विवाक्षितः। तयोस्तदहरनुवाकाध्ययनमविद्वितम्। अनुवाकत्रहणान्न्यू-ने न दोषः।

१. इद ११ शंच सूत्रं त्रिधा विंच्छिनं ड. पु.

२. सहाधीयमानेषु केचित् इति. ख. पु.

अपर आह—अनुवाकग्रहणान्मन्त्रब्राह्मणयोरेव प्रातिषेधः, नाङ्गानाः मिति ॥ १६ ॥

नित्यप्रवनस्य चाऽविधिना॥ १७॥

नित्यं प्रश्नाध्ययनं यत्र स नित्यप्रश्नो ब्रह्मयज्ञः । तस्य चाविधिना वः श्यमाणेन प्रकारेण विनाऽनुवाकाध्ययनमविहितम् । यद्यपि नित्यं ब्रह्मः यज्ञाध्ययनं तथापि केनचिद्वयङ्गेन विना न कर्तव्यम् । तेन विस्मृत्य प्रातराशे कृते प्रायश्चित्तमेव न ब्रह्मयज्ञाः । मनुः—

'स्नातक वतले। पे च प्रायश्चित्तमभाजनम्'। इति ॥ १७॥

तस्य विधिः॥ १८॥

तस्य नित्यप्रश्नस्य विधिर्वक्ष्यते ॥ १८॥

अकृतप्रातरादा उदकान्तं गत्वा प्रयतः शुचौ देशे ऽधीयीत यथाध्यायमुत्सृजन्वाचा ॥ १९ ॥

अक्रतिदेवाभोजन उदकसमीपं गत्वा प्रयतः स्नानमार्जनादिशुद्धः शुचौ देशे प्राच्यामुदीच्यां वा दिश्यच्छिदिर्दशेंऽधोयित । यथाष्यायं यथा पा-ठमनुषङ्गरिहतमुत्सृजन् आदित आरभ्य प्रथमादिष्वहस्सु(१) अधीयीत द्वितीयादिष्तमुज्य ततः परमधीयीत । वाचा उद्धैरित्यर्थः ॥ १९ ॥

मनसा चाऽनध्याये ॥ २०॥

अनध्याये च मनसाऽधीयीत नित्यस्वाध्यायम् ॥ २०॥

विद्युति चाऽभ्यग्रायां स्तनियत्नावप्रायत्ये प्रेतान्ने नी<u>हीरे</u>च मानसं परिचक्षते ॥ २१ ॥

विद्युति अभ्यग्रायामितरतायाम् । स्तनियत्नौ चाऽभ्यग्रे । अप्रायत्ये आ-त्मनोऽशुचिभावे । प्रेतांत्रे च भुक्ते । नीहारे च नीहारो हिमानी तस्मिश्च वर्तमाने । मानसमनन्तरोक्तमध्ययनं परिचक्षते वर्जयन्ति ॥ २१ ॥

आद्धभोजन एवैके ॥ २२ ॥

एके त्वाचार्याः श्राह्मभोजन एव मानसं परिचक्षते, न विद्युदादिषु॥२२॥ विद्युत्स्तनियत्नुवृष्टिश्चापतौँ(२) यत्र सन्निपते र्वे स्टिन्य युस्ट्यहमनध्यायः ॥ २३ ॥

१. अधीतं यत् तत् इति. इ. पु. २. "यत्र" इति नास्ति क. पु.

अपतीं यस्मिन् देशे यो वर्षाकालः ततोऽन्यस्तत्रापर्तुः । तत्र यदि विद्युदादयस्तित्रपतेयुः समुदितास्स्युः तदा त्र्यहमनध्यायः ॥ २३ ॥

यावद्भमिर्व्युद्केत्येके ॥ २४ ॥

यावता कालेन भूमिः विगतोदका भवति तावन्तं कालमनष्याय इत्येके मन्यन्ते ॥ २४ ॥

एकेन द्वाभ्यां वैतेषामाकालम् ॥ २५ ॥

पतेषां विद्युदादीनां मध्ये एकेन द्वाभ्यां वा योगे आकालमनध्यायः । अ परेद्युरा तस्य कालस्य प्राप्तेरित्यर्थः ॥ २५ ॥

सुर्याचन्द्रमसोग्रीहणे भूमिचलेऽपस्वान उरकाः यामग्नयुत्पाते च सर्वासा विद्यानां सार्वकालिकमाकालम् ॥२६॥

'सुर्याचन्द्रमसो' रिति वचनं बृहस्पत्यादिनिवृत्त्यर्थम् । भूभिचले भू-कम्पे । अपन्वाने निर्घाते । उल्कायामुरुकापाते । अग्न्युत्पाते(१) ब्रामादिदाः हे । पतेषु निमित्तेषु(२) सर्वेषु सर्वासां विद्यानाम्—

(३)अङ्गानि वेदाश्चत्वारों मीमांसा न्यायविस्तरः।

पुराणं धर्मशास्त्रं च विद्या ह्यताश्चतुर्दश ॥ इत्युक्तानाम् । सार्वकालि कमृतौ चापतौ चाऽऽकालमनध्यायः । अत्र 'सर्वासामि'ति वचनादन्यत्र वेदानामेव प्रतिषेधः । अङ्गानामपीत्यन्ये ॥ २६ ॥

अभ्रं चापतौँ सुर्घाचन्द्रमसोः परिवेष इन्द्रघतुः प्रतिसूर्घमत्स्यश्च वाते प्रतिगन्धे नीहारे च सर्वष्वेतेषु तावत्कालम् ॥२७॥

अपर्तावश्रं दृश्यमानं यावत् दृश्यते तावत्कालमनध्यायः। एवं परिवेष् षादिष्वपि योज्यम् । वृहम्पन्यादिपरिवेषे न दोषः । इन्द्रधतुः प्रसिद्धम् । सुर्यसमीपे तदाकृतिः प्रतिसूर्यः । मत्स्यः पुच्छवन्नः

१. गृहादिदाहे इति ग. पु. २. सर्वेषु इति नास्ति, ख. ग. पु.

३. विष्णु पु. अङ्गानि शिक्षाव्याकरणछन्दोनिरुक्तज्यौतिषश्रौत्रसूत्राणि, चत्वारो वेदाः, ऋगादयः प्रसिद्धाः, मीमांसा पूर्वमीमांसा, उत्तरमीमांसा च, न्यायविस्तरः गौतम-प्रणीतमान्वीक्षक्याख्यं न्यायशास्त्रम्, वैशेषिकशास्त्रं च, पुराण मत्स्यादिपुराणानि, मन्वा-दिप्रणीतानि धर्मशास्त्राणि च विद्यापदवाच्यानीत्यर्थः ।

त्राम् । समाहारह्वन्द्वे छान्दसो लिङ्गव्यत्ययः । सर्वेष्वेतेषु वाता-दिखु च त्रिषु तावन्कालमनध्यायः । वाते घोषवति । पृतिगन्धे दुर्गन्धे । नीहारे हिमान्याम् । वातादिग्रहण पूर्वोक्तानां श्वगर्दभादीनामुपलक्षणाः र्थम् । पुनरिह वचन तावःकालमिति विधातम् । अत्रैव इवगर्दभादिग्रहणे कर्तब्ये पूर्वत्र पाठस्य चिन्त्यं प्रयोजनम् ॥ २७ ॥

मुद्रर्त विरते वाते ॥ २८ ॥

वाते घोषवति विरतेऽपि मुहुर्तमात्रमनध्यायः । द्वे नाडिके मुहूर्तम्।।२८॥ सलावृक्यामेकमुक इति खप्नपर्यन्तम् ॥ २९॥

(१)'तावत्काल'मित्यस्याऽपवादोऽयम् । सलावृक्येकसुकशान्दौ व्याख्यातौ ॥ २९ ॥

नक्तं चारण्येऽनग्नावहिरण्ये वा ॥ ३० ॥

रात्रावरिनवर्जिते हिरण्यवर्जिते बाऽरण्ये नाधीयीत ॥ ३०॥

अनन्कं चाऽपत्तीं छन्दसो नाधीयीत ॥ ३१ ॥

उत्सर्जनादृध्वमुपाकरणाद्वीगपर्तुः । तत्र छन्दसोऽनन्कमंशमप्र्वे नाडधीयीत । ग्रहणाध्ययनमपतौं न कर्तव्यम् । यद्यपि(२)तेष्यां पौर्णः मास्यां रोहिण्यां वा विरमें दित्युक्तम्, तथापि कियन्तं कालं तद्विर-रमणम् ? कस्माद्वाऽध्ययनम् ? इत्यपेक्षायामिदमुच्यते-एतावन्तं कालं प्रहुणाध्ययनं न कत्तंव्यमिति । धारणाध्ययने न दोषः । तथा 'छन्दस' इति वचनादङ्गानां ग्रहणाध्ययने न दोषः ॥ ३१॥

प्रदोषे च॥ ३२॥

प्रदेषे चाऽननूक्तमृतामपि नाघीयीत । (३)'मासं प्रदोषे नाधीयीते' त्येतत्तु धारणाध्ययनस्यापि प्रतिषेधार्थम् । अपर आह—यस्यां रात्रौ द्वादशी त्रयोदशी च मिश्रीभवतः, तस्यां प्रदोषे नाधीयीतानुकमननुः कं च, ऋतावपर्तौ च। एष आचार इति ॥ ३२ ॥

सार्वकालिकमाम्नातम् ॥ ३३ ॥

आम्नातमधीतं तत्सार्वकालिकमपतौँ प्रदोषे च सर्वस्मिन्कालेऽध्येतव्यम् ३३

यथोक्तमन्यद्तः परिषत्सु ॥ ३४ ॥

૧, સાવુ ઘ, ૧, ૧૧, ૨૭, ૨, સાવ. ઘ, ૧.૬.૨, રે. લાવ. ઘ, ૧.૬.૧,

आप० घ० ९

एतस्मादनध्यायप्रकरणोक्तादन्यदनध्यायनिमित्तम् । परिषत्स-मानवादिधर्मशास्त्रेषु यथोक्तं (१)तथा द्रष्टव्यम् । तत्र वासिष्टः (२)'दिग्दाहपर्वतप्रपातेषूपलरुधिरपांसुर्वेष वाकालिक' मिति । यमः —

(३)'श्लेष्मातकस्य शहमस्या मधूकस्य तथाप्यधः। कदाचिदपि नाध्येयं कोविदारकपित्थयोः॥' सङ्गामोद्यानदेवतासमीपेषु नाधीयीतेति ॥ ३४ ॥

॥ इत्यापस्तम्बधर्मेसूत्रवृत्तावुज्वलायामेकादशी कण्डिका ॥

इति चापस्तम्बर्धमसूत्रवृत्तौ हरदत्तविरचितायामुज्ज्वलायां प्रथमप्रक्ने तृतीयः पटलः॥३॥

१. तथा इति नास्ति. क. पु.

२. व. स्म. १३ ८. दिग्नादपर्वतनादकम्पप्रपातेषु, इति मुद्रितपुस्तकपाठः । निमित्तप्रादुर्भावादारभ्याऽन्येयुर्यावत् स एव कालः स आकालः । तत्र भवमाकालिकम् । ३. मुद्रितयमस्मृतौ बृहद्यमस्मृतौ बा नेदं वचनमुपलभ्यते ।

अथ चतुर्थः पटलः॥

तपः स्वाध्याय इति ब्राह्मणम् ॥ १॥

योऽयं नित्यस्वाध्यायस्तत्तवः कृष्ट्यातिकृष्ट्यानद्वायणादिस्रक्षणं तपो यावस्फलं साधयति तावत्साधयतीत्यर्थः ॥१॥

तत्रं श्रूयते(१)स यदि तिष्ठन्नासीनः श्रयानी वा स्वाध्यायमधीने तप एव तत्तप्यते तपी हि स्वाध्याय इति ॥ २ ॥

तत्रेष ब्राह्मणे "स यदि तिष्ठन्नासीन' इत्यापत्करूपः श्रूयते । तत्र (२)'दर्माणां महदुपस्तीयोंपस्थं कृत्वा प्राङ्मितः स्वाध्याय' मित्यादिर्मु-ख्यः करूपो(३) ब्राह्मण प्रवेक्तः । इह पुनरासीनवत्रनं यथाकथश्चिद्यः सनार्थम् । सर्वथाऽप्यधीयानस्तप प्रव तत्तप्यत इति ब्राह्मणार्थः । मनुर्प्याह—

(४)आहैव स नखाग्रेभ्यः परमं तप्यते तपः। यस्स्रग्टयपि द्विजोऽधीते स्वाध्यायं शक्तितोऽन्वहम्॥' इति। स्राविति स्वैरं दर्शयति॥ २॥

एवं कर्तुर्नियमो नाऽऽपद्यतीवाऽऽइरणीय इत्युक्तवा कालेऽज्याह— अथापि वाजसनेथिब्राह्मणम्(५)ब्रह्मयज्ञो ह वा एष एत्स्वा-

१.ते. आ. २.१२.अत्र सूत्रे बाह्मणवाक्यानुपूर्वी योपाता सा क्विचित् ब्राह्मणे नोपल .भ्यते । किन्तु एवमनुमीयते–तैतिरीयारण्यकद्वितीयप्रपाठकद्वादशानुवाकगतं ''उत तिष्ठन्तुत वजन्नुतासीन उत शयानोऽधीतैव स्वाध्यायम्'' इत्यंशं 'तप एव तत् तप्यते तपा हि स्वाध्या-यः' इति तत्रैव त्रयोदशानुवाकगतमंशं चाऽऽदायैकीकृत्य सूत्रेऽनृदितवान् सूत्रकार इति ।

२. तै. आ. २. ११. १. - ३. तैत्तिरीयारण्यके स्वाध्यायब्राह्मण इत्यर्थ: ।

४. मनु. २. १६७. " यदि ह तु अप्यन्यक्तोऽलंकृतस्मुहितस्मुखं शयने शयानः स्वाध्यायमधीत आहेव स नखात्रभ्यस्तप्यते य एवं विद्वान् स्वाध्यायमधीत , तस्मात् स्वाध्यायोऽध्येतव्यः" (मा. शत. त्रा. ११. ५. ३.) इति माध्यान्दिनशतपथन्नाद्वाणवाक्यमू- लेयं मानवी स्मृतिरिति भानि।

५. इदानीमुवलभ्यमानमाध्यन्दिनशतपथत्राह्मणपंक्तिस्त्वयम् ''तस्य वा एतस्य ब्रह्म-यक्षस्य चरवारो वषट्काराः यद्वातो वाति यद्विद्योतते, यत् स्तन्यति यदवस्फूर्जेति तस्मादेव-विद्वाते वाति विद्योतमाने स्तनयस्यवस्फूर्जन्यधीयांतैव वषट्काराणामछम्बट्काराय" इति ।

ध्यायस्तस्येते वषद्कारा यत्स्तनयति यद्विद्योतते यदवस्फूर्जिति यद्वातो वायति । तस्मात् स्तन-यति विद्योतमानेऽवस्फूर्जिति वाते वा वाय-त्यधीयीतैव वषद्काराणामच्छम्ब-द्कारायेति ॥ ३ ॥

अथापि अपि च स्वाध्यायो नाम य एव ब्रह्मयज्ञः ब्रह्म वेदः तस्साधनो यागः। यथा दर्शपूर्णमासादयः पुरोडाशादिसाधनाः। हवेशब्दौ प्रसिद्धि द्योतयः तः। तस्य यञ्चस्यैते वश्यमाणाः स्तनयित्न्वादयो वष्ट्कारः वषट्कारस्थानीः याः। बहुवचनिर्देशात्(१) वषट्काराजुवषट्कारस्वाहाकारास्सर्वे प्रदानार्था गृह्यन्ते। (२)स्तनितं मेघशब्दः। विद्योतनं विद्युद्धापारः। अवस्कूर्जनमः शिवणतः। तत्र 'अवस्कूर्जनमः शिवणतः। तत्र 'अवस्कूर्जथिक्तं' मिति दर्शनात्। 'वायती' ति 'ओवैश्योषण' इत्यस्य कपम्। यथा आर्द्रप्रदेशदशुक्तो भवति तथा(३) वातिः स्वर्थः। यसमादेते वपट्काराः तस्मात् स्तननादिष्वनध्यायनिमित्तेषु सत्स्वप्यधीयौतेव। न पुनरनध्याय इति नाधीयीत। किमर्थम् १ वषट्काराणामेतेषामच्छम्बट्काराय अव्यर्थत्वाय। अन्यथा एते वषट्कारा व्यर्थास्स्युः। ततश्च(४) यथा होत्रा वषट्कते अध्वर्युनं जुद्धयात् तादः गव तत्स्यात्॥ ३॥

तस्य शाखान्तरे वाक्यसमाप्तिः॥ ४॥

तस्य वाजसनियिब्राह्मणस्य । शाखान्तरे वाक्यसमाप्तिर्भवति, न (५)तावति पर्यवसानम् ॥ ४ ॥

१. वषट्कारः सर्वत्र यागादौ हविःप्रक्षेपात् पूर्व हविःप्रक्षेपार्थमेव पठ्यमानयाः उयायाः अन्ते पठ्यमानः "वौषट्" इति शब्दः । सोमयागे तत्तद्प्रहहोमानन्तरं "सोम स्याग्ने वीहि३ वौषट्" इति द्वितीयवारं पठ्यमानोऽनुवषट्कारः । स्वाहाकारस्तु प्रसिद्धः ।

२. स्तननं इति. ख. ग. पु. ३. वायतीत्यर्थः, इति क. पु.

४. दर्शपूर्णमासादियागेषु सर्वत्र हविः प्रदानसमये "अमुष्मा अनुबूहि" इति प्रैषानन्तरं पुरोनुवाक्यामन्त्याऽऽश्राव्य प्रत्याश्रव्य याज्यामुक्तवा वषट्कते जुहोति" इति वचनात् वषट्कारानन्तर होमो विहितः। तत्र वषट्कारानन्तर होमाकरणे यादृशो दोषस्तादृशस्स्या-दिस्यर्थः।

५. 'तावतीति. नाह्ति ख. पु.

तदेव (१) शाखान्तरं पठति—
अथ यदि वा वातो वाधातस्तनयेद्वा विद्योतेत वाऽवस्फूजेंद्रेकां वर्चमेकं वा यजुरेकं वा सामाऽभिव्याहरेद्भूर्भुवस्सुवस्सल्यं तपः श्रद्धायां जुहोमीति वैतत्। तेनोहैवाऽस्यैतदहस्स्वाध्याय उपात्तो भवति ॥ ५ ॥

अन्ते इतिशब्दोऽध्याहार्यः । वातादिषु सत्सु एकामृत्यमधीयीत ।
प्राप्ते प्रदेशे । यजु(२)वैदाध्ययन एकं यजुः । साम(३)वेदाध्ययन एक साम ।
सर्वेषु वा वेदेषु 'मूर्भुवः सुव' रित्यादिकं यजुरिभव्याहरेत् , न पुनर्य-थापृवं प्रश्नमात्रम् । तेनैव तावतैवास्याऽध्येतुः तदहः तिस्मन्नहिन स्वाध्याय उपात्तो भवति(४) अधीतो भवतीति यावत् । केवितु 'मूर्भुवः सुव' रित्या-दिक ब्राह्मणभागाध्ययनविषयं मन्यन्ते, न सार्वत्रिकम् ॥ ५ ॥

कस्मात् पुनर्वाजसनेथिब्राह्मणस्योदाहृते शाखान्तरे वाक्यसमा-प्रिराश्रीयते न पुनर्यथाश्रुतमात्रं गृद्यते ? तत्राह —

एवं सत्यार्थसमयेनाऽविप्रतिषिद्धम् ॥ ६ ॥

एवं सित वाक्यपरिसमाप्तावाश्रीयमाणायामार्यसमयेन आर्याः शिष्टा मन्वाद्यः तेषां समयो व्यवस्था, तेन अविप्रतिषिद्ध भवति । इतरथा विप्रतिषिद्धं स्यात्॥ ६॥

कथम् ?

अध्यायानध्यायं द्युपदिशन्ति । तदनर्थकं स्याद्याज-सनेयित्राह्मणं चेदवेक्षेत ॥ ७ ॥

आर्था हि अध्यायमनध्यायं चोपदिशन्ति । तदुपदेशनमनर्थकं स्यात् यदि वाजसनेयित्राह्मणं यथाश्रुतमवेसेताऽध्येता ॥ ७ ॥

ननु-अनर्थकमेवेदमस्तु, श्रुतिविरोधात । तत्राह-

आर्यसमयो ह्यमृह्यमानकारणः॥८॥

योऽयमध्यायानध्यायविषय आर्थसमयः न तत्र किञ्चित्कारणं गृह्यते । यथा(५) 'वैसर्जनहीमीयं वासोऽध्वर्यवे ददानी' त्यत्रागृह्यमाण

१ किमिदं शाखान्तरमिति न ज्ञायते । २, ३. वेदाध्यायी इति क. पु.

४. स्वीकृती भवति अधीतो भवतीत्यर्थः, इति. ख. पु.

५. सोमयागे अर्गाबोमीयपस्वनुष्ठानकाले तदर्थ शालामुखीयादरनेः कचिदशमुद्धृत्य

कारणश्चार्यसमयः श्रुत्यनुमानद्वारेण प्रमाणम् । अतो वाक्यपरिसमाः तिरेव युक्ता । एवं हि वाजसनेथिबाह्मणस्यापि नात्यन्तवाधः । अनध्याः योपदेशस्यापि प्रभूताध्ययनविषयतयाऽर्धवत्वमिति । सुत्रे 'अगृह्यमान कारण' इति णत्वाभावरछान्दसः ॥ ८ ॥

का पुनरसौ स्मृतिः ? या ब्रह्मयज्ञेऽप्यनध्यायमुपदिशति । मानवे ताबद्विपर्ययः श्रूयते—

(१)'नैत्यके नास्त्यनध्यायो ब्रह्मसत्रं हि तत्स्मृतम् ।' इति ।

सामान्येनानध्यायोपदेशस्तु ब्रह्मयज्ञाद्न्यत्र चरितार्थः । तस्मात्ता-दृशी स्मृतिर्मृग्या । एवं तर्ह्याग्निहोत्रादिष्वपि मन्त्राणामनध्यायः प्राप्नोति । नेत्याह—

विद्यां प्रत्यनध्यायः श्रूयते न कमयोगे मन्त्राणाम् ॥ ९॥

विद्या वेदाध्ययनम् । तां प्रत्यनध्यायः ध्रूयते । न पुनर्मन्त्राणां कर्मयोगे । हेतुः परिभाषायामुक्तो(२)र्थान्तरत्वादिति । अर्थान्तरं हि कर्मणि प्रयोगो मन्त्राणाम् (३)न पुनर्प्रहणाध्ययनम् । पारायणाध्ययनमध्येऽनध्यायागमो भवति वा न वेति चिन्त्यम् । एव श्रीरुद्रादिजपेऽपि ॥ ९ ॥

कथं पुनरायसमयः प्रमाणम् ? यावता न तेषामतीन्द्रियेऽर्थे ज्ञानं सम्भवति । तत्राहु-

ब्राह्मणोक्ता विभयस्तेषामुत्सन्नाः पाठाः प्रयोगादनुमीयन्ते ॥ १० ॥

विधीयन्त इति विधयः कर्माणि । ते सर्वे स्मार्ता अपि ब्राह्मणेष्वे-

तस्य उत्तरवेदिस्थाहवनीयकुण्डे स्थापनार्थ अभ्वयों गच्छति तं यजमानस्तत्यत्नीपुत्राद् योऽनुगच्छेयुः । गच्छतस्तानहतेन दीर्घतमेन वस्नेणोपर्याच्छाय सर्वेष्वाहवनीयदेश प्राप्तेषु तत्र तमिन प्रतिष्ठाप्य, आच्छादनवस्त्रान्तं सुग्दण्डे बध्वाऽऽज्येन जुहोति । ते वैसर्जनहोमा उच्यन्ते । तच वासः अभ्वयेवे दद्यात् इति प्रकृतवाक्यार्थः । स्मृतेरस्याः छोभादिमूलकत्व-मापाद्यातएवाप्रामाण्यमुक्त शबरस्वामिना । कुमारस्वामिना तु एवं सति सर्वत्राऽनाश्वासप्र-सङ्गमापाद्य मन्वादिस्मृतिवत् प्रामाण्यमेवाङ्गीकृतम् ।

म. स्मृ. २. १०६. ब्रह्मसत्रं सततप्रकृतं सत्रम्, यथा सहस्संवरसरादिकं सत्रं न कदाचिच्छियते तद्वदिद नित्याध्ययनिस्तर्यः।

२. आप. प. १. ४०. ३. अनुष्ठेयार्थप्रकाशकतया इत्यधिक ख. ग, पु.

वोकाः । निवदानीं ब्राह्मणानि नोपलभ्यन्ते। सत्यम्; तेषामुसकाः पाठाः, अध्येतृदौवंद्यात् । कथं तिर्दं तेषामस्तित्वम् ? प्रयोगादनुमीयन्ते । प्रयोगाः समृतिनिवन्धनमनुष्ठानं च । तस्माद्गाह्मणान्यनुमीयन्ते मन्वादिभिकः पलब्धानीति । (१) कथमन्यथा स्मरेयुरनुतिष्ठियुर्वा । सम्भवति च तेषां वेदसंयोगः ॥ १०॥

अथ प्रसङ्गादपस्मृतिरुच्यते--

यत्र तु पीत्युपलन्धितः प्रवृत्तिने तत्र शास्त्रमस्ति ॥११॥

यत्र(२)पितृष्वस्रसुतामातुलसुतापरिणयनादौ । प्रीत्युपल्जिधतः प्रकृतिर्न तत्रोत्सन्नपाठं शास्त्रमनुमीयते, प्रीतरेव प्रवृत्तिहेतोः सम्भवात् ॥ ११ ॥ तत्रश्चे—

तदनुवर्तमानो नरकाय राध्यति ॥ १२ ॥ तद्विधानमनुतिष्ठक्षरकायैव राध्यति करुपते॥ १२ ॥ अथ बाह्यणोक्ता विधयः॥ १३ ॥

एवं स्मृत्याचारप्राप्तानां श्रुतिमृलत्वमुक्तम्।(३) अथ प्रत्यक्षवाद्वणोक्ता एवं केचिद्विषयो व्याख्यायन्ते तेषामपि स्मार्तेष्वनुप्रवेशार्थम् । तेन तदः

तिकमे स्मार्तातिकमनिमित्तमेव प्रायश्चित्तं भवति ॥ १३ ॥ तेषां (४)महायज्ञा महासत्राणीति च संस्तृतिः ॥१४॥

तेषां वश्यमाणानां महायज्ञा इति संस्तुतिः स्वाध्यायब्राह्मणे । महासत्राः णीति च संस्तुतिर्भवति बृहदारण्यकादौ । संस्तुतिग्रहणेन संस्तुतिमात्रः मिदं न नामधेयं(५) धर्मातिदेशार्थमिति दर्शयति । तेन महायञ्जेषु सोमः

१. कथमपरथा इति ख. पु. १. 'पितृष्वमृसुता' इति नास्ति ख. ग. पु.

३. अथेदानी इति ख. पु.

४. पश्चेव महायज्ञाः तान्येव महासत्राणि (श. वा. ११. ५.६.१.) इति शतपथे ।

५. कुण्डपायिनामयनाख्ये सवत्सरसाध्ये सत्रविशेष "मासमग्निहोत्रं जुहोतीति" श्रुतोऽग्निहोत्र शब्दस्तत्रत्यस्य कर्माविशेषस्य गौण्या वृत्या नामधेय सन् प्रसिद्धागिन-होत्रात धर्मातिदेशक. इत्युक्तं पूर्वमीमांसायां सप्तमतृतीये । एवं च ववित् नामत्वेनाभिधावृत्या प्रयुज्यमानस्य शब्दस्य प्रकरणान्तरेऽन्यत्र कर्मनामतया यदि श्रवणं, तदा न तत्र कर्मानतरेऽपि तस्य शक्तिरङ्गीकियतेऽनेकार्थतादोषभिया । किन्तु प्रसिद्धतादृशकर्मनिष्ठगुणसमानगुणवत्वरूपां गौणी वृत्तिमाश्रित्य तद्वत्रात् तदीयधर्मातिदेशकः इति स्थितम् । प्रकृते तु न तथा । किन्तु स्तुतिमात्रमिति ।

यागेषु ये धर्माः 'न ज्येष्ठं भ्रातरमतीत्य सोमेन यष्टव्य' मित्याद्यः, ये च महासत्रस्य गवामयनस्य धर्मा(१) इष्टप्रथमयक्षानामधिकार' इत्याः दयः उभयेऽपि ते वक्ष्यमाणेषु पञ्चमहायक्षेषु न भवन्ति ॥ १४॥

के पुनस्ते ? तानाह—

(२)अहरहर्भृतबलिर्मनुष्येभ्यो यथाशक्ति दानम् ॥ १५॥

वैश्वदेवे वक्ष्यमाणेन बिहरणप्रकारेण भूतेभ्योऽहरहर्भत्विहेंयः, एष भूतयज्ञः । मनुष्येभ्यश्च यथाशक्ति दान कर्तव्यम् । एष मनुष्ययज्ञः ॥ १५ ॥

॥ इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ द्वादशी कण्डिका ॥

देवेभ्यः स्वाहाकार आ काष्ठात् पितृभ्यः स्वधाकार ओद्पात्रात् स्वाध्याय इति ॥ १ ॥

देवेभ्यः स्वाहाकारेण प्रदानम् आकाष्ठात् अश्वनीयाभावे काष्ठमिष तावद्वयम् । वैश्वदेवोक्तप्रकारेणेवेष देवयकः । केचिद्वश्वदेवाहुतीभ्यः पृथ्यभूतामिमामाहुति मन्यन्ते । 'देवेभ्यः स्वाहे' ति च मन्त्रामिच्छन्ति । 'देवयक्तेन यक्ष्य' इति सङ्करुपमिच्छन्ति । वयं तु न तथेति(३) गृह्य पः वाऽवोच्याम । केचिदाहुः—'आकाष्ठा' दिति वचनाद्शनीयाभावेन भोजनः छोपेऽपि यथाकथञ्चित् वैश्वदेवं कर्तव्यम्, पुरुषसंस्कारत्वादिति ।

१. इष्टप्रथमयज्ञैर्यष्टन्यम् इति. ख. पु. ''आहिताग्नय इष्टप्रथमयज्ञाः गृहपतिसप्त-द्शास्सत्रमासीरन्'' इति सत्रेऽधिकारिनियमः । प्रथमयज्ञशन्देन सोमयाग उच्यतेऽगिन-ष्टोमसस्थाकः । पूर्व कृताधानाः अनुष्ठिताग्निष्टोमसंस्थाकसोमयागाः द्वादशाहादिषु सत्रा-क्येषु ज्योतिष्टोमिक्कृतिभूनेषु सोमयागेष्वधिकारिणः इति वाक्यार्थः ॥ तादशानां निय-मानां तत्रोपक्षा । अधीतवेदस्य सर्वस्याऽप्यत्राधिकार इति भावः ॥

२. "सूत्राणीमानि—शतपथवाह्यणस्य काञ्चन प्रतिरूपतामनुभवन्ति" इयं हि शातपथी पंक्तिः—भूतयज्ञो मनुष्ययज्ञः पितृयज्ञो देवयज्ञो ब्रह्मयज्ञः इति । अहरहर्भूतेभ्यो बर्छि हरेत् । तथैतं भूतयज्ञ समाप्नोति, अहरहर्दयादोदपात्रात् तथैत मनुष्ययज्ञं समाप्नोति, अहरहर्दस्वधा कुर्यादोदपात्रात् तथैतं पितृयज्ञं समाप्नोति, अहरहरस्वाहा कुर्यादोकाष्ठात्तथैनं देवयज्ञं समाप्नोति । अथ ब्रह्मयज्ञः । स्वाध्यायो वै ब्रह्मयज्ञः इति ।

३. आपस्तम्बगृह्यसूत्रस्यानाकुलातात्पर्यदर्शनसहितस्य चौखम्बामुद्रणालयमुद्रितस्य पुस्तकस्य १०४ पृष्ठे द्रष्टन्यम् ।

अपरे तु-अश्चनीयसंस्कार इति वदन्तो भोजनलोषे वैश्वदेवं न कर्तव्यमिति स्थिताः।

पितृभ्यः स्वधाकारेण प्रदानम् आर्पात्रात् अन्नाद्यभावे उद्यात्रमपि स्वधाकारेण तावद्देयम्। पात्रग्रहणात् सह पात्रेण देयम्। एष पितृयकः। स्वध्यायः(१) 'तस्य विधि' रित्यारभ्योको नित्यस्वाध्यायः। स तु ब्रह्मयकः। इतिः समाप्तौ । इत्येते महायक्षा इति । न चायमुपदेशकमोऽनुष्ठान उपयुज्यते। अनुष्ठानं तु—(२)ब्रह्मयक्षो, देवयक्षः, पितृयक्षो, भूतयक्षो, मनुष्ययक्ष इति॥ १॥

पूजां प्रसङ्गादाह--

पूजा वर्णज्यायसां कार्या ॥ २ ॥

वर्णतो(३) ये ज्यायांसः प्रशस्ततरा भवन्ति तेषामवरेण वर्णेन कार्या पूजा अध्वन्यनुगमनादिका उत्सवादिषु च गन्धलेपादिका ॥ २ ॥

वृद्धतराणां च॥३॥

सजातीनामपि पूजा कार्या । तरपो निर्देशात्(४) विद्यावयःकर्म-मिर्वृद्धानां ग्रहणम् । हीनानामपीत्येके । तथा च मनुः—

(५)'शुद्रोऽपि दशमीं गत' इति ॥ ३ ॥ पूजा काँवत्युक्तम् । तिहरोधी हर्षी वर्ज्य इत्याह—

हृष्टो दर्पति इसो धर्ममतिकामति धर्मातिकमे खलु पुनर्नरकः ॥ ४ ॥

अभिमतलाभादिनिमित्तश्चित्तविकारो हर्षः । तद्युक्तो दृष्टः । स द-र्पति दृष्यति । दर्पो गर्वोऽभिमानः । द्यो धर्ममितिकामिति, पुज्यपूजनादिकं प्रति स्तन्धाःवात् । खलुपुनद्दशन्दौ वाक्यालङ्कारे । धर्मतिकमे खलुपुनर्गरको भवति

१. आ. घ. ११. २२.

२. शिष्टाचारोऽपि ब्रह्मयज्ञो देवयज्ञः. पितृयज्ञो. भूतयज्ञो, मनुष्ययज्ञ, इत्येवम् । न तु ब्राह्मणोक्तेनैव क्रमेणानुष्ठानम् । च. पुस्तके देवयज्ञो, भूतयज्ञः, इति पाठकमः ।

३. अत्र प्रथमान्तस्सर्वे Sप्येकवचनान्ततया पठ्यते क. पु.

४. वित्तं वन्धुर्वयः कर्मे विद्या भवीत पश्चमी । एतानि मान्यस्थानानि गरीयो यद्यदुः त्तरम् ॥ इति मनुकैर्विद्यादिभिर्वृद्धानामित्यर्थः ॥

५. म. स्मृ. २. १३७. दशमीं गतः नवत्यधिकां अवस्थां गत इत्यर्थः । वर्षाणां शतस्य दशधा विभागे दशम्यवस्था नवत्यधिका भवति ।

आप० घ० १०

निरयं प्रतिपद्यते । तस्माद्धर्मातिक्रममुलभूनो हर्षो न कर्तव्यः । यद्यपि भूतदाहीयेषु (१)दोषेषु वर्जनीयेषु हर्षोऽपि, (२)वश्यते । तथापीह विशे-षेण हर्षस्य वर्जनार्थोऽयमारम्भः । योगाङ्गात्वाद्वस्यमाणस्य ॥ ४ ॥

न समावृत्ते समादेशो विद्यते ॥ ५॥

समावृत्तं शिष्यं प्रति आचार्येण समादेशो न देयः-इदं त्वया कर्तव्य-मिति। यथा असमावृत्तदशायामाञ्चा दीयते-उदक्रम्भमाहरेत्यादि, नैव मिदानीम । स्वेच्छया करणे न प्रतिषेध्यम ॥ ५॥

ओङ्कारस्वर्गद्वारं तस्माहृह्याऽध्येष्यमाण एतदादि प्रतिपद्येत ॥ ६ ॥

ओड्डारः प्रणवः स्वर्गस्य द्वार्गमव । यथा द्वारेण गृहाभ्यन्तरं प्राप्य-ते तथा 5नेन स्वर्गः । तस्मात ब्रह्म चेदं स्वर्गसाधनमध्येष्यमाण एतदादि अना-म्नातमप्योद्धारमादौ कृत्वा प्रतिपयेत उपक्रमेताऽध्येतुम् ॥ ६ ॥

विकथां चान्यां कृत्वेवं लाकिक्या वाचा व्यावर्तते ब्रह्म ॥ ७ ॥

अध्ययने ऽनुपयुक्ता कथा विकथा । तां चान्यां कृत्वा एतदादि प्रति-पद्यत । एवं स्ति ब्रह्म चेदः लैकिक्या वाचा ब्यावतंते तया मिश्रितं न ਸ਼ਬੁਰਿ॥ ७॥

पुनरप्योङ्कारमेव स्तौति-

यज्ञेषु चैतदादयः प्रसवाः॥ ८॥

यक्षेषु दर्शपूर्णमासादिषु एतदादयः ओङ्कारादयः प्रसवा अनुज्ञाः वाक्यानि भवन्ति ब्रह्मादीनाम्-ॐ प्रणय, ॐ निर्वेष, ॐ (३)स्त्-ध्वमिति ॥ ८॥

लोके च भूतिकर्मस्वेतदादीन्येव वाक्यानि स्युर्थथा पुण्याहं स्वस्त्यृद्धिमिति ॥ ९ ॥

यथा यज्ञेष्वोङ्कारादयः प्रसवाः, लोके च भृतिक्मसु पाणित्रहणादिषु

१. दोपेषु वर्जनीयषु इति नास्ति ख. पु. ર. આવ. ધ. ૧. ૨૨. ६.

३. सोमयागे उद्गातृप्रस्तोतृप्रतिहर्ताख्यान् छन्दोगान् प्रति गुणिनष्ठगुणाभिधानरूप-स्तोत्रारम्भार्थमध्वर्युणाऽनुहादानीमदम् ।

एतदादान्येव वाक्यानि स्युः । तान्युदाहरति-यथेति । पुण्याहवाचने ॐ कर्मणः पुण्याहं भवन्तो ब्रुवन्त्वि'ति वाचियता बदति । (१)'ॐ पुण्याः हं कर्मणोऽम्तु' इति प्रतिवक्तारः । (२)'ॐ कर्मण स्वस्ति भवन्तों ब्रुवः न्तु' इति वाचयिता। 'ॐ कर्मणे स्वस्ति' इतीतरे। (३)'ॐ कर्मण ऋदि भवन्तो ब्रुवन्तु" इति वाचियता । 'ॐ कर्मध्यता'मितीतरे । तस्मादेवं प्रशस्त ॐकार इति ॥ ९॥

नाऽसमयेन कृच्छं कुर्वीत ब्रिःश्रावणं ब्रिस्सह-वचनमिति परिहाप्य ॥ १०॥

समयः शुश्रूषा, तेन विना कृच्छ्रं दुःखं दुरवधारणं अपूर्वे प्रत्थं न कुर्वत । क्रियासामान्यवचनः करोतिरध्ययनेऽध्यापने च वर्तते । सम-येन विना शिष्योऽपि क्रच्छं त्रन्थं नाऽधीयीत। आवार्योऽपि नाध्यापः येत्। तथा च मनुः-

> (४) धर्मार्थौ यत्र न स्यातां श्रश्लषा वापि तद्विधा। न तत्र विद्या वप्तब्या युमं बीजिमवीषरे ॥ इति ।

किमविशेषेण ? नेत्याह - त्रिःश्रावण त्रिस्सहवचनमिति परिहाप्य वर्जः यित्वः । त्रिःश्रावणमात्रे त्रिस्सहवचनमात्रे चान्यतरापेक्षया क्रियमाणे ग्रुश्र्षा नाऽपेक्ष्या । ततोऽधिके सर्वत्रापेक्ष्येति ॥ १० ॥

अविचिकित्सा यावद्ब्रह्म निगन्तव्यामिति हारीतः ॥११॥

विचिकित्सा संशयः। तदभावोऽविचिकित्सा सा यावदुन्पद्यते ताव-दुब्रह्म निगन्तन्यं नियमपूर्वमधिगन्तन्यामिति हारीतः आचार्यो मन्यते । अत्र पक्षे त्रिः आवणत्रिस्सहवचनयोरपि शुश्रुषितव्यम् । ब्रह्मग्रहणादः क्केषु नायं विधिः॥ ११॥

न बहिँवेंद्रे गतिर्विद्यते ॥ १२ ॥

वेदाद्बहिर्भूते काव्यनाटकादिश्रवणे । गतिः शुश्रवा न विवते यद्यापि तदुपयुक्तं वेदार्थज्ञाने ॥ १२ ॥

समादिष्टमध्यापयन्तं यावदध्ययनमुपसंगृहीयात् ॥१३॥

१. ॐ पुण्याहं इति क.पु. २. ॐ कर्मणे स्वस्ति इति वार्चायता इति क.पू.

३. ॐ कर्मण ऋद्धिं इति क. पु. ४. म. स्मृ. २. १९२.

य आचार्येण समादिष्टोऽध्यापयति तं शावदध्यमं यावदसावध्यापयते तावद्वसंगृह्णायात् । तथा (१) समादिष्टेऽध्यापयती रत्यत्राऽऽचार्यदारवद्वः चिरुका । तत्र (२)चा'न्यत्रोपसङ्घहणादि'ति वर्तते । (३)अत उपसङ्गरः णार्थोऽयमारम्भः ॥ १३ ॥

नित्यमहन्तमित्वेके ॥ १४ ॥

स चेत्समादिष्ठोऽर्हन् भवति(४) विद्यासदाचारादिना । ततो नित्य मुपसंगृह्णीयात् , इत्येके मन्यन्ते । स्वमत तु यावदध्ययनमिति ॥ १४ ॥

न गतिर्विद्यते ॥ १५ ॥

यद्यव्यसावहेन् भवति तथाव्याचार्ये या गतिः शुश्रषा सा तस्मिष कर्त्रच्या ॥ १५ ॥

वृद्धानां तु ॥ १६ ॥

तश्चार्थे । वृद्धानां चान्तेवासिनां न गतिर्विद्यते । पूर्ववयसाऽन्ते वासिना अवरवया आचार्यो न शुश्रूषितव्यः। अध्ययनादृध्वीमत्येके। अध्ययनकाले र्पात्यन्ये । केचिद्वरवयसाऽप्यन्तेवासिना न वार्धके गतिः कर्तब्येत्याद्यः॥ १६ ॥

ब्रह्माणि मिथो विनिघोगे न गतिर्विद्यते ॥ १७ ॥

ब्रह्मणि वेद्विषये यदा मिथो विनियोगः क्रियने बहुवृत्वो यज्ञवेदिनः सकाशाद्यज्ञर्वेदमधीते सोऽपि तस्माद्यवेदम् । तदाऽपि परस्परं श्रश्रुषा न कर्तद्या॥ १७॥

अत्र हेतं स्वयमेवाह-

ब्रह्म वर्धत इत्युपदिशन्ति ॥ १८ ॥

द्वयोरपि ब्रह्म वर्धते । सैव ब्रह्मवृद्धिः शुश्रूषेत्युपदिशन्त्याचार्याः ॥१८॥ निवेशे वने संवत्सरेसंवत्सरे डोडी मासी समाहित आचार्यकुले बसेद्भूयःश्रुतिमिच्छान्निति

इवेतकेद्धः ॥ १९ ॥

मृयःश्रवणिमच्छन् पुरुषे। निवेशे दारकर्मा । वतेऽपि प्रतिसंवत्सरं हौहै।

૧ આવ. ઘ, ૧. ૭. ૨૮.

२. आप. ध १. ७. २७.

३. ततः इति. क. पु.

४. विद्यासदाचारादिना इति नाहित ख. पु.

मासौ समाहितो भूग्वाऽचार्यकुळे वसेदिति खेतकेतुराचार्यो मन्यते ॥ १९ ॥ अत्र हेतुत्वेन खेनकेतोरेव शिष्यान्यति वचनम्—

एतेन ह्यहं योगेन भूयः पूर्वस्मात्कालाच्छुतम-कुर्वीति ॥ २० ॥

एतेनानन्तरोक्तेन योगेनोपायेन अहं पूर्वस्मात् ब्रह्मचर्यकालात् भूयः (१)बहुतरं श्रुतमकुर्वीति क्रतवानस्मि। अतो यूयमपि तथा कुरुध्वमिति॥

तच्छास्त्रैर्विप्रतिषिद्धम् ॥ २१ ॥

तिहद श्वेतकेतोर्वचनं श्रुत्यादिभिः शास्त्रैविष्डम् ॥ २१ ॥ कथमित्यत आह—

निवैशे हि वृत्ते नैयमिकानि श्रूयन्ते ॥ २२ ॥

हिशाब्दो हेतौ । यस्मात् निवेशे वृत्ते नैयमिकानि नियमेन कर्नव्यानि नित्यानि कर्माणि श्रयन्ते ॥ २२ ॥

॥ इति त्रयोदशी कण्डिका ॥

कानि पुस्तकानि ?

(२)अग्निहोत्रमतिथयो यच्चान्यदेवं युक्तम् ॥ १ ॥

अग्निहोत्रम् , अतिथयः अतिथिपुजा ।

(३)'यथा मातरमाश्चित्य सर्वे जीवन्ति जन्तवः । एवं गृहस्थमाश्चित्य सर्वे जीवन्ति भिक्षवः ॥' इति ।

यच्चान्यदेव युक्तं एवंविधं श्राद्धसन्ध्योपासनादि । एवमेतैः कर्माभि-रहरहराकान्तस्य न (४)शरीरकण्डूयनेष्वप्यवसरो भवति । स कथं

१. अधिकतर इति ख. पु.

२. अग्निहोत्रमितथयः । यचान्यदेवं युक्तम् । इति सूत्रद्वयत्वेन परिगाणित ख. च. पुस्तकयोः ।

३. वसि॰ स्मृ॰ ८. १६. वचनमिद स्मृतिमुक्ताफले 'दक्षः'—इत्यारभ्य पठितेषु बचनेषु मध्ये पठितम् । इदानिमुपलभ्यमानमुद्रितदक्षस्मृतिपुस्तके तु नोपलभ्यते । बिसष्ठि॰ स्मृतावेवोपलभ्यते । ४. शिगःकण्डूयने इति ख. पु.

द्वौद्वौ मासौ गुरुकुले वसेदिति ॥ १॥

अध्ययनार्थेन यं चोदयेन्न चैनं प्रत्याचक्षीत ॥ २ ॥

यमाचार्य माणवकोऽध्ययनं प्रयोजनमुहिश्य चोदयेत्-'शिष्यस्तेऽह शाधि मां त्वां प्रपन्न'मिति. स एनं माणवकं नैव प्रत्यावक्षीत । चराब्दो **ऽवधारणे ॥ २ ॥**

किमविशेषेण १ नेत्याह-

न चास्मिन दोषं पद्येत्॥३॥

चिणिति निपातोऽस्ति—(१)'निपातैर्यद्यदिहन्तकुविन्नेश्वेखण्किः द्यत्रयक्त'मिति। स चेदर्थे वर्तते। (२)'इन्द्रश्च मृडयाति न' इत्यादौ वर्शनात् । तस्य।यं प्रयोगः -- न चेदस्मिन् माणवके दोषमनध्याप्यताहेतं पश्येत् ॥ ३ ॥

यह्च्छायामसंवृत्तौ गतिरेव तस्मिन् ॥ ४ ॥

समानमधीयानेषु माणवकेषु यदि कस्यचिद्यदच्छया दृष्ट्रहेतम-न्तरेण बुद्धिमान्द्यादिनाऽध्ययनस्या (३)संवृत्तिस्स्यात् अधीतो भागो माणवकान्तरवन्नागच्छेत् तदा तस्यां यदच्छायामसंवृत्ती गतिरेव श्रश्रुवैव माणवकस्य शरणम् । तथा च मनुः---

(४)'यथा सनन् खानित्रेण नरो वार्वधिगच्छति । तथा गुरुगतां विद्यां शुश्रुषुरधिगच्छति ॥ इति । अधिकं शुश्रुषितो हि गुरुस्सर्वात्मना तं शिक्षयेदिति ॥ ४ ॥

मातरि पितर्घाचार्यवच्छुश्रूषा ॥ ५ ॥

मात्रव्रहणेन पितामहीप्रपितामह्योरपि प्रहणम् । पित्रव्रहणेन पि तामहप्रिपतामहयोः। सर्व एते आचार्यवच्छुश्राषितव्याः॥ ५॥

समावृत्तेन सर्वे गुरव उपसङ्घाद्याः ॥ ६ ॥ उक्ताश्चानुकाश्च ज्येष्ठभ्चातृमातुलाद्यः सर्वे गुरवः समाक्ष्तेनाहरहरूपसंत्राह्याः ॥ प्रोध्य च समागमे ॥ ७ ॥

१. पा॰ सू॰ ८. ३. १०. २. ऋ. सं २. ४१. ११.

३. समावृत्तिः इति क. पु. ४. म. स्मृ. २. २१८

यदि स्वयं प्रोध्य समागतो भवति। गुरवो वा प्रोध्य समागताः। वदापि ते उपसङ्गाह्याः॥ ७ ॥

भ्रातृषु भगिनीषु च यथापूर्वमुपसङ्ग्रहणम् ॥ ८ ॥ पूर्वेणैव सिद्धे क्रमार्थ वचनम्-यथापूर्व ज्येष्ठक्रमेणेति ॥ ८॥

नित्या च पूजा यथोपदेशम्॥ ९॥

(१)'पूजा वर्णज्यायसां कार्या, वृद्धतराणां चेश्त्युपदेशानुरोधेन या निखा पूजा सा यथापूर्व वृद्धक्रमेण ॥ ९ ॥

ऋत्विक्श्वशुरपितृव्यमातुलानवरवयसः प्रत्युत्थायाऽभिवदेत् ॥ १०॥

(२)त्रिवर्षपूर्वः श्रोत्रियोऽभिवादनमहती'ति वश्यति । तेनावरवयस ऋत्विगादयोऽव्यभिवादयन्ते । तानभिवादयमानान् प्रत्युत्थायाऽभिव देत् । नान्येष्विव सुखमासीनोऽभिवदति।वयस्त उत्कृष्टानां तेषामिय मेव पूजा ॥ १० ॥

तुष्णीं वोषसंगृह्णीयात्॥ ११॥

अथवा प्रत्युत्थाय स्वयमपि तांस्तूष्णीमुपसंगृह्णीयात् । विद्याचारित्राद्य पेक्षो विकल्पः ॥ ११ ॥

अधाभिवाद्या उच्यन्ते--

्दंशवर्षे पौरसङ्घं पञ्चवर्षे तु चारणम्। त्रिवर्षपूर्वः श्रोत्रियोऽभिवादनमहीति ॥ १२ ॥

पुरेभवं पौरम् । पौरं च तत्सख्यं च पौरसख्यं सेवादिनिबन्धनं बा-न्धवं तद्भिवादनस्य निमित्तम् । कीडशम् ? दशवर्षान्तराळं, दशवर्षा धिकः पौरस्सखा अश्रोत्रियोऽप्याभेवाद्य इति विवाक्षितम्। पश्चवर्षतु चारणम् । सख्यमित्युपसमस्तमप्यपेक्ष्यते । चारणशब्दः शाखाध्यायिषु रुटः । तेषां सङ्यं पश्चवर्षमभिवादनस्य निमित्तम् । (३)श्रोत्रियं वश्यति । त्रिवर्षपूर्वः श्रोतियोऽभिवादनमहीति । स त्रिवर्षपूर्वत।मात्रेणाभिवादनमहीति, न पूर्वसंस्तवमपेक्षते ॥ १२ ॥

१. आप. घ. १. १३. २, ३. २. आप. घ. १. १४. १३

३. आप. ध. २. ६. ४.

ज्ञायमाने वयोविशेषे बृद्धतरायाऽभिवासम् ॥ १३॥

क्रमार्थामदम्(१) वयोविशेषे ज्ञायमाने पुर्वे वृद्धतरायाऽभिवादम् अभिवादनं कर्तव्यम् । पश्चाद्वृद्धायेति ॥ १३ ॥

विषमगतायाऽगुरवे नाभिवाद्यम् ॥ १४ ॥

उच्चेस्थाने नीचेस्स्थाने वाऽवस्थितो विषमगतः । तस्मै गुरुव्यतिः रिकाय नाभिवाद्यम् । गुरवे त्वाभिवाद्यमेव, द्दीने सति तूष्णीमवस्थानः स्याऽयुक्तत्वात् ॥ १४ ॥

अन्वारुह्य वाभिवाद्यीत ॥ १५॥

इदमगुरुविषयम् । यत्रासावभिवादनीयः स्थितः तत्रान्वीरुवाभिवादः यीत अभिवदेत् । अन्ववरुद्धात्यपि द्रष्ट्व्यम् , न्यायस्य तुरुयत्वात् । गुरी तु दृष्टमात्र प्वाभिवादनिमित्युक्तम् ॥ १५ ॥

सर्वेञ्च तु प्रत्युत्थायाभिवादनम् ॥ १६ ॥ सर्वेत्र गुरावगुरौ च प्रत्युत्थायैवाभिवादनं कर्नव्यम् ॥ १६ ॥ उत्तरे द्वे सुत्रे निगदसिद्धे ॥

(३)अप्रयतेन नाभिवाद्यं, तथाऽप्रयताया,ऽप्र-

यतश्च न प्रत्यभिवदेत्॥ १७॥

यद्यज्ञानादप्रयताय कश्चिद्भिवादयेत् तथापि सोऽप्रयतो न प्रस् भिवदेत्॥ १७॥

पतिवयसः स्त्रियः ॥ १८॥

पत्युर्यद्वयस्तदेव स्त्रीणां वयः। तेन तदनुरोधेन ज्येष्ठभार्यादिष्वः भिवादनम् ॥ १८ ॥

् न सोपानब्रेष्टितशिरा अवहितपाणिर्वाः भिवादघीत ॥ १९ ॥

अवहित्राणिः समित्कुशादिहस्तः, दात्रादिहस्तो वा। अन्यत्प्रसिद्धम्। सर्वनाम्ना स्त्रियो राजन्यवैद्यो च(३) न नाम्ना॥ २०॥

९. 'वचन'मित्यधिक ख. पु. २. इदं सूत्रं त्रिधा विभक्तं ख. च. पु.

३. 'न नाम्ना' इति पृथक् सूत्रं कृतं क. पु.

स्त्रियः सर्वनाम्नैवाभिवादयीत अभिवादयेऽहमिति न नामना(१) ऽसाधाः रणेन देवदत्तोऽहमभिवादय इति । एवं राजन्यवैदयौ च ॥ २०॥

मातरमाचार्यदारं चेत्वेके ॥ २१ ॥

मातरमाचार्यदारं चेते अपि द्वे सर्वनाम्नैवाऽभिवादयीत । न नाम्ना भिवादयीतत्येके मन्यन्ते । स्वमतं तु नाम्नैवेति ॥ २१ ॥ वयोक्षिरोषणाभिवादनं होनवर्णे नास्तीत्याह—

दशवर्षेश्च ब्राह्मणः शतवर्षश्च चत्रियः।

पितापुत्रौ सम तौ विद्धि तयोस्तु ब्राह्मणः पिता ॥

शिष्यं प्रत्याचार्यस्याऽयमुपदेशः । स्मशब्दः इलोकपूरणो निपातः । ब्राह्मणः क्षत्रिय इत्युपलक्षणमुत्तमाधमवर्णानाम् । विद्धि जानीहि । (२)शिष्टं स्पष्टम् ॥२२ ॥

कु शलमवरवयसं वयस्यं वा पृच्छेत् ॥ २३ ॥

ब्राह्मणविषयिमद्मः । (३)क्षत्रियादिषु विशेषस्य वक्ष्यमाणत्वात् । वयसा तुरुयो वयस्यः । अवरवयस वयस्य वा ब्राह्मणं पथ्यादिषु सङ्गतं कुशळं पृष्ठ्छेत्-'अपि कुशळ'मिति ॥ २३ ॥

अनामयं क्षत्रियम् ॥ २४॥

पृच्छेत् 'अप्यनामयं भवत' इति । आमयो रोगः तदभावोऽनामयम्॥

अनष्टं वैश्यम् ॥ २५ ॥

'अप्यनष्टपशुधनोऽसी'ति ॥ २५ ॥

आरोग्धं शुद्धम् ॥ २६॥

शूद्रमारोग्यं पृच्छेत्-'अप्यरोगो भवा'निति ॥ २६ ॥

नाऽसम्भाष्य श्रोत्रियं व्यतिव्रजेत् ॥ २७ ॥

श्रोत्रियं पथि सङ्गतमसम्भाष्य न व्यतिव्रजेत् न व्यतिक्रामेत्॥ २०॥

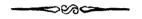
१. असाधारणेन 'देवदत्तोऽहमभिवादये' इति क. पुस्तके नास्ति।

२, 'स्पष्टमन्य'दिति क. ख. च. पु. ३ इतरेषु. इति क. पु.

अरण्ये च स्त्रियम् ॥ २८ ॥

अरण्यग्रहणं (१)सभयस्य देशस्योपलक्षणम् । तत्र स्त्रियमेकाकि-नीं रहा असम्माष्य न ब्यतिव्रजेत्। सम्भाषणं च मातृबद्धगिनीः वच्च-'भगिनि किं ते करवाणि न भेतब्यम्' इति ॥ २८ ॥

इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ चतुर्दशी कण्डिका॥

इति चापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ हरदत्तमिश्रविराचितायामुः 📑 ज्ज्वलायां प्रथमप्रश्ने चतुर्थः पटलः ॥ ४ ॥

श्रथ पश्रमः पटलः ॥

सर्वेषामेव कर्मणां शेषभूतमाचमनं विधास्यंस्तदुपयोगिनो विः धीनाह---

अवासने गुरूणां बृद्धानामातिथीनां होमे जप्यक-मिणि भोजन आचमने स्वाध्याये च यज्ञोपवीती स्यात्॥१॥

गुरुणामाचार्यादीनाम्, अन्येषां च वृद्धानां पूज्यानामितिशीनां च उपा सने यदा तानुपास्ते तदा, होमे साङ्गे पिञ्यादन्यत्र, जप्यकर्मणि जपिकिन्यायां भोजनाचमनयोश्च, स्वाध्यायाध्ययने च, यह्नोपवीती स्यात् यङ्गोप वीती भवेत्। वास्नोविन्यासविद्योषो यङ्गोपवीतम्(१) 'दक्षिणं वाहुमु-द्धरतेऽवधत्ते सव्यमिति यङ्गोपवीतम्, इति ब्राह्मणम्। वाससोऽसम्म-वेऽनुकरूपं वक्ष्यिति 'अपि वा सूत्रमेवोपवीतार्थ' (२-४-२२) इति । मनुरुष्याह्—

(२)'कार्पासमुपवीतं स्याद्विश्रस्योध्वेवृतं त्रिवृत् । इति ॥

(३)'उद्धृते दक्षिणे पाणाबुपवीत्युच्यते बुधैः ॥' इति च । एषु कर्मसु यञ्चोपवीतिविधानात्कालान्तरे नावइयम्भावः ॥ १ ॥

भूमिगतास्वप्स्वाचम्य प्रयतो भवति ॥ २ ॥

(४)आयः शुद्धा भूमिगता वैतृष्ण्यं यासु गोर्भवेत्। अव्याप्ताश्चेदमेध्येन गन्धवर्णरसान्विताः(५) ॥ इति मनुः। 'शुचि गोतृप्तिकृत्तोयं प्रकृतिस्थं महीगतम्' इति । याद्ववहक्यः

(६) अजा गावे। महिष्यश्च ब्राह्मणी च प्रसृतिका । दशरात्रेण ग्रुध्यन्ति भूमिष्ठं च नवोदकम् ॥' (७)इति ।

३. म. स्मृ २. ६३. 'द्विजः' इति ख. च. पुस्तकयोः मुद्रितमनुस्मृतिपुस्तके च ।

४. यज्ञोपवीतविधानात् इति. ख. पु. ५. म. स्मृ. ५. १२७. या. स्मृ. १.१९२

६. अयं इलोको मुद्रितमनुस्मृतिपुस्तकेषु नोपलभ्यते । ७. 'मनुः' इति क. पु.

श्रावणे मासि सम्प्राप्ते सर्वा नद्या रजस्वलाः(१)।

इति स्मृत्यन्तरम् । एवंभूतदोषरहितास्वष्स्वाचम्य प्रयतो भवति। प्रायत्यार्थमाचमनं भूमिगतास्वद्सु कर्तव्यमिति ॥ २॥

यं वा प्रयत आचमयेत्॥३॥

यं वा प्रयतोऽन्य आचमयेत् सोऽपि प्रयतो भवति । सर्वथा स्वयं वामः हस्तावर्जिताभिरद्भिराचमनं न भवति । एतेन शास्त्रान्तरोक्तं कमण्ड लुधारणमप्याचार्यस्याऽनभिमतं लक्ष्यते । अलाबुपात्रेण नालिकेरपात्रेण वा स्वयमाचमनमाचरनित शिष्टाः ॥ ३ ॥

न वर्षधारास्वाचामेत्॥ ४॥

पूर्वोक्तेन प्रकारेण प्रायत्यार्थस्याचमनस्य वर्षधारासु प्रसङ्गाभा वात् पिपासितस्य पानप्रतिषेधार्थमिति केचित् । अपर आह-अस्मा देव प्रतिषेवाच्छिक्यादिस्थकरकादेया धारा तत्र प्रायत्यार्शमाचम न(२) भवतीति ॥ ४ ॥

तथा(३) प्रदर्शदके ॥ ५ ॥

भूमेः स्वयं दीर्णः प्रदेशः प्रदरः तत्र यदुद्कं तस्मिन् भूमिगनेऽपि नाऽऽचामेत्॥ ५॥

तप्ताभिश्चाऽकारणात्॥६॥

तप्ताभिरद्भिनीचामेत् अकारणात् ज्वरादी कारणे सति न दोषः। 'तप्ताभि' रिति वचनात् शृतशीताभिरदोषः। तथा चोष्णानामेव प्र तिषेधः समृतिषु (४)प्रायो भवति ॥ ६॥

रिक्तपाणिर्वेषस उद्यम्याऽप उपस्पृशेत् ॥ ७ ॥

वय इति पक्षिनाम । यो रिक्तपाणिस्सन् वयसे पक्षिण इद्यम्य तस्य प्रोत्सारणाय पाणिमुद्यच्छते स तत्कृत्वाऽप उवस्पुशेत् तेनैव पाणिना। 'रिक्तपाणि' रिति वचनात् काष्ठछोष्टादिसहिनस्य पाणेरुद्यमने न दोषः । केचिदुपस्पर्शनमाचमनमादुः ॥ ७ ॥

एतदनन्तर 'त्रिदिनं च चतुर्थऽन्हि शुद्धास्त्युर्जाह्वत्री यथा' इत्यर्धमाधिक द्रश्येत ग. पु. स्मृत्यन्तरं' इति च नास्ति २. न मवत्येव इति. ख. ग. पु.

तस्मात् प्रदरादुदकं नाचामेत्' इति तैत्तिरीयब्राह्मणम् ।

प्रायशः इतिः खः पुः स्मृतिषु । इत्यन्तमेव च पुस्तके ।

शक्तिविषये न मुहूर्तमप्यप्रयतः स्यात्॥ ८॥

शक्ती सत्यां मुहूर्तमप्यप्रयतो न स्यात् । आचमनयोग्यज्ञळं हष्ट्रैव मूत्र पुरीषादिकं कुर्यात् यदि तावन्तं काळं(१) वेगं धारायितुं शक्नुयात् इति ॥ ८ ॥

नग्नो वा॥९॥

न मुहूर्तमपि स्यादिति सम्बध्यते, शक्तिविषय इति च । व्रणा-दिना कीपीनाच्छादनाशकौ न दोषः ॥ ९ ॥

नाष्सु सतः प्रयमणं विद्यते ॥ १० ॥

येन प्रयतो भवति तस्त्रयमणमाचमनम् । करणे रुयुट् । तदःसु सतो वर्त मानस्य न भवति । जलसध्ये आसीनोऽपि नाचामेत् ॥ १० ॥

उत्तीर्घ त्वाचामेत् ॥ ११ ॥

तीर उत्तीर्थाचामेत् न जल १ति । अयमर्थो न विधेयः । पूर्वेण गतत्वात् । तस्मादयमर्थः-यदा नदीमुत्तरित नावा प्रकारान्तरेण वा तदा तामु-त्तीर्थं तीरान्तरं गतः प्रयतोऽप्याचामेत् । नदादेरुत्तरणमाचमनस्य नि-मित्तमिति । (२)तुरप्यर्थः ॥ ११ ॥

नाऽप्रोक्षितमिन्धनमग्नावादध्यात्॥ १२॥

श्रीते स्मार्ते लोकिके वाऽग्नी अप्रोक्षितमिन्त्रनं नाऽऽद्ध्यात् न प्रक्षिपेत् । केचिल्लोकिके नेच्छन्ति ॥ १ ॥

र्मृहस्वस्तरे चासंस्पृशानन्यानप्रयतानप्रयतो मन्येत।१३।

(३)पिततचण्डालस् तिकादेक्याशावस्य दित्रस्पृष्टशुपस्पर्शने सचेल' मिति गौतमः। (४)तिस्मिन्विषय इदमुच्यते आसनतया शयनतया वा सुष्ट्वास्तीर्णः पलालादिसङ्घातः स्वस्तरः। पृषोदरादिषु दर्शनादूपसिः द्विः। यत्रातिश्ल्ष्वश्वातया पलालादेर्मृलाप्रविभागो न श्वायते स मृदः। मूदश्चासौ स्वस्तरश्च मूदस्वस्तरः तस्मिन् पतितादिष्वप्रयते स्वासीनेषु यः कश्चित्प्रयत उपविशेत् न च तान् संस्पृशेत्। तदा स

तावन्तं कालं इति नाहित क. पु.
 तुशब्दोऽप्यर्थे इति. क. पु.

३ गो. घ. १४. ३०. उदक्या रजस्वला

४ तत्रेद्मुच्यते इति. ग. पु. पाठस्समीचीनः ।

प्रयतो मन्येत । यथा प्रयतमास्मानं मन्यते प्रयतोऽस्मीति तथैव मन्येत। नैवंविधे विषये तस्स्पृष्टिन्यायः प्रवर्तते इति ॥ १३ ॥

तथा तृणकाष्ठेषु निखातेषु ॥ १४ ॥ तृणकाष्ठेष्वपि भूमौ निखातेषु तत्स्वृष्टिन्यायो न भवति ॥१४॥ प्रोक्ष्य वास उपयोजयेतु ॥ १५ ॥

शुद्धमिष वासः प्रोक्ष्यैवोषयोजयेत् वसीत । अपर आह∸अशुद्धस्याषि व वाससः प्रोक्षणमेव शुद्धिहेतुरिति ॥ १५ ॥

🗸 ज्ञुनोपहतः संचेलोऽवगाहेत ॥ १६॥

शुना उपहतः स्पृष्टः । यद्यपि चेलं न शुना स्पृष्टं तथापि सचेलेऽवगहेत भूमिगतास्वप्सु स्नायात् नोद्धतादिभिः । दष्टस्य तु स्मृत्यन्तरे प्राय-श्चित्तम् । तत्र वसिष्ठः(१)

ब्राह्मणस्तु शुना दष्टो नदीं गत्वा समुद्रगाम् । प्राणायामद्यतं ऋत्वा घृतं प्राद्य विशुद्धति॥' अङ्किराः—

(२) म्बह्मचारी शुना दष्टिस्तरात्रेणेव शुद्धिति ।
गृहस्थस्तु द्विरात्रेण होकाहेनाऽग्निहोत्रवान् ॥
नाभक्ष्वं तु दष्टस्य तदेव द्विगुणं भवेत् ।
तदेव त्रिगुणं वक्त्रे मूर्ष्टिंन चेत्स्याच्चतुर्गुणम् ॥
क्षत्रविद्खूद्रयोनिस्तु स्नानेनैव शुचिर्भवेत् ।
द्विगुणं तु वनस्थस्य तथा प्रवित्ततस्य च ॥
ब्राह्मणी तु शुना दष्टा सोमे दिष्टं निपातयेत् ।
यदा न दश्यते सोमः प्रायश्चित्तं तदा कथम् ।
यां दिशं तु गतस्सोमस्तां दिशं त्ववज्ञोकयेत् ॥
सोममार्गण सा पूता पञ्चगन्येन शुक्किति ॥' इति ॥ १६ ॥
साम्य वा तं देशसारिनना संस्प्रश्य प्रनः प्रक्षात्म

प्रक्षाल्य वा तं देशमाग्निना संस्पृत्य पुनः प्रक्षाल्य पादौ चाऽऽचम्य प्रयतो भवति॥ १८॥

^{9.} वचनमिद न वासिष्ठस्मृताञ्जपलभ्यते ।

२. वचनानीमानि स्मृतिमुक्ताफलकाररिष प्रायश्वित कृष्डे अङ्गिरोवचन त्वेनैवोपन्य-स्तानि । परन्तु इदानीमुष्ठभयमानमुद्धिताङ्गिरःस्मृतिपुस्तके नोषलभयन्ते ॥ वासिष्ठस्वेन तु लिखिनं ख. च. पुन्तकबोष्टिप्पण्याम् ।

श्ना मपृष्टं प्रदेशं प्रक्षाल्याग्निना च संस्पृत्य पुनश्च प्रक्षाल्य पादौ च प्रक्षाः व्य पश्चादाचम्य प्रयतो भवति । व्यवस्थितविकल्पोऽयम् ॥

(१) अर्ध्व नाभेः करै। मुक्त्वा यदङ्गमुपहन्यते। तत्र स्नानविधिः प्रोक्तो ह्यधः प्रक्षालनं स्मृतम् ॥ इति मानबे दर्शनात्॥ १७॥

अग्नि नाप्रयत आसीदेत् ॥ १८॥

अप्रयतस्सन्निःन नासीदेत् अग्नेरासन्नो न भवेत्, यावित देशे ऊष्मोपलम्भः । तत्राप्यशक्तौ न दोषः ॥ १८ ॥

इषुमात्रादित्येके ॥ १९ ॥

इषुमात्रादर्वाङ्नासीदेत् 🕕 ऊष्मोपलम्भो भवत् वा मा भूदियेके मन्यन्ते ॥ १९ ॥

न चैनमुपधमेत्॥२०॥

अप्रयत इत्येव । एनमन्निमप्रयतो नोपधमेत् । प्रयतस्य न दोषः । 'मुखेनोपधमेदग्नि मुखाद्यग्निरजायत।'

इति स्मृत्यन्तरे दर्शनात्।

(२) नाग्नि मुखनोपधमे' दिति मानवे दर्शनादुभयोर्विकल्पः। अपर आह—वाजसनेये श्रीतप्रकरणे 'मुखाद्यग्निरजायत । तस्मान्मुखनोः पसमिन्ध्या' दिति दर्शनात् श्रोतेषु मुखेनोपसमिन्धनम् , अन्यत्र स्मार्ते प्रतिषध इति ।

अन्ये तु वैणवेनायसेन वा सुिषरेणोपसिमन्धनिमञ्छन्ति । पवं हे मुखन्यापारस्यान्वयाच्छुतिरप्यनुगृहीता भवति, आस्यबिन्दृनां पत-रशङ्काभयात प्रतिषेधस्मृतिरपीति ॥ २० ॥

खट्वायां च नोपद्ध्यात्॥ २२॥

बट्वायां **खट्वाया अधोऽिंन** नोपदध्यात । अत्राप्यशक्तौ न दोषः ॥२१॥ प्रभृतेधोदके ग्रामे यत्राऽऽत्माधीनं प्रयमणं

तत्र वासो धाम्घी ब्राह्मणस्य ॥ २१ ॥

१. म. स्मृ. मुद्रितमनुस्मृतिपुस्तकेषु नायं रलोक उपलभ्यते ।

२ म. सम. ४ ५३.

प्रभूतं एधः उदकं च यश्मिन् प्रामे तत्र वासो धार्मः धर्मः । अत्रापि न सर्वत्र । किं तिहं ? यत्रात्माधान प्रयमण प्रायम्यं मृत्रपुरीषप्रझालनाः दीनि यत्रात्माधीनानि तत्र । यत्र तु कृपेष्वेचोदकं तत्र बहुकृपेऽपि न वस्तब्यम् । ब्राह्मणब्रहणाद्वर्णान्तरस्य न दोषः । ब्रामण्डणाद्वंस्वेषु घोषादिष्वपि न वस्तब्यम् ॥ २२ ॥

मूत्रं कृत्वा पुरीषं वा सूत्रपुरीषलेपानन्नलेपानुः
 चिछ्छलेपान् रेतसञ्ज ये लेपास्तान्प्रचाल्य
 पादौ चाऽऽचम्य प्रयतो भवति ॥ २३ ॥

मूत्रं पुरीष वा कृषा उत्सृष्य तयो मृत्रपुरीषयोर्थे लेपास्तास्मिन्यदेशे स्थिताः प्रदेशान्तरे वा पतिताः तान् सर्वान् । ११ अन्नलेपां आनुविस्तृष्टाः निष उविद्यष्टलेपां आनुविस्तृष्टित् । तथा रेतसञ्च ये लेपाः स्वप्तादी मेथुने वा तान् सर्वानिद्धिमृद्दा च प्रक्षाव्य पाउँ च लेपविज्ञताविष प्रक्षाव्य पश्चादावस्य प्रयते। भवति । अत्र मृत्यमाणस्य सङ्ख्यायाञ्चातुक्तवात् यावता गन्धलेपक्षयो भवति तावदेव विविद्धितम् । तथा च याज्ञवल्क्यः—

(२)गन्धलेपक्षयकरं शौच कुर्यादतन्द्रितः । इति ।

देवलस्तु व्यक्तमाह—

(३)'यावत्स शुद्धि मन्येत तावच्छीचं समाचरेत् । प्रमाणं शौचसङ्ख्याया न शिष्टेरुपदिश्यते ॥' इति ।

वैद्यीनसिः—

'मुत्रोचार कते शांचं न स्यादन्तर्जठाशये। अन्यत्रोद्धृत्य कुर्यानु सर्वदैव समाहितः।' इति ॥ २३ ॥

इत्यापस्तम्बधम्मृत्रवृत्तौ पञ्चद्शी कविडका ॥

अन्नले पानुच्छिष्टानध्युच्छिष्टलेपानन्नलेपानपे, इति ख, पुस्तकप्रपाठः ।

२. या. स्मृ. १. १७ ३. मुद्रितदेवसम्मत्।विदं वचनं नोपसम्बते ।

तिष्ठन्नाऽऽचामेत् प्रहो वा ॥ १ ॥

तिष्टन् प्रह्वो वा नाचामेत् । नायं प्रतिषेधः शक्यो वक्तुम् । कथम् ? 'आसीनस्त्रिराचामे' (१६.२.) दिति वश्यति। ततश्च यथा ज्ञयानस्याचः मनं न भवति तथा तिष्ठतः प्रह्वस्य च न भवति । एवं तर्हि शौचार्थस्याः चमनस्य नायं प्रतिषेधः । किं तर्हि ? पानीयपानस्य प्रतिषेधः । तथा गौतमः-(१)'नाञ्जलिना जलं पिवेत्। न तिष्ठ' न्निति । अपर आह-अस्मा देव प्रतिपेधाःकचिचिष्ठतः प्रह्वस्य चाऽऽचमनमभ्यनुकातं भवति । तेन 'भूमिगत।स्विष्ट्व' त्यत्र तीरस्याऽयोग्वत्वे ऊहदद्दे (२)जानुदद्दे वा जले स्थितस्याऽऽचमनं भवति गौतिमीयेऽपि(३) न तिष्ठन्तुद्धृते।द्केनाचा में दिति सुत्रच्छेदादुद्धृतोदकेनैव तिष्ठतः प्रतिषेध इति ॥ १ ॥

अधाऽऽचमनविधिः-

आसीनस्त्रिराचामेद्धृदयङ्गमाभिरद्भिः॥ २॥

अद्भिः तृतीया द्वितीयार्थे। अत्राऽनुक्तं स्मृत्यन्तरवशा(४)दुपस्क्रियते । बासीनः भूजो देशे, नासने, भोजनान्ते त्वासने । दक्षिणं बाहुं(५) जान्व न्तरे क्रन्या प्राङ्मुख उपविष्टः उदङ्मुखो वा हृदयङ्गमा(६) अपः करतः **छस्थासु यावतीषु माषो निमञ्जानि नावतीः फेनबुद्बुद्राहेनाः बीक्षिना**-ब्रिसचोमन् । पिवेन् , ब्राह्मणः हृदयङ्गमाः, क्षत्रियः कण्ठगताः, वैदयस्ता∙ लुगताः, शुद्रो जिह्वाम्पृष्टास्सकृत् ॥ २ ॥

- (७)त्रिरोष्ठौ परिमृजेन् ॥ ३ ॥

परिमृज्यात् ॥ ३॥

डिरिन्येके ॥ ४ ॥

तृहयविक्रहपः ॥ ४ ॥

मक्रदुपस्पृशेत्॥ ५॥

मध्यमामिरितसृभिरङ्गलीभिराष्ट्री ॥ ५ ॥

२. नाभिद्ध्ने, इति. च. पु. ૧. માં. વ. ૧. ૧, ૧૦.

३. मी. ९. १० मीनमाऽप न निष्ठन्तुदृष्ट्रतीद्केराचामेत् इति सूत्रमेदादुदृष्ट्रतीः देशेनैव तिष्ठतः प्रतिषेषमाह्" इति क. पु.

८. 'उपम्तृजेन' इति ग. पु. ५. ऋर्वन्तरे इति. ख. ग. पु.

इदम्प्रियं च मृत्रंमकीकृतं. ग. पुस्तके. ६. প্রায়: **র্রান. স্ত. ग. পু.** अ।पर घर १२

ब्रिरित्येके ॥ ६ ॥

तुल्यविकल्पः॥६॥

दक्षिणेन पाणिना सन्धं प्रोक्ष्य पादौ ।शिरश्चेन्द्रि-याण्युपस्प्रशेत् चक्षुषी नासिके श्रोत्रे च ॥७॥

दक्षिणेन पाणिना सन्यं पाणि प्रोक्य तथा पादौ शिरश्व, इन्द्रियाण्युपस्पृशेत् अः ङ्कुलीभिः । सर्वेषामिन्द्रियाणां प्रसङ्गे परिसञ्चष्टे—चक्षुषी नासिके श्रोत्रे वे' र्ति । इन्द्रियाणीति वचनं स्वरूपकथनमात्रम् । तत्राऽङ्गुष्ठानामिकाभ्यां चक्षुषी । केचिद्यगपत् , केचित्पृथक् । अङ्गुष्ठप्रदेशिनीभ्यां नासिके । अ• ङ्गुष्ठकनिष्ठिकाभ्यां श्रोत्रे । (१)अत्र सहभावस्याऽशक्यत्वान् पृथग्मा वस्य निश्चितत्वात् पूर्वत्रापि पृथगेवेति युक्तम् ॥ ० ॥

अथाऽप उपस्पृशेत् ॥ ८ ॥

इन्द्रियस्पर्शनान तरं हस्तौ प्रक्षालयत् ॥ ८॥

भोक्ष्यमाणस्तु प्रयतोऽपि ब्रिशाचामेहिः परिमृ-जेत्सकृदुपस्पृशेत् ॥ ९ ॥

भोजनं करिष्यन् प्रयतोऽपि द्विराचमनं कुर्यात् । अत्र विशेषः-द्विः परिमृजेत्, न विकल्पेन त्रिः। सऋदुपस्पृश्चेत्, न विकल्पेन द्विः। 'प्रयतोऽपी'ति वचनाद्रपायत्ये सर्वत्र हिराचमनमाचार्यस्याऽभिप्रतम् ।

तत्र स्मृत्यन्तरम्--

'भुक्ता श्रुस्वा च सुप्त्वा च ष्ठीवित्वोक्त्वाऽनृतं वचः। आचान्तः पुनराचामेद्वासो विपरिधाय च'॥ ९॥

इयाचान्तपर्यन्ताबोष्ठाबुपस्पृह्याऽऽचामेत्॥ १०॥

दन्तमूलात्प्रभृत्योष्टौ । तत्राऽलोमकः प्रदेशः स्थावः। सलोमकः। तत्पर्यन्ताबोष्ठाबुपस्पृश्याऽऽचामेत् । ओष्ठयोरलोमकप्रदेशमङ्गल्या(२) का**ष्ठादिना** चेपस्पृद्याऽऽचामेदिति ॥ १० ॥

१. अत्र सहभावस्याज्ञक्यत्वात् पृथगपिकियते । अत्र पृथक्भावस्य निश्चितत्वात् पूर्वत्रापि पृथगेवेति युक्तम् इति. ख. च. पु. । युक्तमित्यन्ये 'इति. क पु.

२. अङ्गल्याऽऽत्मकनिष्ठादिना वेति क. प्रस्तकेऽप्रपाठः ।

न इमश्रुभिराच्छिष्टो भवत्यन्तरास्ये सद्भि यीवन्न हस्तेनोपस्पृशति ॥११॥

इमश्रुणि यदा आस्यस्यान्तर्भवन्ति तदा तैरन्तरास्ये सद्भिरुचिछष्टो न भवति यावत्र हस्तेनोपस्पृश्ति । (१)उपस्पर्शने तुच्छिष्टो भवति । ततश्चाऽऽचामेदिति । अस्मादेव प्रतिषेधात् श्वायते-याकिञ्चिदपि द्रव्यः मन्तरास्ये (२)सदुविछष्टताया निमित्तमिति ॥ ११ ॥

य आस्घाद्विन्दवः पतन्त उपलभ्यन्ते तेष्वाचमनं विहितम् ॥ १२ ॥

भाषमाणस्याऽऽस्यात् पतन्तो ये लालाबिन्दव उपलभ्यन्ते चक्ष्मपा स्पः र्शनाद्वा उपलब्धुं योग्यास्तेष्वाचमनं विहितम्। वेदोच्चारणे तु गौतमः-(३) मन्त्रब्राह्मणमुद्धारयतो ये बिन्दवः शरीर उपलभ्यन्ते न तेष्याः चमन'मिति॥ १२॥

ये भूमौ न तेष्वाचामेदित्येके ॥ १३ ॥

ये बिन्दवी भूमी पतन्ति, न शरीरे, तेषु नाचामेदिस्येके मन्यन्ते। स्वमतं त तेष्वप्याचामेदिति ॥ १३ ॥

स्वम क्षवधौ (४)शिङ्घाणिका इन्वालम्भे लोहितस्य केजानामग्रेर्गवां ब्राह्मणस्य स्त्रियाश्चालम्भे महापर्थं च गत्वाडमेध्यं चोपस्पृइयाडप्रयतं च मनुष्यं नीवीं च परि-

धावाऽप उपस्पृशेत् ॥ १४ ॥

स्वप्त: (५)स्वापः । क्षवधुः क्षुतम् , तयोः कृतयोः। शिद्वाणिका नासिकाम-लम । अश्र नेत्रजलम्, तयोरालम्भे स्पर्शे । लोहितस्य रुधिरस्य । केशानां शि-रागतानां भूमिगतानां च। अग्न्यादीनां चतुर्णामालम्भे । महापथं च गला । अमेधं च गोज्यतिरिक्तानां मूत्रपुरीषादि । ताम्बूलनिषेकादि चोपस्पृत्य। अप्रयतं च मनुष्यमुपस्पृद्य । नीवी प्रसिद्धा तद्योगादधोवासो लक्ष्यते । तद्य परिधायाप उपस्पृशेतः। केषुचित् स्नानं केषुचिदाचमनं केषुचित् स्पर्शनमात्र यावता प्रयतो मन्यते ॥ १४ ॥

२. सत् तदुन्छिष्टतायां निमित्तमिति क. पु. १. स्पर्शने इति क. पु.

३. नास्ति वचनमिद मुद्रितगौतमधर्मकोशेषु मदीये लिखितपुस्तके च ।

४. श्रद्धाणिका श्रद्धाणिका इस्यपि पाठाः । ५. स्वापन इति ख. प्र.

आर्द्धे वा शक्रदोषधीर्भूमिं वा ॥ १५ ॥

(१)उपस्पृशेदित्येव । त्रिष्वार्द्रशब्दस्सम्बध्यते छिङ्गवचनादिविपरि-णामेन । आई वा शकृदुपस्पृशेत् ओषधीवी आईाः, भूमि वा आईाम् । पूर्वोक्ते-ध्वेव (२)कल्पेषु वैकल्पिकमिदम् ॥ १५॥

एवमाचमनं (३)सह निमित्तैरुक्तम् । अथाऽभक्ष्याधिकारः-

🖊 हिंसार्थेनाऽसिना मांसं छिन्नमभोज्यम् ॥१६॥

असिग्रहणं अरादेरपळक्षणम् । यन्मांसं पाककाळे हिंसार्थेनाऽसिना छिन्न तदभोज्यम् ॥ १६॥

दद्भिरपूपस्य नाऽपिकक्टिन्दात् ॥ १७॥

अपूपत्रहणं मूलफलादेरप्युपलक्षणम् । द्वितीयार्थे षष्ठी । दन्तैरपूपं नापच्छिन्यात् । किं त् हस्तादिभिरपिञ्छय भक्षयेत् ॥ १७ ॥

यस्य कुले म्रियेत न तत्राऽनिर्दशे भोक्तव्यम्॥ १८॥

यस्य कुले कश्चिन्त्रियते असपिण्डतायां सत्यां (४)तत्राऽनिर्गते दशाह न भोक्तव्यम् । 'अनिर्द्शे' इत्याशौचकालस्योपलक्षणमः । तेन क्षत्रियादिः **प्विचिकं पक्षिण्यादिषु न्यूनम्** ॥ १८ ॥

तथाऽनुत्थितायां सूतकायाम् ॥ १९ ॥

सूतका सुतिका । तस्यामनुस्थितायाम् । उत्थानं नाम सुतिकागारे निः वेशितानाम्दक्रम्भादीनामपनयनम् । तच्च दशमेऽहनि भवति । (५) 'दशस्याम् तथाताया' मिति गृह्ये उक्तस्व त् । अत्राप्याशौचकालोपः लक्षणत्वाद्यावदाशौचमभोजनम् ।

अत्राऽङ्गिराः—

'ब्रह्मक्षत्रविशां भुक्तवा न दोषस्विधिहोत्रिणाम् । सुतके शाव आशौचे त्वस्थिसञ्जयनात्परम् ॥ इति ॥ १९ ॥

अन्तःश्वाचे च ॥ २०॥

१. उपम्पृशेदिति विपरिणामेनेत्यन्तो भागः क. पुस्तके नास्ति ।

२. 'सर्वेषु' इति ख. च. पु । स्वल्पेषु इति ग. पु. । ३. 'सानिमित्त'मिति ख. पु.

४. 'तत्रातीते दशाहे भोक्तव्यम्' इति ग पु ५. आप. गृ. १५. ८.

याव(१) द्रामान्न निर्हियते शवः तावत्तत्र न भोक्तव्यम् । आचारस्तु धनुदृशताद्वीक् । तत्रापि प्रदीपमारोज्य उदकुम्भं चोपनिधाय भुञ्जते यदि (२)समानवंशं गृहं न भवति ॥ २०॥

अप्रयतोपहतमन्नमप्रयतं न त्वभोज्यम् ॥ २१ ॥

अप्रयतेनाऽशुचिना उपहर्त स्पृष्टमप्रयतं भवति । किंतु अशुद्धमप्यभोज्यं न भवति । किंतु अशुद्धमप्यभोज्यं न भवति । कः पुनरप्रयतस्याऽभोज्यस्य च विशेषः ? उच्यते — अप्रयत् मन्नमग्नाविधिश्चितमिद्धः प्रोक्षितं भस्मना मृदा वा संस्पृष्टं वाचा च प्रशस्तं प्रयतं भवति भोज्यं च । अभोज्यं तु लशुनादि न कथिश्चि द्यीति ॥ २१ ॥

अप्रयतेन तु शूद्रेगोपहृतमभोज्यम् ॥ २२ ॥

अप्रयतेन तु श्र्द्रेणोपहतमानीतमन्नं न भोज्यम् , स्पृष्टमस्पृष्टं च । स्पृष्टमे वेत्यन्ये ॥ २२ ॥

यस्मिश्चाऽऽन्ने केदास्त्यात्॥ २३॥

तद्प्यभोज्यम् । एतच्च पाकद्शायामेव पतितेन केशेन सह यत्प-कमन्नं तद्विषयम् । (३)पश्चात् केशसंसर्गे तु घृतप्रक्षेपादिना संस्कृतस्य भोज्यत्वं स्मृत्यन्तरोक्तम् ॥ २३ ॥

अन्यद्वाऽमेध्यम् ॥ २४ ॥

अन्यद्वाऽमेध्यं नखादि यस्मिन्नन्ने स्यात् तद्य्यभोज्यम् । इदमपि पूर्ववत् ।

अत्र बौधायनः—

(४) केशकीटनखरे।माखुपुरीषाणि दृष्ट्वा तावन्मात्रमन्नमुद्धृत्य शेषं भोज्य मिति । वस्तिष्ठस्तु (५) कामं तु केश कीटानुस्सुज्याद्भिः प्रोक्य भस्मनाऽवकीर्यं वाचा प्रशस्तमुप्युक्षीते ति ॥ २४ ॥

अमेध्यैरवमृष्टम् ॥ २५ ॥

१. प्रामान्तं न इति क. पु.

२. समानवंशत्वं ग्रहाणां इति ख. पु. । समानं वंशग्रहं न भवति इति क. पुस्तकेऽपपाठः ।

३. भोजनकाले तु केशपाते घृतप्रक्षेपादिना तु संस्कृतं भोज्यम् । इति. घ. पु.

४. बौ ध. २. १२. ६ ५ वा. ध. १४. २३ उरमुझीत इति ग. पु.

अमेध्यैः कलञ्जपलण्ड्वादिाभिरवमृष्ट **स्पृष्टमभोज्यम्** ॥ २५ ॥

कीटो वाडमेध्यसेवी ॥ २६ ॥

'यहिंमश्चान्ने केशः स्या'दिग्ति व्यवाहितमवि सम्बध्यते । अमेध्यसंबी कीटः पुत्यण्डाख्यः ॥ २६ ॥

मूषिकलाङ्गं वा ॥ २७ ॥

पूर्ववत्सम्बन्धः । मूषिकला मूषिकपूरीषम् । अङ्ग वा । समस्तमिष मूषिकप्रहणं सम्बध्यते । यस्मिन्नन्ने मूषिकस्याङ्गं पुच्छपादादि भवति तद्प्यभोज्यम् ॥ २७ ॥

पदा बोपहतम् ॥ २८ ॥

प्रयतेनाऽपि पदा यत्स्पृष्टं तद्वयभोज्यम् ॥ २८ ॥

सिचा वा ॥ २९ ॥

सिक् वस्त्रदशा । परिहितस्य वाससः सिचा यत् स्पृष्टं तद्व्यः भोज्यम् ॥ २९॥

शुना वाऽपपात्रेण वा दृष्टम् ॥ ३० ॥

हष्टमिति प्रत्येकमभिसम्बध्यते । शुना वा दष्टमपपात्रेण वा रष्ट्रं यत्तदः प्रयमोज्यम् । पतितस्तिकाचण्डालोदक्यादयोऽपपात्राः, अपगताः पार्वेकम्यः । न हि ते पात्रे भोकतुं लभन्ते ॥ ३० ॥

सिचा वोपहृतम् ॥ ३१ ॥

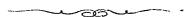
अपरिहितस्य गुद्धस्यापि वाससिसिचा यदुपहृतमानीतं तद्यः भोज्यम् ॥ ३१ ॥

दास्या वा नक्तमाहृतम् ॥ ३२ ॥

दास्या रात्रावाहृतमभोज्यम् । स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् दासेनाऽऽहृते न दोषः । अन्ये लिङ्गमविवक्षितं मन्यन्ते । 'नक्त'मिति वचनाद्दित्वा न दोषः ॥ ३२ ॥

भुञ्जानं वा ॥ ३३ ॥

॥ इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ षोडशी कण्डिका ॥

यत्र शुद्र उपस्पृद्योत् ॥ १ ॥

भे।जनदशायां यदा शुद्ध उपस्पृशेत् तदापि न भुक्षीत । अत्र भुक्षानः व्रहणादन्यदा शुद्धस्पर्शे नाऽप्रायत्यमिति केचित् । अन्ये तु—सदा भवः स्वेवाऽप्रायत्यम् , भोजनदशायां त्वाधिक्यप्रतिपादनाय निषेध इति॥१॥

अनर्हद्भिर्वा समानपङ्की ॥ २ ॥

सर्तत्र वाशब्दः समुच्चये। अभिजनविद्यावृत्तरिता अर्न्हन्तः। तैस्सह समानायां पङ्को न भुञ्जीत ॥ २ ॥

भुञ्जानेषु वा यत्राऽनृत्थायोच्छिष्टं प्रयच्छेदाचामेद्वा ॥३॥

समानपङ्क्ताविति वर्तते । समानपङ्क्तौ बहुषु भुजानेषु यद्यको ऽन्त्थाय भोजनाद्विरम्य उच्छिष्ट शिष्यादिभ्यः प्रयच्छेत् आचामेद्रा, तस्यां पङ्कावितरेषां न भोकन्यम् । अतो बहुषु भुञ्जानेषु(१) एको मध्ये न विरमेत्। भोजनकण्टक इति हि तमाचक्षते ॥ ३॥

कुत्सयित्वा वा यत्राऽन्नं दशुः ॥४॥

मुर्ख, वैधवेय, विषं भुङ्क्ष्वेति, पवं कुत्सिथि वा यत्रात्र दशुक्तद्य्य भोज्यम् ॥ ४ ॥

मनुष्यैरवद्यातमन्यैर्वाडमध्यैः॥५॥

मनुष्यैरन्यैर्ना मार्जारादिभिरमेध्यैरवद्यातमन्नमभोज्यम् । (२)अवेत्युपसर्ग-योगात् दूरस्थैर्गन्धाद्याणे न दोषः ॥ ५ ॥

न नावि भुञ्जीत ॥ ६ ॥

नाड्यासीनो न मुझीत, शुद्धेऽपि पात्रे ॥ ६ ॥ तथा प्रासादे ॥ ७ ॥

प्रासादो दारुमयो मञ्चः। तत्रापि न भुञ्जीत । ७ ॥

कृतभूमौ तु भुञ्जीत ॥ ८॥

भूमाविष भुञ्जानः कृतायां गोमयादिना संस्कृतायां भुजीत । (३)अपर आह—प्रासादाऽषि यदा मृदा कृतभूमिभविति, न केवलंदारुमयः, तदा तत्र भुञ्जीतैवेति ॥ ८॥

१. बोडपि, इति. ग. पु.

२. अवे।पसर्गयोगात् इति क. पु.

३. इदं व्याख्यान्तरं नाह्ति. ग. पुस्तके ।

अनाप्रीते मुण्मचे भोक्तव्यम् ॥ ९॥

यदि मृण मये भुञ्जीत तदाऽनाप्रीते भीक्तव्यम् । आप्रीतं कवितकार्ये पाका दावुपयुक्तम् ॥ ९ ।

आप्रीतं चेद्भिदरघे ॥ १० ॥

आप्रीतमेव चेल्लभ्यते, तदाऽग्निनाऽभितो दग्ध्वा तत्र भोक्तब्यम ॥ परिमुष्टं लौहं प्रयतम् ॥ ११ ॥

लौहं लोहविकारभूतं कांस्यादि भोजनपात्रं भस्मादिभिः परिशृष्टं सत् प्रयतं भवति । तत्र भस्मना कांस्यम् । आम्लेन ताम्रम् । राजनं शकता । सौवर्णमद्भिरेवत्यादि समृत्यन्तरवशादृष्टव्यम् ॥ ११ ॥

निर्लिखितं दारुमयम ॥ १२ ॥

दाहमयं भाजनं निर्किखितं तष्ट सत् प्रयतं भवति ॥ १२ ॥

यथागमं यज्ञे ॥ १३ ॥

यञ्चणात्रं तु यथागम शोधितं प्रयतं भवति । तद्यथा अग्निहोत्रः हवणी दभैँरद्भिः प्रक्षालिता, सोमपात्राणि (१'मार्जालीये प्रक्षालितानि, आज्यपात्राण्युरणेन वारिणा॥ १३॥

नाऽऽपणीयमञ्जमञ्जीयात् ॥ १४॥

आपणः पण्यवीशी । तत्र यत्क्रीतं लब्ध वा । तदापणीयम् । तच्च कृतान्नं नाइनीयात् । जीह्यादिषु न दोषः ॥ १४ ॥

तथा रसानामाममांसमधुलवणानीति परिहाप्य ॥१५॥

रसाः रसद्भव्याणि । तानप्यापणीयान्नाइनीयात् । (२)आममांसादि वर्जियित्वा॥ १५॥

तैलसर्पिषो तुपयोजयेदुदकेऽवधाय ॥ १६ ॥

तैलसर्विषो स्वापणीये अप्युपयोजयेत् । उदकेऽवधाय निषिचय पाकेन तैलः सर्पिषी(३)शोधियत्वा । कार्यविरोधो यथा न भवति तथा उदकेन सं सुज्येत्यन्ये(४)॥ १६॥

१. मार्जालीयः सोमयागे सदोनामकमण्डपस्याग्नेयकोण स्थितः स्थानाविशेषः ।

२. आममांसादीनि परिहाप्य, इति ग. पु. ३. शोषियत्वा. इति ग. पु.

४. व्याचक्षते इत्यधिकं ख. ग. प्र.

$ilde{\lambda}$ क्कृताञ्चं पर्युषितमखाद्यापेयानाद्यम् ॥ १७ ॥

कृतान्नं पक्वान्नं तत्पर्युषितं पूर्वेद्यः पक्वं सत् अखाद्यम् । अपेयमनाद्यं च यथायोगं खरविशदं द्रवं मृद्विशदं सिद्धं च ॥ १७ ॥

श्रुक्तं च ॥ १८॥

शुक्तं यत्कालपाकनोऽम्लीभूतं तदपर्युषितमपि अखाद्यापेयाः नाद्यम् ॥ १८ ॥

फाणितपृथुकतण्डुलकरम्ब(१) भस्जसक्तुशाकमांसपि-ष्टक्षीराविकारौषधिवनस्पतिमूलफलवर्जम् ॥ १९ ॥

अनन्तरोक्तं विधिद्वयं फाणितादीन् वर्जियत्वा द्रष्टव्यम् । फाणितं पाः नविशेषः । इक्षुरस इति केचित् । (२)म्रष्टानां बीहीणां तण्डुलाः पृथुकृताः पृथुकाः। करम्बो द्धिसक्तुसमाहारः यः करम्भ इति प्रसिद्धः। वे देऽप्युभयं भवीत(३) 'यत्करम्बेर्जुहोति'। (४)"धानाः करम्भः परि-वापः" इति । भहजाः भ्रष्टा यवाः । क्षीरविकारो दध्यादि । प्रसिद्धमन्यत् ॥ अध 'श्रुक्तं चे'त्यस्य विधेः शेषः---

ज्ञुक्तं चाऽपरयोगम् ॥ २० ॥

परेण दुव्यान्तरेण योगो यस्य तत् परयोगं, ततोऽन्यदपरयोगम् । तदेव शुक्तं वज्यम् । यन्तु दध्यादि द्वव्यान्तरसंस्रष्टं शुक्तं तद्भोज्यमेव । एवं च पूर्वत्रैवाऽपरयोगीमोत विशेषणं वक्तव्यम् । इदमेव वा सुत्रमस्तु । स्त्रद्रयकरणं त्वाचार्यप्रवृत्तिकृतम्। यथा 'सलावृक्येकस्कोलूकराब्दा' (पृ. ५८) इति पुर्व सामान्येनाऽभिधाय 'सळावृक्यामेकस्क इति स्वप्न-पर्यान्त'(पृ. ६५)मिति पश्चाद्विशेष उक्तः॥ २०॥

सर्वे मद्यमपेयम् ॥ २१ ॥

मर्च मदकरं तत्सर्वमपेयम् । अत्र समृत्यन्तरवशाद्यवस्था । तत्र मनुः—

(५)'गौडी पैष्टी च माध्वी च विश्वेया त्रिविधा सुरा। यधैवैका न पातब्या(६) तथा सर्वा द्विजोत्तमः॥' इति । सुराव्यतिरिक्तं तु मद्यं ब्राह्मणस्य नित्यमपेयम् ।

भहजे'ति ख. पु. भिरजेति क. पु.
 भिरजेतानां इति. ख. पु.

३. ते. ब्रा. ३. ८. १४.

४ तै. स. ६. ५. ९१.

५. स. स्मृ. ११. ९४.

६ 'तथैवान्या' इति ग. पु.

आप० घ० १३

तथा च गौतमः—

(१)'मद्यं नित्य ब्राह्मणस्य भाज्यवज्यकान्त् महाचारिणो'रिति ॥२१॥ नथैनक प्राप्त । २२ ।।

आवि गलना नन्या का स्नारमपदम् । २२॥ उष्ट्रीक्षोकस्तां क्षाकम् विस्ति भी रहा।

उद्यंसुम्यो प्रीक्ट या गार्डिको दुन्छ मा मान्यनोति ज्ञास्यान्तरे प्रसि-द्धा। एककान्त्रदादन्यस्य एकच्मिन् यस्य या अनेक गर्भ प्ते, सा यमसुः । उपूछादोना भागण्यण्यापेन उत्तिकत्रापेनस प्रकानाणासम्बेषासे-कशफालेना क्षोरमपर्यामीत

तथा च म्मु —

😕 आरक्कानो च सर्वेको मृत्याम माहिको विका । स्त्रीक्षीय सेव अस्त्रीति मर्चेत्रुक्तानि सेस् हि । अनेन देकाचा गा भागमे एमेक्काफ त्या आदिक मन्त्रितीर विवासाय ऋ तो प्या । इन्हे ॥२३॥ वेनोश्चाऽनिहेबायाः ॥ २४ ।

वेतुर्वयप्रमुक्त गो चक्राराजका महिल्याश्च ३) सजा गावा महिल **ध्यश्चेश्ति मालट इर्राजात् । २**८

तथा की जासी प्रधीनां च २५ 🕦

कीललेख्यः सुरायां शोषण्यः तामां च विकारभृतमस्मनाखम्॥२५॥ ४)कार झपलण्ड्परारीकाः ॥ २६ 🗆

(५)करत रक्त छत्रुनम् । न्लण्डु इवेनम् उगरका कृष्णाम् ६)मण्डुः

- ी मी घ १ २० स्व नियं ब्राह्मण इस्त्रेत्र सूत्रम् १ स. स्म. स. ९, ८.
- ३ व्र मण्, नाज कलेको मानवे उपलब्दा प्रस्तुत अनितंत्राण तो अतं (प. ८) इति उस्रोकस्थान्यानावस्य इत्त्वक्षेत्रेक्त भीतिन देशक्षारोपस्वस्यार्थम् । तेनानामहिष्योः र्गप दकादणेय प्रतिपाय , इति लखनाद 'अजा गावा माहे यश्चे त्यस्या इमानवत्वमेवाइतुः मीयने । वस्तुतस्तु रनागर्गर्थं वचनंभिदम् । (न्मा, नम्, ३, ३,) तत्रैव दर्शनात्॥
  - ४. कलकारलाण्डुरगरीका इत करुपर फेका इति व.पू.
- अनेनेव प्रमणेन च वलक मस्येन्' इत्यादी कलक्त्रकतो एक्नल्ड्रुनपर इत्यः म्माभवर्यावयातं नम्भीन्याण वस्ये मीमांसान्यायप्रकाराव्याद्यायाः **सार्विवेदिन्याम् ।** न्य प्रमाणाननरमप्युपन्यस्त न त्रीव द्रष्टव्यम् ॥
  - ः, द्रम्डुमास्वया इति स्त्र, पु. मुह्म्दुमान्यसा इति. क पु.

भाष्यया म्लेच्छानां प्रसिद्धम् । एतं चार्यभ्याः ॥ ३६ ॥ अभश्यानां प्रतिपद्धाठेत न दाक्यत होत समासेबाह 🛥

यचाऽन्यत् परिचक्षते ॥ २७ ॥

यज्ञान्यदेवंयुक्तं शिष्टाः परिनक्षतः चर्जयान्त तद्द्यभक्ष्यम् । तत्राह मनुः--

> (१)लगुनं गुञ्जनं चैच पलण्डु कचकार्गन स ॥ अभस्याणि द्विजातीनाममेध्यप्रभवानि च ॥ इति ॥ ३७॥ क्याक्वभोज्यमिति हि ब्राह्मणम् ॥३८॥

क्याकु छत्राकं तदभोज्यममध्यम् । ब्राह्मणब्रहणम्काभम् ॥ २८ ॥ 🗹 एकखुरोब्द्रगवययाममुकरकारभगवाम् ॥ ५० ॥

एकखुरा अह्वाद्यः। गवये। गोम्बद्धाः पञ्ः। जनमाद्रष्टपाद आर्षये। मृगः। अन्ये प्रसिद्धाः। एतेषां मांसमभक्ष्यम् ॥ २९ ॥

घेन्यन हुई। भक्षम ॥ ३०॥

धेन्वन इहोर्मासं मन्यम् । गोर्थातं प्रेयस्य प्रतिप्रस्यः ॥ ३० ॥ मेध्यमानद्वहिमानि चाजसनेयकम् ॥ ३१ ॥

(२)अनुदृहो मांमं न केवलं सश्यम् . कि तर्हि ? म-ममपीति वाजस-नेविनः समामनन्ति ॥ ३१ ॥

कुक्कुटो विकिराणाम् ॥ ३२ ॥

ब्बवहितमध्यभोद्धयमित सम्बद्धत । पादाम्या विकीने कीडचा-न्यादि ये भक्षयन्ति ने मयुरादया विशिधमन्त्रमा अस्य क्रक्तो न अक्षयः। स्मृत्यन्तरवद्यात प्रास्ये।, नादाग्यः॥ ३०॥

प्लायः पत्रदाभ ॥ ३३ ॥

तुर्वेडन प्रमुख व अक्षवांत्रेय त जानोवादावयः वत्राः। चेत्री मध्ये च्छव एवाऽभक्ष्यः अन् (३)शक्ष्यक्षाच्या वक्षिनेपः॥ २३ ॥

(४)ऋक्षावः ॥ ३५ ॥

१. स. रूप. र र अमिद्धतं सांम ० इति ख. ग. प्र

इ बाक्टिकिलालय द्वीत न्त्र प्रकारण कार्या ग, पु अध्यक्षा इति-क् इ. र्नाक्षो । 🕜 मत्याव मृजागमेपीकतं क. पु.

क्रव्यं मांसं तदेव केवलं येऽद्नित ते कन्यादाः गुन्नाद्यः। ते ऽप्यमक्षाः हंसभासचक्रवाकसुपणिश्च॥ ३५॥

हंसः प्रसिद्धः । भासः इयेनाकृतिः पीनतुण्डः । चक्रवाकः मिथुनचरः। मुपर्णः इयेनः। एते चाऽमक्ष्याः॥ ३५॥

कुञ्जकौञ्ज वार्घाणसरुक्ष्मणवर्जम् ॥ ३६ ॥

कुञ्चा वृन्दचाराः । कौञ्चा मिथुनचराः । ते चाऽमध्याः 🕴 सुत्रे कौः ञ्जेति विभक्तिले। पर्छान्दसः । किमविशेषेण कुञ्जकीञ्चा अभश्याः । नेः त्याह—वार्घाणसलक्ष्मणवर्जम् । श्वेतो लोहितो वा मुर्धा येषां ते लक्ष्मणाः त एव विशेष्यन्ते —वार्धाणसा इति । वार्ध्व चर्म तदाकारा नासिका येषां ते वार्घाणसाः। एवंभूतान् छक्ष्मणान् वर्जयित्वा क्रञ्जकीञ्चा न भश्या इति ।

अन्ये त्वाहुः—'क्रव्याद' इति प्राप्तस्य प्रतिषेधस्य कुञ्चादिषु वितुषि प्रतिषेध इति । तत्र लक्ष्मणा सारसी लक्ष्मणवर्जमिति(१) 'ङ्यापोस्सं-**ब्राच्छन्दसो**'रिति हस्वः। एवं क्रुञ्चादिशब्दस्याऽप्यजादिराबन्तस्य ॥३६॥ पश्चनखानां(२) गोधाकच्छपइवाविद्छर्घकखङ्ग-

शशपृतिखषवर्जम् ॥ ३७ ॥

पद्मनखानरवानरमार्जाराद्यः। तेषां मध्ये गोधादीन् सप्त वर्जयित्वा अ न्ये अभक्ष्याः । गोधां क्रुकेलासाक्रतिमहाकाया । कच्छपः कुर्मः । खाबिट् व राहविद्योषः, यस्य नाराचाकाराणि लोमानि। शर्यकः शल्यकः, यस्य च र्मणा तनुत्राणं क्रियते । इवाविट्शर्यक इति युक्तः पाठः । एके तु छकारं पठन्ति । छकारात्पूर्वमिकारम् । खङ्गा मृगविशेषः, यस्य शृङ्गं तैलमाः जनम् । शशः प्रसिद्धः । पृतिष्यः । शशाकृतिः हिमवति प्रसिद्धः ॥३७॥

अभक्ष्यश्चेटो मत्स्यानाम् ॥ ३८ ॥

मत्स्यानां मध्ये चेटाख्या मत्स्या न भक्ष्यः ॥ ३८ ॥

त्र अर्थ स्पर्वशीर्षी मृदुरः ऋष्यादो ये चाऽन्ये विकृता यथा

मनुष्यशिरसः ॥३९॥

सर्पस्येव शिरो यस्य सोऽपि मत्स्यो न भक्ष्यः । मृदुरे मकरः वे च कव्यमेवाऽदिन्ति शिश्रमारादयः तेऽप्यभक्ष्याः। ये च उक्तेभ्योऽन्ये

१ पा. सू. ६ ३.६३. २. पञ्चपञ्चनखा भक्ष्याः, इत्यत्र द्वितीयसप्तमनर्जितानां प्रहणम् ।

मस्स्या विक्रताकाराः । तत्रोदाहरणम्-यथा मनुष्याशिरसः जलमन् ष्याख्या जलहरूत्यादयश्च । तेऽपि सर्वे न भक्ष्याः । अत्र मनुः—

(१) अनुमन्ता विशसिता निहन्ता क्रयविकयी। संस्कर्ता चोपहर्ता च खादकश्चेति घातकाः॥ (२)मां स भक्षायिताऽमुत्र यस्य मांसमिहाद्म्यहम्। एतन्मांसस्य मांसःवं प्रवदन्ति मनीषिणः॥ न मांसमक्षणे दोषो न मद्ये न च मैथने। प्रवृत्तिरेषा भूतानां निवृत्तिस्तु महाफला ॥' इति । (३)अप्रतिषिद्धेष्विप भक्षणान्निवृत्तिरेव ज्यायसीत्यर्थः ॥ ३९ ॥

इत्यापस्तम्बधमस्त्रे सप्तदशी कण्डिका॥

इति चापस्तम्बधमसूत्रवृत्तौ हरदत्तमिश्रविरचितायामु-ज्जवलायां प्रथमप्रश्ने पञ्चमः पटलः ॥ ५ ॥

१. म. स्मृ. ५.५१. । २. इलोकोऽयं नास्ति क. पु.

३. "अत्राप्रतिषिद्धेष्वि निवृत्तिरेव ज्यायसी भक्षणपानमैथुनादिभ्यः इत्यर्थः" इति ग. पु. ।

अथ षष्ठः पटलः ॥

एवं ताविश्वमित्तदुष्टं जातिदुष्टं कालदुष्टं चाऽभोज्यमुक्तम् । तत्र नि मित्तदुष्टं 'यस्य कुले भ्रियेते(पृ. ९२.)'त्यादि । जातिदुष्टं कलआदि। कालदुष्टं पर्युषितादि । इदानीं प्रतिप्रहाशुचीनि कानिचिदनुश्वाय कानिचित् प्रतिषेधति—

मध्वामं मार्गे मांसं भूमिर्मूलफलानि रक्षा गव्यू तिर्निवेदानं युग्यघासश्चोग्रतः प्रतिगृह्याणि॥१॥

मधु पक्तमपकं वा। आमं तण्डुलादि। मृगस्य विकारो मार्ग मांसम्।
भूमिः शालेयादिक्षेत्रम्। विश्वमस्थानमित्यन्य । मूलफलानि(१) मृलकाम्राः
दीनि । रक्षा अभयदानम् । गव्यृतिगोमार्गः । निवेशनं गृहम् । युगं वहती
ति युग्यो बलीवर्दः । तस्य घासो भक्ष्यं पलालादि । पतान्युप्रतोऽपि प्रति
गृह्याणि प्रतिप्राह्याणि अदुर्भिक्षेऽपि । उत्रः पापकर्मा द्विजातिः, वैश्याद्वा
शृद्धायां जातः । उत्रग्रहणं ताहशानामुपलक्षणम् ॥ १॥

एतान्यपि नाऽनन्तेवास्याहृतानीति हारीतः॥ २॥

एतानि मध्वादीन्यपि अन्तेवास्याहतान्येव प्रतिम्राह्याणि, न स्वयमुप्रत इति हारीत आचार्यो मन्यते ॥ २ ॥

आमं वा गृह्णीरन् ॥ ३ ॥

पूर्वोक्तेष्वामं स्वयमेव वा गृह्णीरन् द्विजा इति(२) हारीतस्यैव पक्षः ॥३॥ कृतान्नस्य वा विरसस्य ॥ ४॥

आमस्याऽलामे कृतात्रस्याऽपि विरसस्य लवणादिरसासंयुक्तस्य । षष्ठीः निर्देशात् स्तोकम् । स्वयमन्तेवास्याहृतं वा गृह्धीरन् ॥ ४ ॥

न सुभिक्षाः स्युः॥ ५॥

अनन्तरोक्तविधानद्वये यद्गृहीतमत्रं तेन सिक्षाः सुहिता न भवेषुः रेव । यावता प्राणयात्रा भवति तावदेव गृहीरन् , न यावता सीहित्यं ताबिति ॥ ५॥

स्वयमप्यवृत्ती सुवर्ण दत्वा पशुं वा सुञ्जीत ॥ ६ ॥ यदि तु दुर्भिक्षतया आत्मनोऽपि वृत्तिर्न लभ्यते प्रागेव पोष्यवर्गस्य,

१. मूलकन्दादीनि इति क. पु.

२. हारीताचार्यस्य, इति छ. पु.

तदा स्वयमप्यवृत्ती यत्रैव छभ्यते तत्रैव छतान्नमपि मुन्नीत । तत्र गुण-विधिः — सुवर्णं दत्वा सक्रदेवोपक्लप्तमुपरिष्ठातसुवर्णेन स्पृष्ट्वा । पतेन वहुं वा दत्वेत्यपि व्याख्यातम् । 'पशुराग्नः, (१)अग्निः पशुरासी'दिति मन्त्रलिङ्गात्(२) गोसुक्तेना ९ ग्ने रूपस्थानदर्शनाच्च ॥ ६ ॥

नाऽत्यन्तमन्ववस्येत् ॥ ७ ॥

न पुनरस्यन्तमन्ववसीदेत्॥ ७॥

वृत्तिं प्राप्य विरमेत् ॥ ८ ॥

यदा विहिता वृत्तिर्रुभयते तदा निषिद्धाया विरमेत्। न पुन'स्स-क्रत्प्रवृत्तायाः किमवकुण्ठनेने"ति न्यायेन तत्रैव रमेत । अत्र छान्दोग्यो पनिषत्—'(३)मटचहितेषु कुरुवाटिक्या सह जाययोषस्तिहं चाकाः यण इभ्यप्रामे प्रद्वाणक उवास । स हेभ्यं क्रुट्माषान् खादन्तं बिभिक्षे' इत्यादि । मन्त्रवर्णश्च भवति(४) 'अवस्यां ग्रुन अन्त्राणि पेच' इति । अवर्त्या वृत्यभावेन । अपर आह-दुर्भिक्षे स्वयमप्यवृत्तौ आ तिन्नवृ त्तेयत्र कुत्रचिन्नीचेऽपि दातरि भुञ्जानी वसेत् यां च यावतीं च स्वर्ण-मात्रां यं कञ्चन पद्मं वा तस्मै दत्वा । न पुनरत्यन्तमन्वयस्येत् वृत्तिं प्राप्य विरमेदिति ॥ ८॥

पवमापदि वृत्तिमुक्त्वा सुभिक्षेऽनापदि वृत्तिमाह— अयाणां वर्णानां क्षत्रियप्रभृतीनां समा-वसोन न भोक्तव्यम् ॥ ९ ॥

समावृत्तो द्विजातिः क्षत्रियादीनां त्रयाणां वर्णानां गृहे न भुञ्जीत ॥९॥ प्रकृत्या ब्राह्मणस्य भोक्तब्यमकारणादभोज्यम् ॥ १०॥

१ तै. सं. ५. ७. २६. ર. ૠા. સં. ६. ૨૮. ૧.

३. छा. उ. १. १०. ''मटचीहतेषु मटच्यः अशनयः ताभिर्हतेषु नाशितेषु कुरुषु सस्येब्बित्यर्थः । ततो दुर्भिक्षे जाते आदिक्या अनुपजातपयोधरादिख्नव्यिजनया जायया उषस्तिहं नामतः चकस्यापत्यं चाकायणः इभः हस्ती तमहतीतीभ्यः ईश्वरः हस्याराहो वा । तस्य प्रामः इभ्यम्रामः तस्मिन् प्रद्राणकः अन्नालाभात् । द्रा कुत्सायां गतौ । कुत्सितां गतिं गतः । अन्त्यावस्थां प्राप्त इत्यर्थः । उवास उषितवान् कस्यचिद्गृहमाश्रित्य । सो-Sत्रार्थमटित्रि÷यं कुल्माषान् कुल्सितान्माषान् खादन्त भक्षयन्त यहच्छ्योपरुभ्य विभिक्षे" ४. ऋ. सं ४. १८. १३. इति शाङ्करभाष्यम्।

बाह्मणस्यातं प्रकृत्या स्वभावेतेव भोक्तव्यम्। कारणादेव त्वभोज्यम्॥१०॥ कारणमाह—

यत्राऽप्रायश्चित्तं कर्माऽऽसेवते प्रायश्चित्तवाति ॥ ११ ॥

(१) यत्र यदा वैद्वदेवारिनहोत्रादीनि नित्यमाभ्युद्यिकं वाऽप्राय-श्चित्तं कर्माSSसेवत तारपर्येण करोति प्रायिश्चत्तवत्यारमनि चोदितं प्रा-यश्चित्तं (२)प्राणायामोपवासविधिकृच्छादि न करोति वदा पतः स्मात कारणात ब्राह्मणस्याऽन्नमभोज्यमिति ॥ ११ ॥

चरित्रनिवेषस्य भोक्तव्यम् ॥ १२॥

चरितो निर्वेषः प्रायश्चित्तं येन तस्याऽतं भोक्तव्यम् । तद्भोजने न दोषः । निष्ठया भूतकालस्याऽभिधानाश्चर्यमाणेऽपि निर्वेष न भोकव्यम्। कि तर्हिं ? चरिते ॥ १२ ॥

सर्ववर्णीनां स्वधमें वर्तमानानां भोक्तव्यं शृद्धवर्जिमित्यंके ॥ १३ ॥

शूद्रवर्जितानां स्वधमें वर्तमानानां त्रयाणां वर्णानामन्नं भोज्यम्। न ब्राह्मणस्यैवेत्येके मन्यन्ते ॥ १३॥

तस्याऽपि धर्मोपनतस्य॥ १४॥

तस्याऽपि शूद्रस्याऽन्नं भोज्यम् , यद्यसौ धर्मार्थमुपनतः आश्रितो भः वति । धर्मग्रहणादर्थार्थम्पनतस्याऽभोज्यम् । आपःकल्पश्चाऽयम् ॥१४॥

सुवर्णे दत्वा पशुं वा भुञ्जीत नाऽत्यन्तमन्ववः

स्येदवृत्ति प्राप्य विरमेत् ॥ १५॥

गतम् ॥ १५॥

सङ्घासभोज्यम्॥ १६॥

सङ्घो गणः तस्य यत् स्वमन्नं न त्वेकस्य ! तदभोडयं यद्यपि त सर्वे दद्यः॥१६॥

यत्र यदा अग्निहात्रवैश्वदेवाद्यकरणे प्रायश्चितं मुक्त्वा तदनुरूपं; नित्यमाभ्युः दियक वा कर्मासेवते तात्पर्येण करोति न प्रायाश्चित्तवस्यात्माने चोदिते प्रायश्चित्तं, तदैत-स्मात्कारणादभोज्यामिति इति - क पु.। २. प्राणायामपथिकृदादि इति. ख. पु.

परिकृष्टं च ॥ १७॥

'भोक्तुकामा आगच्छत' इत्येवं परिकृद्य सर्वत आहूय यद्दीयते तत्परिकुष्टं तद्मोज्यम् ॥ १७॥

सर्वेषां च शिल्पाजीवानाम् ॥ १८ ॥

चित्रनिर्माणादिकं शिल्पं ये आजीवन्ति(१) तेषां सर्वेषामपि ब्राह्म णादीनामश्रमभोज्यम् ॥ १८॥

ये च शस्त्रमाजीवन्ति ॥ १९॥

ये च शस्त्रण जीवन्ति तेषामप्यन्नमभोज्यम् । क्षत्रियवर्जमः(२)त स्य विहितस्वात् ॥ १९ ॥

ये चाऽऽधिम् ॥२०॥

आजीवन्तीत्यपेक्षते । स्वगृहे परान् वासायित्वा तेभ्यो भृतिग्रहणमा-थिः, यः स्तोम इति प्रसिद्धः।

परभूमौ कुटिं कत्वा स्तोमं दत्वा वसेनु यः । इति । तं चाऽऽधि ये आजीवन्ति तेषामप्यन्नमभोज्यम् । ये तु प्रसिद्धमा ाधेमाजीवान्त तेषां वार्ध्वाषकत्वादेव(३) सिद्धो निषेधः ॥ २० ॥

भिषक्र॥ २१॥

अभोज्यान इति प्रकरणाद्गस्यते । भिषक् भैषज्यवृतिः। धर्मार्थे तु य सर्पद्रष्टादींश्चिकित्सन्ति ते भोज्याना एव ॥ २१॥

वार्धुषिकः ॥ २२ ॥

वृद्धाजीवी । से।ऽप्यभोज्यानः॥ २२॥

दीक्षितोऽक्रीतराजकः॥२३॥

दीक्षितो (४) दीक्षणीयेष्ट्या संस्कृतः सोऽपि यावत् कीतराजकी न

१. आजीवन्ति इत्यन्नतरं 'आजीवन्ति तेन ये जीवन्ति' इत्यधिकं क. पु.

२. तस्य विहितत्वात्, इति नास्ति क. पु.

३. अभोज्यान्नत्वं सिद्धम् , इति ख. ग. पु.

४. ज्योतिष्टोमे--- 'आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेत् दीक्षिष्यमाणः, इत्यनेन दक्षिणायेष्टिनीम काचिदिष्टिनिहिता । सा च यजमानसस्कारार्था, इति निणीतं पूर्वमीमां सायां पञ्चमाध्याये । तथा संस्कृतो यजमानो यावत् यागार्थद्रव्यं सोमलतां न कीणाति

भवति सोमक्रयं न करोति तावदभोज्याकः॥ २३॥

अग्नीषोमीयसंस्थायामेव ॥ २४॥

भोक्तव्यमिति वश्यमाणमपेक्षते । अग्नीषोमीये पशौ संस्थिते समाप्त पव भोकव्यम् । न प्रागिति ॥ २४ ॥

पक्षान्तरमाह-

हुतावां वपावां दीक्षितस्य भोक्तव्यम् ॥ २५ ॥

अग्नी षोमीयस्य वपायां हुतायां वा दीक्षितस्यानं भोक्तव्यम् । तथा च बहुवु-चब्राह्मणम्—'अशितव्यं वपायां हुतायाम्' इति ॥ २५ ॥ पक्षान्तरमाह--

(१)यज्ञार्थे वा निर्दिष्ठे केषाद्भुज्ञीरान्निति हि ब्राह्मणम् २६

इदं यज्ञार्थमिति व्यादेशे कृते शेषाद्भुञ्जीरिन्निति बाह्मणं भवति । ब्राह्मणब्रह्णं ब्रीत्युपल्राब्धितः प्रवृत्तेरपस्मृतिता मा भूदिति प्रत्यक्षमेवाऽत्र ब्राह्मणिमति ॥ २६ ॥

क्लीबः ॥ २७ ॥

पण्डकः । सोऽप्यभोज्यान्नः ॥ २०॥

राजां प्रैषकरः ॥ २८ ॥

राज्ञामिति बहुवचनात् त्रामादेर्यः प्रैषकरः तस्याऽपि प्रातिषेधः ॥२८॥ अहविर्घाजी ॥ २९॥

यद्याऽहविषा नररुधिरादिना यजतेऽभिचारादौ यथा 'यमभिचरे-त्तस्य लोहितमवदानं कृत्वे' ति सोऽप्यभोज्यान्नः ॥ २९ ॥

चारी ॥ ३० ॥

चारो गुढचरः स्पराः । सोऽप्यभोज्यान्नः ॥ ३० ॥

तावत्पर्यन्तामि यर्थः । प्रथमदिने 'अपराह्वे दीक्षयेत्' इति अपराह्वे दीक्षा विद्विता । ततः पूर्व दीक्षणीयिष्टिः । तत्समनन्तरिदेन सोमक्रयणं विहितम् । ततश्च प्रथमिदनेऽपराह्णा-दनन्तर द्वितीयदिनमध्याह्वात् पूर्व दीक्षितानं न भोक्तव्यामिति फालेतम् । इदं चैकदीक्षाः पक्षे । अनेकदीक्षापक्षे त तदनुरोधेन दिनसंख्यावृद्धः प्रत्येतव्या ॥

૧. Cf. સાપ. શ્રૌ. ૧૦. ૧૫. ૧**૬**.

अविधिना च प्रवृतितः॥३१॥

यश्चाऽविधिना प्रवाजितः शाक्यादिस्सोऽप्यभोज्यान्नः ॥ ३१ ॥

यश्चाऽग्नीनपास्यति ॥ ३२ ॥

(१)(योऽनापद्याग्नं त्यक्त्वा प्रायाश्चित्तं न करोति सोऽप्यभोज्यान्नः । अपि च) अविधिनेत्येव । यश्चाऽविधिना उत्सर्गेष्ट्या विनाउनिपास्यति सोऽप्यमोज्यान्नः ॥ ३२ ॥

यश्च सर्वान् वर्जयते सर्वान्नी च श्रोत्रियो निराकृति-र्बष्टीपतिः॥३३॥

यध सर्वान् वर्जयते भोजने न किचिद्भुङ्को न किञ्चद्भोजयति स सर्ववर्जा। यश्च सर्वात्री सर्वेषामन्नं भुङ्के ताबुभावप्यभोज्यान्तौ । श्रोत्रियः इत्युभयोइरोषः । श्रोत्रियोऽपि सन्निभोज्यात्र पवेति । निराकृतिः निःस्वा-ध्यायः । निर्वत इत्यन्ये । सोऽप्यभोज्यान्नः । वृपलीपतिः क्रमविवाहे यस्य वृषकी पत्नी जीवति इतरा मृताः स वृषकीपतिः। स श्रोत्रियोऽप्यः भोज्यान इति ॥ ३३॥

> इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तावष्टादशी कण्डिका ॥१८॥ ---000000000~~0~~

मत्त उन्मत्तो बद्धोऽणिकः प्रत्युपविष्टो यश्च प्रत्युपः वेशयते नावन्तं कालम् ॥ १ ॥

मदकरद्रव्यसेवया (२)विक्वति गतो मतः । उन्मतो भ्रान्तः। बद्धो निगलितः । अणिकः पुत्रात् श्रुतप्राही, पुत्राचार्य इति शास्त्रेषु निन्दितः। प्रस्पुपविष्टः ऋणादिना कारणेनाऽधमणादिकं निरुध्य तत्पाइर्वे उपविष्टः । प्रत्युपेवशयिता त्वितरः, तस्य परिहारमकुर्वस्तेन सह सुचिरमास्यतामित्यासीनः । ता पते मत्ताद्यस्तावन्तं कालमभो ज्यानाः, यावन्मदाद्यजुवृत्तिः । अपर आह—अणिकः ऋणस्य दाता प्रत्युपवेष्ट्रिदं विशेषणमिति ॥ १॥

क आइयान्नः॥२॥

यद्येते अभाज्यान्नोः कस्तर्हि आस्यानः ? कस्य तर्ह्यन्नमशनीयमिति ।

१. कुण्डलान्तर्भतोऽधिकः क. पु. २. अप्रऋतिं इति. ख. पु.

यद्यप्येते अभोज्यान्ना इत्युक्ते परिशिष्टा भोज्यान्ना इति गम्यते । तथा-प्यनेकमतोपन्यासार्थे प्रश्नपूर्वक आरम्भः॥२॥

य ईप्सेदिति कणवः॥३॥

य एव प्रार्थयते स एवाऽऽइयान्न इति कण ऋषिर्मन्यते (१)प्रति-षिद्धवर्जम् ॥३॥

पुण्य इति कौत्सः॥ ४२ ॥

सर्ववर्णानां स्वधमें वर्तमानानां (१८.१३.) मित्युक्तत्वात् भोज्यानाः स्सर्वे पुण्या एव । इह पुनः पुण्यप्रहणमातिशयार्थम् । तपोहोमजप्यैः क्ष्वधर्मेण च युक्तः पुण्यः । स स्वयमप्रार्थयमानोऽपि भोज्यात्र इति कौ त्सस्य पक्षः ॥ ४ ॥

यः कश्चिद्दयादिति वाष्यांयाणिः ॥ ५ ॥

यः कश्चित्पुणयोऽपुणयो वा सततं दानशीलः । स भोज्यान इति वाध्यान यणिराह ।

तथा च मनुः-

(२)श्रद्धापूर्तं वदान्यस्य हतमश्रद्धयेतरत्।' इति ॥ ५ ॥ अत्रोपपात्तः-

पदि हि रजः स्थावरं पुरुषे भोक्तव्यमथ चेचलंदानेन निर्देखो भवति ॥ ६॥

रजः पापम् । तद्यदि पुरुषे कर्तारे स्थावरं स्थिरं नोपभागमन्तरेण क्षीयते तदा ततः प्रतिब्रहेऽपि भोक्तरि संक्रमाभावात् भोकव्यम्। अय चेबलमुपभोगमन्तरेणाऽपि श्रीयते तदा सततदानशीले न महर्त-मपि पापमवातिष्ठत इति कुतो भोकतुर्दोष इति ॥ ६॥

ेग्रुद्धा भिक्षा भोक्तव्यैककुणिकौ काण्वकुत्सौ तथा पुष्करसादिः॥ ७॥

धार्मिकेणोद्यता आहता भिक्षा गुद्धा । सा भोज्येत्येकादीनां पञ्चानां पक्षः । पुष्करसादिः(३) पौष्करसादिः । आदिवृद्धमावद्यानदसः ॥ ७ ॥

१. प्रतिषिद्धवर्जम् , इति नाह्ति क. पुस्तके ।

२. म. स्मृ. ४.२२८ ३. 'आचार्यः' इत्यधिक क. पुस्तके.

सर्वतोपेतं वार्ष्यायणीयम् ॥ ८॥

सर्वत उपेतं सर्वतोपेतम् । छान्दसो गुणः । उपेतमयाचितोपप-न्नम्। तत्सर्वत्नोऽपि भोज्यमिति वार्ध्यायणीयं मतम् ॥ ८॥ इदानीं स्वमतमाह—

पुण्यस्येष्सतो भोक्तव्यम् ॥ ९ ॥ कण्वकुंत्सयोः पक्षौ समुव्चितावाचार्यस्य पक्षः(१) ॥ ९ ॥ पुण्यस्याऽप्यनीष्सतो न भोक्तव्यम् ॥ १० ॥

यः प्राधितोऽपि नेत्यसक्रदुक्त्वा कथांचिदापादितेष्सः(२) सोऽनी प्सिन्नत्युच्यते, तस्य पुण्यस्याऽप्यभोज्यमिति । अपर आह—अनीष्सत इति कर्तिरे षष्ठी । पुण्यस्याप्यन्नं न भोज्यं, यदि भिक्षमाणः पूर्ववैराविना स्वयमोष्सन्न भवतिति ॥ १०॥

्रियतः कुतश्चाऽभ्युद्यतं भोक्तव्यम् ॥ ११ ॥
'सर्वतोषेत' (१९.८.) मित्युक्तमेव पुनव्व्यते विशेषविवक्षया ॥११॥
तमाह—

नाऽननियोगपूर्वभिति हारीतः॥ १२॥

'अद्य तुभ्यामिदमाहारिष्यामि तदत्रभवता ग्राह्य'मिति ।नेवेदनं नियो-गः। तदभावः अनियोगः । पुनर्नञ्जमासः । द्वौ नञौ प्रकृतमर्थे गमः यतः। अनियोगे नियोगः तत्पूर्व चेदभ्युद्यतं न भोज्यमिति ॥ १२॥

अथ पुराणे इलोकावुदाहरन्ति—
(३) उद्यतामाहृतां भिक्षां पुरस्ताद्ववदिताम् ।
भोज्यां मेने प्रजापतिरपि दुष्कृतकारिणः ॥
न तस्य पितरोऽदनन्ति दश वर्षाणि पश्च च ।
न च हृद्यं वहत्याग्निर्यस्तामभ्यधिमन्यते ॥ इति॥ १३॥

^{1. &#}x27;आचार्यस्य पक्षेण' इति क, पु. २. सोऽल्पेष्मुस्सन्ननीष्साचित्युच्यते' इति क पु.

३. नायतनभविष्यापुराणीयमिदं वचनम् । Cf मनु. ४. २५१. २५२.

अथ अपि च पुराणे--

(१)संगश्च प्रतिसर्गश्च वंशमन्वन्तराणि च। वंशानुचरितं चेव पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥'

इत्यंबलक्षणे भविष्यदादौ । उद्यतां हस्ताभ्यामुद्यम्य धारिताम् । आहतां स्वयमानीताम् । पुर्वमानेवेदितां भिक्षाम् । दुष्कृतकारिणोऽपि सकाशात् भोज्यां मेने प्रजापितिमेनुः, मनुः प्रजापितरस्मीति(२)दर्शनात् । यस्तु तामभ्यिष्मिन्यते प्रत्याच्छे तस्य पितरः कव्यं नाइनन्ति । कियन्तं कालम् १ दश वषाणि पश्च च । अग्निश्च ह्व्यं न वहति । तावन्तमेव कालमिति प्रत्याख्यानुर्निन्दा धवादः ॥ १३ ॥

(३)चिकित्सकस्य मृगयोइश्चल्यकृत्तस्य पाशिनः। कुलटायाष्ट्रवण्डकस्य च तेषामन्नमनाद्यम्॥१४॥

चिकित्सकी भिषक् । मृग्युर्मृगघाती लुब्धकः । शस्यकृन्तः शस्त्रेण ग्रन्थ्यादीनां छेता अभ्वष्टः । पाशी पाश्चान् पाशाजालेन सृगादीनां ग्राह्कः । कुलात्कुलस्ताति कुल्टा व्यभिचारिणी । षण्डकः तृतीयाप्रकृतिः । पतेषां चिकित्सकादीनामन्नमग्यम् । चिकित्सकषण्डकयोः पुनर्वचन्त्रस्याद्यापं प्रतिषेधार्थम् । (४) पूर्वत्र तर्हि ग्रहणं शक्यमकर्तुम् । पवं तर्हि सुत्रकारस्य स प्रतिषेधः । अयं तु पुराणश्लोके प्रतिषेध इत्यपौन्- रुक्त्यम् ॥ १४ ॥

अथाऽप्युदाहरान्ति— अन्नादे भ्रूणहा माष्टि अनेना अभिश्वंसति ।

स्तेनः प्रमुक्ती राजानि याचन्ननृतसङ्करे ॥इति॥१५॥

षडक्षस्य वेदस्याऽध्येता भ्रूणः । तं यो हतवान् स भ्रूणहा । सोऽत्रादे मार्षि किम्पति । किम् १प्रकरणादेन इति गम्यते । भ्रूणघ्नो योऽत्रमत्ति तिस्मस्तदेनः संकामति । तस्मात्तस्योद्यतमप्यभोज्यामिति प्रकरणस्कृतः पादः । इतरत् पुराणइलोके पश्चमाने पठितम् । अनेनसं योऽिमः शंसिति मिथ्यैव ब्रूते-इदं त्वया कृतमिति । स तास्मिन्नाभेशंसित तदेने।

१. अमरको. १. वा. ५.

२. मनुः प्रजापतिर्थिरिमनिति दक्षे दर्शनात् , इति क. पु. प्रजापतिर्थिरमनिति मानवे दर्शनातः इति ख. पु.

३. Cf मनु. ४. २११. २१२. ४. पूर्वत्र तर्हि प्रहणस्य वैयर्थ्यम् ।

उज्वलोपेते प्रथमः प्रद्वाः।

मार्षि । मनुस्तु-

(१)पतितं पतितेत्युक्त्वा चोरं चोरेति वा पुनः। वचनात्तुरुयदेाषस्स्यान्मिथ्या द्विदाषमाग्मवेत्॥

इति द्वेगुण्यमाहं । तदभ्यासे द्रष्टव्यम् । स्तेनः प्रकर्णिकेशं (२५.४.) इति वश्यित । स एव तृतीयस्य पादस्याऽर्थः । कर्तृभेदादपौनरुक्त्यम् । सङ्करः प्रतिश्चा प्रतिश्रवः । सत्यसङ्कर इति यथा । यः प्रतिश्रुत्य न ददाति सोऽनृतसङ्कर इति । ककारस्तु छान्दसः । तस्मिन् याचकः स्वयमेनो मार्षि । तस्मात्प्रतिश्चतं देयमिति ॥ १५॥

॥ इत्यापस्तम्बस्युत्रवृत्तावेकोनविंशी कण्डिका ॥ १९ ॥

इति चापस्तम्बधमेसूत्रवृत्तौ हरदत्तामिश्रविराचितायामु-ज्ज्वलायां प्रथमप्रश्ने षष्ठः पटलः ॥ ६ ॥

१. म. स्म. इलोकोऽयमिदीनां मुद्रितकोशेषु नोपलभ्यते।

अथ सप्तमः पटलः ॥

नेमं लौकिकमधे पुरस्कृत्य धर्माश्चरेत् ॥ १ ॥

इमं लौकिकं लोके विदितं ख्यातिलाभपुजात्मकम् , अर्थ प्रयोज नम् । पुरस्कृत्य अभिसन्धाय । धर्मात्र चरेत् ॥ १ ॥

किं कारणम ?

निष्फला सभ्युदये भवन्ति ॥२॥

हि यस्मादेवं क्रियमाणा धर्मा अभ्युदये फलकाले निष्फला भर नित । (१)लोकार्थे हासौ धर्म चरति, न कर्तब्यमिति श्रद्धया । न स् श्रद्धया विना धर्मः फलं साध्यति । (२) 'यो वै श्रद्धामनारभ्ये'ति श्रुतः। किमन्नेदानीं दृष्टं फल त्याज्यमेव ? नेत्याह—

तद्यधाऽऽम्रे फलार्थे(३)निमित्ते छाया गन्ध इत्यनूत्पचेते, एवं धर्मे चर्धमाणमधी अनृत्पद्यन्ते ॥ ३॥

तदिति वाक्योपन्यासे । फलार्थे ह्याम्ब्रह्भो निर्मीयते आरोप्यते । त्रास्मिन् फलार्थे(४)निर्मते छाया गन्धशाऽनृत्यते। एवं धर्मे चर्यमाणमर्थाः स्यास्योऽनृत्यवन्ते अनुनिष्पद्यन्ते । तथैव स्वीकार्याः(५)। न चोद्देदयतया । तथा चाह—

'यथेक्षुहेतोः सिलल प्रसेचयंस्तृणानि वल्लीरापि च प्रसिञ्चति । तथा नरो घर्मपथेन वर्तयन् यशस्त्र कामांस्र वसुनि चाऽश्नुते ॥'इति॥ः

नो चेदनूत्पचन्ते न धर्महानिर्भवति ॥ ४ ॥

यद्यपि दैवादर्था नाऽनूषवन्ते तथापि धर्मस्तावद्भवति । स च स्वः तन्त्रः पुरुषार्थः । किमन्यर्थेरिति ॥ ४ ॥

अनसूर्युदुष्प्रसम्भः स्यात्कुहकदाठनास्तिकवास्त्रवादेषु॥५॥ कृहकः प्रकाशे शुचिरेकान्ते यथेष्टचारी । शटः वक्रचित्तः । नास्तिकः

 ⁹ लोकभक्त्या इति. क. पु.

२. तै. सं. १. ६. ८. याँ वै श्रद्धामनारभ्य यद्गेन यजते नास्येष्टाय श्रद्धघते, इति श्रुतिः । अस्या अयमर्थः—

३. ४. निमिते इति. क पु. ५. नचोहेश्यतया इति नास्ति क

() भेत्यभावापवादी । बालः श्रुतरहितः । एतेषां बांदेषु अनसूयुः स्यात् । स्याया द्वेषो लक्ष्यते । द्वेषा न स्यात् । तान् विषयीकृत्य द्वेषमपि न र्यात् । तान् विषयीकृत्य द्वेषमपि न र्यात् । तथा दुष्प्रलम्भश्च स्यात् । प्रलम्भनं विस्तवादनं मिथ्याफलाख्यानम् । श्रुधिवञ्च्योः प्रलम्भन' इति द्शेनात् । दुष्प्रलम्भो विसंवाद्यितुं मध्याफलाख्यानेन प्रवर्तयितुमशक्यः । कुहकादिवादेषु विश्वतो न स्यात् । तद्वशो न स्यादित्यर्थः ॥ ५ ॥

वञ्चनस्य सम्भवमाह—

न धर्माधर्मों चरत 'आवं स्व' हाति, न देवगन्धर्वा न पितर इत्याचक्षते 'Sंग्रं धर्मों Sयमधर्म, हित ॥ ६॥

आवामिति छान्दसं रूपम्। भाषायां तु(३) प्रथमायाश्च द्विवचेन सिंग्यां मित्यात्वं प्राप्नेति । यदि हि धर्माधर्मे विग्रहवन्ते गोव्याप्तवः च्चरेतामानं स्व इति द्ववाणा, यदि वा देवादयः प्रकृपन्नाना ब्र्युरिमो धर्माधर्माविति ततः कुहकादिवादेषु न स्याद्वश्चना। तदभावान्तु वश्चर्माधर्माविति ततः कुहकादिवादेषु न स्याद्वश्चना। तदभावान्तु वश्चर्मासम्भव इति । इदं चात्र द्रष्टव्यम्—प्रत्यक्षादेनं गोचरौ धर्माधर्मौ। कितु नित्यनिदाववदगम्यो। तदभावे तन्मू छर्धमशास्त्रगम्याविति ॥ ६ ॥ विषयव्यवस्था दुष्करा तत्र निर्णयमाह—

यं त्वार्याः क्रियमाणं प्रश्नासन्ति स धर्मो, यं गईम्ते सोऽधर्मः ॥ ७ ॥

आर्थाः शिष्टास्त्रैवर्णिकाः । बहुवचनाच्चत्वारस्त्रये। वा । यथाऽऽह याः •ुक्षवरुक्यः—

(४) चत्वारो वेदधर्मज्ञाः पर्वत्त्रेविद्यमेव वा ।

सा बूते य स धर्मस्स्योदको वाऽध्यात्मवित्तमः ॥' इति ॥ ७ ॥ ﴿ इदानीं श्रुतिस्मृत्योः प्रत्यक्षयोरदर्शने शिष्टाचारादृष्यवगम्य धर्मः कार्य इत्याह—

सर्वजनपदेष्वेकान्तसमाहितमार्थाणां वृत्तं सम्य-ग्विनीतानां वृद्धानामात्मवतामलोलुपानाः मदास्मिकानां वृत्तसाहरूयं भजेत ॥८॥ सम्यक्तिताः।आचार्याधीनः स्या'(२.१९.)दित्यादिना विनयनसम्य

१. प्रेत्याभाववादी इति. क. पु.

२. पा. सू. १. ३. ६९.

३. पा. सू. ७. २. ८८.

४. या. स्मृ. १. ९.

न्नाः । वृद्धाः परिणतवयसः। यौवने विषयवश्यताऽपि स्यादिनीद्रमुक्तम्। आत्मवन्तो जितेन्द्रियाः । अलेलिया अकृपणाः । अदाम्भिका अधर्मध्वजाः, एकान्तप्रकाशयोरेकवृत्ताः । एवंभूतानामायीणां सर्वजनपदेषु यदेकान्तेनाऽध्ये भिचारेण समाहितमनुमतं शत्तमनुष्ठानम् , न मातुलसुतापरिणयनवःकः तिपयविषयम् , तद्दृत्तसाद्दशं भजेत । तदनुरूपं चेष्टत । न तेषामनुष्ठानं निर्मूलम् । सम्भवति च वैदिकानामुत्सन्नपाठब्राह्मणानुभव इति ॥८॥

एवसुभौ लोकावभिजयति॥९॥

एव श्रुतिस्मृतिसदाचारमूलमनुष्ठानं कुर्वन् उभौ लोकावाभेजयाते इमं चाऽमुं च॥ ९॥

अविहिता ब्राह्मणस्य विणिज्या ॥ १० ॥

क्रयविक्रयच्यवहारो वणिज्या । सा स्वयं छता बाह्मणस्य वृत्तिर्न विहिता प्राप्तानुवादोऽ(१)यमपवादविधानार्थः ॥ १० ॥

आपदि व्यवहरेत पण्यानामपण्यानि व्युद्स्यन् ॥ ११ ॥

ब्राह्मणवृत्तरभाव अपत् । तस्यां सत्याम् । पण्यानाम् । (२)व्यवहः पणोः समर्थयो'रिति कर्मणि षष्ठी। व्यवहरेत । ऋयश्च विक्रयश्च व्य-वहारः, पण्यानि क्रीणीयात् विक्रीणीत चेत्यर्थः। अपण्यानि वश्यमाणानि व्युदस्यन् वर्जयन् । कृत्स्नाया वैश्यवृत्तरुपलक्षणिमदम् । क्षत्रियवृत्तिश्च (३)दण्डाप्पिकया मिद्धा । तथा च गौतमः—(४) तदलाभे क्षत्रियः वृत्तिः। स्तदलामे वैश्यवृत्तिं'रिति ॥११॥

अपण्यान्याह— मनुष्यान् रसान् रागान् गन्धाननं चर्म गवां वदाां इले ष्मोदके तोकमांकेण्वे पिष्पलीमरीचे घान्यं मांसमायुधं सुकृताकां च ॥१२॥

मनुष्या दारदासादयः। रसा गुडलवणादयः, श्लीरादयो वा । रागाः कुसुम्भादयः ग्ज्यन्तेऽनेनेति । रज्यन्त इति वा रागा बस्रादयः।

१. नापदि विधानाथः इति क पु. २. पा. सू. २. ३. ५७.

३. कश्चित् दण्डे प्रोतान् अपूपान् कस्यचित् निकटे निक्षिप्य वाहर्गत्वा पुनः प्रति-निकृत्य तं पृष्ठवान्-वन मे दण्ड इति । तेनोक्तम्-मूर्षिकैर्भक्षित इति । तदा तेनाऽर्थापत्या किंपतं यदा दण्डोऽपि मृषिकैर्मक्षितः तदा किंमु वक्तव्यमपूपास्तैर्मक्षिता इति । अय दण्डा-पूपिकान्यायः ॥ ૪. માં. ઇ ૭. ૬, ૭.

गन्धाश्चन्दनादयः। गवां मध्ये वज्ञा वन्ध्या गौः । इलेध्म जतुवज्रादिः, येन विश्लिष्टं चर्मादि सन्धीयते। 'यथा(१) इलेप्मणा चर्मण्यं वाऽन्यद्वा विश्ळिष्टं संश्लेषये' दिति बह्बुचब्राह्मणे दर्शनात् । उदकं कुम्भजलम् । √तोक्म ईपदङ्कारितानि ब्रीह्यादीनि । किण्वं सुराप्रकृतिद्रव्यम् । सुकृत पुण्यं तस्य फलं सुकृताशा । शिष्टानि प्रसिद्धानि । (२)पतान्यपण्यानि वर्जीयत्वा अन्येषां पण्यानां व्यवहरेत । मनुष्यादीन्वर्जीयत्वेत्येव सिद्धे 'अवण्यानी'ति वचनमन्येषामप्यवण्यानां न्युदासार्थम्। तत्र मनुः

(३)सर्वान् रसानपोद्देत कृतात्रं च तिलैस्सह । अश्मना लवणं चैव पशवो ये च मानुषाः ॥ सर्वे च तान्तवं रक्तं शाणक्षौमाविकानि च। अपि चेत्स्युररक्तानि फलमूले तथीषधीः॥ अपः शस्त्रं विषं मांसं सोम गन्धांश्च सर्वशः। क्षीरं क्षीद्रं दधि घृतं तैलं मधु गुडं कुशान्॥ आरण्यांश्च पशुन् सर्वान् दंष्ट्रिणश्च वयांसि च। मद्यं नीलीं च लाक्षां च सर्वोश्चैकराफान् पशुन्॥' इति ॥ १२ ॥

तिलतण्डुलांस्त्वेव धान्यस्य विशेषेण न विक्रीणीयात् ॥ १३ ॥

धान्यानां मध्ये तिलतण्डलानेव विशेषतोऽतिशयेन न विकीणीयात् न वि कीर्णात । अन्येषां विकल्पः । स्वयमुत्पादितेषु नाऽयं मतिषेधः । मानवे हि श्रुतम् (४)—

'काममुत्पाद्य ऋष्यां तु स्वयमेव ऋषीवलः। विकीणीत तिलाञ्च्छुद्धान् धर्मार्थमिचरस्थितान् ॥' इति ॥१३॥ अविहितश्चैतेषां मिथो विनिमवः ॥ १४ ॥

विनिमयः परिवर्तनम् । येषां विक्रयः प्रतिषिद्धः तेषां परस्परेण विनिः मयोऽप्यविहितः प्रतिषिद्धः, न कर्तव्य इत्यर्थः ॥ १४ ॥ तेष्वेव केषां चिद्धिनिमयोऽनुशायते —

अन्नेन चाऽन्नस्य मनुष्याणा च मनुष्ये रसानां च

पे. ब्रा. ५. पं. ३२. ख
 २. आपणीयानि इति क. पु.

३. स. स्मृ. १०. ८६, ८९.

४. म. स्मृ. १०-९०.

रसैर्गन्धानां च गन्धैर्विद्यया च विद्यानाम् ॥१५॥

अन्नादीनां विद्यान्तानां विनिमयो भवत्येवेत्यर्थः । तथा च वसिष्ठः(१)—रसा रसैस्समतो हीनतो वा ''' '' । तिलतण्डुलपकान्नं विद्यामनुष्याश्च विहिताः परिवर्तनेन' इति । मानवे तु विशेषः-

(२)रसा रसैर्निमातव्या न खेव लवणं रसैः।

कृताम्नं चाऽकृतान्नेन तिला धान्येन तत्समाः॥' इति।

गौतमीये तु--(३)विनिमयस्तु । रसानां रसैः । पशुनां च । न छवण कृतान्नयोः । तिलानां च । समेनाऽऽमेन तु पक्षस्य सम्प्रत्यर्थं' इति । तस्मा दत्र प्रतिषेधानुवृत्तिर्न राङ्कनीया । पूर्वत्र चोक्तं 'ब्रह्मणि मिथो विनियोगे न गतिविंद्यत' (१३.१७) इति । (४)विनिमयाभ्यत्रज्ञानादेव विद्यादीनां विकयोऽपि प्रतिषिद्धो वेदितव्यः ॥ १५ ॥

अकीतपण्यैव्यवहरेत्।। १६ ॥

॥ इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ विश्वतितमी कण्डिका ॥ २० ॥

STREET MISS मुञ्जबल्बजैर्मूलफ्लैः॥ १॥

अकीतानि स्वयमुत्पादितानि अरण्यादाह्नतानि वः यानि पण्यानि तैर्व्यन वहरेत मुञ्जादिभिः ॥ १६ ॥

मुञ्जबद्वज्ञास्तृणविशेषाः॥१॥

तृणकाष्ठैराविकृतैः ॥ २ ॥

तुणानां विकारो रज्ज्वादिभावः। काष्ठानां विकारः स्थूणादिभावः। तणस्वादेव सिद्धे मुञ्जवरुवजग्रहणं विकारार्थम् ॥ २ ॥

नाऽत्यन्तमन्ववस्येत् ॥ ३ ॥

प्रतिषिद्धानामापे विक्रयाविनिमयाभ्यां जीवेत् । न पुनरत्यन्तमन्त-वस्येत् अवसीदेत् । तथा च गौतमः(५) 'सर्वथा तु वृत्तिरशकावशौद्रेण। तद्वयेके प्राणसंशय' इति । मनुर्वि--

> (६)'जीवितात्ययमापन्नो बोऽन्नमत्ति यतस्ततः । आकाशमिव पङ्केन न स दोषेण लिप्यते'॥ इति ॥ ३ ॥

१ ब. ध. २-३२---३९

२. म. स्मृ. १०. ९४.

રૂ. ગૌ. ઘ. ૭ ૧૬— ૧૧

४. नियमाभ्य. इति क ्रुपुः

५. गौ. घ. ७ २२, २३

६. म. स्म. १०-१० के

वृत्तिं प्राप्य विरमेत् ॥ ४॥

गतम् ॥ ४ ॥

न पतितैस्संब्यवहारो विद्यते ॥ ५ ॥

पतिताः स्तेनाद्यो वश्यमाणास्तैः सह न कश्चिद्पि व्यवहारः कर्तब्यः । तत्र मनुः(१)—

संवत्सरेण पतित पतितेन सहाऽऽचरन्। याजनाध्यापनाद्यौनान्न तु यानासनाद्यनात् ॥' इति । यानादिभिस्संवत्सरेण पतिति । याजनादिभिस्तु सद्य पव ॥ ५ ॥

तथाऽपपात्रैः॥ ६॥

अपपात्राश्चण्डालादयः। तैश्च संब्यवहारो न कर्त्तब्यः॥ ६॥ अथ पतनीथानि॥ १॥

द्विजातिकर्मभ्यो हानिः पतनं, तस्य निमित्तानि कर्माणि वश्यन्ते ॥॥
स्तेयमाभिशस्त्यं पुरुषवधो ब्रह्मोज्झं गर्भशातनं माः
तः पितुरिति योनिसम्बन्धे सहापत्ये स्त्रीगमनं

ग्तुःसात यागिसम्यप्य सङ्गास्य स्त्रागम् सुरापानमसंयोगसंयोगः ॥ ८ ॥

स्तेयं सुवर्णचौर्यम्। आभिशस्यं ब्रह्महत्या। 'ब्राह्मणमात्रं च हत्वा-भिशस्त' (२४.७.) इति वश्यमाणत्वात् । पुरुषवधो मनुष्यजातिवधः। तेन स्त्रीवधोऽपि गृह्यते । ब्रह्मोन्झं उन्झ उत्सर्गे । भावे घष् । छान्द्सो लिङ्ग-व्यत्ययः। ब्रह्म वेदः तस्याऽधीतस्य नाशनं ब्रह्मोन्झम् । औषधादिप्रयोगेण गर्भस्य वधो गर्भशातनम् । मातुर्योनिसम्बन्धे मातुष्वस्नादौ । पितुर्योनिस-म्बन्धे पितृष्वस्नादौ सहापत्ये अपत्येन सहिते स्रोगमन मातृष्वसृगमनं त-तस्तुतागमनं मातुलसुतागमनं चेत्यर्थः ।

(२)'गोडी पैद्यी च माध्वी च विश्वेया त्रिविधा सुरा। यथैवैका न पातव्या तथा सर्वा द्विजोत्तमैः॥

इति मानवे निषिद्धायाः सुरायाः, पानं सुरापानम् । असंयोगाः संयो-गानहीः प्रतिस्रोमादयः । तैः संयोग पकगृहवासादिः असंयोगसंयोगः । पतानि पतनीयानि ॥ ८ ॥

गुर्वीसर्खि गुरुस्खि च गत्वाऽन्यांश्च परतल्पान् ॥ ९ ॥

सखीशब्दस्य छान्दसो ह्रस्वः । गुर्वीसखी मात्रादीनां सखी । गुरुसखी पित्रादिनां सखी तां गत्वा । किम् १ पततीत्युत्तरत्र श्रुतमपेश्वते । अन्याव परतत्वान् गत्वा पति । तरुपशब्देन शयनवाचिना दारा लक्ष्यन्ते ॥९॥

नाऽग्रुरुतरुपे पततीत्येके ॥ १० ॥

गुरुद्दारभ्यतिरेकेण परतल्पगमनं पातित्यं नास्तीत्येके मन्यन्ते । यद्यपि सामान्येन पतनीयानीत्युक्तम् , प्रायश्चित्ते तु गुरुलघुभावो द्रष्टन्यः॥ १०॥

अधर्माणां तु सनतमाचारः ॥ ११ ॥

तुश्चार्थे । उक्तव्यतिरिक्तानामप्यधर्माणां सत्ततमाचारः पतनहेतुः ॥११॥

अधाऽद्याचिकराणि ॥ १२ ॥

अञुचि पुरुष कुर्वन्तीत्यग्रचिकसणि, तानि वश्यन्ते ॥ १२ ॥

शूद्रगमनमार्थस्त्रीणाम् ॥ १३ ॥

त्रैवर्णिकस्त्रीणां शूदगमनमञ्जुःचिकरम् ॥ १३ ॥

प्रतिषिद्धानां मांसभक्षणम् ॥ १४॥

येषां मांसं प्रतिषिद्धं तेषां मांसस्य भक्षणमशुचिकरम् ॥ १४ ॥ तत्रोदाहरणम्—

शुनो मनुष्यस्य च कुक्कुटसूकराणां ग्राम्वाणां कव्यादसाम् ॥ १५॥

ग्राम्याणा'मिति वचनादारण्यानामप्रतिषेधः । अदनमदः, भावेऽ-सुन्प्रत्ययः । ऋव्वविषयमदनं येषां ते कव्यादसः केवस्रं मांसवृत्तयो गृभ्रादयः॥ १५॥

मनुष्याणां मूत्रपुरीषप्राज्ञनम् ॥ १६ ॥

मुत्रपुरीषप्रहणं ताहशस्य रेतसोऽप्युपलक्षणम् ॥ १६ ॥

शुद्धोच्छिष्टमपपात्रगमनं चाऽऽघीणाम् ॥ १७॥

ग्रह्मीच्छ्छं भुक्तमार्याणां त्रैवर्णिकानामग्रुचिकरम् । अपपात्राः प्रतिलोः मस्त्रियः तासां च गमनम् ॥ १७ ॥

एतान्यपि पतनीयानीत्येके ॥ १८ ॥ यान्येतान्यशुचिकरत्येनाऽनुकान्तानि एतान्यपि पतनीयान्येवेत्येके मन्यन्ते १८

अतोऽन्यानि दोषवन्त्वश्चाचिकराणि भवन्ति ॥१९॥

उक्तव्यातिरिक्तानि दोषवन्ति कर्माणि दुष्प्रतिग्रहहिंसादीनि तान्य-शुन्विकराणि भवन्ति ॥ १९ ॥

दोषं बुध्वा न पूर्वः परेभ्यः पतितस्य समाख्याने स्याद्वर्जयेन्वेनं धर्मेषु ॥ २०॥

पतितस्य देषं परैरविदितं बुध्वा परस्य समाख्याने पूर्वो न स्यात् । परैरविदितं स्वयं विद्वानिप न परेभ्यः पूर्वमाचक्षीत । किं तु स्वयं धर्मकृत्येष्वेनं वर्जयेत्, यथा परे न जानित । अन्यथा दोषवान् स्यात् ॥२०॥

इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तावेकविंशी कण्डिका ॥ २१ ॥

इति चापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ हरदत्तिश्रविरचितायामु-ज्ज्वलायां प्रथमप्रश्ने सप्तमः पटलः ॥७॥

अथाऽष्टमः पटलः ॥

(अध्यात्मपटलः)

अध्यात्मिकान् योगाननुतिष्ठन्न्यायसांहिताननैश्चारिकान् १

श्रीमच्छङ्करभगवत्पादप्रणीतं विवरणम् ॥

अथ 'अध्यात्मिकान् योगान्'—हत्याद्यध्यात्मपटलस्य संक्षेपतो विवरणं प्रमृत्यते । किमिह प्रायश्चित्तप्रकरणं समाम्नानस्य प्रयो जनमिति । उच्यते—कमेक्षयहेनुग्वसामान्यात् । अनिष्टकमेक्षयहेनुग्वसामान्यात् । अनिष्टकमेक्षयहेनुग्वि हि प्रायश्चित्तानि भवन्ति । सर्व च कमे वर्णाश्चमविहितमनिष्टमेव विवेकिनः, देहप्रहणहेनुग्वान् । तत्क्षयकारणं चाऽऽन्मज्ञानम् , प्रवृत्तिहे नुदोपनिवर्तकत्वान् । दोपाणां च निर्धाते आत्मज्ञानवतः पण्डितस्य ध्रमाधमक्षये क्षेमप्राप्तिरिह विविधितेन्यात्मज्ञानार्थमध्यात्म(१)पटलमान्ययेन, कमेक्षयहेनुग्वसामान्यात् ।

ननु वर्णाश्रमविहितानां कर्मणामफलहेतुःवात् तत्क्षयो नेष्ट इति, न, "सर्ववर्णानां स्वधर्मानुष्ठाने परमपरिमितं सुखम्" (२.२.२.) इत्यादिश्रवणात् । अपरिमितवचनात् क्षेममाप्तिरेवेति चेन्न, 'तत्प

रिवृत्तौ कर्मफलश्चेषण' (२.२.३.) इत्यादिश्रवणात् । गौतमश्च—

(२)'वर्णा आश्रमाश्च स्वकमिनिष्ठाः प्रेत्य कम्फलमनुभूय'' इत्यादि ना संसारगमनमेव द्शेयित कम्णां फलम् ! सर्वाश्रमाणां हि दोषिते-घातलक्षणानि समयपदानि विधिनाऽनुतिष्ठन् सार्वगामी भवति, न तु स्वधमानुष्ठानात् । वश्यति च—

'विध्य कविः' (२२.५) "सत्यानृते सुखदुःखे वेदानिमं लोकममुं च परित्यज्याऽत्मानमन्विच्छेद्' (२.२१.१३) इत्यादि । "तेषु सर्वेषु यथोपदेशमञ्ययो वर्तमानः क्षेमं गच्छति''(२.२१.२०)

9. अत्र पटलशब्दो नपुंसकलिङ्गः प्रयुक्तः । 'समूहे पटल न ना' (अमरको ३० ३. २००) इत्यमरकोशात्तु समूहवाचिनः पटलशब्दस्येव क्लांबत्वम् । 'तिलके च परिच्छेदे पटलः' इति शेपकोशात् परिच्छेदवाचकस्य पटलशब्दस्य तु पुल्लिङ्गतैवेत्यवगम्यते । अत एव च धर्वे प्रन्थकाराः 'इति प्रथमः पटलः, इत्येव लिखनित । अतोऽन्नाि पार्लिङ्गतैव मान्य यद्यपि पटलशब्देन तथापि भेदाविवक्षया प्रयोगः कत इति माति॥

ર, મો, ઘ, ૧૧. ૨૬.

इति वचनात् क्षेमशब्दस्य चाऽपवर्गार्थत्वात् सर्वाध्रमकर्मणां जाः
नगहितानमेव फलार्थत्वं, ज्ञानसंयुक्तानि तु क्षेमप्रापकाणि, यथा विषदध्यादीनि मन्त्रशकरादिसंयुक्तानि कार्यान्तरारम्भकाणि, तद्वदिति
चेत्-नः, अनारभ्यत्वात् क्षेमप्राप्तः। यदि हि क्षेमप्राप्तः कार्या स्यात् तत
इदं चिन्त्यम्-कि केवलैः कर्माभिरारभ्याः ज्ञानखिहत्वं श्चानकर्मभ्यां वाः
केवलेन ज्ञानेन कर्मासंयुक्तेन वेति । न त्वारभ्या केनचिद्याः क्षेमप्राप्तः
नित्यत्वात् । अतोऽसिद्दम्-ज्ञानसंयुक्तानि कर्माणि क्षेमप्राप्तिमारभन्ते
इति । ज्ञानसंयुक्तानां ज्ञानसदेव क्षेमप्राप्तिप्रतिवन्धापनयकर्तृत्वमिति
चत्-न, सकार्यकारणानामेव कर्मणां क्षेमप्राप्तिप्रतिवन्धकत्वात् । अविद्यादेषहित्र्नि हि सर्वकर्माणि सहफलैः कार्यभूतैः क्षेमप्राप्तिप्रतिवन्धकाः
नि । तदभावमात्रमेव हि क्षेमप्राप्तिः । न च तदभाव आत्मज्ञानादन्यतः
कुतश्चिद्वपलभ्यते । तथाह्युक्तम्--

"निर्हत्य भृतदाहान् क्षेमं गच्छति पण्डितः" (२२. ११०) इति । पाण्डित्यं चेहात्मज्ञानं, प्रकृतत्वात् । श्रुतेश्च (१) आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न विभेति कुतश्चनेति" इति । अभयं हि क्षेमप्राप्तिः । (२) अभयं च जनक ! प्राप्तोऽसि इति श्रुत्यन्तरात् ।

'तेषु सर्वेषु यथोपदेशमध्यप्रे वर्तमानः क्षेमं गच्छति' (२.२१.२.) इत्याचार्यवचनमन्यार्थम् । कथम् ? यथोपदिष्टेष्वाश्रमधर्मेष्वव्यश्रो निष्काः मस्सन् प्रवर्तमानो ज्ञानऽधिकृतो भवति, न यथेष्टं(३) चेष्टन् कामकामी जायापुत्रविचादिकामापहृतव्यप्रचेताः । झानी च सन् सर्वसन्यासक-मेण क्षेमं गच्छतीत्येषोऽथेः । न हि दोषनिर्घातः कदाचिद्रिप कर्मम्य उपपद्यते । समिथ्याज्ञानानां हि दोषाणां प्रवृत्तो सत्यां प्राबव्यमिहोषः लम्यते । सिङ्कल्पमूलः कामः' इति च स्मृतेः । प्रवृत्तिमान्ये च' दोषतः तुःवद्शेनात् । न चाऽनिर्हृत्य समिथ्याज्ञानान् दोषान् क्षेमं प्राप्नोति कः श्चित् । न च जन्मान्तरसञ्जितानां ग्रुभकर्मणां विहितकर्मभ्यो निवृत्तिः रुपपद्यते, ग्रुद्धिसामान्ये विरोधाभावात् । सत्सु च तेषु तत्फलोपभोग्गाय शरीरग्रहणं, ततो धर्माधर्मप्रवृत्तराग्रहेषो, पुनः शरीरग्रहणं चिति संसारः केन वार्यते ! तस्मान्न कर्मभ्यः क्षेमप्राप्तिस्तत्प्रतिवन्धिनवृत्तिर्वां।

कर्मसहिताज्ञ्चानादविद्यानिवृत्तिरिति चेत् ! यद्यपि ज्ञानकर्मणोः भिंश्वकार्यस्वाद् विरोधः तथापि तैलवर्त्यग्नीनामिव संहत्य कर्मणा

१. तैति, उ. २, ९. २. वृ. इ. ४. २.४.

३. 'चेष्टन्' इति शत्रन्तः प्रयोगस्साधुरिति न प्रतीमः।

आप० घ० १६

श्वानमिवद्यादि संसारकारणं निवर्तयतीति चेश्व। क्रियाकारकफलानुष-मर्देनाऽऽत्मलाभाभावात् ज्ञानस्य कर्मभिः संहतत्वानुपपत्तेः। तेलवर्यः ग्रीनां तु सहभावित्वोपपत्तेरितरेतरोपकार्योपकारकत्वोपपत्तेश्च संहतः त्वं स्वात् । न तु ज्ञानकर्मणोस्तदुभयानुपपत्तेः संहतत्वं कदाचिद्षि सम्भवति। केवलज्ञानपक्षे शास्त्रप्रतिषेधवचनादयुक्तमिति चेश्व। ज्ञानः कार्यानिवर्तकत्वाच्छास्त्रप्रतिषेधवचनस्य।

योऽयं कर्मविधिपरैः केवलज्ञानपक्षस्य सर्वसन्त्यासस्य विप्रतिषेधो विरोधः, स नैव ज्ञानकार्यमीवद्यादे। पक्षयं वारयति (१) भिद्यते हृद्ययप्रनिधः' (२) 'तस्य तावदेव चिरम्' (३) 'मृत्युमुखात् प्रमुच्यते' ह्रेसे वमादिश्चितिस्मृतिशतसिद्धम्, कर्मविधिपरत्वात् प्रवृत्तिशास्त्रस्य । नव (तत्) ज्ञानस्वक्षपं ब्रह्मात्मैकत्वविषयं वारयति, सर्वोपनिषदामप्रामाण्यानध्यस्यप्रसङ्गात्, 'पूः प्राणिनः'(२२. ४.) 'आत्मा वै देवता' हत्यादिस्मृतीनां च । तस्माद्यद्यपि बहुभिः प्रवृत्तिशास्त्रीविप्रतिषद्धं केवलज्ञानशास्त्रमात्मेकत्वविषयम् एपं, तथापि सकार्यस्य ज्ञानस्य वस्य वस्तरस्य केनचिद्धारयितं शवस्यम् ।

जीवतो दुःखानिवतर्कत्वाज्ञानस्याऽनैकान्तिकं क्षेमप्रापकत्वमिति चेत्, न, 'भिद्यते हृदयप्रनिधः' 'ब्रह्मविद्यान्तेति परम्', 'निचाय्य तं मृ-त्युमुखात् प्रमुच्यते' (४)'ब्रह्म चेद ब्रह्मेव भवति' इत्यादिश्चातिस्मृति-न्यायम्यः । बहुभिविप्रतिषिद्धत्वात् सर्वत्यागशास्त्रस्य लोकवत् त्या-ज्यत्वमिति चेन्न, तुस्यप्रमाणत्वात् । मानसान्तानि सर्वाणि कर्मा-ण्युक्त्वा । (५)"तानि वा एतान्यवराणि तणांसि न्यास एवात्यरेचयत्" इति तपःशब्दवाच्यानां कर्मणामवरत्वेन संसराविष्यत्वमुक्त्वा न्यास-शब्दवाच्यस्य ज्ञानस्य केवलस्य 'न्यास एवात्यरेचयत्' (६)'त्यागेनै-के अमृतत्वमानशुः' इत्यमृतत्वफलं दर्शयति शास्त्रम् ।

(७)''तस्यैवं विदुषो यञ्चस्याऽऽत्मा यजमानः'' इत्यादिना च वि-दुषः सर्वक(मैं?मां) भावं दर्शयति;

"द्वौ पन्थानावनुनिष्कान्ततरौ कर्मपथश्चैव पुरस्तात् सन्द्रयासश्च, तयोः सन्न्यास प्वातिरेचयति"

इति च। विप्रतिषेधवचनस्य निन्दापरत्वाद्युक्तमिति चेन्न। अ

৭. मु. उ. २. २. ८. २. छा. उ. ६. १४. २. २. कठो. २. ३. १५,

४. मुण्ड. उ. ३. २. ९. ५. नारा. उ. ७८.

६. नारा. ड. ३. ७, नारा. ड. ८०

विद्वाद्विपयस्य कर्मणः स्तुत्यर्थत्वोपपत्तेः । मन्दवुद्धयो हि लोकेऽदष्टः प्रयोजनाः प्ररोचनेन प्रवर्तयितव्याः कर्मसु । न दृष्टप्रयोजना विद्वांसः । परनिन्दा हि परस्तातिरिति केवलक्षानानिन्दया कर्मस्तुतिपरमाचार्यव-

यन्त "बुद्धे चेत् क्षेमप्रापणम्, इहैव न दुःखमुपलभेत" (२.२१.१६) शानस्य साधनत्वानेकान्तिकवचनं, तद् (१) 'ब्रह्मविदा· इति प्तोति परम्' इत्यादिवाक्येभ्यः प्रत्युक्तम् ; आचार्थान्तरवचनाच्च 'त्यज धर्ममधर्म च' 'न तत्र क्रमते बुद्धिः' 'नैष्कर्म्यमाचरेत्' 'तस्मात् कर्म न कर्वन्ति' इत्यादेः । तस्मात् केवलादेव ज्ञानात् क्षेमप्राप्तिः ॥

अध्यात्मिकान् योगानिति । अध्यातमं भवन्तीत्यध्यात्मिकाः । छ। न्दसं ह्रस्वत्वम् । के ते अध्यात्मिका योगाः ? वक्ष्यमाणा अक्रोधादयः । ते हि चित्तसमाधानहेतुत्वाद् योगाः । बाह्यनिमित्तानिरपेक्षत्वाच्चा-ध्यात्मिकाः । तानध्यात्मिकान् योगान् । न्यायसहितान् उपपत्तिसम-न्वितान्। ते हि क्रोधादिषु दोषनिर्घातं प्रति समर्था उपपद्यन्ते न्यायः तः । अनैश्वारिकान निश्चारयन्ति मनोऽन्तःस्थं बिद्विषयेभ्य इति नैश्चारिकाः कोघादयो दोषाः, तत्त्र्वतिपक्षभूता ह्येते ऽनैश्चारिकाः । अकोधादिषु हि सत्सु चित्तमनिश्चरणस्वरूपं प्रसन्नमात्मावलम्बनं तिष्ठति । अतस्तानज्ञतिष्ठेत सेवेत । अक्रोधादिलक्षणं चित्तसमाधानं कुर्यादित्यर्थः । तथा हि परः स्व आत्माः लभ्यते । क्रोधादिदोषापद्दत-चेतस्तया हि स्वोऽपि पर आत्माऽविज्ञातोऽलब्ध इव सर्वस्य यतः, अतस्त्र छाभाय योगानुष्ठानं कुर्यात् ॥ १ ॥ उन्वला

उक्तानि पतनीयान्यद्युचिकराणि च कर्माणि । तेषां प्रायश्चित्तानि वक्ष्यन्नादित आत्मन्नानं तदुपयोगिनश्च योगानधिकुरुते । तस्यापि सः र्वपापहरत्वेन मुख्यप्रायश्चित्तत्वात् । श्रूयते हि—

(२)भिद्यते हृदयग्रन्थिदिछद्यन्ते सर्वसंशयाः ।

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ॥' इति ।

(३)'तद्यधेषीकात््लमझौ प्रोतं प्रदू**येतैवं हाऽस्य सर्वे पाप्मानः** प्रदूयन्त' इति च । याञ्चवरूमयोऽप्याह—

(४)इज्याचारदमाहिसादानस्वाध्यायकर्मणाम् । अयं तु परमो धर्मो यद्योगेनाऽऽत्मदर्शनम् ॥' इति ।

१. तै. उ. २. १.

२. मुण्डकोप. २. २. ८.

३. छा. उ. ५. २४. ३. ४. था. ~~स्~~मृ. १. ८.

अध्यासनि भवानध्यात्मिकान् । छान्दसो वृद्ध्यभावः । आत्मनो छम्भायितृन् । योगान् चित्तसमाधानहेतृन् वश्यमाणानकोधादीनुपायान् । अनुतिष्ठेत् सेवेत न्यायसंहितान् उपपत्तिसमन्वितान्, उपपद्यन्ते हि ते न्यायतः कोधादीनां देषाणां निर्धाते । अनैश्वारिकान् निश्चारिश्चित्तस्य बहिर्विश्चेषः, तस्मै ये प्रभवन्ति कोधादयो वश्यमाणाः ते नैश्चारिकाः तत्प्रति पक्षभूतान् । अकोधादिषु सत्सु चित्तमनिद्वरण्यीलमात्मालम्बनं निर्वे स्वलं तिष्ठति तस्मात्ताननुतिष्ठेत् । आत्मानं छन्धुमकोधादिलक्षणं चित्तसमाधानं कुर्यादिति ॥ १॥

विवरणम् ।

पुत्रवित्तादिलामो हि परो दृष्टो लोके। किमात्मलामेन ? इत्यत आह— आत्मलाभान्न परं विद्यते ॥ २ ॥

आत्मलाभाद् आत्मनः परस्य स्वरूपप्रतिपत्तेः न परं लाभान्तरं विद्यते। तथा विद्यारित वृहद्गरण्यके(१)'तदेतत् प्रेयः पुत्राद्' इ त्यादिना॥२॥

रज्वला।

किंवुनरात्मा प्रयत्नेन लब्बब्यः ? ओमित्याह-

अत्यल्यास्परमुत्कृष्टं लाभान्तरं नास्ति । तस्मात्तस्य लाभाय यत्न आस्थेय इति । कः पुनरसावात्मा ? प्रत्यगात्मा । नत्वसौ नित्यलः व्यः । न हि स्वयमेव स्वस्याऽलब्धो भवि । सत्यम्, प्रकृतिमेलनात्तः द्वर्मतामुपगतो विनष्टस्वरूप इव भवित । प्रकृत्या हि नित्यसम्बद्धः पुरुषः । तथाविधश्च सम्बन्धो यथा परस्परं विवेको न ज्ञायते । अन्योन्यधर्माञ्चान्योऽन्यत्राऽध्यस्यन्ते । यथा क्षीरोदके सम्पृके न ज्ञायते विवेकः – इयत् क्षीरमियदुदकमिति, अमुिषम्बन्तकाशे क्षीरममुष्मिन्नवकाशः उदकमिति । यथा वा अग्न्ययोगोलकयोरमिसम्बद्धयोर्थे अग्निधर्मा उद्यास्यत्वसास्यर्वादयः ते अयोगोलके ऽध्यस्यन्ते । ये वा अयोगोलकः धर्माः काठिन्यदेध्यादयः ते अयोगोलके ऽध्यस्यन्ते । यवं हि तत्र प्रतिपत्तिः – एकं वस्तु उप्णं दीर्घं भास्वरं कठिनमिति । तद्वदिहापि पुरुषधर्माद्वैतः न्यादयः प्रकृतावध्यस्यन्ते । प्रकृतिधर्माद्व सुखदुः स्रमोहपरिणामादयः पुरुषे । तत्वद्व एकं वस्तु चेतनं सुखादिकलिलं परिणामीति व्यवहारः ।

वस्तुतस्तु तस्मिन् सङ्घाते अवेतनांशः परिणामी । वेतनांशस्तु तमनुधावति । येन येन रूपेण परिणमति तेन तेनाऽभेदाध्यासमापद्यते ।

१. बृह् उ. १. ४. ४.

यथा श्लीरावस्थागतं घृतं श्लीरे दध्यात्मना परिणमति तामध्यवस्थाम-नुप्रविद्यति तद्वदिहापि । तदिदमुच्यते-(१)'तत्सृष्ट्रा तदेवानुप्राविद्य' दिति । सर्गेऽप्यात्मनः कर्तृत्वामिद्मेव-यद्गत भोक्तृतया निमित्तत्वम् । तदेवं स्वभावतः स्वच्छोऽप्यात्मा प्रकृत्या सहाभेदमापन्नः तद्धर्मा भवति। एवं तद्विकारेण महता तद्विकारेणाऽहङ्कारेण, इत्याद्यरारादृद्रष्ट व्यम् । स्थुलोऽहं कृशोऽहं देवोऽहं मनुष्योऽहं तिर्यगहमिति । तस्यैवंगः तस्यापेक्षित्वयस्त्वरूपलाभः नीचैरिव वर्धितस्य राजपुत्रस्य । तद्यथा-शबरादिभिर्बोदयात्त्रभृति स्वसुतैस्सह संवर्धितो राजपुत्रस्तज्जातीय-मात्मानमवगमयनमात्रा स्वरूपे कथित लब्धस्वरूप इव भवति । तथा प्रकृत्या (२)वेश्ययेव स्वरूपान्तरं नीत आत्मा मातृस्थानीयया(३) 'तः त्वमसी' ति श्रुत्या स्वभावं नीयते-यदेवंविधं परिश्रद्धं वस्तु तदेव त्व-मसि, यथा मन्यसे 'मनुष्योऽहं दुःख्यह' मित्यादि न तथेति । यथा य प्वभूतो राजा स त्वमसीति राजपुत्रः।

नतु तस्वमसीति ब्रह्मणा तादात्म्यमुरुपते। को ब्रूते ? नेति । ब्रह्माऽपि नान्यदारमनः। किं पुनरयमारमा एकः ? आहे। स्विन्नाना ? किमनेन तावदेवंविधश्चिदेकरसो नित्यनिर्मलः श्वानेन ? त्वं संसर्गातकः लुपतामिव गतः। तद्वियोगश्च ते मोक्षः । त्विय मुक्ते यद्यन्ये सन्ति ते संसरिष्यन्ति। का ते क्षतिः ? अथ न सन्ति तथापि कस्ते लाम इत्य-लिमयता। महत्येषा कथा। तद्येते इलोका भवन्ति-

नीचानां वसतौ तदीयतनयैः सार्धे चिरं वर्धित स्तज्जातीयमवैति राजतनयः स्वात्मानमध्यञ्जसा। संघाते महदादिभिस्सहवसंस्तद्वत्परः पृरुषः

स्वातमानं सुखदुःखमोहकछिछं मिथ्यैव धिङ्मन्यते ॥१॥ दाता भोगपरः समग्रविभवो यः शासिता दुष्कृतां

राजा स त्वमसीति मातृमुखतः श्रुत्वा यथावत्स तु । राजीभूय(४) जयार्थमेव यतंत तद्वत्पुमान् बोधितः

श्रुत्या तत्त्वमसीत्यपास्य दुरितं ब्रह्मैव सम्पद्यते ॥ २ ॥ इत्येवं बहवोऽपि राजतनयाः प्राप्ता दशामीदशीं

नैवान्योन्यभिदामपस्य सहसा सर्वे भजन्त्येकताम्। किं तु स्वे परमे पदे पृथगमी तिष्ठन्ति भिन्नास्तथा

१, तै. उ, २, ६.

२. वर्यया. इति. ख. पु

३. छा. उ. ६. ९. ३,

४. यथार्थमेव क. पु.

क्षेत्रज्ञा इति तत्त्वमादिवचसः का भेदवादे क्षतिः ॥ ३ ॥ तेष्वेको यदि जातु मातृवचनात् प्राप्तो निजं वैभवं

नान्येन क्षातिरस्य यात्किल परे सत्यन्यथा च स्थिताः । यद्वान्ये न भवेयुरेवमपि को लाभोऽस्य तद्वद्वतिः

पुंसामित्यभिदां भिदां च न वयं निर्वद्धा निश्चिन्महे॥४॥ इति॥

तत्राऽऽत्मलाभीयाञ्च्छ्लोकानुदाहरिष्यामः॥ ३ ॥

विवरणम् ।

सत्यं कोधादयो दोषा आत्मलाभप्रतिबन्धभृता अकोधादिमिर्निः हं(न्य?ण्य)न्तेः, तथापि न मुलाद्वर्तनेन निवृत्तिः कोघादीनाम्, सर्वदेषिः बीजभूतमज्ञानं न निवृत्तमिति तस्य चाऽनिवृत्तौ बीजस्याऽनिवर्तित त्वात् सक्विश्वन्ता अपि कोधादयो दोषाः पुनरुद्धाविष्यन्तीति संसारस्याऽऽत्यन्तिकोरुद्धां न स्यात्। तद्दोषबीजभूतस्याऽज्ञानस्य मतान्, ज्ञानादन्यतो न निवृत्तिरित्यात्मस्वक्षपप्रकाशान्यात्मज्ञानाय मतान् शाखान्तरोपनिषद्धयः, तत्र तस्मिन् आत्मलाभप्रयोजने निमित्ते। आत्मानं करतलन्यस्तमिव ल्लाम्भि ? ममित्र)तुं समर्थान् आत्मलाभीयान् रलोकानुदाहरिष्यामः उद्धृत्याऽऽहरिष्यामः । प्रन्थीकृत्य दर्शियष्याम इत्यर्थः॥ ३॥

उज्बला ।

तदिहाऽपैक्षितमात्मज्ञानमुपाद्दयते । तच्च त्रिविधम्-श्रुतं मननं निदिध्यासनामिति । (२)श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य' इति श्रवणात् । तत्र श्रुतमुपनिषदादिशब्दजन्यं झानम् । मननमुपपत्तिभि निक्षपणम् । एवं श्रुते मते चात्मिन सास्तात्कारहेतुरविक्षिप्तेन चेतसा निरन्तरंभावना(३)निदिध्यासनम्। तत्राऽऽत्मिसिद्धये श्रोतं झानं तावदाह-

तत्रेति वाक्योपन्यासे । भारमलाभीयानारमळा भप्रयोजनान् । अनुप्रवः चनादिषु दर्शनाच्छप्रत्ययः । रलोकान् पादबद्धानौपनिषदान् मन्त्रान् । उदाहरिष्यामः उद्धृत्याहरिष्यामः प्रनिधे निवेशिषण्यामः ॥ ३ ॥

पूः प्राणिनः सर्वे एव गुहाशयस्याऽहत्यमानस्य विकल्मषस्याऽचलं चलनिकेतं येऽनुति

ष्ठान्ति तेऽपृताः ॥ ४ ॥

१. बृ. त. २. ४. ५.

विवरणम् ।

पूः पुरं शरीरम् । प्राणिनः प्राणवन्तः। सर्व एव ब्रह्मादीनि स्तः म्बपर्यन्तानि प्राणिनः । पुरं पुरिमव राज्ञः उपलब्ध्याधिष्ठानम् । कस्य पुरम् ? गुहाशयस्याऽऽत्मनः । यथा स्वकायपुरे राजा साचिवादिपरिवृत उपलभ्यने, एव देहच्चात्मा बुद्धादिकरणसंयुक्त उपलभ्यते । उपलभ् भते च बुद्धादिकरणोपसंहतान् भोगान्। अतोऽविद्यावरणात्मभूता-यां बुद्धिगुहायां शेत इति गुहाशयः । तस्य पुरम् । तस्यां बुद्धाविकः द्यादिदोषमलापनये चिद्धाद्भिस्यक्तैषणैरुपलभ्यते । इदमपरं विशेषणं गुहाशयस्याऽहन्यमानस्य, छेदनभेदनजरारोगादिभिर्हन्यमाने देहे न हुन्यते । (१)'न वधेनाऽस्य हुन्यते' इतिच्छान्दोग्ये । तस्य विकल्मषस्य, कः हमषं पापं तदस्य नास्तीति विकल्मषः। सर्वे द्यविद्यादोषसहितं धर्माः धर्माख्यं कर्म कल्मषं भवति, विकल्मषस्योति विशेषणेन तत् प्रतिषिध्यते तत्कार्यं जरारागाविदः खरूपमहन्यमानस्येति । एवं हेतुफलसम्बन्धरः हितस्याऽसंसारिण उपलब्ध्यधिष्ठानं पुः सर्वे प्राणिनः। अतो न संसा-र्यन्यो ऽस्ति । (२)'एको देवः सर्वभूतेषु 'गृढ' इति इवेताइवतरे। (३)"एष सर्वेषु भूतेषु गुढोऽत्मा न प्रकाशते" इति च काठके । (४)'नान्यदतोऽस्ति द्रष्टां' इत्यादि वाजसनयके आत्मा तत्वमसी'ति च छान्दे। ये । पूर्वार्धेन ब्रह्मणो याथात्म्यमुक्त्वो त्तरार्धेन तद्विज्ञानवतस्तद्विज्ञानफलमाह—यस्य सर्वे प्राणिनः पुर अह न्यमानस्य विकल्मषस्य, तस्य सर्वप्राणिसम्बन्धाद्धीसद्धमाकाशवत् सर्वगतत्वम्, 'आकाशवत् सर्वगतश्च नित्य' इति च श्रुतेः। सर्वगतस्य वाऽचळत्वमर्थसिद्धमेव । तमचळं चलनिकेतं चळायां हि प्राणिगुहायां स्वयं रोते तमचळं चळिनकेतम् । येऽनुतिष्ठन्ति ममात्मेति साक्षात् प्रः तिपद्यन्ते, तेऽमृताः अमरणधर्माणो भवन्ति ॥ ४ ॥

ग्रहेति प्रकृतिनाम ।

'यत्तत्स्मृतं कारणमप्रमेयं ब्रह्म प्रधानं प्रकृतिप्रस्तिः।

आत्मा गुद्दा योनि(६)रनाद्यनन्तः क्षेत्रं तथैवामृतमक्षरं च ॥ इति पुराणे दर्शनात् । तस्यां शेते तया जहाऽऽविभागमापन्नास्तिष्ठतीति गुहाशय आत्मा ।

૧. છા, ૩. ૮ ૧૦. ૪.

३. कठो. १ ३, १२.

५. छा. ६. ८. ९.

२. श्वेता. उ. ६. ११.

४, बृ. उ. ३. ८. ११.

६. अनाद्यनन्त इति. ख. पुस्तके'

(१) अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां वहीं प्रजां जनयन्तीं सक्ष्पाम्। अजो होको जुषमाणीऽनुशेने जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः, इति च मन्त्रान्तरम्। अहन्यमानस्य न ह्यसौ शरीर हन्यमानेऽपि हन्यते (२)तथा चोक्तं भगवता—(३) न हन्यने हन्यमाने शरीर इति। विकल्मषस्य निर्लेणस्य। सर्व एव हि धर्माधर्मादिरन्तः करणस्य धर्मः, आत्मानि त्वध्यस्तः। एवंभूतस्यात्मनः सर्व एव प्राणेनः ब्रह्माद्यास्तिर्यगन्ताः प्राणादिम्वतः संघाताः पूः पुरं उपभोगस्थानम् । यथा राजा पुरमधिवसन् सचिवरानीतान् भोगानुपभुङ्के, तथाऽयं देवादिशरीरमधिवसन् करणेरुप्यापितान् भोगानुपभुङ्के। तमेवंभूतमचलं सर्वगतत्वेन निश्चलम् । चलनिकेतं निकेतं स्वस्थान शरीरं तद्यस्य चलं नं येऽनुऽतिष्ठन्ति उपासते एवंभूतोऽहमिति प्रतिपद्यन्ते, तेऽमृताः मुक्ता भवन्तीति। । ४॥ विवरणम्।

भयं तद्तुष्ठानमिति ? उच्यते—

यदिदमिदिहेदिह लोके विषयमुच्यते । विधृय कविरेतदनुतिष्टद्गुहाशयम् ॥ ५ ॥

यदिदं प्रत्यक्षतोऽवगम्यमानं स्त्र्यन्नपानदिसंभोगळक्षणम् । इदिति किञ्चिद्धें। यत्किञ्चिदिदं प्रत्यक्षम् । इद्दाऽस्मिन् छोंके । विषयम् । इद्दाब्दसामानाधिकरण्यान्नपुसंकळिङ्गप्रयोगो विषयमिति । उभयळि ङ्गो वा विषयशब्दः । द्वितीय इच्छब्द इद्दशब्दश्च । तयोः क्ष्मचिन्नियोः गः । इच्छब्दश्चार्थे । इद्दशब्दाऽमुष्मिन्नर्थे । लोकशब्दः काकाक्षिवदुभ्यत्र सम्बध्यते । इद्द लोके इद्द च लोकेऽमुष्मिश्च यदिदं विषयमुच्यते, स्वर्गादिलोके पार्श्वस्थमध्यस्थो व्यपदिशति इद्द लोके इति च लोके इत तत्सर्व विध्य परित्यज्य । किः कान्तद्शीं, मेधावीत्यर्थः । फलं साधनं च तद्विध्य पर्वणात्रयाद् व्युत्थायेत्यर्थः । अनुतिष्ठद् गुहाशयं य्थोक्लक्षणमात्मतत्त्वम् ॥ ५ ॥

उज्बला ।

विषयसङ्गपरित्यागेनाऽयमुपास्य इत्याह—

यदिद, विषयं, मेतदिति सर्वत्र लिङ्गव्यत्ययश्कान्दसः। एवमितिशब्दे तकारस्य दकारः। इतिशब्दः प्रसिद्धौ। हशब्द आश्चर्ये । इतिशब्देनाः

१. तै. आ. (नारायणोपनिषदि) १ . . १.

२. 'तथा चोक्तं भगबता-न हन्यते हन्यमाने शरीरे ।' इति नास्ति क. पुस्तके.

३. भगवद्गी. २. २०.

वृत्तेन शब्दादिषु विषयेष्वधान्तरप्रकारभेदः प्रतिपाद्यते । विषयापद्दतः वतसो हि वदन्ति—'इति ह तस्या गीतम्, इति ह तस्याः सुखस्पर्धः, इति ह तस्याः कपं निष्ठप्रमिव कनकम्, इति ह तस्याः स्वादिष्ठोऽधरः मणिः, इति ह तस्याः गन्धो ब्राणतर्पणः इति । एवं दिव्यमानुषभेदोऽपि दृष्टव्यः। अत्राऽनन्तरमपर इतिशब्दोऽध्याद्दार्यः। इति ह इति हेति यो ऽयं लोके विषय उच्यते, सामान्यापेक्षमेकवचनम्, एति हृध्यः गुहाशयः मनुतिष्ठेत् । कावेमेधावी ॥ ५॥

विवरणम् ।

तत् क्वाऽनुष्ठातव्यामिति । उच्यते--

आत्मन्नेवाऽहमलब्ध्वैतिखतं सेवस्व नाऽहितम् । अथाऽन्येषु प्रतीच्छामि साधुष्ठानमनपेक्षया । महान्तं तेजसस्कायं सर्वत्र निहितं प्रभुम् ॥ ६ ॥

आत्मन्नेव आत्मन्येव । प्रत्यगारमा हि परमात्मा । सर्वे ह्यत्रानुष्ठेयम् । यदि देहादन्यत्राऽनुष्ठीयेत, सोऽनात्मा कल्पितः स्यात्। तस्माद् देहादिः सङ्घात आत्मन्येव विध्रय बाह्यासङ्गं गुद्दाशयमात्मतस्वमनुष्ठेयम् । किम-न्येष्वननुष्ठेयमिति भगवतो मतम् ? बाढम् , प्रथममेव नान्येष्वनुष्ठेयः मात्मतत्त्वम् । कथं तर्हि ? सर्वप्रयत्नेनाऽपि स्वदेहादिसङ्घाते यथोक्तमाः त्मतत्त्वं न लभेत, अथाऽहमन्येष्वादित्यादिषु प्रतीच्छामि आभिवाञ्छामि । साधुष्ठानं साधोः परमात्मनः उपलब्धिस्थानं, यत्र गुहाशयं तस्वमनुष्ठेयम् । अनपेक्षयाऽन्यत् पुत्रावित्तलोकादिसुखं छित्वा निःसपृ-हतया । न ह्यात्मानुष्ठानं बाह्यार्थाकाङ्क्षा च सह सम्भवतः । कस्मात् पुनरनेकान्यन्यानि हितप्रकाराण्यनपश्याऽत्मानुष्ठानमेव यत्नत आः स्थीयत इत्यत आहाऽऽचार्यः —यथान्यान्यहितानि हितबुध्या परिगृही-नानि, न तथवमात्मसेवनम् । किं तर्हि ? (ए)तद्धितमेव । तस्मात् सेवस्वेति । किंविशिष्टश्चाऽऽत्मा सेवितव्य इत्याह—महान्तम् अमितान्तम् अनन्त (र)त्वादबाह्यत्वाच्य महानात्माः तं महान्तम् । गुणैर्वीपाधिसः हच।रिभिर्मह।न्तं, बृंहणमिति यद्वत् । तेजसस्कायं तेजःशरीरिमस्यर्थः। चैतन्यात्मज्योतिःस्वरूपमः तिद्धं तेजसां तेजः । (१) येन सूर्यस्तपति तेजसेद्धः'(२) 'तस्य भासा सर्वमिदं विभाति' इति श्रुतेः । सर्वत्र सर्व-देहेषु ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तेषु । निहितं स्थितम् , उपलब्धिरूपेणाभिव्यक्त-

१. तै. बा. १३, ९. ७. २. मुण्ड. २. २. १०.

मिस्यर्थः । न हि ब्रह्मणोऽभिद्यक्तिनिमित्तत्वव्यतिरेकेण कस्यचिदा धारत्वसम्भवः । निराधारं हि ब्रह्म, सर्वगतत्वोपपत्तः । प्रभुं प्रभवति सर्वानीश्वरान् प्रति, अविन्त्यशक्तित्वात् । एवमाद्यनन्तगुणविशिष्टः मात्मानं सेवस्वेति ॥ ६ ॥

उज्बला ।

विषयत्यागे हेतुमाह—

शिष्यं प्रत्याचार्यस्य वचनमेतत्। द्वौ चात्र हेत् विषयाणां त्यागे-पराधीनत्वमहितत्वं च । महान्तं गुणतः । तेजसस्कायं तेजसद्दारीरं तेजोराशि
स्वयंप्रकाशम् । (१) आत्मज्योतिः सम्राडिति होवाचे ति बृहदारण्यकम्।
सर्वत्र निहित सर्वगतम् । प्रमु स्वतन्त्रम् । प्रवंभृतं गुहाशयं प्रतावन्तं
कालं अहमात्मन् , सप्तम्येकवचनस्य छक्, आत्मिनि । अस्मिन् मदीये सङ्वाते अन्यानपेक्षयेव लब्धुं योग्यमलञ्चा अधाऽन्येषु इन्द्रियादिषु तं तं वि
षयं प्रतीच्छामि लङ्थं लट्, प्रत्येच्छम् । इदानीं तु तं लब्धा न तथाविधोऽस्मि । त्वमप्येतदेव हितं साधुष्ठानं साधुमार्गं सेवस्व नाहितं विषयानुधावनिमिति ॥ ६॥

सर्वभृतेषु यो नित्यो विपश्चिदमृतो धुवः। अनङ्गोऽशब्दोऽशरीरोऽस्पर्शश्च सहाञ्च्छाचिः। स सर्व परमा काष्टा स वैषुवतं स वै वैभाजनं पुरम्॥॥॥ विवरणम्।

विशिष्टमात्मानं सेवस्वेति क्रियापदमनुवर्तते । किं च सर्वभूतेषु ब्रह्मादिष्वित्रियेषु यो नित्योऽविनाशी । विपश्चिन्मेथावी, सर्वश्च स्त्यर्थः । अस्तोऽत एव । यो ह्यनित्योऽसर्वश्चः स मत्यों दृष्टः; अयं तु तिद्विपरी तत्वादमृतः । ध्रुवः अविचलः । निष्कम्पस्वभाव इत्यर्थः । अनङ्गः स्थूर् लश्चरीररहित इत्यर्थः । स्थूले हि शरीरे शिरआद्यङ्गानि सम्भवन्ति । अश्चर्यः ति लङ्कश्चरीरवर्जित इत्येतत् । अश्चरः नाऽस्य शब्दगुणः सम्भवति । शब्दविद्धि सन् अन्यथा शब्दात्मकः शब्दात्मकमेव विजानीयात् । न चैतदस्ति । अतोऽशब्दः । तथा अस्पर्शः आकाशवायुभूतः द्वयगुणप्रतिषेधेन शब्दादया गन्धावसानाः सर्वभूतगुणाः प्रतिषिद्धा विदित्याः । तत इदं सिद्धमाकाशादिष स्थात्वम् । शब्दादिगुण-वाहुव्याद्वाय्वादेषु स्थोत्यतारतम्यमुपलभ्यते । शब्दादिगुणाभावाः क्रिरतिशयस्थमत्वं सर्वगतत्वादि चाऽप्रतिवन्धेन धर्मजातं तर्केणाऽपि

१. वृह. उ ४. ३. ६. अत्र पाठभेदो हर्यते.

शक्यं स्थापियतुम । महान, अत एव श्रिविनिरञ्जनः । अथवा श्रुविः पावन इत्यर्थः । श्रुवि हि वस्तु पावनं दृष्टम् , यथा लोके वाय्वग्न्यादि । किञ्च य आत्मा प्रकृतः, स सर्वम् । (१) दृदं सर्वे यद्यमात्मे ति हि वाजस्त्रे । न ह्यात्मव्यतिरेकेण किञ्चिन्निरूपमाणमुपपद्यते । अत एव परमा प्रकृष्टा । काष्टा अवसानम् । (२) सा काष्टा सा परा गति। रिते काठके । संसारगतीनां अवसानं निष्ठा समाप्तिरित्यर्थः । स वैषुवतं मध्यं सर्वस्य, सर्वान्तरश्चतेः । विषुवत्सु वा(३) दिवाकीत्येषु मन्त्रेषु नित्यं प्रकाद्यं भवतीति वैषुवतः । स परमातमा ।

ननु 'स सर्वे परमा काष्टा स वैषुवत'मित्युक्तम् । कस्मात् पुनस्तदात्मतस्वं विभक्तमुपलभ्यत इति । उच्यते—स परमात्मा वैभाजनं, विभाक्तर्विभजनं विवेकः आत्मनो यस्मिन् देहे कियते, तत् । विभाजनमेव वैभाजनम् । आत्मनो विवेकोपलब्ध्य-धिष्ठानं हि शरीरम् । तच्चाऽनेकधा विभक्तम् । तदुपाध्यनुवर्ति-त्वाद् वैभाजनम् सर्वथा शुद्धमेव सर्वेनोपलभ्यते । किं तर्हि ? विभक्तो विपरीतश्चोपलभ्यते ॥ ७॥

उज्वला ।

पुनरप्यसौ कीदश इत्याह—

सर्वमूतेषु मनुष्यादिषु सङ्घातेषु यो नित्यः विनश्यत्स्विप न विनद्यति विपिश्वित् मधावी चित्स्वरूपः। अमृतः नित्यत्वादेवाऽमरणधर्मा। अतः धृवः एकरूपः, विकाररिहतः। न प्रधानविद्वकारिणस्सतो धर्मिरूपेणाऽस्य नित्यत्विमित्यर्थः। अनङ्गः करचरणाद्यङ्गरिहतः। अशब्दोऽस्पर्श द्वति भूत-गुणानामुपळक्षणम्। शब्दादिगुणरिहतः अशरीरः सूक्ष्मशरीरेणाऽपि वर्जितः। महाब्च्छ्विः महत्त्वं शौचस्य विशेषणम् । परमार्थतोऽत्यन्तशुद्धः। स सर्व प्रकृत्यभेदद्वारेण । स एव परमा काष्ठा, ततः परं गन्तव्याभावात्। स वैष्ठवत विषुवान्नाम गवामयनस्य मध्ये भवमहः। ''एकविंशमेतदह-रूपयन्ति विषुवन्तं मध्ये सम्बत्सरस्ये'ति दर्शनात् । विषुवानेव वैः

^{9.} बृह. उ. ४. ५. ৬ २. काठ. १. ३. ११.

३. गवामयनाह्यस्सवत्सरसाध्यस्सत्रविशेषः । स एकषण्याधिकशतत्रयदिवस (३६१) साध्यः । तत्राशित्युत्तरशत (१८०) दिनानि पूर्व पक्षः । तावन्त्येव दिनान् न्युत्तरं पक्षः । सध्यमं यदहरेकाशीत्युत्तरशततम् (१८१) पं स विष्ठवान् । तत्र दिवान् केत्यिं साम ब्रह्मसाम भवति । तेन च साम्ना परमात्मा गीयते । अतो विष्ठवद्वत् मध्यस्थानस्वात् तत्र्रितिपाद्यत्वाद्वा ब्रह्म वैष्ठवतिमिति भावः ।

षुवतम् । तद्यथा सम्वत्सरस्य मध्ये भवति प्वमङ्गानामेषः मध्ये। (१) भाष्यं ह्येषामङ्गानामात्मे 'ति बह्दचब्राह्मणम् । स पव च वैभाजनं पुरं विविधैर्मा गैंभंजनीयं विभजनम् । तदेव वैभाजनं प्रज्ञादिर जुश तिकादिश्च। यथा समृद्धं पुरं सर्वेरिधिमिः प्राप्यमेवमयमपीति ॥ ७॥ तं यो उनुतिष्ठेत्सवेत्र प्राध्वं चा उस्य सदा ऽऽचरेत्। दुद्शे निपुणं युक्तो यः पश्येत्स मोदेत विष्टपे ॥ ८॥ विवरणम्।

अतस्तदुपाध्यनुवर्तिस्वभावदर्शनमिवधाख्यं हित्वा विद्यया शाः स्त्रजनितदर्शनेन त यथोक्तलक्षणमात्मानमनुतिष्ठेत् । । सर्वत्र सर्विस्मन् काले । किश्च न केवलमनुष्ठानमात्रमस्य । प्राष्टं बन्धनम् आत्मेकत्वरसः प्रश्नतां स्थिरां बाह्यैषणाव्यावृत्तकपां सर्वसन्त्यासलक्षणाम् । तिद्धि बन्धनं विदुषो ब्रह्मणि । पवं हि बद्धो ब्रह्मणि संसाराभिमुखो नाऽऽवर्वते । तस्माद् बन्धनं चाऽस्य सदाऽऽवरेत् । तद्मुष्ठानवन्धने सदाचरतः कि स्यादिति ? उच्यते—दुर्देशे दुःखेन होषणात्यागादिना स दश्यत इति दुर्दशम् । निर्पण यस्माद्धि दुर्दशे तस्मान्निपुणम् । अत्यन्तकौशलेन समाहितचेतसा युक्तो यः पश्येत् साक्षादुपलभेत—अहमात्मेति, समोदेत । पवं दृष्टा हर्षमानन्दलक्षणं प्राप्नुयात् । विष्टेषे विगतसन्तापः लक्षणेऽस्मिन् ब्रह्मणीत्यर्थः॥ ८॥ उज्वला ।

तमेवंभूतमात्मानं योऽन्तिष्ठेद्वपासीत यश्चाऽस्य सर्वत्र सर्वास्ववस्थासु सदा प्राध्वमानुकू व्यमावरेत् । आनुकू व्यं प्रातेषिद्धवर्जनं नित्यनौमिति ककमानुष्ठानं च । यश्च दुर्दशं निपुणं(२) सूक्ष्मतः युक्तः समाहितो भूत्वा पर्येत् साक्षात्कुर्यात् । सः विष्टवे विगततापे स्वे महिम्नि स्थितो मोदेत सर्वदुःखवर्जितो भवति । संसारद्शायां वा तिरोहितं निरातिशयं स्वमानन्दमनुभवतीति ॥ ८॥

॥ इत्यापस्तम्बद्भत्रवृत्तावुज्वलायां द्वाविशी काण्डिका ॥ २२ ॥

आत्मन् पद्यन् सर्वभूतानि न मुद्योचिन्तयन्कविः। आत्मानं चैव सर्वत्र यः पद्यत्स वै ब्रह्मा नाकपृष्ठे विराजति॥९॥१॥

१. ऐ. ब्रा. ६. प. ८. ख. २. सूक्ष्ममेतं इति क. ख. पु.

विवरणम् ।

किञ्च आतमन् पश्यम् आतमि पश्यन् उपलभमानः । सर्वभूतानि सर्वाणि (भूतानि)। सर्वेषां भूनानामातमस्वरूपतामेव पश्यित्रत्यर्थः । सवत्राऽऽत्मानं च परम् । न मुद्येत् मोहं न गच्छेत् । न ह्यात्मैकत्वद्शिनो मोहावतारः; (१) तत्र को मोह' इति च मन्त्रलिङ्गात्। कीद्रिविशिष्टमात्मदर्शनं मोहनिवर्द्दणमित्याह—चिन्तयम् उपसंहतकरणः किः मेधान्वी सन् ध्यायमानः । न शब्दजनितदर्शनमात्रेण मोहापगमः । सर्वभूते- ध्वप्रविष्टमेकं संव्यवहारकाले यो हि युक्तः पश्येत्, स वै ब्रह्मा ब्राह्मणः । नाकपृष्ठे सुकरागौ(?) ब्रह्मणि। विराजति विविधं द्रिपते ॥९॥

सर्वाणि मूतानि आत्मन् आत्मिनि शेषत्वेन स्थितानि पश्यन् उपानिषदादि-भिर्जानन् । पश्चाचिन्तयन् युक्तिभिर्निक्षपयन्, यो न मुद्येत मध्य मोहं न गच्छेत् । कविर्भेधावी । पश्चाच सर्वत्रैव शेषत्वेन स्थितमात्मनं पश्येत् साक्षा-त्कुर्यात् । स वै ब्रह्मा ब्राह्मणः नाकपृष्ठे तत्सदशे स्वे महिन्नि स्थितो विरा-जित स्वयं प्रकाशते ॥ १ ॥

निपुणोऽणीयान् विसोणीया यस्सर्वमावृत्य तिष्ठति । वर्षीयांश्च पृथिव्या ध्रुवः सर्वमारभ्य तिष्ठति । स इन्द्रियैर्जगतोऽस्य ज्ञानाद्द्रयोऽ नन्यस्य ज्ञेयात्परमेष्ठी विभाजः । तस्मात्कायाः प्रभवन्ति सर्वे समूलं शाश्वातिकः स नित्यः॥

किञ्च निपुणः सर्ववित् अणीयान् अणुतरो विसोर्णायाः विसततन्तेरिपि। कोऽसी १ यः प्रकृत आतमा सर्व समस्तं जगदाहस्य संव्याप्य तिष्ठति। किञ्च वर्षीयान् बुद्धतरः स्थूळतरश्च पृथिवयाः। सर्वाः
तमको हि सः। धुनः नित्यः सर्व कृत्स्नमारम्य संस्तम्मनं कृत्वा। तिष्ठति
वर्तते।(२)'येन द्यौष्ट्या पृथवी च हढा' इति मन्त्रळिङ्गात्। स सर्वेश्वरः
सर्वञ्चः पको विश्वेय इत्यर्थः। स परमात्मा इन्द्रियेर्जन्यते यज्ञानं जगतोऽस्य, तस्मात् ज्ञानादन्यो विळक्षणः, ल्रीकिकञ्चानादन्य इति विशेः
पणाज्ञ्चानात्मक इत्यतेत् सिद्धम्। 'सत्यं ज्ञानमनन्तमि'ति च श्चतः।
अस्य जगत इन्द्रियजनयञ्चानादन्य इत्युक्तम्। अतश्च तद्धातिरिक्तं ज-

१. इशा. उ. ७. २. ऋ ८. ७. ३.

गदिति प्राप्तम् । अतस्तन्मा भूदित्याह्-अनन्यस्य अपृथग्भूतस्य जः गतः, ज्ञेशत् ज्ञातव्यात् परमार्थस्वरूपाद्वयात् परमेश्वराद् धटादेरिव मुदः । स च परमेष्ठी परमे प्रकृष्टे म्वे महिन्नि हृदाकाशेऽवस्थातं शीलमस्येति परमेष्ठी । स्वयमेव विभाजः विभक्तो देवपितृमनुष्यादि ना ज्ञातृज्ञेयज्ञानभेदेन च, यस्मात् स एव ज्ञेय आत्मा स्वतो विभजति जगदनेकथा । तस्मादेवाऽऽत्मनः कायाः शारीराण्याकाशादिक्रमेण प्रभवन्ति सर्वे ब्रह्मादिलक्षणाः। अतो मूलं स जगतः।(१)"यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते" इति श्रुतः । अत एव स शाश्वातिकः। यो हि पृथिव्यादिविकारः, सोऽवादिक्रमेण विनर्येत् , परं मुलकारणमापद्यते, सोऽशास्वतिकोऽ नित्यः । अयं चाऽऽत्मा परं मूलम् । न तस्याऽव्यन्यनमुखमस्ति, यतो जाः तो विनर्षेत्, मूलमापद्यते, ततस्तद्विलक्षणत्वाच्छार्वतिकः शश्वदेः करूपः । अतो नित्यः एकत्वमहत्वमृत्रत्वेभ्यश्च ॥ १० ॥

उज्बला ।

निपुणो मेघावी चिनस्वरूपः । विसोर्णायाः विसतन्तोरप्यणीयान् सुक्ष्मः । यः सर्वमान्नस्य ब्याप्य तिष्ठति । यश्च पृथिब्या अपि वर्षीयान् प्रवृद्धतरः सर्वगः तत्वादेव सर्वमारम्य विष्टभ्य शेषित्वेनाऽधिष्ठाय तिष्ठति । ध्रुवः एकरूपः। अस्य जगतो यदिन्द्रियेर्ज्ञानं इन्द्रियजन्यं ज्ञानं तस्मात् । कीहशात् ? अनन्यस्य ज्ञेयात् , पञ्चम्यर्थे षष्ठी, ज्ञेयात् नीलपीताद्याकारादनन्यभूतं नीलपीताद्याकारं, तस्माद्विषञ्चानादन्य इत्यर्थः । श्रूयते च (२)'तस्मा-द्वा एतस्माद्विश्वानमयात् । अन्योऽन्तर आत्माऽऽनन्दमय' इति ।

(३) श्वानस्वद्भपमत्यन्तनिर्मलं परमार्थतः ।

तमेवार्थस्वरूपेण म्रान्तिदर्शनतिस्थितम् ॥ दति पुराणम् । स्वभाः वतः स्वच्छस्य चिद्रपस्यऽऽत्मनो नीलपीताद्याकारकालुष्यं तद्रूपाया बुद्धरनुरागकृतं भ्रान्तमित्यर्थः। वैषियकज्ञानादन्य इति विशेषणेन ज्ञाना रमक इत्यपि सिद्धम्। (४) 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे'ति च श्रुतिः। एवंभूतः स्याऽऽत्मा परमेष्ठी परमे स्वक्तपे तिष्ठतीति । विभाज इत्यस्य परेण सम्ब-न्धः । विभजत्यात्मानं देवमनुष्यादिक्रपेण नानाशरीरानुप्रवेशेनेति वि-भाक् । तस्माद्विभाजो निमित्तभूतात् सर्वे काया देवमनुष्यशरीराणि प्रभवन्ति उत्पद्मन्ते । स मूर्ल प्रपञ्चसृष्टेभांकतृतया मूळकारणम् । स नित्यः अवि नाशी। शाश्वतिक एकद्भपः अविकारः॥२॥

૧. તૈ. હ. રૂ. ૧.

ર. તૈ. ઇ. ર. ५.

રૂ. વિષ્ણુ પુ. ૧. ૧. ૬. ૪. તૈ. સ. ૨. ૧

विवरणम् ।

पवं यथोक्तमात्मानं विदितवत आध्यात्मिका योगा न्यायसहिता अप्रतिबन्धेन भविष्यन्ति । मिथ्याप्रत्ययपूर्वका हि दोषाः । दोषांनिमि-सश्च धर्माधर्मजनितः संसारः दोषनिवृत्तावत्यन्तं विनिवर्तते इत्येतमः र्थं दर्शयिष्यन्नाह---

दोषाणां तु निर्घातो योगमूल इह जीविते । निर्ह्धत्य भूतदाहीयान् क्षेमं गच्छति पण्डितः ॥ ११ ॥ ३॥

दोषाणां तु क्रोधादीनां निर्धातः विनाशः। योगा अक्रोधादयः, तः नमूलः तिक्रिमित्तिमित्येतत्। अक्रोधादिषु हि सत्सु प्रतिद्वन्द्विना दोषा दुर्बल्याश्चिह्न्यन्ते। इह जिवन इति दोषप्रभवकमीनीमत्त्वार्ज्जीविन्तस्य देहधारणावसानो दोष्ट्यापार इत्येतद् दर्शयति। तत्प्रतिपक्षेष्व-क्रोधादिषु कथं नु नाम मुमुक्षवः प्रयत्नातिशयं कुर्युरिति योगदेषयोः रितरेतरिवरोधित्वे सति स्थितिगतिवद् योगभ्यो दोषाणामेव निर्धातः, न तु विपर्यय इत्येतत्। कथामिति चत् १ उच्यते—सम्यग्दर्शनस्विवन्त्वाद् बल्वन्तो योगाः। मिथ्याप्रत्ययस्विवत्वात् दुर्वल्यान्निह्नंयन्ते। निह्न्तित्येतद्युक्तम् । बुद्धिबलवद्भयस्तद्धीनानां लोके निर्धाते दृष्टः। 'अक्रोधनः' (१. १. २३) 'क्रोधादीश्च--' (१. ११. २५) इति लिः क्वान्। निर्हत्य अपहृत्य। भृतदाहान् दोषषु(नः) ह्यद्भूतेषु भृतानि द्धान्त इव अग्निना परितप्यन्ते। अतो भृतदाहा दोषा उच्यन्ते। तान् निर्हत्य। क्षेमं निर्भयं मोक्षं गच्छित।

"आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न बिभेति कुतश्चन" अभयं वै जनक प्राप्ता ऽसिं 'न भवति विदुषां ततो भयम्' इत्यादिश्रतिस्मृतिभ्यः । न दोषप्रशाममात्रेणाऽब्रह्मविदः क्षेमप्राप्तिरित्याह-पण्डित इति । ब्रह्मविदि ह्यत्र पण्डितशब्दः प्रयुक्तो, न शास्त्रविदि । (१) "तस्माद् ब्राह्मणः पार्ण्डित्यं निर्विद्यः इति श्रेतः। इहाऽऽत्मविद्याधिकारात् ।

यदि तर्हि दौषिनिर्हरणं पण्डितोऽप्यपक्षेत, तं प्रति न हि ब्रह्मिकः चा क्षेमप्राप्तिनिमित्तम् । यदि ब्रह्मिवचैव क्षेमप्राप्तिनिमित्तं, ब्रह्मविद्याः नन्तरमेव न दुःखमुपलभेत । नेष दोषः । उक्तो हात्र परिहारः--सम्यग् शानबलावष्टम्माद् बलिनो योगा दुर्वलान् दोषान् मिध्याप्रत्ययभवान् निर्हन्तुमलिमिति । तस्माद् ब्रह्मविद्ययैव क्षेमप्राप्तिः । अन्यया दोषिनिर्हर्रे रणकमक्षययोरसम्भवात् ।

৭. ৰু. ত. ३. ५. ৭.

विद्यया चेद् दोषानिर्हरणकर्मक्षयाववद्यं भवतः, तत इदमयलकाः र्यत्वाद् दोषनिर्हरणस्य नित्यानुवाद रूपभनर्थकम्, निर्हत्येति, न, प्रवृत्तकर्माक्षित्रत्वाद् दोषाणाम् । द्विविधानि ह्यनेकजम्मान्तरकृतानि कर्माणि-फलदानाय प्रवृत्तान्यप्रवृत्तानि च । यत्तु प्रवृत्तं कर्म, तेनाक्षि प्ता दोषाः कर्त्तुः सुखदुःखादिफलदानाय, दोषाभावे फलारम्भकत्वाः नुपपत्तेः। न हि रागद्वेषादिशून्ये सखदुःखं प्रवृत्तिलब्धः कदाचित् कस्यचिदिह दृश्यते । तस्मात् फलदानाय प्रवृत्तेन कर्मणाऽऽश्निप्ता दोषाः प्रसङ्गेन प्राप्तबळा यत्नतो निर्हर्तव्याः। प्रवृत्याधिक्यहेतुत्वप्रसङ्गात्। अत एवेदसुक्तम्-दोषाणां तु निर्घातो योगमूले इह जीवित इति । मध्यमोत्तमापक्षत्वाच्च । ब्रह्मविदामपि न सर्वेषां समा बह्मप्रातिपात्तः, विवेकातिशयदर्शनात कस्याचित् । 'एष ब्रह्मविदां वरिष्ठ' इति च श्रतः सम्यग्दर्शनसम्पन्न' शति च स्मृतेः। मन्द्रमध्यमब्रह्मविद्पेक्षया त्यांगः वैराग्येन्द्रियज्ञयाविधेरर्थवस्वम् . उत्तग्रब्रह्मविदां त्वर्थप्राप्तमेतत् सर्वामिः त्यनुवादमात्रम् । (१)'रसोऽप्यस्य परं हृष्टा निवर्तते, इति वचनात्,गुणा तीतलक्षणवचनेभ्यश्च । प्रवृत्तकर्माक्षिप्तदेषात् तज्जानितचेष्टाभ्यश्च भः वित विदुषोऽपि देहान्तरोत्पत्तिगित चेद्—मुकेषुवत् प्रवृत्तकर्माक्षिप्तः त्वाद् विद्वदेषिचेष्टानां प्रवृत्तकमीविभागेनवोपक्षीणशक्तित्वात् प्रयोजनाः न्ताराभावाच्च न जन्मान्तरारम्भकत्वमुपपद्यते । यद्यप्रवृत्तं कर्म, तत स्त्यवावस्थमेव ब्रह्मविद्याहुतादानदग्धबीजद्यक्तित्वान्नालं जनमान्तरारः म्भाय, 'क्षीयन्ते चाऽस्य कर्माणि'(२) 'ज्ञानाग्नः सर्वकर्माणि'इत्यादिश्च-तिस्मृतिभ्यः । अतः सिद्धा पण्डितस्य दोषनिर्हरणात् क्षमप्राप्तिः ॥ ११ ॥

उज्बला ।

दोषाणा वश्यमाणानां क्रोधादीनां निर्घातः निर्मुलनम् । इह जाविते योगमूलः योगा वश्यमाणा अक्रोधाद्यः तन्मूलकः । अतश्च तान् भृतदाः हीयान् भूतानि दहतः क्रोधादीन्दोषान् निर्हत्य क्षेमं गच्छति आत्मत्राणद्वारेण । पण्डितो(३)लब्धञ्चानः आत्मसाक्षास्कारी । क्षेम अभयं मोक्षम्(४)अभय वै जनक प्राप्तोऽसी'ति बृहदारण्यकम्ः ॥ समाप्ताः इल्लोकाः॥ ३ ॥

अथ भृतदाहीयान्दोषानुदाहरिष्यामः ॥ १२ ॥ ४ ॥ भृतानां दाहो भृतदाहः तस्मै हिताः भृतदाहीयाः तस्मै हितमिति छः।

^{9.} श्रीभ० गीता० २. ५९.

२. श्रीभगव. ४. ३७.

३. लब्प्रज्ञानः आत्मसाक्षात्कारी इति क. ख. पु.

४ वृ. उ. ६. २. ४.

क्रोधो हर्षो रोषो लोभो मोहो दम्भो द्रोहो मृषोद्यमत्याद्यापरीवादावसूया काममन्यू अना-त्म्यमयोगस्तेषां योगमूलो निर्घातः॥ १३॥ ५॥

विवरणम् ।

तत्र कोधस्ताङनाक्रोशनादिहेतुरन्तःकरणविश्लोभे गात्रस्वेदकप्रवादिलिक्षः । हर्षस्तद्विपरीतोऽभीष्टलाभजनितो बाष्परोमाञ्चनादिलिक्षः । रोषे।ऽनिष्ठविषयो मानसो विक्रियाविशेषः । लोभः परद्रव्येष्सा,
स्वद्रव्याविनियोगस्तीर्थे । मोहः कार्याकार्याविवेकिता । दम्भ आत्मनो
धार्मिकत्वप्रकाशनम् । होहः परानिष्ठचिकीर्षा । मृषे।यमनृतवचनम् ।
अत्याशपरीवादै। अत्याशोऽतिमात्रमशनम् । परीवादोऽसमक्षं परदोः
षाभिधानम् । अस्या परगुणेष्वक्षमा । काममन्यू कामः स्रोद्यातिकराभिलाषः । मन्युस्ताद्विधातस्तरसु द्वेषः । अनात्म्यम् अनात्मवत्ता । एष
कोधादिरयोगः, असमाधानलक्षणो ह्येष चेतसो विश्लेपप्रकारः । तेषां
योगमूले निर्वातः ॥ १२ ॥ १३ ॥

उन्वला ।

(१)ताडनाक्रोशादिहेतुकोऽन्तःकरणविक्षोभः स्वेदकम्पादिलिङ्गः क्रोधः। हर्षः इष्टलामाञ्चेतस उद्रेको रोमाञ्चादिलिङ्गः। रोषः क्रोधस्यैव कियानिप भेदो मित्रादिषु प्रतिक्रुलेषु मनसो वैलोम्यमात्रकार्यकरः। लोभो द्रव्यसङ्गः, यो धम्ब्ययमि रुणद्धि। मोहः कार्याकार्ययोरिविवेकः। स च प्रायेण क्रोधादिजन्योऽपि पृथगुपादिश्यते कदाचित्तदभावेऽपि सम्भवतीति। दम्भो धार्मिकत्व(२)प्रकाशनेन लोकवञ्चनम् । होहेऽपकारः। मृषोयमनुतवादः । अत्याशोऽत्यशनम् । परीवादः परदोषाभिधानम् । अस्य परगुणे(३) व्यक्षमा । कामः स्त्रीसंसर्गः। मन्युः गुढो द्वेषः। अनात्म्यं अजितिन्द्रियत्वं जिह्वाचापलादि । अयोगो विक्षिप्तचित्तता । पते मृतदाहीया दोषाः। तेषां योगमूलो निर्धातः॥ ५॥

के पुनस्ते योगा इति, उच्यते-~

अक्रोधोऽहर्षोऽरोषोऽलोभोऽमोहोऽदम्भोऽद्रोहः स-त्यवचनमनत्याशोऽपैशुनमनसूया संविभागस्त्याग आ-जीवं मार्देवं शमो दमः सर्वभृतैरिवरोधो योग आर्थ-

१. आकोशादि इति ख. पु. २. प्रदर्शनेन इति क. पु. ३. अक्षमता इति क. पु. १८ आप० ध०

मान्द्रांसं तुष्टिरिति सर्वाश्रमाणां समयपदानि तान्य-नुतिष्ठन विधिना (१)सार्वगामी भवति ॥ १४ ॥ ६ ॥

अकोधोऽहर्षः इत्येवमाद्या अयोगविपरीताः । अतस्ते समाधिलक्षण-त्वाद योगाः । सविभागः आत्मनो यात्रासाधनस्याऽर्थिभ्यः संविभजनम्। त्यागः दृष्टादृष्टेष्टभोगानां शक्तितः परित्यजम्, तत्साधनानां च। भाजवम् ऋजुता, अदुष्टाकळनपूर्विका वाङ्मनःकायानां प्रवृतिः। माईव मृदुत्वम् । शमे। Sन्तःकरणोपशमः । दमो बाह्यकरणापेशमः । इदमन्यद् योगलक्षणं संक्षेपत उच्यते-सर्वभूतिवरोधो योगः, विरोधे हि भूतानां पीडा, तद्भावेऽपीडा । स पव सर्वभूतापीडालक्षणो योगः। आर्थम् आर्थाणां भावः अक्षुद्रता । आर्रुशंसम् आन्र्रास्यम् , अक्रीर्थम् । तुष्टिः लब्बब्यस्याऽलाभेऽपि चेतसः प्रसन्नतय।ऽवस्थानं लाभ इव । सर्वः भुताविरोलक्षणांहिसा परिवाजकस्यैव सम्भवतीत्यार्यादीनां णामन्येषां चाऽविरुद्धानां सर्वाश्रमान् प्रति प्राप्तिरितीतिशब्दसाम थ्यांद् , इतिशब्दस्य च प्रकारवचनत्वादार्यादीनीत्थंप्रकाराणि सर्वोश्र-मान प्रति गमयति सर्वाश्रमाणां समयपदानीति । समयस्थानानीत्ये तत्। अवद्यानुष्ठेयानीत्यर्थः । तान्येतानि यथोक्तान्यनुतिष्ठन् विधिना सर्वगामी सर्वगमनशीलः, बानाभिव्यक्तिक्रमेण । भवति मुच्यते इत्यर्थः ॥

इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीशङ्करभगवत्पादाचार्यस्य कृतिषु श्रापस्तम्बीयधर्मशास्त्राध्यात्मपटलविवरणम् ॥ %

उज्बला ।

के पुनस्ते योगाः ? तानाह—

पते चाऽकोधादयोऽपि भावरूपाः न कोधाद्यभावमात्रम् , कोधादिनि-र्घातहेतुतयोपदेशात् । के पुनस्ते ? अकोधः, क्रोधादिषु प्रसक्तेश्वपि मा कार्षमिति सङ्करपः। अहर्षः, इष्टलाभालाभेषु चेतस पैकद्भयम्। अरोषः मित्रादिषु प्रतिकुलेष्वपि मनोविकाराभावः । अलोभः सन्तो। षोऽलम्बुद्धिः। अमोहोऽवधानम् । अदम्भो धर्मानुष्ठानम् । अद्रोहः परेष्व-पकारिष्वप्यनपकारः । अनस्या परगुणेखिमादनम् । सःयवचनं सथाः

^{9.} सर्वगामी इति विवरणानुमतः पाठः । * विवरणे कण्डिका भेदो नकृतः ।

हष्टार्थवादित्वम् । सम्विभागः आत्मान (१) मुपक्ष्याऽप्यग्नादिद्वनम् ।
त्यागोऽपितिहः । आर्जवं मनोवाक्कायानामेककपत्वम् । मार्वव स्पगम्यता ।
त्यागोऽपितिहः । आर्जवं मनोवाक्कायानामेककपत्वम् । मार्वव स्पगम्यता ।
त्यागोऽपितिहः । अर्जवं मनोवाक्कायानामेककपत्वम् । मार्वव स्पगम्यता ।
त्यागः मन्युपरित्यागः । दमः (२) इन्द्रियज्ञयः । एताभ्यामेव गतत्वात् पूर्वः त्र स्वस्मिन् कमे अकामः, अमन्युः, आत्मवत्विमिति नोपिदिष्टम् । सर्वभूतैर-विरोधार्थम् । योगः ऐकाष्यम् । आर्याणां भावः आर्थं शिष्टाचाराजुपालनम् । आनृशस आनृशस्य ध्यवहारवचनादी प्रसक्त-नेष्ट्रयंस्य वर्जनम् । त्रिष्टितिर्वेदः । समयो व्यवस्था । सा च प्रकरणाद्य-भृज्ञानाम् । पतं विषयः । एतं अक्षोधाद्यः सर्वेषामाश्रमाणां सेव्याः, न केवलं योगिनामेवेति धर्मञ्चानां समय इत्यर्थः । एतं हि भाव्यमानाः क्रोधादीन् समूलधातं व्यन्ति । अतश्च तान्यनुतिष्ठन् विधिना सर्वगामी भवति । तान्यक्रोधादीनि तुष्ट्यन्तानि । विधिना यथाशास्त्रम् । अनुतिष्ठन् सार्वगामी सर्वस्मै हितः सार्वः आत्मा तं गच्छति प्राप्नोति । 'विधिने'ति वचनात्(३)'प्राणिनां तु वयो यत्र तत्र स्वास्यनृतं वदेत् ।' इत्यादिके विषये अनृतवचनादाविप न दोष इति ॥ ६ ॥

इति श्रीहरदत्तविरचितायामापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तावुज्वलायां त्रयोविंशी कण्डिका ॥ २३ ॥

इति चापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ हरदत्तमिश्रविराचितायामु-ज्ज्वलायां प्रथमप्रश्नेऽष्टमः पटलः ॥८॥

१. अवरुष्य इति क. पु. २. इन्द्रियानिष्रहः इति ग, पु.

शूद्रविद्धत्रविप्राणां यत्रतोंको भवेद्रधः ।

तत्र वक्तव्यमनृतं तद्धि सत्याद्विशिष्यते ॥ इति । (म. स्मृ. ८. १०४)

अनयोरेकार्यस्वमभ्युपगम्यैव विद्वानेश्वरेणाऽपि "यत्र वर्णिनां शूदाविद्क्षत्रवि-प्राणां सत्यवचनेन वधस्सम्भाव्यते" इति याद्वावरुकीय वचन व्याख्यातम् । अन्यैरिप विश्वह्यापराक्तीदिभिः 'वर्णिनाम्' इत्येवं पाठः स्वीकृतः । अतोऽत्रापि 'वर्णिनां' इत्येव पाठस्साधीयानिति युक्तसुरपश्यामः ॥

३. द्वित्रेष्वप्यादर्शपुस्तकेषु 'प्राणिना' तु वधो यत्र' इत्येव पाठस्समुपलभ्यते । परन्तु इलोकार्घमिदं याज्ञवनकीयम् । तत्र "वर्णिनां हि वधो यत्र" इत्येव मुद्रितपुस्तकेषु पाठस्स-मस्ति । (या. स्मृ. २. ८३.) किश्व मनौ-एतत्समानार्थकरलोक एवमुपलभ्यते—

श्रथ नवमः पटलः ॥

क्षात्रियं हत्वा गवां सहस्रं वैरयातनार्थे द्यात् ॥ १॥

क्षत्रियं हता गवां सहस् ब्राह्मणेभ्यो द्यात्। किमर्थम् १ वैरयातनार्थं वैरं पापं तस्य यातनं निर्हरणं तद्र्थम् "ऋषभश्चात्राऽधिकः स्वत्रं प्रायश्चित्ताः धं"(२४.४)इति वश्यति । तेन प्रायश्चित्तरूपिमदं दानम् । प्रायश्चित्तं च पापक्षयार्थम् । तित्कमधं वैरयातनार्थमित्युच्यते १ केचिन्मन्यन्ते - नाऽभुक्तं क्षीयते कर्म पुण्यमपुण्यं च । प्रायश्चित्तं तु नैमित्तिकं कर्मान्तरं (१)यथा गृहदाहादी क्षामवत्याद्य इति । ताश्चिराकर्तुमिद्मुक्तम् । श्चौतेऽण्युक्तं—(२)दोषनिघांतार्थानि भवन्ती'ते । अपर आह्—यो येन हन्यते स हतो स्चियमाणस्तिस्मन्वैरं करोति—अपि नामाऽहमेनं जन्मान्तरेऽपि वध्यासामिति । तस्य वैरस्य यातनार्थमिद्मिति प्रायश्चिर्त्तमपि वश्यमाणेन सिद्धमिति ॥ १॥

शतं वैद्ये ॥ ३ ॥

वैक्ये हते गवां शतं दद्यात्॥२॥

द्श शुद्धे ॥ ३ ॥

श्रदे हते दश दद्यात्। गा इति प्रकरणाद्रम्यते ॥ ३॥

ऋषभञ्चाऽत्राधिकः सर्वत्र प्रायञ्चित्तार्थः॥ ४॥

सर्वेष्वेतेषु निमित्तेषु ऋषभोऽष्यधिको देयः। न केवलं गा एव । इदं प्रायश्चित्तत्रयं मानवेन समानविषयम्। यथाऽऽह्—

> (३)अकामतस्तु राजन्यं विनिषात्य द्विजोत्तमः। ऋषमैकसद्द्वा गा द्याच्छुद्ध्यर्थमात्मनः॥ इयब्दं चरेद्वा नियतो जटी ब्रह्महणो वतम्। वरुन् दूरतरे ब्रामाहक्षमुळानिकेतनः॥

^{9. &#}x27;यस्य गृहान् दहत्यग्नये क्षामवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् भागधेयेनैवैन* शमयति नाऽस्याऽपरं गृहान् दहति'(तै.स. २. २. ३.) \$ित विद्विता आहितामेर्यजमानस्य गृहे दग्घे तादशगृहदाहिनिमित्तका क्षामवदिग्नदेवताकेष्टिः क्षामवतीष्टिः।

२. अ। १० श्री० ९. १. ४

३. म. स्मृ. ११. १२७-१३०

एतदेव चरेदब्दं प्रायिश्चत्तं द्विजोत्तमः। प्रमाप्य वैदयं वृत्तस्य दद्याद्वैकद्यतं गवाम्॥ एतदेव व्रतं कृत्स्नं षण्मासान्दक्रूद्रहा चरेत्। ऋषमैकादद्या वाऽपि दद्याद्विप्राय गास्सिताः॥' इति॥ ४॥

स्त्रीषु चैतेषामेवम् ॥ ५॥

एतेषां क्षत्रियादीनां बीष्ठ च हतासु एवमेव प्रायिश्चतं यथा पुरुषेषु॥५॥ पूर्वयोत्रिणयोर्वेदाध्यायं इत्वा सवनगतं वाऽभिश्वास्तः॥६॥

उक्तेषु यो प्रों वणों क्षत्रियवैदयों तथोयों वेदाध्यायः अधीतवेदः तं हला अभिशस्तो भवति । अभिशस्त इति ब्रह्मद्रोऽभिधानम्। सवनगतं वा,तयोः रेव वर्णयोः यः सवनगतः सवनशब्देन न प्रातस्सवनादीन्युच्यन्ते, नापि यागमात्रम्। किं तर्हि १ सोमयागः। तत्र यो दीक्षितः सवनगतः श्राह्मणो वा एष जायते यो दीक्षितः इति दर्शनात् । तं च हत्वाऽभिशस्तो भवति । पूर्वयोर्वर्णयोरिति किम् १ ब्राह्मणे मा भृत् । इध्यते ब्राह्मणे । वक्ष्यति च भ्राह्मणमात्रं 'वे'(२४.७.)ति । एवं तर्हि श्रुद्दे मा भृत् । न श्रद्दो वेदाध्यायः सवनगतो वा भवति । इदं तर्हि प्रयोजनं पूर्वयोर्वर्णयोरेव यथा स्यात्त्रयोरेव यावजुळोमो(१) करणाम्बद्धौ तयोर्मा भृदिति । तेनाः न्ये वर्णधर्मा अनुळोमानामपि भवन्ति ॥ ६ ॥

ब्राह्मणमात्रं च ॥ ७ ॥

हत्वाऽभिशस्तो भवति । मात्रप्रहणान्नाऽभिजनाविद्यासंस्काराद्यपेक्षा ॥
गंभ च तस्याऽविज्ञातम् ॥ ८ ॥

तस्य ब्राह्मणमात्रस्य । गर्भं च स्त्रीपुत्रपुंसकभेदेनाऽविज्ञातम् । इत्वाः मिशस्तो भवति ॥ ८ ॥

आत्रंघीं च स्त्रियम् ॥ ९ ॥

(२)'ऋतुस्तातामात्रेयीमादु'रिति वसिष्ठः। तस्येति वर्तते। आत्रेयां च ब्राह्मणिक्षयं हत्वाऽभिशस्तो भवति । ब्रह्महा भवति । सम्भवत्यस्यां ब्राह्मणगर्भे इति । अत्रिगोत्रजा आत्रेयीत्यन्ये ॥ ९ ॥

तस्य निर्वेषः ॥ १० ॥

१. इतरपुस्तकेषु "सवर्णाम्बष्ठी" इत्येव पाठः । २. व. ध. १०. ९४.

तस्य सर्वप्रकाराभिशस्तस्य निर्वेषः प्रायश्चित्तं वश्यते ॥ १० ॥ अरण्ये कुटिं कृत्वा वाग्यतः शवशिरध्वजोऽधेशाः णीपचमधोनाभ्युपरिजान्वाच्छाद्य ॥ ११ ॥

कृत्वेति वचनान्न परकृता कुटी प्राह्या। वाक् यता नियता येन स् वाग्यतः वाचयमः। आहिताग्न्यादिपु द्र्यनात निष्ठान्तस्य प्रनिपातः। श्वाशिरः ध्वजो यस्य स् शवशिरोध्वजः। सकारलोपश्लान्दसः। स्वव्यापादितस्य शिरोध्वजदण्डस्यात्रे प्रोतं कृत्वेत्यर्थः।यस्यं कश्य विच्छवस्ये त्यन्ये। शणस्य विकारः शाणी पटी तस्या अर्धमर्धशाणी तस्याः पक्ष मर्धशाणीपक्ष आयामविस्तारयोग्धमयोरप्यर्धम् । अथा नाभि उपरिजानु च यथा भवति तथा तावन्तं प्रदेशामाच्छाद्य । सापेक्षत्वात् 'प्रामे प्रतिष्ठेते' (२४.१४.)ति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः। मध्ये क्रियान्तरविधः॥ ११॥

तस्य पन्था ग्रन्तरा बर्मनी ॥ १२ ॥

तस्य प्रामं प्रविद्यातः बर्सनी अन्तरा द्याकटादेर्वतमनोर्मध्ये पन्था वेदि । तब्यः । अपर आह-यत्र रथ्यादाबुभयोः पाद्वयोर्वत्र्मनी भवतः तत्र तयोर्भध्येन सुकरादिपथेन सञ्चरेदिति ॥ १२ ॥

द्या चाऽन्यमुत्कामेत्॥१३॥

अन्यमार्थे ६ष्ट्वा पथ उत्कामेत्। तत्र कौटिल्यः(१) 'पञ्चारत्नयो रथपथ-श्चत्वारो हस्तिपथः द्वौ क्षद्रपशुमनुष्याणा'मिति। तेन मनुष्येषु द्वौ हस्तानुस्कामेदिति ॥ १३ ॥

खण्डेन लोहितकेन शरावेण ग्रामे प्रतिष्ठेत ॥ १४ ॥

खर्परमात्रं खण्डम् । (२)लोहितकमनाप्रीतम् । एवम्भूतं शरावं भिक्षा-पात्रं गृहीत्वा प्रामे प्रतिष्ठेत । स्रामं गच्छेत् ॥ १४ ॥

कोऽभिशस्ताय भिचामिति(३) सप्ताऽगारं चरेत् ॥१५॥

(४) अभिशस्तो ब्रह्महा । तस्मै महां को धार्मिको भिक्षां ददातीति उच्चे ब्रेबाणः सप्ताऽगाराणि चरेत् । सप्तग्रहणमाधिकनिवृत्त्यर्थम् । द्वित्रेष्वेवाः गारेषु यदि पर्याप्तं सम्यते तदा तावत्येव ॥ १५ ॥

१. कौटि. अर्थ. २ ४. २२. २. लोहितं मनाक्ताम्रम् इति. क. पु.

३. सप्तागाराणि इति क. पु. ४. आंभशस्ते को घार्मिकः, इत्येव पाठः ग. पु.

सा ब्रात्तः॥ १६॥

सप्तस्वगारेषु या च यावती लभ्यते सैव बृतिः अपर्याप्ताऽपि ॥१६॥ अलब्ध्वोपवासः॥ १७॥

यदि सप्तागारेषु न किञ्चिव्लभ्यते तदोषवास एव तस्मिन्नह्नि॥ गाश्च रक्षेत्॥ १८॥

एवं प्रायश्चित्तं कुर्वन्नहरहर्गश्च रक्षेत् ॥ १८ ॥

तासां निष्क्रमणप्रवेदाने द्वितीयो ग्रामेऽधैः॥ १९॥

तासां गवां निष्क्रमणसमये प्रवेशनसमये च द्वितायो प्रामेऽर्थः प्रयो• जनम् । भिक्षार्थं प्रथममुक्तम् । नाडन्यथा प्रामं प्रविशेदित्युक्तं भवति ॥ ब्रादश वर्षाणि(१) चारित्वा सिद्धः सद्भिसम्प्रयोगः॥२०॥

एवं द्वादश वर्षाणि व्रतमेतच्चरित्वा साद्धिः सम्प्रयोगः कर्तव्यः । साद्धिः सह सम्प्रयुज्यते येन विधिना स कर्तव्यः। स शिष्टाचरि शास्त्रान्तरे च सिद्धः स उच्यत-कृतप्रायश्चित्तः स्वहस्ते यवसं गृहीत्वा गामाह्वयेत्। सा यद्यागत्य श्रद्धधाना भक्षयति तदा सम्यगनेन व्रतं चरितमिति जानीः यात्, अन्यथा नेति ॥ २०॥

आजिपथे वा कुटिं कृत्वा ब्राह्मणगन्योऽपजिगीषमाणो वसेत्त्रः प्रतिराखोऽपजित्य वा मुक्तः ॥ २१ ॥

सङ्घामेण जेतव्या दस्यवो येन पथा प्रामं प्रविश्य गवादिकमपह-त्याऽपसरिनित स आजिपथः । तस्मिन्वा कुटि कृत्वा वसेत् । कि चिकी र्षन् ? ब्राह्मणगव्यः (२) 'वा छन्दसी'ति पूर्वसवर्णाभावे यणादेशः । ब्राह्मणः गिवारपिजगीषमाणः दस्यनपिजत्य प्रत्याहर्तुमिच्छन् । एवं वसन् दस्युभिहिंयमाणं गवादिकमुद्दिश्य तैर्युद्धं कुर्वन् त्रिः प्रतिरादः तैरपजितः अपिनत्य वा तान् गवादिकं प्रत्याहृत्य ब्राह्मणेभ्यो दत्वा मुक्ता भवति तः स्मादेनसः। द्वादशवार्षिके प्रवृत्तस्येदम् । एवमुत्तरमपि ॥ २१ ॥

आइवमेधिकं वाऽवभूथमवेत्य मुच्यते ॥ २२ ॥ अथ वाऽइवमेधावभृथे स्नात्वा मुच्यते ॥ २२ ॥

१. 'त्रतमेतिदिति अधिकं पुस्तके. २, पा. सू. ६. १. १०६.

धर्मार्थसन्निपातेऽर्थग्राहिण एतदेव॥ २३॥

धर्मस्याऽभिहोत्रादेः, अर्थस्य च कुरूयकरणादेः (१) युगपद्यत्र सन्निपातः तत्रोभयानुत्रहासम्भवे धर्मलोपेन योऽर्थे गृह्याति तस्याऽप्येतदेव प्रायिक्षः तम्। अथवा धर्मे हिन्वाऽर्थहेतोः कौटसाक्ष्यादि करोति तद्विषयमेतत्। अत्र गौतमः—

(२)'कीटसाक्ष्यं राजगामि पैशुनं गुरोरनृताभिशंसनं महापातकः समानी'ति । मनुरपि—

(३)'अनृतं च समुत्कर्षे राजगामि च पैशुनम् । गुरोश्चाऽलीकनिर्वन्धः समानि ब्रह्महत्यवा' ॥ इति ॥ २३ ॥

गुरुं हत्वा श्रोत्रियं वा कर्मसमाप्तमेतेनैव विधिनो-त्तमादुच्छ्वासाच्चरेत्॥ २४॥

गुरः पित्राचार्यादिः । श्रोतियोऽधीतवेदः । स यदि कर्मसमाप्तो भः वति सोमान्तानि कर्माणि समाप्तानि यभ्य स कर्मसमाप्तः । तौ इत्वा एतेनै-वाऽनन्तरोक्तेन विधिना ओत्तमादुच्छ्वासात् । उत्तम उच्छासः प्राणवियोगः । आ तस्माच्चरेत् ॥ २४॥

नास्याऽस्मिळ्ळांके प्रत्यापत्तिर्विचते॥ २५॥

अइवमेधावभृथादिषु सम्भवत्स्विप अस्याऽस्मिल्लोके अस्मिन् जीविते प्रत्यापीतः शुद्धिनीस्तीत्यर्थः ॥ २५ ॥

कल्मषं तु निर्हण्यते ॥ २६ ॥

मृतस्य कल्मषं निर्हण्यते । (४)तेन पुत्रादिभिः संस्कारादिः कर्तब्य इति भावः। अन्ये तु पूर्वे सूत्रं तिश्ववृत्यर्थे मन्यन्ते। प्रत्याप्रात्तिः पुत्रा-दिभिः पित्रादिभावेन सम्बन्ध इति ॥ २६ ॥

इति हरदत्तविरचितायामापस्तम्बसूत्रवृत्तौ चतुर्विशी कडिण्का ॥२४॥

१. कुड्यकरणादेः इति नास्ति क. च. पु. २. गौ. ध. २०. ९.

३. म. स्मृ. ११. ५६.

४. तेन पुत्रादिभिसंसग्काराधौर्ध्वदेहिकाः कार्या इति भावः. इति स. पु.

गुरुतल्पगामी सबृषणं शिदनं परिवास्याऽञ्जलावाः धाय दिचाणां दिशमनावृत्ति व्रजेत्॥१॥

गुरुरत्र पिता, नाऽऽचार्यादिः। तल्पश्च हेन शयनवाचिना भार्या लक्ष्यते। सा च साक्षाज्ञननी(१)। न तत्सपत्नी। तां गत्वा सक्षणं साण्डं शिव्नं परिवास्य सुरादिना छित्वाऽज्ञलावाधाय दक्षिणां दिश वजेत्। अनावित्तम् आवृत्तिनं क्रियते यस्यां तां दिशमनावर्तमाना गच्छेत्। अथ ये(२) दक्षिण स्योद्धेस्तीरे वसन्ति तेऽपि यावदेशं गत्वा उद्धिमेव प्रवेश्यन्ति। मरणं हात्र विवक्षितम्। अत्र सर्वतः—

(३)पितृदारान् समारुह्य मातृवर्जं नराधमः। भगिनीं मातुराप्तां वा स्वसारं वाऽन्यमातृजाम्॥ एता गत्वा स्त्रियो मोहात्(४) तप्तकुच्छ्रं समाचरेत्॥ इति। नारदस्तु—

'माता मातृष्यसा इवश्रमीतुलानी पितृष्यसा। (५)पितृब्यपत्नी शिष्यस्री भगिनी तत्सखी स्नुषा॥ दुहिताऽऽचार्यभार्या च सगोत्रा शरणागता। राष्ट्री प्रवित्ता धात्री साध्वी वर्णोत्तमा च या। आसामन्यतमां गत्वा गुरुतव्पग उच्यते। शिश्वस्थोत्क्वन्तनं तत्र नाऽन्यो दण्डो विधीयते॥ शति॥१॥

ज्वलितां वा सूर्मिं परिष्वज्य समाप्तुयात्॥ २॥

आयसी ताम्रमयी वा अन्तस्सुषिरा स्त्रीप्रकृतिरत्र सूर्मिः। तां ज्व-छितामग्नौ तप्ताम्। परिष्वज्य समाप्तुयात् समाप्तिं गच्छेत् म्रियेत ॥ २॥

सुरापोऽग्निस्पद्याः सुरां पिबेत्॥३॥

'गौडी पैष्टी च माध्वी च विक्केया त्रिविधा सुरा।' तस्याः पाता सुरापः। सः ऑग्नस्पर्शा (६)अग्निकथितां सुरां पिवेत्। तया दम्धकायः शुद्धाति ॥ ३॥

स्तेनः प्रकीर्णकेशोंऽसे मुसलमाधाय राजानं गत्वा कर्माऽऽचक्षीत । तेनैनं हन्याद्वधे मोक्षः ॥ ४॥

१. तत्सपरनी वा इति ग. पु. २. अथिति नास्ति ग. पु.

३. संव. स्मृ. १५८, १५९. ४. तप्तकृच्छ्रान् षडाचरेत् . इति. छ. पु.

५. पितृव्यसिखिशिष्यस्त्री इति. क. पु. ६. अतिश्रपितां, इति. ख. ग. पु. आप० घ० १९

स्तेनो ब्राह्मणस्वर्णहारी । असे स्वे स्कन्धे । मुसलमाधाय आयसं खा-दिरं वा धारयन् । राजान गत्वा कर्माऽऽचक्षीत-एवंकर्माऽस्मि, शाधि मामि-ति। स तेन मुसलेन एनं स्तेनं हन्यात् , यथा मृतो भवति । (१)वधेन स्ते यात् मोक्षो भवति ॥ ४ ॥

अनुज्ञातेऽनुज्ञातारमेनः स्पृशाति ॥ ५ ॥

यदि राजा दयादिना तमनुजानीयात् गच्छेति, तदा तमनुज्ञातारं रा जानमेव तदेनः स्पृश्चति ॥ ५ ॥ उत्तरमृज्जु ॥ ६ ॥

अग्नि वा प्रविशेत ॥६॥

तीक्ष्णं वा तप आयच्छेत्॥ ७॥

तीक्ष्णं तपः महापराकादि । तद्वा आयच्छेत् आवर्तयेत् ॥ ७ ॥

भक्तापचयेन वाऽऽत्मानं समाप्नुयात्॥८॥

भक्तमन्नम् । तस्याऽपचयो हासः । प्रथमे दिने यावन्तो ग्रासाः ते एकेन न्यूना द्वितीये । एवं तृतीयादिष्विप आ एकस्माद्रासात् । तन्त्रापि यदि न समाप्तिः ततस्तत्रैव ग्रासपीरमाणापचयः कर्त्तव्यः । एवं भक्तापचयेनाऽऽत्मानं समाप्तुयात् समापयेत् ॥

कृच्छ्रसंचत्सरं वा चरेत्॥९॥

अथ वा सवरसरमेकं नैरन्तर्येण कृच्छांश्वरेत्। एषामेनस्सु गुरुषु गुरू णि, लघुषु लघूनीति व्यवस्था॥ ९॥

अधाऽप्युदाहरन्ति ॥ १० ॥

अस्मिन्नेव विषये पुराणश्चोकमप्युदाहरन्तीत्यर्थः ॥ १०॥
स्तेयं कृत्वा सुरां पीत्वा गुरुद्वारं च गत्वा अन्नह्मार त्यामकृत्वा । चतुर्थकाला मितभोजिनः स्यु(२)रपोऽभ्यः वेयुः सवनानुकल्पम् । स्थानासनाभ्यां विहरन्त एते जिभिन्नेषेरप पापं नुदन्ते ॥ ११ ॥

ब्रह्महत्याव्यतिरिक्तानि स्तेयादीनि कृत्वा चतुर्थकालाश्चतुर्थो भोजनः

१. वध सति स्तेनस्य मोक्षो मुक्तिभवत्येनसो नान्यथा इति. र्क. च. पु.

२ अपो \$भ्युपेयुः इति. क. छ पु.

कालो येषाम् । यथा-अद्य दिवा मुङ्के श्वो नक्तमिति, ते तथोकाः । तथापि मितभोजिनः न मृष्टाशिनः । (१)अपोऽभ्यवेयुः भूमिगतास्वष्सु स्नानं कुर्युः । सवनातुकल्पं, यथा सवनानि प्रातस्सवनादीन्यनुक्लप्तानि अनुस्तान्यनुष्टितानि भवन्ति तथा(२) त्रिषवणिमत्यर्थः । तिष्ठेयुरहनि, रात्रावासीरन् । एवं स्थानासनाभ्यां विहरन्तः कालक्षेपं कुर्वन्तः । एते त्रिमिर्वर्षेस्तल्पापमपनुदन्ते ॥ ११ ॥

प्रथमं वर्णे परिहाप्य प्रथमं वर्णे हत्वा सङ्ग्रामं गत्वाऽवतिष्ठेत तत्रैनं हन्युः ॥ १२ ॥

प्रथमो वर्णो ब्राह्मणः । तं हत्वा सङ्कामं गत्वा सेनयोर्मध्येऽवितिष्ठेत । किं सर्वे ? नेत्याह—प्रथम वर्ण परिहाप्य ब्राह्मणवर्जामितरो वर्णः क्षत्रियादिरित्यर्थः। तत्र स्थितमेनं ते सैनिका हन्युः, त एनं हतं विद्ध्युः। अध्नन्त एन।स्वनः स्युः, यथा राजा स्तेनम्। स मृतद्युख्यति ॥ १२ ॥

अपि वा लोमानि त्वचं मांसमिति हाविधिः त्वाऽग्निं प्रविद्योत् ॥ १३ ॥

अनन्तरोक्त एव विषये प्रायश्चित्तान्तरम् । इतिशब्दो छोहितादीनामप्युपलक्षणार्थः । आत्मनो छोमादीन्युन्छत्य पुरोहितेन हावियता
हाम कारियत्वा पश्चात् स्वयं तिसम्मन्नो प्रविशेत् , मृतः शुद्धाति ।
तत्राऽिनमुपसमाधाय जुहुयात्(३) "छोमानि मृत्योर्जुहोमि, छोमभिमृत्युं वासये स्वाहा । त्वचं मृत्योर्जुहोमि त्वचा मृत्युं वासये स्वाहा ॥
छोहितं मृत्योर्जुहोमि छोहितेन मृत्युं वासये स्वाहा । स्नावािन मृत्योर्जुहोमि स्नाविभर्मृत्युं वासये स्वाहा । मांसािन मृत्योर्जुहोमि मांसैर्मृत्युं वासये स्वाहा । अस्थीिन मृत्योर्जुहोमि अस्थिममृत्युं वासये स्वाहा । महत्वानं मृत्योर्जुहोमि मज्जिममृत्युं वासये स्वाहा । मेदो मृत्योर्जुहोमि मेदसा मृत्योर्जुहोमि महत्योर्जुहोमि महत्यार्जुहोमि महत्योर्जुहोमि महत्यार्जुहोमि महत्योर्जुहोमि महत्यार्जुहोमि महत्यार्जुहोमि महत्योर्जुहोमि महत्योर्जुहोमि महत्यार्जुहोमि महत्यार्जुहोसि महत्यार्जुहोमि स्वाहा ॥ स्

वायसप्रचलाकबर्हिणचकवाकहंसभाममण्डूकनकुलः डेरिकाइवर्हिसायां शुद्रवत्प्रायश्चित्तम् ॥ १४॥

१. अपोऽभ्युपेयुः इति. क. छ, पु,

२. स्रोमयांगे प्रातर्मध्यन्दिने सायमिति त्रिषु कालेषु प्रातस्सवन, माध्यन्दिनं सवनं, तृतीयसवनं, इति सवनत्रयमनुस्यूततयाऽनुष्ठीयते तद्भत् कालत्रयेऽपि स्नान कुर्युरिस्यर्थः। ३. ब. ध. २०. २६.

वायसः **काकः ।** प्रचलाकः **कामरूपी कृकलासः ।** बहिणी **मयूरः ।** चक्रवा-को दिवा मिथुनचरः, रात्रौ विरही । हंसी मानसवासी। भासो गृद्भविशेषः। नकुलमण्डूकादयः प्रसिद्धाः । डेरिका गन्धमृषिका । पतेषां समुदितानां वधे शुद्रवत्प्रायश्चित्तम् । प्रत्येकं वधे तु कल्प्यम् । केचित् प्रत्येकं वध एतः त्रायश्चित्तमित्यादुः॥ १४॥

॥ इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ प्रथमप्रदने पञ्चविद्यो कण्डिका ॥ २५ ॥

घेन्वनडुहोश्चाऽकारणात् ॥ १ ॥

धेतुः पयस्विनी गौः । अनड्वान् अनोवहनयोग्यो बलीवर्दः । तयोः कारणमन्तरेण हिंसायां शूद्रवत्त्रायश्चित्तं कर्तब्यम् । कारणं कोषो मांसेः च्छा वा । ताभ्यां विना, अबुद्धिपूर्वमित्यर्थः । बुद्धिपूर्वे तु(१) 'गाश्च वैश्यवं दित्यादि स्मृत्यन्तरे द्रष्टव्यम् ॥ १ ॥

धुर्घवाहप्रवृत्तौ चेतरेषां प्राणिनाम् ॥२॥

भुरं वहतीति धुर्यो बलीवर्दः । तेन वोदु शक्त्या धुर्यवाहाः। तावत्सु हिंसायाः प्रवृत्ते सत्याम् । इतरेषां प्राणिनां केवल प्राणा एव येषां नाऽस्थीनि तेषां हिंसायां शूद्रवत्प्रायश्चित्तमिति। अत्र गौतमः(२)'अस्थन्वतां सहस्रं हत्वा अनस्थिमतामनुडुद्धारे चे'ति ॥ २ ॥

ग्रनाकोष्यमाकुर्याऽनृतं वोक्त्वा त्रिरात्रमक्षीः राक्षारलवणभोजनम् ॥ ३॥

येन यो न कथञ्चनाऽऽके।शर्महीत स पित्राचार्यादिरनाकोश्यः। तमा-क़ुख़ अनृतं वोक्खा पातकोपातकवर्ज, त्रिरात्र श्लीरादि भोजने वर्जयेत । श्ली• रग्रहणेन तद्विकाराणां दध्यादीनामपि(३) त्रहणमित्याद्वः ॥ ३ ॥

शुद्रस्य सप्तरात्रमभोजनम् ॥ ४ ॥

श्रुद्रस्त्वनन्तरोक्तविषये सप्तरात्रमुपवसेत्॥ ४ ॥

स्त्रीणां चैवम् ॥ ४ ॥

'क्षत्रियं हत्वे' (२४. १.) त्यादिषु अनृनत्रचनान्तेषु निमित्तेषु यानि

१. गौ. ध. २३. १८. २. गौ. ध. २३. २०. ३. वर्जनमाहुः इति. क. पु.

प्रायश्चित्तान्युक्तानि तानि श्लोणामध्यत्रमेव कर्तव्यानि । एतत् 'चत्वारो वर्णा' इति जात्याभिधानादेव(१) प्राप्तं सन्नियमार्थमुख्यते—अत ऊर्ध्वं पुरुषस्यैव न स्त्रीणामिति । अपर आह—जात्याभिधानादेव सिद्धे अः तिदेशार्थं वचनम् । अतिदेशेषु चाऽर्धं प्राप्यते इति स्मार्तो न्यायः । तेन स्त्रीणामर्थपाष्ट्यर्थं वचनमिति । तथा च भागवः—

अशीतिर्यस्य वर्षाणि बालो वाष्यूनषोडशः। प्रायश्चित्तार्धमहीन्ति स्त्रियो व्याधित एव च ॥' इति ॥ ५ ॥ येष्वाभिश्चास्त्यं तेषाभिकाङ्गं छित्वाऽप्राणिहिंसायाम् ॥६॥

येषु हतेषु 'सवनगतं वार्डिभशस्त, (२४.९) इत्यादिना अभिशस्तत्वमुक्तं तेषाभेकाङ्ग छित्वा शूद्भवत्प्रायश्चित्तं कुर्यात् । अप्राणिहिंसायां यदि छेदनेन तस्याङ्गस्य शक्ति(२)र्न हन्यते ॥ ६ ॥

(१)अनार्यवर्षेद्युनमितिषिद्धाचारेष्वभक्ष्याभोज्यापेयमाद्याने ग्रुद्धायां च रेतस्सिक्वाऽयोनौ च दोषवच्च कर्मा-भिसन्धिपूर्वे कृत्वाऽनाभिसन्धिपूर्वे वाऽव्लिङ्काः भिरप उपस्पृशेद्धारुणीभिर्वाऽन्यैर्वा पविः जमन्त्रैर्यथा कर्माभ्यासः॥ १॥

आर्थाणां भाव आर्थम् । तद्यस्मिन्नाचारेऽस्ति तदार्थवम् । मत्वर्थायो वप्रत्ययः । ततोऽन्यदनार्थवम् । असत्यभाषणादि । पैद्यनं परदोषकथनं राजगामि प्रतिषिद्धाचारः 'ष्ठीवनमेथुनयोः कर्माऽत्सुवर्जये' (३०.१९) दित्या-देरनुष्ठानम् । अभक्ष्यं वृधाक्रसरादि । अभोज्यं केशकीटाद्यपहतम् । अपेयम् अनिर्दशायाः गोः क्षीरादि । एतेषां प्राशाने । शूहायां च वेश्याप्रभृतौ रेतः सिक्त्वा । अभेसिन्धपूर्वं वा ज्ञादौ रेतः सिक्त्वा । दोषवच कर्म श्रौतमाभिचाः रिकम् । अभिसन्धिपूर्वं वुद्धिपूर्वं कृत्वा । अनिभसीन्धपूर्वं वा परपीद्यादिकरं कर्मकृत्वा । अञ्चलक्षिः(४) 'अरापो हिष्ठा मयोभुत्र' इति तिस्भि(५) हिरण्य

प्रायश्चित प्राप्तम् . तांत्रेयम' इति क. पु.
 न भज्यते. इति. घ. पु. ।

३. गौतमीये २६. १५. सूत्रं द्रष्टव्यम् ।

४. तै. ५, ६, १०, यो वश्चिवतमो रसः, तस्मा अरं गमाम वः, इत्याप्रिमे ऋचौ ।

५. तै. सं. ६. ६. १. यासां राजा वरुण:, यासा देवा दिवि, शिवेन मा चक्षुषा, इस्याप्रमं ऋक्त्रथम् ।

वायसः काकः । प्रवलकः कामक्षी कृकलासः । वहिणो मयूरः । चक्रवानि । दिवा मिथुनचर , रात्रो विरही । हंमो मानसवासी। भाने गृप्रविरोषः । वहेशमण्कादय प्रसिद्धाः । वेरेका गन्धमृषिका । प्रतेषां समुदिनानां वधे सुद्धवःप्रायश्चित्तम् । प्रत्येकं वधे तु कल्प्यम् । केचित् प्रत्येकं वध पतः प्रायश्चित्तमिन्याहुः ॥ १४॥

॥ इच्यापस्तम्बधर्मस्त्रवृत्तौ प्रधमप्रदने पञ्चार्वेशी कण्डिका ॥ २५॥

घेन्वनडुहोश्चाऽकारणान् ॥ ^१ ॥

देत प्रथस्तिनी गौं। । अन्त्वत् अनोबहनयोग्ये। वलीवईः । नयोः कारणसन्नरेण हिलाया शूद्रवःसायश्चितं कनेव्यम् करणा कोयो मांने-च्ला बा ताभ्या विन । अबु देश्वमित्यर्थ बु डिग्नं तु १ 'गाश्च विश्वह' हिन्स हि सम्यन्तरे द्रष्टव्यम् । १ ॥

धुर्वेबाह्यवृत्ती चेनरेषां प्राणिनान 🗼 🛚

पुर बहरे ने पुने बलोब दे तेन बोहु राक्राय हुंबह ताबता । बहेल या पढ़ने लग्य स् हरे जावेग केवल आवा सब देशा नाड स्थानि केक्ष बहेल या शूर्व आव के लोबोने आव होत्र र अस्थान्व नां सहस्रे इन्हा अस स्थापन पहुंच्या है ते वे । २ ।

अन को देव संक्रुपारतृत वे कः वः विराजनकीः राक्षारक वणभोजनस्

रेक रो क कथ्युक ५८के राजहीत सारित चारां हेर नाकोला । त्यान कुर असन शक्य या नकोयात्कादकी, जात स्रोता हे भोजने वर्जरेत् । सी रुप्रह्मेक हाहेक रामा हथ्य हो नाजाय है कहाम केन्द्राहु । है॥

श्हरण सप्तरात्रमभोजनम् । १।

श्रुष्ट्रस्थनस्योक्ताकेका समाजनुष्ट सेन्। ४ ।

स्त्रीया नेकम् ।।

'भाषियं इत्वं' (२४ १) त्यादिषु अन्मक्कारा-नेषु नोमलेषु यारि

क बौद्ध के, के हैं, के दें के के कि के कि के कि के

प्रायश्चित्तान्युक्तानि तानि श्लीणामध्यत्रमेव कर्तव्यानि । एतत् 'चत्वारो वर्णा' इति जात्याभिधानादेव(१) प्राप्तं सन्नियमार्थमुच्यते—अत ऊर्ध्वं पुरुषस्यव न स्त्रीणामिति । अपर आह—जात्याभिधानादेव सिद्धे अः तिदेशार्थं वचनम् । अतिदेशेषु चाऽर्धं प्राप्यते इति स्मार्तो न्यायः । तेन स्त्रीणामर्थप्राप्त्यर्थं वचनमिति । तथा च भागवः—

अशीतिर्यस्य वर्षाणि बालो वाष्यूनषोडशः। प्रायश्चित्तार्धमहीन्ति स्त्रियो व्याधित एव च ॥' इति ॥ ५ ॥ येष्वाभिशस्त्यं तेषामिकाङ्गं छित्वाऽप्राणिहिंसायाम् ॥६॥

येषु हतेषु 'सवनगतं वाऽभिशस्त, (२४.९) इत्यादिना अभिशस्तत्वमुक्तं तेषाभेकाङ्ग छित्वा शूद्रवत्प्रायश्चित्तं कुर्यात । अप्राणिहिंसायां यदि छेदनेन तस्याङ्गस्य शक्ति(२)र्न हन्यते ॥ ६ ॥

(१)अनार्धवपैद्युनप्रतिषिद्धाचारेष्वभक्ष्याभोज्यापेषप्राद्याने श्रुद्रायां च रेतस्मिक्वाऽयोनौ च दोषवच्च कर्मा-भिसन्धिपूर्वे कृत्वाऽनाभिसन्धिपूर्वे वाऽव्लिङ्का-भिरप उपस्पृशेद्धारुणीभिर्वाऽन्यैर्वा पवि-स्रमन्त्रैर्यथा कर्माभ्यासः॥७॥

आर्थाणां भाव अर्थम् । तद्यस्मिन्नाचारेऽस्ति तदार्थवम् । मत्वर्थायो वप्रत्ययः । ततोऽन्यदनार्थवम् । असत्यभाषणादि । पैशुनं परदोषकथनं राजगामि प्रतिषिद्धाचारः 'ष्ठीवनमेथुनयोः कर्माऽप्सु वर्जये' (३०,१९) दित्या-देरजुष्ठानम् । अभक्ष्यं वृथाकृसरादि । अभोज्यं केशकीटाद्युपहृतम् । अपेयम् अनिर्देशायाः गोः श्लीर।दि । पतेषां प्राशाने । शूदायां च वेश्याप्रभृतौ रेतः सिक्त्वा । अयोनी च जळादौ रेतः सिक्त्वा । दोषवच कर्म श्लौतमाभिचाः रिकम् । अभिसन्धिपूर्वं बुद्धिपूर्वं कृःवा । अनिमसन्धिपूर्वं वा परपीद्धादिकरं कर्म कृत्वा । अन्विसन्धिपूर्वं वा परपीद्धादिकरं कर्म कृत्वा । अन्विसन्धिपूर्वं वा परपीद्धादिकरं कर्म कृत्वा । अन्विसन्धिपूर्वं वा परपीद्धादिकरं

९, प्रायश्चितं प्राप्तम् . तित्रयमं इति क. पु. २० न भज्यते. इति. घ. पु.।

३. गौतमीये २६. १५. सूत्रं द्रष्टव्यम् ।

४. तै. ५. ६. १८. यो विश्वितमो रसः, तस्मा अरं गमाम वः, इत्याप्रिमे ऋचौ ।

५. तै. सं. ६. ६. १. यासां राजा वरुणः, यासां देवा दिवि, शिवेन मा चक्षुषा, इत्यप्रिमं ऋकत्रथम् ।

वर्णार्शुचयः पावका' इति चतसृभिरप उपस्पृशेत्। तूर्णी प्रथमं स्नात्वा पश्चादेतैर्मन्त्रेमीर्जनं सुर्यात्। वार्णीभिर्वा (१) 'इमं मे वरुण, 'तस्वा यामिः; 'त्वन्ना अग्ने' इत्येताभिरन्यवी पित्रैः (२) पवमानम्सुवर्जनः' इत्येतेनाः सुवाकेन (३) शुद्धवतीभिः (४) तरत्समन्द्यिन च । यथा कर्माभ्यासः कृतः (५) तावत्क्रत्वोऽप उपस्पृशेत्। रहस्यप्रायांश्चत्तेमतिदित्याहुः ॥॥

गर्दभेनाऽवकीर्णी निर्ऋतिं पाकपज्ञेन यजेत ॥ ८ ॥

यो ब्रह्मचारी स्त्रियमुपेयात् सोऽवकीणी गर्दभेन निर्काति यजेत पाकयज्ञेन स्थालीपाकविधानेन । अत्र मजुः--

(६) 'अविकीणां तु काणेन गर्दभेन चतुष्ण्ये । पाकयक्षविघानेन, यजेत निर्ऋतिं निश्चि॥' इति ।

हारीतस्तु—

'श्लीब्बवकीर्णी तिर्ऋरये चतुष्पथे गर्दमं पशुमालमेत पाकयञ्चधमें जा। भूमो पशुपुरोडाशश्रपणमण्स्ववदानैः प्रचार्याऽऽदयं जुहोति 'कामाव कीर्णोऽस्म्यवकीर्णोऽस्मि कामकामाय स्वाहा। कामाभिद्वुग्धास्म्यभिद्वुः ग्धोऽस्मि कामकामाय स्वाहा' इति ॥ ८॥

तस्य शुद्रः प्राचनीयात् ॥ ९ ॥

तस्य गर्दभस्य सर्पिष्मञ्चिवराच्छिष्टं शुद्धः प्राश्नीवात् (७)'तेन स पिष्मता ब्राह्मण' मित्यस्याऽपवादः ॥ ९ ॥

मिथ्याधीतप्रायश्चित्तम् ॥ १०॥

नियमातिक्रमेणाऽधीतं मिथ्याधीतम् । तद्दोषनिर्हरणाय प्रायदिचत्तं वस्यते ॥ १॥

सम्बत्सरमाचार्यहिते वर्तमानो वाचं घच्छे-त्स्वाध्याय एवोत्मृजमानो वाचमाचाये आचार्यदारे वा भिक्षाचर्ये च ॥११॥

आचार्यहिते वर्तमानो वाचंयमः स्यात् । (८)स्वाध्यायादिष्वेषु वाचमुःस्

⁹ तै सं० ४. २. ११.

२. ते. ब्रा. १. ४. ८

³ ऋ, सं. ८. ९५. **६**.

४. ऋ सं. ८.९५,७.

५. कृत. तथोपस्पृकेत्. इति. क. पु ६. म. स्मृ. ११. ११८.

७ आप. गृ. ७. १५.

८. वागुत्सर्गस्खाध्याय एव इति. ख. पु.

जमानः । आचार्ये तं प्रति कार्यनिवेद्ने।एवमाचार्यदोरे । भिक्षाचर्य भिक्षाचरणम्। तत्र च 'भवति भिक्षां देहीं'ति । अस्मादेव श्रायते-असमावृत्तविषयः मेतदिति ॥ ११ ॥

एवसन्येष्वपि दोषवत्स्वपतनीयेषूत्तराणि यानि वक्ष्यामः॥ १२॥

यथा मिथ्याश्वीतस्येदं प्रायश्चित्तमेवमुत्तराणि यानि प्रायश्चित्तानि व-श्यामः तान्यन्त्रेष्विप । अपिशब्दान्मिथ्याधीतेऽपि । दोषवत्स्वपतनीयेषु पतनी-यन्यिनिरिकेषु कर्मसु येष्वाहत्य प्रायश्चित्तं नोक्त तिद्वषयाणि द्रष्ट-व्यानि ॥ १२ ॥

काममन्युभ्यां वा जुहुयात्कामोऽकार्षीन्मन्युरकार्षीदिति १३

स्वाहाकारान्ताभ्यां होमः । आज्यं द्रव्यम् ॥ १३ ॥

जपेद्धा ॥ १४ ॥

अस्मिन् पक्षे न स्वाहाकारः। केचित्तु 'कामाय स्वाहा' 'मन्यवे स्वा-हे'ति होममिच्छन्ति । जपपक्षे तु सूत्रोपदिष्टौ मन्त्राविति । दोषाभ्यासा-नुरूपं जपहोमयोरावृत्तिः॥ १४॥

पर्वणि वा तिलभक्ष उपोष्य वा ब्रवोभूत उदक्रमुपः स्पृद्य सावित्रीं प्राणायामद्यस्सहस्रकृत्व आवर्तयेदप्राणायामद्यो वा ॥१५॥

पर्वणि पौर्णमान्याममावास्यायां वा। तिलानेव भक्षयति नान्यदो-दनादिकमिति तिलभक्षः। इवोभूने उदक्षमुपस्पृश्य स्नात्वा सावित्री प्राणायामशः प्राणायामेन एकस्मिन्प्राणायामे यावत्कृत्व आवर्तयितुं शक्यं तावत्कृत्व आवर्तयेत्। एवमा सहस्रपूर्तः प्राणायामावृत्तिः। अप्राणायामशो वा (१)जप-काले प्राणानायच्छेत् , तुःणीं जपेद्वेति ॥ १५ ॥

॥ इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ प्रथमप्रश्ने षड्विशी कण्डिका ॥२६॥

१. जपकाल इत्यादि नास्ति ख. च. पु.

आवण्यां वा पौर्णमास्यां तिलभक्ष उपोष्य वा इवो भृते (१)माहानद्मुदकमुपस्पृद्य सावित्र्या समित्सह-स्रमादध्याज्ञपेद्या ॥१॥

गिरिप्रभवा समुद्रगामिनी नदी महानदी तत्र भवं माहानदम् । सिम्तिः स्वाहाः याज्ञिकस्य वृक्षस्य। 'आदृध्या'दिति वचनान्न होमधर्मः स्वाहाः कारः(२) 'जुहोतिचोदना स्वाहाकारप्रदान,' इत्युक्तत्वात् । जेपहा ॥१॥

इष्टियज्ञकतुन्वा पवित्रार्थानाहरेत्॥ २॥

पवित्रार्थाः शुद्धर्थाः (३)मृगाराद्या इष्टयः । (४)यज्ञकतवः सोमयागा अग्निष्टोमादयः । तान्येतानि षट् प्रायश्चित्तानि एनस्सु गुरुषु गुरुषि, लघुषु लघूनि ॥ २॥

अभोज्यं भुक्त्वा नैष्पुरीष्यम् ॥ ३॥

अभोज्यस्य मार्जारादिमांसम्य भक्षणे निष्पुरीषभावः कर्तब्यः । यावदुदरं निष्पुरीषं भवति तावदुपवस्तब्यम् ॥३॥

तिकयता कालेनाऽवाष्यते ? तदाह—

तत्सप्तरात्रेणाऽवाष्यते ॥ ४ ॥

तत् नैष्पुरीष्यम् । सप्तरात्रेणाऽवाष्यते सप्तरात्रमुपवस्तब्यमिखः र्थः । सप्तरात्रमुपवसेदित्येव सिद्धे नैष्पुरीष्यवचनाद्येषां त्रिरात्रेणैव तः द्वाष्यते तेषां तावतैव शुद्धिः । तथा च गौतमः—(५)'अभोज्यभोजने निष्पुरीषभावः त्रिरात्रावरमभोजनं सप्तरात्रं वे'ति ॥ ४॥

हेमन्त्रिशिरयोवींभयोस्सन्ध्योवीद्कमुपस्पृक्षेत् ॥५॥

उभयोः सन्ध्ययोः सायं प्रातश्च । उदक्रमुपस्पृशेत् भूमिगतास्वण्सु स्ना यात् । उद्धृताभिर्वा शीताभिः ॥ ५ ॥

कुच्छ्रद्वादशारात्रं वा चरेत्॥६॥

१. महानद इति. छ पु.

२. (आप. प. ३.४.) ''जुद्दोतिचोदना स्वाहाकारप्रदान इत्युक्तःवात् । जेपेद्वा'' इति नास्ति. क. छ. पु.

३. अग्नेयेऽहोमुचेऽष्टाकपालः (तै.स. ७. ५. २२.) इति विहितेष्टिर्मृगोरष्टिदर्श हिवष्का ।

४. यज्ञाः कतवः । इति. क. छ. पु.

५. गौ. ध. २६. ४.

द्वादशरात्रसाध्यो वतिषशेषः कृच्छ्द्वादशरात्रः ॥ ६ ॥ तस्य विधिमाह(१)—

त्र्यहमनक्ताइयदिवाज्ञी ततस्त्र्यहम्, त्र्यहमयाचितत्रतः स्त्र्यहं नाक्षाति किञ्चनेति कृच्छूडाद्दाराञ्चस्य विधिः॥०॥

आदितस्त्रिष्वहरस्य नक्तं नाऽइनीयात्। दिवैव भुञ्जीत। ततस्त्रयहमः दिवाशी रात्रावेव भुञ्जीत। न दिवा। ततस्त्रयहमयाचितमेव भुञ्जीत। न दिवा। ततस्त्रयहमयाचितमेव भुञ्जीत। याच्याप्रतिषेधः। तथा च गौतमः (२) अथाऽपरं त्रयहं न कंचन याचे दिति। तत्रयहं नाश्नाति किञ्चन फलाः दिकमपीति। एवं कृष्टद्वादशरात्रस्य विधिः। तत्र स्मृत्यन्तरवशाद्वविष्यमन्न, ब्रह्मचर्चं, स्त्रीशुद्रादिभिरसम्भाषणं च द्रष्टस्यम्॥ ७॥

एतमेवाऽभ्यस्येत्संवत्सरं स कृच्छुसंवत्सरः ॥ ८॥

एतमेव विधि संवत्सरं निरन्तरमभ्यत्येत । स एष कुच्छूसंवत्सरो बेदि-तब्यः । यः पूर्वोक्तः 'कुच्छूसंवत्सरं वा चरे' (२५.९.) दिति ॥ ८ ॥

अथाऽपरं बहून्यप्यपतनीयानि कृत्वा त्रिभिरनश्चन् पा-रायणैः कृतप्रायश्चित्तो भवति ॥ ९॥

अथाऽपरं प्रायश्चित्तमुच्यते । अनश्नतैव निरन्तर त्रीणि पारायणानि कर्ते व्यानि । आदित आरभ्याऽऽसमाप्तेर्वेदस्याऽध्ययनं पारायणम् । बहून्यपि । अपिशब्दार्तिक पुनरेकं द्वे वा ॥ ९ ॥

अनार्यो शयने विभ्रद्ददृष्टुद्धिं कषायपः। अन्नाह्मण इव वन्दित्वा तृणेष्वासीत पृष्ठतप्॥१०॥

अनार्यं शुद्धातां शयने विश्रत् उपगच्छन्। ददद्वार्द्धं वृद्धार्थं द्रव्यं ददत्। वृद्धाजीव इत्यर्थः। सुराज्यतिरिक्तं मद्यं कषायः। (३) तस्य पाता कषा-यपः। यश्चाऽत्राद्यण इव सर्वान् वन्दी भृत्वा स्तौति स सर्वोऽपि तृणेषूद्या-दारभ्याऽऽसीतः। यावदस्याऽऽदित्यः पृष्ठं पश्चाद्धागं तपति। आदित्ये तपति तदानुगुण्याचरणात् स्वयमेव पृष्ठतावत्युच्यते। अभ्यासे अभ्यासो यावता शुद्धि मन्यते॥ १०॥

^{9.} मनौ. ११. २११. इलोको द्रष्टव्यः । २. गौ. ध. २६. ४.

३. 'तत पिचतीति कषायपः' इति ग, पु.

यदेकरात्रेण करोति पापं कृष्णं वर्णे ब्राह्मणस्सेवमानः चतुर्थकाळ (१)उदकाभ्यवायी त्रिभिवेषेस्तदप-हन्ति पापम् ॥ ११ ॥

कृष्णो वर्णः शुद्रः । तमाञ्चाकरो भृत्वा वृत्त्वर्थे सेवमानः । शिष्टं स्पष्टं गतं च । अपर आह—श्रद्धां मैथुने सेवमान इति । अस्मिन्पक्षे ऋताव्यगमने अपत्योत्पत्ताविदं द्रष्टव्यम्। मनुः--

(२)वृषलीफेनपीतस्य निश्वासोपहतस्य च। तस्यां चैव प्रसतस्य निष्कृतिने विधीयते ॥' इति ॥ ११ ॥

इत्यापस्तम्बधर्मसृत्रवृत्तौ प्रथमप्रश्ने सप्तविशी कण्डिका ॥ २७ ॥

इति चाऽऽपस्तम्बर्धमसूत्रवृत्तौ हरदत्तमिश्रविरचितायामु-ज्वलायां प्रथमप्रक्ते नवमः पटलः ॥ ९ ॥

दशमः पटलः॥

~~~

यथा कथा च परपरिग्रहमभिमन्यते स्तेनो ह भवती-ति कौत्सहरीतौ तथा काण्वपुष्करसादी ॥ १॥

(१)यथा कथा च आपद्यनापदि वा भूयांसमस्यं वा, परपरिप्रहं परस्व-मभिमन्यते-ममेदमस्तिवति बुद्धाः कुरुते(२) सर्वथा स्तेन एव भवतीति कौत्सादयो मन्यन्ते ॥ १॥

संत्यपवादाः परपरिग्रहेष्टिवति वाष्यीयणिः ॥ २ ॥

बार्चायणिस्तु मन्यते केषुःचित्परपरित्रहेषु स्तेयस्याऽपवादास्सन्तीति॥ तानेवोदाहरति---

श्चम्योषा युग्वधासो न स्वामिनः प्रतिषेधयन्ति ॥ ३ ॥

शमी बीजकोशी तस्यामुष्यन्ते दह्यन्ते कालवशेन पच्यन्ते इति शम्योषाः कोशीधान्यानि मुद्गमाषचणकादीनि । युगं वहतीति युगः शक्तः कटवाही बलीवर्दः, तस्य घासो मक्षस्तृणादिः युग्यषासः । एते आदीयः मानाः स्वामिनो न प्रतिषेधयन्ति स्वामिभिः प्रतिषेधं न कारयन्ति । एते स्वादीयमानेषु स्वामिनो न प्रतिषेद्धुमहन्तीत्यर्थः । स्वयंग्रहणेऽपि न स्तेयदोष इति यावत् । अत्र स्मृत्यन्तरे विशेषः—

> 'चणकब्रीहिगोधूमयवानां मुद्रमाषयोः । अनिषिद्धेर्प्रहीतन्यो मुष्टिरेकाऽध्वनि स्थितैः ॥'

मनुस्तु--

्) (३)'द्विजोऽध्वगः श्रीणवृत्तिर्द्वाविश्च द्वे च मूलके । आददानः परक्षेत्रान्न दण्डं दातुमर्दति ॥३॥

अतिव्यवहारो व्युद्धो भवति ॥ ४ ॥

श्चम्योषादिष्वपि अतिव्यवहारो न्युद्धो दुष्टो भवति, अतिमात्रापहारे स्ते-यदोषो भवतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

१. 'कथा' इति छान्दस रूपं कथमिस्यर्थः । दृष्टं च "तमञ्जवन् कथा हास्थाः" (तै.स. २.६.३.) "कथा मा निरमागिति" (तै.सं.३.१.९) इत्यादौ ।

२. बुद्धो कृत्वाSSदत्त इत्यर्थः, इत्याधिक क. छ. पु. ३. म. स्पृ. ८. ३४१.

सर्वत्राऽऽनुमतिपूर्वमिति हारीतः ॥ ५ ॥

सर्वेषु द्रव्येषु सर्वास्ववस्थासु स्वाम्यतुमितिपूर्वमेव प्रहणमिति हारीत आचार्यो मन्यते ॥ ५ ॥

न पतितमाचार्य ज्ञातिं वा दर्शनार्थों गच्छेत् ॥ ६॥

'न पतितैः सन्यवहारो विद्यत'(२१.५.) इत्युक्तेऽपि पुनरुच्यते-आ चार्यादिषु विद्येषं वस्यामीति ॥ ६ ॥

न चाऽस्माद्गोगानुपयुञ्जीत ॥ ७ ॥

अस्मात्पतितादाचार्यात् ज्ञातेर्वा पित्रादेः भोगान् भोगसाधनानि दा यत्राप्तान्यपि नेषयुष्ठीत न गृद्धीयात् ॥ ७ ॥

यहच्छासन्निपात उपसंगृह्य तूष्णीं व्यतित्रजेत् ॥ ८॥

यदि पतितैराचार्यादिभिर्थदच्छम सिन्नपतः सङ्गतिः स्यात् तदाऽवि भिनोपसगृह्य तुर्व्यो तैस्सह किञ्चिद्वपसम्भाष्य व्यतिव्रजेत गच्छेत्। न क्ष-णमपि सह तिष्ठेत्॥ ८॥

माता पुत्रत्वस्य भूयांसि कर्माण्यारभते तस्यां शुश्रूषा नित्या पतितायामपि ॥९॥

पुत्रत्वस्य, स्वार्थिकस्त्वः । यथा 'देहत्वमेवान्य'दिति । पुत्रस्य कृते माता भूगांसि दृष्टार्थानि गर्भधारणाद्याचिनिर्हरणस्तन्यदानप्रदक्षिणन-मस्कारोपवासादीनि कर्माणि करोति तस्मात्तस्यां पतितायामपि शुश्रूषा अभ्यङ्गस्नापनादिका । नित्या नित्यमेव कर्तव्या ॥ ९ ॥

न तु धर्मसन्निवापः स्यात् ॥ २०॥

पकिसमन् धर्मे सहाऽन्वयो धर्मसित्रवापः । स पतितया मात्रा सह न कर्तव्यः । नामसुब्रह्मण्यायां मातुर्नामग्रहणम् । वरुणप्रधासेषु (१)या-वन्तो यजमानस्याऽमारयाः सस्त्रीकास्तावन्त्येकातिरिक्तानी'त्येवमाः दिकमुदाहरणम् । किं पुनरेवमादिषु मातुरन्वयः शुश्रूषा १ ओमित्याह । अन्विता हि सा सम्मता मन्यते । निरस्ता तु विमता । वैश्वदेवार्थं च पाके सा न भोजयितव्या । मृतायास्तु तस्याः संस्कारादिकाः क्रियाः कर्तव्याः नेति विश्रतिपन्नाः ॥ १०॥

१. आप. श्री. ८. ५. ४१. करम्भवात्रनिर्माणे संख्याविधिरयम् ।

अर्थमीहतान् भोगाननुज्ञाय न वयं चाऽधमैश्चेत्यभिः व्याहृत्याऽयो नाभ्युपरिजान्वाच्छाच त्रिषवः णमुद्कमुपस्पृज्ञान्नक्षीराचारलवणं सुञ्जाः नो द्वादका वर्षाणि नाऽगारं प्रविद्यात् ॥ ११॥

ब्राह्मणस्वहरणम् ,

(१)चण्डालान्त्यस्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च । पतत्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात्साम्यं तु गच्छति ॥

इत्येवमादिकमुदाहरणम्। ये अधर्माहृता भोगास्ताननुक्षाय परि-त्यज्य 'न वयं चाऽधर्मश्चे'ति प्रैषं ब्रूयात्। तस्यार्थः नवयं चाऽधर्मश्च सह न वर्तामह इति । अधो नाभीत्यादि (२४.११.)गतम्। नात्राऽर्धशाणीपक्षो भिक्षाचर्यं वा ॥ ११ ॥

ततस्मिद्धिः॥ १२॥

एतस्य द्वादशवार्षिकस्याऽन्ते सिद्धिः शुद्धिर्भवति ॥ १२ ॥

अथ सम्प्रयोगस्यादार्यैः ॥ १३ ॥

प्रायश्चित्तोपदेशात सिध्युपदेशाच्च सिद्धे पुनर्वचनं 'क्वाः नात्साम्यं तु गच्छती'त्यस्याऽपवादार्थम् ॥ १३ ॥

एतदेवाऽन्येषामपि पतनीयानाम्॥ १४॥

उक्तव्यतिरिक्तानि यानि पतनीयानि पूर्वमुक्तानि तेषु यत्राऽऽहत्य प्रायश्चित्तं (२)नोक्तं तेषामप्येतदनन्तरोक्तमेव प्रायश्चित्तं वेदितव्यम्। उक्तविषये विकल्प दृत्यन्ये । तत्र ज्ञानाञ्चानकृतो विकल्पः ॥ १४॥

गुरुतल्पगामी तु सुषिरां सूर्मिं प्रविद्योभयत आदीप्याऽभिद्हेदात्मानम् ॥१५॥

यस्तु गुरुतल्पगामी सोऽन्तःप्रवेशयोग्यां छिषरां सूर्मि कृत्वा प्रविशेत् प्रविश्योभयतः पाद्वयो(३)र्वह्विमादीपयेत्। आदीप्याऽऽत्मानमभिदहेत्। "ज्विलतां वा सूर्मि परिष्वज्य समाष्त्रया (२५.२.)" दित्यत्रैव कियानिप

१. म. स्पृ. ११. १७६. २. अनुक्तं. इति. क. ख. पु.

३. वाहामिति नास्ति क. छ. पु.

विशेषः । अनन्तरोक्तस्य वैकल्पिकस्य निवृत्यर्थे वचनम् ॥ १५ ॥
भिष्यैतदिति हारीतः ॥ १६ ॥

हारीतस्त्वृिषर्मन्यते-एतदनन्तरोक्तं मरणान्तिकप्रायश्चित्तं मिथ्या न कर्तव्यमिति ॥ १६ ॥ कृत इत्यत आह्य-

यो ह्यात्मानं परं वाऽभिमन्यतेऽभिशस्त एव स भवति ॥ १७ ॥

हिशब्दो हेतौ । यस्मात् य आत्मन परं वाऽभिमन्यते मारयति सोऽभि-शस्त एव भवति ब्रह्महैव भवति । (१)न च पतनीयापनोदनं चिकीर्षुः रन्यत् पतनीयं कर्तुमहेतीति । हेत्वभिधानादभिशस्तवचनाश्चाऽन्येः षामपि मरणान्तिकानां ब्राह्मणविषये निवृत्तिः ॥ १७॥

किं तर्हि तस्य प्रायाश्चित्तमिति ? आह--

एतेनैव विधिनोत्तमादुज्छासाचरेन्नाऽस्वाऽस्मिल्लोके प्रसापत्तिविद्यते करुपषं तु निर्देण्यते ॥ १८॥

'अधोनाभ्युपरिज्ञान्वि' (२८.११.) स्यादि यदनन्तरोक्तमेतेनैव विधिना । शिष्टं गतम् ॥ १८ ॥

दारव्यतिक्रमी खराजिनं बहिर्लीम परिधाय 'दारव्यति-क्रमिणे भिक्षा'मिति सप्ताऽगाराणि चरेत्। सा वृत्तिः षण्मासान् ॥ १९ ॥

(२) यस्तु अन्तरेणव निमित्तं कौमारान् दारान् परित्यज्ञति स दा-रव्यतिकमी । खरस्य, गर्दभस्याऽजिन बिहुर्लीम परिधाय वस्तित्वा दारव्यति-क्रिमेणे भिक्षां दत्तेति सप्तागाराणि भिक्षां चरेत् । (३)कौमारदारपरित्यागिने भिक्षां दत्ते'ति वासिष्ठे । (४)सा बृतिः षण्मासान् । ततः सिद्धिः ॥ ९ ॥

१ न च महापातकस्य ब्रह्महत्या प्रायश्चित्त भवितुमईतीति. क. प्रस्तके.

२. धर्मप्रजादिकमन्तरेण कौमारान् दारान्' इति क. ख. पु.

३. व. घ. कौमारदारव्यतिक्रमिणे. इति. ख. पु. कौमारदारपरित्यागिने. इति, क. पु.

४ षण्मासादूर्भ शुद्धः इति. ग. पु. 'सा वृत्ति'रित्यादि पृथक्सूत्रं च ॥

स्त्रियास्तु भर्तुन्यतिक्रमे कृच्छद्वादशरात्राः भ्यासस्तावन्तं कालम् ॥ २०॥

मर्जुन्यतिकम इति छान्दसो रेफलोपः । न्यतिकमः परित्यागः । या तु स्त्री भर्तारं परित्यज्ञत्यन्तरेण निमित्तं, तस्यास्तावन्तं कालं षणमासान् कृच्छृद्वादशरात्राभ्यासः प्रायश्चित्तम् ॥ २०॥

अथ भ्रूणहा इवाजिनं खराजिनं वा बहिलोंम परि-धाय पुरुषशिरः प्रतीपानार्थमादाय ॥२१॥ इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ प्रथमप्रश्नेऽष्टाविशी कण्डिका ॥२८॥

खटाङ्गं दण्डार्थे कर्मनामधेयं प्रझुवाणश्चङ्कम्येत को श्रूणघ्ने भित्तामिति। ग्रामे प्राणवृत्तिं प्रतिलभ्य श्रून्याः गारं वृक्षमूलं वाऽभ्युपाश्रये निहम आर्थैः सह सम्प्रयोग् गो विद्यते । एतेनैव विधिनोत्तमादुच्छ्वासाचरेत्। नाऽस्यास्मिल्लोके प्रत्यापत्तिर्विद्यते । कल्मषं तु निर्द्यः ण्यते॥ १॥

षडक्रस्य वेदस्याऽध्यता, तदर्थवित्, प्रगोगशास्त्रस्य सन्याख्यस्याः श्रीवित् कर्मणामनुष्ठाताऽनुष्ठापियता च ब्राह्मणो स्रूणः । तथा च बौन्धायनः—(१) वेदानां किञ्चिद्धीत्य ब्राह्मणः । एकां शाखामधीत्य श्रोनियः । अङ्गाध्याय्यन्चानः । कल्पाध्याय्यृषिकल्पः । स्त्रप्रवचनाष्यायी श्रूणः । इति । तं यो इतवान् स श्रूणहा । सः शुनः खरस्य वाऽजिनं बहिलांम परिधाय पुरुषस्य यस्यकस्य चिन्मृतस्य शिरः, प्रतीपानार्थम् । प्रतिधात्वर्थानुवादः (२) 'उपसर्थिय घञ्यमनुष्ये बहुलं भिति बाहुलको दीर्घः । पानमेव प्रतीपानम् । पानप्रहणमुपलक्षणम् । भोजनमिप तत्रेव । खटाङ्ग दण्डार्थे, खट्वाया अङ्गं खट्वाङ्गमीषादि तद्युष्ठकत्ये आदाय । 'भ्रणहाऽस्मीत्येवं कर्मनिवन्धनमात्मनो नामधेयं प्रवृवाणश्चकम्थेत इतस्ततश्चरेत् । कापालिकतन्त्रप्रसिद्धन्य स्य सटाङ्गस्य वा ग्रहणम् । भिक्षाचरणकाले च को भ्रूणस्व भिक्षां दन्ध्य सटाङ्गस्य वा ग्रहणम् । भिक्षाचरणकाले च को भ्रूणस्व भिक्षां दन्

१. बौधा. गृ. १. ११. २. पा. सू. ६. ३ १२२.

दातीति चरेत् । चरित्वा प्रामे प्राणवृत्तिं प्राणयात्रामात्रं प्रतिरुभ्य शून्यागारं वृक्षमूलं वा निवासार्थमभ्युपाश्रयेत्-'न हि म आर्थैः सह सम्प्रयोगो नियतं इत्येवं मन्यमानः । कियन्तं कालमेवं चरितब्यमित्यत आह—एतैनवेत्यादि । गतम् । 'श्रोत्रियं वा कर्मसमाप्त(२४.२४.)' मित्यत्र यः श्रोत्रियः (१)ग्र-न्धघारी अर्थक्रश्च न भवति अनुष्ठापियता च न भवति तस्य प्रहणम्॥१॥

यः प्रमत्तो हन्ति प्राप्तं दोषफलम् ॥ २ ॥

क्षत्रियं इत्वे'त्येवमादिकेऽनुकान्तेऽपि विषये यः प्रमत्ता इन्ति प्रमादे-नाऽबुद्धिपूर्व हान्त तस्याऽपि दोषफलं प्राप्तमेव। न तु प्रमादकृतमिनि द्योषाभावः ॥ २ ॥

सह सङ्कल्पेन भूषः ॥ ३॥

सङ्कल्पेन सह वधे कते भूयः प्रभृततरं भवति । तेन प्रमादकृते लघुप्राः यश्चित्तम् , बुद्धिपूर्वे तु गुर्विति । यत्पुनः पूर्वमुक्तं 'दोषवश्च कर्माभि-सन्धिपूर्वं कत्वाऽनीमसीन्धपूर्व वे(२६.७.)' ति तत्र तेषु प्रायश्चिचेषु विशेषाभाषादिदमुक्तम् ॥ ३ ॥

एवमन्येष्वपि दोषवत्सु कर्मसु ॥ ४ ॥

अन्येष्विप हननव्यतिरिक्तेषु दोषवासु कर्ममु एवमेव द्रष्टव्यम् - अबुद्धिः पूर्व कते ऽस्पो दोषः, बुद्धिपूर्वे महानिति ॥ ४ ॥

तथा पुण्यक्रियासु ॥ ५॥

पुर्णिक्रयास्वय्येष एव न्यायः-अबुद्धिपूर्वेऽरुपं फलम्, बुद्धिपूर्वे महदिति। तद्यथा--ब्राह्मणस्वान्यपहत्य चोरेषु धावत्सु यरच्छया काश्चिच्छूर आगतस्तान् इन्यात्, स्वयमेव वा शूरं दृष्ट्वा चोरा अपहृतानि द्रव्याण्युतसुज्य परायेरन् तदा शुरस्याऽहवं पुण्यफलम् तु बुद्धिपूर्व स्वयमेव चोरेभ्यः प्रत्याहृत्य स्वानि स्वामिभ्यो ददाति तदा महदिति । एवं स्वभार्याबुद्धाः परदारगमनेऽत्यम्, अन्यत्र महदिति ॥६॥

परीचार्थोऽपि ब्राह्मण आयुघं नाऽऽददीत ॥ ७ ॥

गुणदोषज्ञानं परीक्षा । तया अर्थः प्रयोजनं यस्य सः । एवंभूतोऽपि ब्राह्मण आयुध न गृद्धीयात् किं पुनर्हिसार्थ इत्यपिशब्दार्थः॥ ७॥

१. श्रुतिघारी इति. क. पु.

अस्य प्रतिप्रसद्यः-

यो हिंसार्थमभिकान्तं हन्ति मन्युरेव मन्युं स्पृकाति न तस्मिन् दोष इति प्राणे॥ ७॥

यस्तु हिंसार्थं मारणार्थमभिकान्तमाभिपतितं हन्ति न तस्मिन् दोषो विद्यतः इति पुराणे श्रुतम् । दोषाभावे हेतुः-यस्मान्मन्युरेव मन्युं स्पृक्षति न पुनः पुरुषः पुरुषम् । अत्र वसिष्ठबौधायनौ--

(१)स्वाध्यायिनं कुले जातं यो हन्यादाततायिनम् । न तेन भ्रणहा स स्यान्मन्युस्तं मन्युमृच्छति ॥ इति ।

मनुस्तु-

(२)शस्त्रं द्विजातिभिर्याह्यं धर्मो यत्रोपरुद्धते । द्विजातीनां च वर्णानां विष्लवे कालकारिते। अात्मनश्च परित्राणे दक्षिणानां च सङ्करे ॥ स्त्रीविप्रःभ्यवपत्तौ च ध्नन् धर्मेण न दुष्यति ॥ इति ॥ गौतमः-(३) प्राणसंशये ब्राह्मणोऽपि शस्त्रमाददीते'ति ॥ वसिष्ठः--

(४)अग्निदो गरदश्चैव रास्त्रपाणिर्धनापहः। क्षेत्रदारहरश्चेव षडेते ह्याततायिनः॥ आततायिनमायान्तमपि वेदान्तपारगम्। जिघांसन्तं जिघांसीयात्र तेन भुणहा भवेत् ॥' इति ॥ ७ ॥ पतितैरकृतप्रायश्चित्तेरुत्पादितानां पुत्राणामापि पातित्यमस्तीति प्रतिपादयितं पूर्वपक्षमाह-

अथाऽभिद्यास्ताः समवसाय चरेग्रुधीम्धीमिति सांशिखे-तरेतरयाजका इतरेतराध्यापका मिथो विवाहमानाः ॥८॥

अथ शब्दोऽर्थान्तरप्रस्तावं सुचयति । अभिशस्ताः पातिनाः । समवसाय चेरयुः । अवसानं गृहम् । समित्येकीभावे । श्रामाद्बहिरेकस्मिन् प्रदेशे गृहाणि कृत्वा चरेयुः । धार्म्य धर्म्ये वश्यमाणं वृत्तामिति । सांशित्य सं शितां तीक्ष्णां बुर्द्धि कृत्वा । निश्चित्येत्यर्थः । इतरेतरं याजयन्तः । इत रेतरमध्यापयन्तः परस्परं विवाहसम्बन्धं च कुर्वन्तश्ररेयुः वर्तरान्निति॥

१. व. ध. ३. १८. बौ १. १०. १२. ३. गौ. घ ७. २५ आप० घ० २१

२. म. स्मृ. ८. ३४८, ३४९. ४. व. ध. ३. १६, १७,

पुत्रान् सन्निष्पाच ब्र्युर्चिप्रजताऽस्मदेवं स्नस्मः तस्वार्यास्सम्प्रत्यपतस्यतेति ॥ ९ ॥

अथ ते पुत्रान् सिन्नषाय ब्र्युः हे पुत्राः अस्मत अस्मतः। विप्रवृजत विविधं प्रकर्षेण च स्नेहमुत्सृज्याऽऽयंसमीपं गच्छत। एव ह्यस्मासु अस्माः स्वार्याः शिष्टाः सम्प्रत्यपत्स्यत। (१) 'आंशसायां भूतवच्चेति' भविष्यति छुङ्। सकारात्यरो यकारोऽपपाठइछान्दसे। वा। सम्प्रतिपत्तिं करिष्य नित। अर्थाणामप्यतदिभेष्रतं भविष्यति। यस्मादस्माभिरेव पतनीयं कर्माऽज्यष्ठितं न भविद्धः। न च पतितेनोत्पादितस्य पातिस्यम्, अन्यर्वात्।। १॥

एतद्वापेपादयति —

अधाऽपि न सेन्द्रियः पतति ॥ १०॥

न हि पतितो भवन् सहोन्द्रयेण पतित, पुरुष एव पतित, नेन्द्रियं शुक्लमिति । अथापिशन्दाविप चेत्यस्याऽर्थे ॥ १० ॥ कथं न सेन्द्रियः पततीत्याह—

तदेतेन वेदितव्यमङ्गहीनो ऽपि साङ्गं जनयति ॥ ११ ॥

तद्दनन्तरोक्तमर्थरूपमेतेन वक्ष्यमाणेन निदर्शनेन वेदितव्यम् । चक्षुराः द्यङ्गहोनोऽपि साङ्गं चक्षुरादिमन्तं जनयति, एवमधिकारविकळः साधिकारं जनियश्यति । स्त्रिया अपि कारणत्वात् तस्याश्च दोषाभावात् ॥ ११ ॥ दृषयति—

मिध्यैतदिति हारीतः॥ १२ ॥

एतदनन्तरोक्तमध्रक्षं मिथ्या न युक्तमिति हाराती मन्यते ॥ १२ ॥ कुत इत्याह—

द्धिधानीसधर्मास्त्री भवति॥१३॥

द्धि धीयते यस्यां सा द्धिधानी स्थाली। तया सधर्मी सहशी स्री भवति ॥ ततः कि.म् ?

यो हि द्धिधान्यामप्रयतं पय आतञ्चय मन्थति न तेन धर्मकृत्यं क्रियेत एवमशुचि शुक्लं यन्निर्वर्तते न तेन सह सम्प्रयोगो विद्यते ॥ १४॥

यो हि पुरुषः दिधधान्यां स्थाल्याम्, अप्रयतं श्वासुपहतम् , पय आतञ्च्य

पा. स्टू. ३. ३. १३२.

तक्राद्यातञ्चनेन संस्कृत्य मन्थित न तेन तदुत्पन्नेन घृतादिना धर्मकृत्यं या-गादिकं कियते। एवं पतितसम्बन्धेनाऽशुचि शुक्क स्त्रियां निषिकं शोणि-तेनाकं यन्निर्वर्तते येन रूपेण निष्पद्यते न तेन सह सम्प्रयोगो विद्यते शिष्टानाम् । अत्र चा 'शुचि शुक्क' मित्येत 'दथापि न सेन्द्रियः पतती' त्यस्य दूषणम् । न हि वाचिनिकेऽर्थे युक्तयः क्रमन्ते । तथा च समानाः यामप्युत्पचौ पुत्र एव पताति न दुहिता । यथाऽऽह वासिष्ठः-

(१)'पतितोत्पन्नः पतितो भवत्यन्यत्र स्त्रियाः । सा हि परगामिनी तामरिक्धामुपेयात्' । इति ॥ १४ ॥

अभीचारा(२)नुव्याहारावद्युचिकरावपतनीयौ ॥ १५ ॥

अभिचारः एवाऽभीचारः । (३)'उपसर्गस्य धजी'ति दीर्घः । अभीचारः श्येनादिः । अनुव्याहारः शापः । तौ ब्राह्मणविषयेऽपि कियमाणावशुचि करावेव, न तु पतनीयौ ॥ १५ ॥

पतनीयाविति हारीतः॥ १६॥

हारीतस्तु ताविप पतनीयाविति मन्यते ॥ १६ ॥

पतनीयवृत्तिस्त्वशुचिकराणां द्वाद्श मासान् द्वाद्श शाऽर्धमासान् द्वाद्श द्वादशाहान् द्वादश सप्ताहान् द्वाद्श त्र्यहान् द्वादश द्वहान् द्वादशाहं सप्ताहं त्र्यहं द्वादमेकाहम् ॥ १७॥

अञ्चिकराणामिष कर्मणां येषामाहत्य प्रायश्चित्तं नोक्तं तेषामिष पः तनीयेषु कर्मसु या वृत्तिः प्रायश्चित्तं सैव प्रायश्चित्तिः । कियन्तं काळम् ? द्वादश मासाद्येकाहान्तम् ॥ १७ ॥

किमविशेषेण सर्वेष्वेवाऽशुचिकरेष्वयं कालविकल्पः ? नेत्याह्--इत्यशुचिकरानिर्वेषां यथा कर्माभ्यासः ॥ १८॥

इत्येषोऽञ्चिकरनिर्वेषो यथा कर्माभ्यासस्तथा चेदितच्यः । बुद्धिपूर्वे साजुबन्धेऽभ्यासे च भूयांसं कालम्, विपरीते विपर्यय इति ॥ १८॥ ॥ इत्यापस्तम्बसूत्रवृत्तौ प्रथमप्रश्ने एकोनित्रशी कण्डिका॥ २९॥

> इति चाऽऽपस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ हरदत्तमिश्रविरचितायामु-ज्वलायां प्रथमप्रश्ने दशमः पटलः ॥ १० ॥

अथैकादशः पटलः ॥

'न समावृत्ता वपेरन्' (८. ७.) स्नातस्तु काल' (१०.७.) इत्यादिषु प्रसक्तस्य स्नानस्य कालमाइ--

विद्यया स्नातीत्येके ॥१॥

वेदविद्या विद्या । तथा सम्पन्नः स्नानं कुर्योदित्येके मग्यन्ते । मनुर-त्याह--

> (१)वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वाऽपि यथाऋमम् । अविष्ठुतब्रह्मचर्यो गृहस्थाश्रममावसेत्'॥ इति ॥ १ ॥ तथा व्रतेनाऽष्टाचत्वारिंजात्परीमाणेन ॥ २ ॥

परिमाणमेव परीमाणम् । छान्दसो दीर्घः । अष्टाचत्वारिंशद्ग्रहणं (२)'पादुनम्,अर्घने' (२.१३,१४.) त्यादिपूर्वोक्तस्याप्युपलक्षणम् । अधानः व्वारिशदादिपरिमाणेन व्रतेन (३)वा सम्पन्नः स्नायात् असम्पन्नोऽपि विद्यया ॥ २ ॥

विद्या ब्रतेन चेत्येके ॥३॥

विद्येति तृतीयैकवचनस्याकारस्य(४) 'सुपां सुलुक्' इत्यादिना लुक् । विद्यया वृतेन चोभाभ्यां सम्पन्नः स्नायादित्येके मन्यते । एवं च (५)वेदमधीत्य स्नास्य' न्नित्यत्र वेदमधीत्येत्युपलक्षणम् । अत्र याज्ञः वहक्यः--

> (६)वेदं व्रतानि वा पारं नीत्वा ह्युभयमेव वा। अविष्ठुतब्रह्मचर्यो लक्षण्यां स्त्रियमुद्धहेत् ॥' इति।

^{9.} म. स्मृ. ३ २.

२. पाद्नम्, अर्वेन, त्रिभिर्वा इत्येतेषां पूर्वेक्तानामु गलक्षणम् । इति. क. पु.

३. अथ ब्रह्मचर्यविधि 'इत्यारभ्य प्रपिश्चतेन समिदाधानिमक्षाचरणगन्धादिवर्जनादि-होण । अस्ति च तेषु व्रतशब्दः 'यथा व्रतेषु समर्थः स्याद्यानि वक्ष्यामः'' इति । इह तु समुदायाभिप्रायमेकवचनम् । तेन वा व्रतेन सम्पन्नस्स्नायात् । असम्पन्नोऽपि विद्या । 'चत्वारि वेदव्रतानी' त्येषां तु प्रहणमत्र नाऽऽशङ्कनीयम् । यथोक्तं विश्वरूपे । इत्यधिकः पाठो ग्रह्म

४. पा. सू. ७. १. २९. ५. आप गृ. १२. १. ६. याज्ञ स्मृ. १. ५२.

 अत्र वतराब्देनाऽग्नीन्धनभैक्षाचरणादयो ब्रह्मचारिधर्मा उच्यते । तेषु हि कालपरिमाणस्य श्रुतत्वात् पारं नीत्वेति युज्यते । दृश्यते च तेषु व्रतशब्दः। 'यथा व्रतेषु समर्थस्स्याद्यानि वक्ष्याम इति। न तु साविज्यादीनि वेदवतान्युच्यन्ते । तेषां तत्तत्प्रदेशाध्ययनशेषतया तः दमावेऽभावाद्वेदं त्रतानि वेति विकल्पानुपपत्तेः । अतः कालविशे-षाविञ्जन्नानि वतानि वेद्मुभयं वा पारं नीत्वेतर्थः # ॥ ३॥

ंतेषु सर्वेषु स्नातकवद्वृत्तिः ॥ ४ ॥

विद्यास्नातको वतस्नातक उभयस्नातक इति त्रयः स्नातका उकाः तेषु सर्वेषु स्नातकवत् 'तद्रहेती'ति वितः । स्नातकार्हा वृत्तिः पृजा(१)य-न्नाऽस्मा अपचिति' मित्यादिः कार्या । न तु व्रतस्नातके न्युना, उभयस्ना-तकेऽधिकेति ॥ ४ ॥

यद्यव्येवं तथाऽपि पूजियतुः फलविशेषोऽस्तीत्याह--समाधिविशेषाच्छुतिविशेषाच पूजायां फलविशेषः ॥५॥

कर्तद्येषु कर्मस्ववद्यानं समाविः । श्रुतिः श्रुतम् ॥ ५ ॥

अथ स्नातकव्रतानि ॥ ६ ॥

इत उत्तरं स्नातकव्रतान्यधिक्वतानि वेदितव्यानि । यद्यपि वश्यमाणे-षु कानिचित साधारणान्यपि भवन्ति तथाऽपि भूमना स्नातकव्रतान्यः धिक्रियन्ते ॥ ६ ॥

पूर्वेण ग्रामानिष्क्रमणप्रवेशनानि शीलयेदुत्तरेण वा ।७।

यदा ग्रामान्निष्कामति ग्राम वा प्रविश्वति तदा पूर्वेण द्वारेणात्तरेण वा कुर्यात, न द्वाराम्तरेण । शीलमेदिति वचनाद्यहच्छया द्वाराम्तरेण निष्क्रमणप्रवेशनयोरपि न प्रायश्चितम् ॥ ७ ॥

सन्ध्योश्च बहिर्यामादासनै वाग्यतश्च ॥ ८॥

अहोरात्रयोः सन्धानं सन्धः। तौ च द्वौ-सायं प्रातश्च। (२)सज्यो-तिब्याद्योतिषोऽदर्शनात्' इति गौतमः । तयोस्सन्ध्ययोर्शमाद्वहिरासीत ।

^{*} एतच्चिन्हान्तर्गतो भोगोऽधिकपाठतया परिगणितः ख. पुस्तके । ग. पुस्तके नाहित पाठः । अन्यत्र तु यथायथमहित ।

૧, આવ. ગૃ. ૧३. ૨.

२. गौ. २. ११, 'सज्योतिषि' इत्यादि 'गौतम' इत्यन्तं नाहित छ. पु.

वाग्यतश्च भवेत् । मनुः पुनराह—

(१)पूर्वी सन्ध्यां जपंस्तिष्ठेत् सावित्रीमार्कद्र्शनात् । पश्चिमां तु समासीत सम्यगृक्षविभावनात् ॥' इति

(२) तिष्ठेत् पूर्वामासीतोत्तराम्, इति गौतमः। एते ब्रह्मचारिविषये। स्नातके आसनस्य वाङ्निमनस्य चाऽत्र विधानात्।

अन्ये तु-आसनग्रहणं स्थानस्याऽप्युपलणम्, वाग्यमश्च लोकिक्या वाचो निवृत्तिः, न सावित्रीजपस्योते वर्णयन्ति ॥ म ॥ अहिताग्निविषयेऽस्याऽपवादः--

विप्रतिषेषे श्रुतिलक्षणं बलीयः ॥ ९॥

विरोधो विप्रतिषेधः अग्निहोत्रिणो बहिरासनमग्निहोत्रहोमश्च विरु ध्येते। तथा च श्रूयते-'समुद्रो वा एष यदहो रात्रः, तस्यैते गाथे तीर्थे यत्सन्धी तस्मात् सन्धौ होतव्यम्" इति । तत्र श्रुतिलक्षणमग्निहोत्रमेव कर्तव्यम्, न स्मार्त्तं बाहिरासनम् । तस्य कव्ष्यमुलक्षादितरस्य च क्लप्तमूलत्वादित । (३)जैमिनिरत्याह--(४)विरोधे त्वनपेक्षं स्यादस्रति ह्यन्मानमिति ॥६॥

सर्वानुगान्वासिस वर्जयेत्॥ १०॥

कुसुम्भादयस्तर्वे रागाः वासासि वर्जनीयाः, न केनचिद्रकं वासो बिभ्रयादिति ॥ १०॥

कृष्णं च स्वाभाविकम् ॥ ११॥

यश्च स्वभावतः कृष्णं कम्बलादि तदपि न वसीत ॥ ११ ॥

अनुद्रासि वासो वसीत ॥ १२ ॥

उद्भासनशीलमुद्भासि उल्बणम् । ततोऽन्यदनुद्भासि । छान्दसो दीर्घः । एवंभूतं वासा वसीत आच्छादयेत् ॥ १२ ॥

अप्रतिक्रष्टं च शक्तिविषये ॥ १३ ॥

प्रतिकृष्टं निकृष्टं जीर्णे मलवत् स्थूलं च । ताद्विपरीतमप्रतिकृष्टम् । तादृशं च वासो वसीत शक्तो सत्याम् ॥ १३ ॥

१. स. स्मृ. २. १०१

३. इत्यादि नास्ति. छ, पु.

र. गौ. ध. २. ११. ४. जे सू १. ३. ३.

दिबा च शिरसः प्रावरणं वर्जयेन्मुत्रपुरिषयोः कर्म परिहाप्य ॥ १४॥

चकारः पूर्वापेक्षया समुचयार्थः । दिवा शिरसः प्रावरणं पटादिना न कुर्यात् । किमविदेषेण ? नत्याह —मूत्रपुरीषयोः कर्म क्रियां परिहाप्य वर्जयित्वा ॥ १४ ॥

कारस्त प्रावृत्य मूत्रपुरीषे कुर्यात् भूम्यां किञ्चिदन्तर्घाय ॥

दिवा रात्रों च मूत्रपुरीषे कुर्वन् शिरः प्रावृत्य कुर्यात् । भूम्यां किश्चिदन्तः घीय तृणादिकम्, न साक्षात् भूम्यामेव । इह कामचारे प्राप्ते 'दिवा च शिरसः प्रावरणं वर्जये' दित्युक्तम् । तस्य पर्युदासः कृतः-'मूत्रपुरीः षयोः कर्म परिहाप्ये' ति । तत्र मृत्रपुरीषकाले स एव कामचारः स्थि-तः । अत आरभ्यते-शिरस्तु प्रावृत्येति । एवं तहीँदमेवाऽस्तु । न पूर्वः पर्युदासः। सोऽप्यवस्यं कर्तेब्यः। अन्यथा 'शिरस्तु प्रावृत्ये'त्यस्य रात्रौ चरितार्थत्वात् दिवा प्रतिषेध एव स्यात्। गौतमस्तु रात्रौ सदैव प्रावरणमाह(१) 'न प्रावृत्य शिरोऽहनि पर्यटेतु, प्रावृत्य रात्री, मुत्रोच्चारे चे'ति ॥ १५ ॥

छायायां मूत्रपुरीषयोः कर्म वर्जयेत्॥ १६॥

'न चोपजीव्यच्छायास्वि'ति स्मृत्यन्तरे दर्शनात् यस्यां पथिकाः दयो विश्राम्यन्ति सा गृह्यते । तेन छत्रच्छायादेरप्रतिषेधः मेघच्छा। याया अप्यप्रतिषेधः, अवर्जनीयत्वात् ॥ १६ ॥

स्वां तु छाघामचमेहेत् ॥ १७॥

छान्दसस्तुगभावः । द्वितायाश्चतेः प्रतिशब्दाध्याहारः । अवमेहनं मुत्रकर्म । अनुपजीव्यत्वान्नायं पूर्वस्य प्रतिषेधस्य विषय इति प्रतिप्रसः वोऽयं न भवति । तेन स्वि सम्भवे स्वामेव छायां प्रत्यवमेढव्यम् ॥१७॥

(२) न सोपानन्मूत्रपुरीषे कुर्यात् ॥ १८ ॥ कुष्टे ॥ १९ ॥ पथि ॥२०॥ अप्सु च ॥२१॥ तथा(३)ष्ठेवनमैथुनयोः कर्माः

१. गौ. ध. ९. ३५, ३६, ३७.

२. एतदादि 'कर्म वर्जये'दित्यन्तमेकसूत्रतया परिगणितं ख. पुस्तके । सूत्रद्वादश-३ ष्टीवन इति. ख. पु. कतया छेदः कृतः क० पु०

८५म् वर्जयेत् ॥२२ । अग्निमादिन्यमपो ब्राह्मणं गा देव-नाख्याऽभिमुखां मृत्रपुरीषयोः कर्म वज्ञेषेत् ॥ २३ ॥

स्पष्टानि चम्बारि । देवनमास्यश्चेष्मादीनासुरसर्गः । देवनाः देवता प्रतिमाः ॥ १८-२३॥

अठ्मानं लोष्टमाद्दीनोषधिवनस्पनीन्ध्वीनाच्छिय मृत्रपुर्राषयोः शुन्धने वर्जयेत् ॥ २४॥

फलपाकावसाना अपवयः। ये पुषेविना फलानित ते वनस्पतयः। 'आर्ट्रा' निति वचनात शुष्केषु न दोषः । 'अर्ध्वा'निति वचनाहातादिः निभित्तेन भग्नेषु न दौषः । 'एतेरइमादिभिर्मृत्रपुरंपयोक्सोवनं न कुर्यात् ॥

अग्निमादित्यमपो त्राह्मणं गा देवताहारं प्रति पादं च ठाक्तिविषये नाऽभित्रसारयीत ॥ २५ ॥

शक्ता सत्यां अग्न्यादीन्त्रति पादो न प्रसारयेत् ॥ २५ ॥ अथाऽप्युदाहरन्ति ॥ २६ ॥

॥ इत्यापस्तम्बधर्मसृत्रे प्रथमप्रदेन त्रिंदी। कण्डिका ॥ ३० ॥

प्राङ्मुखाऽत्रानि भुञ्जीसोच्चरेद्विणामुखः। उदर्मुखा मूत्रं कुर्यास्त्रस्यक्षादावनजनमिति ॥ १ ॥ उच्चारः पुरीपकर्म । पादावनेजनं पादप्रश्लालनम् । मोजनादिषु चतः स्रो नियम्यन्ते। मनुस्तु--

(१) भायुष्यं प्राङ्मुखां भुक्ते यशस्यं दक्षिणामुखः । श्चियं प्रत्यङ्मुखो भुङ्क(२) ऋतं भुङ्के उदङ्मुखः'॥ इति। याञ्चलक्वश्च--

(३)'दिवा सन्ध्यासु कर्णस्थ्त्रह्मसूत्र उदङ्मुखः । कुर्यान्मृत्रपुरीप तु रात्रो चेदक्षिणामुखः॥' इति ॥ १॥ आराच्चाऽऽवसथान्म्त्रपुरीष कुर्यादाक्षिणां दिशं

दक्षिणापरां वा ॥ २ ॥

१. म. स्मृ. २. ५२. २. ऋत सत्यं, तत्फलमिच्छन् । ३. या. स्मृ. १. १६.

अवसयो गृहम् । तस्य दूरतो मूत्रपुरीपे कुर्यात्, दक्षिणी दिशम्। द्विः तीयानिर्देशादिभिनिष्कस्योत गम्यते । दक्षिणापरा नैर्ऋती ॥ २ ॥

अस्तिमितं च बहिर्यामादारादावसथाद्वा मूत्रपुरीषयोः कर्म वर्जयेत्॥ ३॥

अस्तमित आदित्ये बहिर्शामानमूत्रपुरीषे न कुर्यात्। तथा अन्तर्शामेऽपि गृहस्य दूरतो न कुर्यात् । दष्टार्थोऽयं प्रतिषेधश्चोरब्याघ्रादिशङ्कया । निर्भये देशे नाऽस्ति दोषः ॥ ३ ॥

$\sqrt{\dot{\mathsf{q}}}$ वताभिधानं चा S प्रयतः ॥ ४ ॥

देवतानामग्न्यादीनामभिधानं चाऽप्रयतस्सन् वर्जयेत् । (१)अपिधानामि-स्यपि पाठे एष एवार्थः ॥ ४ ॥

परुषं चोभघोदेंवतानां राज्ञश्च ॥ ५ ॥

देवतानां राज्ञश्चेत्युभयोः । **राष्ट्रयपेक्षया द्विधचनम् ।** परुषं **निन्दां** चर्जयेत्॥५॥

-ब्राह्मणस्य गोरिति पदोपस्पर्शनं वर्जधेत्॥ ६ ॥

त्राह्मणं गा च पादेन नोपस्पृदोत् । इतिहाब्दः प्रकारे । तेन विद्यावयोः वृद्धानामत्राह्मणानामीप वर्जनम् ॥॥ ६॥

हस्तेन चाऽकारणात्॥ ७॥

कारणमभ्यङ्गकण्डूयनादि । तेन विना हस्तेनाऽप्युपस्पर्शनं वर्जयेत् पूर्वोक्तानाम् ॥ ७ ॥

गोर्दिचिणानां कुमार्याश्च परीवादान्वर्जयेत् ॥ ८ ॥

गोरदक्षिणाया अपि दक्षिणानामगवामिष हिरण्यादीनां कुमार्थाः कन्यायाश्च दोषान् सतोऽपि न कथेयत्। अध्यात्मप्रकरणे योगाङ्गतया परीवादः प्रतिषिद्धः। अनन्तरं च वक्ष्यति(२) 'कोधादींश्च भूतदाहीयान् वर्जयेदिति। इदं तु वचनं गवादिषु प्रायश्चित्तातिरेकार्थम्॥८॥

स्पृहतीं च गां नाऽऽचचित ॥ ९॥

स्पृहती सस्यधान्यादिकं भक्षयन्तीं गां स्वामिने न ब्र्यात्॥ ९॥

संस्रष्टां च वत्सेनाऽनिभित्ते ॥ १० ॥

९ अपिधानिमित्यपाठः । एष एवार्थः इति ख. ग. पु. २. आप. घ. ३१. २३. आप० घ० २२

या च गौर्वत्सेन संस्रुजते तामि न ब्रूयादिनिमित्ते-इयं ते गौर्वत्सेन् पीयत इति । 'अनिमित्ते' इति वचनात्(१) 'यस्य हिवषे वत्सा अन्याकृता धयेयु'रित्यादिके निमित्ते सित वक्तुनीस्ति दोषः ॥ १०॥ नाऽधेनुमधेनुरिति ब्रूयात्। धेनुभव्येत्येव ब्रूयात्॥ ११॥

या च गौरधेतः पयस्विनी भवति तामप्यधेत्तिति न ब्रूयात् ॥११॥ किं ति हैं धेतुभव्येन्येव ब्रूयात्—भविष्यन्ती धेनुधेत्तभव्या । 'धेनोर्भव्यायां (मुम् वक्तव्य) इति मुम् न भवति । च्व्यग्तत्वेनाऽव्ययत्वात् । वक्तव्यत्वे च स्रति शब्दिनियमोऽयम् । न पुनरधेनुदर्शन एवं वक्तव्यम् ॥१२॥

(२) न भद्रं भद्रमिति बूयात् ॥ १३ ॥

यत् भद्रं तत् भद्रामिति न ब्रूयात् ॥ १३ ॥ किं तु ?

पुण्यं प्रशास्त्रभित्येव ब्र्यात्॥ १४॥

पुण्यं प्रशास्तिमत्यनयोरन्यतरेण शब्देन ब्रूयात् । प्रशास्तं प्रशस्तम्। छान्दसो दीर्घः ॥ १४ ॥

(३) वत्सतन्तीं च नोपरि गच्छेत्॥ १५॥

वन्सानां बन्धरङ्जुर्वत्सतन्ती । तस्या उपिर न गच्छेत् तां न स्रङ्घयेत् । वन् स्सन्नहणं गोजातेरूपस्रभणम् ॥ १५ ॥

प्रेह्वावन्तरेण च नाऽतीयात् ॥ ॥ १६ ॥

प्रेङ्को **डोलास्तम्भौ । तोरणस्तम्भावित्यन्ये** । तावन्तरेण नाऽतीयात्—तः योर्मध्ये न गच्छेत् ॥ १६ ॥

नाऽसौ मे सपत्न इति ब्रूयात् यद्यसौ मे सपत्न इति ब्रूयात् द्विषन्तं भ्रातृह्यं जनयेत् ॥ १७ ॥

असी देवदत्तों में सपत्न इति न त्र्यात् सदासि । किं कारणम् ? यद्यसौ में सपत्न इति त्र्यात्, द्विषन्तं. क्रियाशब्दोऽयम्, विद्विषाणं श्रातृब्यं सपत्नं जनयेत् 'व्यन् सपत्ने' इति भ्रातृशब्दे व्यन् प्रत्ययः। एवं ह्युक्ते स मन्यत—नाऽकस्माद्यं ब्रूते नूनमस्य मियद्वेषो वर्तत इति । ततश्च तत्प्र-तीकारार्थं यनमानस्सपत्न एव जायते इति ॥ १७॥

१ आप. श्रौ. ९. १. २३. २. म. स्मृ. ४. १३९. ३ म. स्मृ. ४. ३८.

नेन्द्रधनुरिति परस्पै प्रव्रयात् ॥१८॥

इन्द्रधनुराकाशे पर्यम् परस्मै तेन शब्देन न ब्रूयात्। यद्यवश्यं वक्तव्यं मणिधनुरिति ब्र्यात् । गौतमीये (१) दर्शनात् ॥ १८ ॥

न पततः सश्चचीत ॥ १६ ॥

पततः पक्षिणः सङ्गीभूय स्थितान्न सबक्षीत न गणयेत्--इयन्त एत इति । अपर आह--'पुण्यक्षयेण स्वर्गात्पततः सुकृतिनः परस्मै न सञ्चर क्षीत-इयोतीं वि पतन्तीति न कथयेत् ॥ १९ ॥

उद्यन्तमस्तं यस्तं चाऽऽद्तित्यंदर्शने वर्जयेत् ॥ २०॥ उदयसमये अस्तमयसमये वा आदित्यं न पश्येत । (२)मन्स्तु-

नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं नाऽस्तं यन्तं कद्(चन । नोपरक्तं न वारिस्थं न मध्यं नमसो गतम् ॥' इति ॥ २० ॥

दिवाऽऽदित्यः सत्वानि गोपायति नक्तं चन्द्रमाः। तस्मादमावास्यायां निकायां स्वाधीय आत्मनो गुप्तिमि-च्छेत् प्रायत्यब्रह्मचर्यकाले चर्यया च ॥ २१ ॥

दिवा अहित । आदित्यः सत्वानि गोपायित प्राणिनो रक्षति, आलोकढा-नेत । नक्त रात्रौ चन्द्रमाः । तस्माद्मावास्यायां निशायां रात्रौ स्वाधीयः। वकाः रइछान्दसः । अन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ । बाढतरं भृशतरं आत्मने गुप्ति रक्षणिमच्छेत् । केन प्रकारेण ? प्रायत्यब्रह्मचर्याभ्यां काले चर्यया च । अयं ताबदर्थातुरूपः पाठः। अधीयमानस्तु प्रमादश्छान्दसो वा । प्रयतस्य भावः प्रायत्यं नित्यप्रायत्याद्धिकेन प्रायत्येन स्नानादिजेन । ब्रह्मचर्येण मैथुनत्यागेन । काले कृतया चर्यया देवार्चनजपादिकया च ॥२१॥

ु कस्मात्पुनरस्यां रात्रौ चन्द्रमा न गोपायतीत्याह—

सह ह्यातां राजि सूर्याचन्द्रमसी वसतः ॥ २२ ॥ एता रात्रिम् । अत्यन्तसंयोगे द्वितिया । सर्वामेतां रात्रिं सूर्याचन्द्रमसौ सह वसतः। न च सूर्येण सह वसतश्चन्द्रमसः प्रकाशोऽस्ति ॥ २२॥

न क्रसृत्या ग्रामं प्रविशेत् ॥ २३ ॥

कुसृतिः कुमार्गः । तया प्राम न प्रविशेत् ॥ २३॥

२. म. स्म ४. ३६. ૧. મૌ. ઘ. ૬. ૨૨.

े यदि प्रविशे 'स्रमो रुद्राय वास्तोष्पतय' इस्रेतामुचं जपेदन्यां वा रौद्रीम् ॥ २३ ॥

यदि गत्यन्तराभावात प्रविशेत्(१) 'नमो रुद्राये' त्यादिकामूचं जवेत । अ-न्यां वा रौदीम्(२) 'इमां रुद्राय तवस'इद्यादिकाम् । अत्र वाजसनेयगृद्धे--(३) वनं प्रवेश्यन्न ग्रमन्त्रयते 'नमो रुद्राय वनसदे स्वस्ति मा सम्पार्ये' ति। पन्थानमारोध्यन्ननुमन्त्रयते 'नमो रुद्राय पाथेषदे स्वाहित मा स म्पारये'ति । अपः प्रवेश्यन्ननुमन्त्रयते — 'नमो रुद्रायाऽप्सुषदे स्वस्ति मा सम्पारये'ति । तस्माद्यत्किञ्चन कर्म कुर्वन् स्यात् सर्वं 'नमो रुद्राये' त्येव कुर्यात 'सर्वो ह्येष रुद्र' इति अतेरिति । भारद्वाजगृह्येऽध्यास्मि न्विषये कियानेव भेदः॥ २४॥

√नाऽब्राह्मणायोच्छिष्टं प्रयच्छेत् ॥ २५ ॥

अब्रह्मणः शुद्रः । (४)'न शुद्रायोच्छिप्रमनुच्छिप्टं वा दद्या'दिति वा सिष्ठे दर्शनात् । तस्मा उच्छिष्टं न प्रयच्छे'दित्यनाश्रितविषयम् ॥२५॥ ∕यदि प्रयच्छेदन्तान् स्कुप्त्वा तास्मिन्नवधाय प्रयच्छेत्॥२६॥

इदमाश्रितविषयम् । दन्तान्नखेन स्कुप्तवा विलिख्य तन्मलं तस्मिन्त्रः विछ्छेऽवधाय प्रयच्छेत् । 'स्कुप्तवे'ति स्कुभ्नातेः क्तवाप्रत्यये छान्दसं भन कारस्य चर्त्वम् । स्क्रनोतेर्वा पकार उपजनः ॥ २६ ॥

कोधादींश्च भृतदाहीयान्दोषान्वर्जयेत्॥ २७ ॥

क्रोधादयो भूतदाहीया अध्यातमपर छे (२२.५) ब्याख्याताः । तद्भवनं योगिः विषयामित्ययोगिनोऽपि स्नातकस्य क्रोधादिनिवृत्त्वर्थामिदं वचनम् । इद्मेव तर्ह्यभयार्थमस्तु-योग्यर्थमयोग्यर्थं च । एवं सिद्धे तद्वचनं क्रो॰ धादिवर्जनस्य योगाङ्गस्वप्रतिपादनार्थम् । तेन क्रोधाद्यत्रष्ठाने योगसिः द्धिर्न भवति । न पुनः स्नातकवतलोपप्रायश्चितमिति ॥ २७ ॥ ॥ इत्यापस्तम्बर्धमसूत्रवृत्तौ प्रथमप्रश्ने एकत्रिशी कण्डिका ॥ ३१ ॥

१. त्रा. ३. ७ ९ नमो रुद्राय वास्नोध्यतये । आयने विद्रवणे । उद्यायने यत्पः रायणे । आवर्तने निवर्तने । यो गोपायात त ए हुवे ॥ इति समप्रा ऋक् ॥

२. 'इमाणे रुद्राय तवसे कपार्दने क्षयद्वीराय' इतिरुद्राप्यायगता (तै ०सं०४.५.१०) ३ पार. गृ. ३. १५. ११. ४. व. ध. १८ १४.

प्रवचनयुक्तो वर्षाश्चरदं मैथुनं वर्जयेत् ॥ १ ॥
प्रवचनमध्यापनम् । तेन युक्तो वर्षाष्ठ शरिद च मैथुनं वर्जयेत ऋताविषाश्॥
मिथुनीभूष च न तथा सह सर्वी रात्रिं शयीत ॥ २ ॥
मिथुनीभूष मैथुनं कृत्वा तया मार्यया सह तां रात्रि सर्वा न शयीत ॥ २ ॥

्रवायानश्चाऽध्यापनं वर्जयेत् ॥ ३॥

दिवा नक्तं च रायानस्याऽध्यापनप्रतिषेधः। स्वयं तु धारणार्थमधी-यानस्य न दोषः ॥ ३ ॥

न च तस्यां शय्यायामध्यापयेचस्यां शयीत ॥ ४॥

यस्यां श्राय्यायां भार्यया सह शयीत रात्रौ तस्यां श्राय्यायामासीनोऽपि नाऽध्यापयेत् ॥ ४ ॥

अनाविःस्रगनुरुपणस्स्यात् ॥ ५ ॥

आविर्भूते प्रकाशिते खगनुलेग्ने यस्य एवंभूतो न स्यात्। णत्वं पूर्वचत्॥

सदा निशायां दारं पत्यलङ्कर्वीत ॥ ६ ॥

'दारं प्रती'ति वचनादुपगमनार्थमळङ्करणम् । तेन भार्याया अश-क्त्यादिना उपगमनायोग्यत्वे नाऽयं नियमः ॥ ६ ॥

सशिरा वमज्जनमप्सु वर्जयेत ॥ ७॥

वमञ्जनमवमञ्जनम् । 'विष्टि वागुरिरहरुोपमवाष्योरुपसर्गयो' रिस्यकाररुोपः । तत्विक्षरा वर्जयेत् । सह शिरसा स्नानं न कुर्यात् । अवगाः हनविधयः सर्वे स्नातकव्यतिरिक्ते चरितार्थाः, नैमिक्तिकाश्च । स्नात-कस्य तु नित्यस्नानमवगाहनकपं न भवतीत्याचार्यस्य पक्षः॥ ७॥

अस्तामिते च स्नानम् ॥ ८॥

अस्तिमिते **आदित्ये सर्वप्रकारं** स्नानं वर्जयेत् ॥ ८॥

पालाद्यमासनं पादुके दन्तप्रक्षालनामिति च वर्जघेत्॥९॥

पालाशमासनादि वर्जयेतः । दन्तप्रक्षालन दन्तकाष्ठम् । इतिशब्दः प्रकारे । तेनाऽन्यदपि गृहोपकरणं पालाशं वर्जयेत् ॥ ৪ ॥

स्तुतिं च गुरोस्समचं यथा सुस्नातिनिति ॥ १०॥

'मुस्तात' मित्यादिकां च स्तुर्ति गुरोस्सन्निधौ वर्जयेत् ॥ १०॥ आ निद्याया जागरणम् ॥ ११॥

निशा रात्रेर्मध्यमो भागः। आ तस्मातः जागृयात् न स्वव्यात् ॥११॥ अनध्यायो निशायामन्यत्र धर्मोपदेशाच्छिष्ठध्येभ्यः॥१२।

निशायामनध्यायः अध्ययनमध्यापनं च न कुर्यात् । शिष्येभ्यस्तु धर्मोः पदेशोऽनुज्ञायते ॥ १२ ॥

मनसा वास्वयम् ॥ १३॥

निशायामनध्यायस्य प्रतिप्रसवः-मनसा वा स्वयं चिन्तयेदिति।शः ऊर्ध्वमर्धरात्राद्ध्यापनम् ॥ १४॥

अयमपि प्रतिप्रसवः । निशायामपि षोडश्या नाडिकाया आरम्याः वापनं भवतीति ॥ १४ ॥

नाऽपररात्रमुत्थायाऽनध्याय इति संविद्योत्॥ १५॥

रात्रेस्तृतीयो भागोऽपरात्रः । ऊर्ध्वमर्धरात्रादुत्थायाऽध्यापयन्नपरात्रे न सिवशेत् न शयीत । यद्यपि तस्मिन्नष्टम्यादिरनध्यायः प्राप्तो भवति । कि पुनः स्वाध्याये । तथा च मनुः—

(१)'न निशान्ते परिश्रान्तो ब्रह्माऽघीत्य पुनः स्वपेतः ।' इति ॥१५॥

(२)काममपइ रायीत ॥ १६ ॥

अनेन स्तम्भाद्यपाश्रयणेनाऽऽसीनस्य स्वापोऽनुश्वायते । श्रिञ्सेवाः याम् । तत्र रेफलोपदछान्दसः । तथा शकारस्य द्विर्वचनम् ॥ १६ ॥

मनसा वाऽघीधीत॥ १७॥

अयमप्यूर्ध्वमर्धरात्रादुत्थायाऽध्यापयतोऽनध्यायप्राप्तावेवोच्यते। मः नसा प्राप्तं प्रदेशमधीयीत स्वयं चिन्तयेत् । उपाश्चित्य वा स्वप्यात् ॥१७॥

क्षद्रान् क्षुद्राचारितांश्च देशान्न सेवेत ॥ १८ ॥

श्रुद्रानल्पकान् पुरुषान्न सेवेत । श्रुद्रौर्नेषादादिभिरधिष्ठितांश्च देशात्र सेवेत ॥ १८ ॥

सभास्समाजांश्च ॥ १९ ॥

समासमाजाश्र ब्याख्याताः । ताम्न संवेत ॥ १९ ॥
समाजं चेद्गच्छेत्प्रदाचिणीकृत्याऽपेयात् ॥ १० ॥
यद्यर्थात् समाजं गच्छेत् तं प्रदक्षिणीकृत्याऽपेयादपगच्छेत् ॥ २० ॥
नगरप्रवेदानानि च वर्जयेत ॥ २१ ॥

बहुवचननिर्देशात बहुकृत्वो नगरं न प्रवेष्टव्यम् । यदाकदाचिद्याः दिच्छिके प्रवेशे नं प्रायार्श्वत्तम् ॥ २१ ॥

प्रइनं च न विव्यात्॥ २२॥

विविच्य वचन विवचनं निर्णयः। पृष्टमर्थं न विविच्य ब्रूयादिदः मित्थामिति । दुर्निक्रपार्थविषयमिदम् ॥ २२ ॥

अथाऽप्युदाहरान्ति ॥ २३ ॥

अपि चाऽस्मिन्नर्थे श्लोकमुदाहरन्ति ॥ २३॥

मूलं तूलं वृहति दुर्विवक्तुः प्रजां पशुनायतमं हिनास्ति । धर्मप्रहाद न कुमालनाय रुद्द् ह मृत्युव्युवाच प्रद्नम् । इति ॥ २४ ॥

दुर्निक्रपमर्थं सहसा निर्णाय यो दुर्विवक्ति अन्यथा वर्णयति स दुर्विवक्ता। तस्य दुर्विवक्तुस्तदेव दुर्वचनमेव मूळं तूळ च बहति। मूळं पितृधनम्। त्लमागामिनी सम्पत्। तदुभयमि बहति उत्पादयित । दन्तेष्ठियो
ककारः।िकमेतावदेव ? न, प्रजां पुत्रादिकाम्। पश्त गवादिकान्। आयतवं
गृहं च हिनस्ति। अतो दुर्वचनसम्भवात् प्रश्नमात्रमेव न विद्र्यादिति।
अत्रेतिहासः-कस्यिचद्रवेधमप्रहादः कुमालनश्चेति द्वा शिष्यावास्ताम्।
तौ कदाचिद्रप्यान्महान्तौ सिमद्भारावाहृत्य अमा(१)दृह् ष्टिपूत प्वाचायंगृहे प्राक्षिपताम्। तयोरेकेनाऽऽकान्त आचार्यस्य शिशुः पुत्रो सृतः।
ततः शिष्यावाहृयाऽऽचार्यः पप्रच्छ-केनायं मारित हित। नावुभाविष न
मयेत्यूचतुः। तथा पतितस्य परित्यागमदुष्टस्य परिप्रहं कर्तुमशः
कनुवन्नृषिमृत्युमाहूय पप्रच्छ-केनायं व्यापादित हित। ततो धर्मसङ्कः
दे पतितो मृत्यूह्दन्नेव प्रदनं ब्युवाच विविच्य कथितवान्। कथम् ? हे
धर्मप्रहाद न कुमालनाय। षष्ठधर्ये चतुर्था। कुमानलस्य नेदं पतनीयिमिति।

१. दृष्टिपथ एव इति स्त. पु.

धमेप्रहाद त्वयेद कृतमिति वक्तव्ये इतरस्य नाऽस्तीत्युक्तम् । तथा पीतरस्याम्तीत्यर्थाद्गम्यते शीत हदन् ह व्युवाचेति । हशव्द पेतिह्य त्वद्योतनार्थः । प्रहाद्शव्दे हकारात्परो रेफश्छान्दसः ॥ २४ ॥

गार्दभं यानमारोहणे विषमारोहणाव-रोहणानि च वर्जयेत्॥ २५॥

गर्दभयुक्तं यानं गार्दभं शकटादि। आरोहणे वर्जयेत् नाऽऽरोहेत्। तथा विषमेषु निम्नोन्नतेष्वारोहणमवरोहणं च वर्जयेत् । उन्नतेष्वारोहणं निः मनेष्ववरोहणम् ॥ २५॥

बाहुभ्यां च नदीतरणम्॥ २६॥

तरणं तरः । बाहुभ्यां च नद्यास्तरणं वर्जयेत् । 'बाहुभ्यां' मिति वः चनात् प्लवादिना न दोषः ॥ २६ ॥

नावं च सांशिधिकीम् ॥ २७ ॥

भिद्यते न वेति संशयमापन्ना सांशायिकी नौः । जीणीं नावं वर्जयेत्। 'नावा' मिति षष्ठयन्तपाठे नावां मध्ये सांशयिकीं नावं वर्जयेत्॥ २७॥

तृणच्छेदनलोष्टविमद्निष्ठेवनानि चाऽकारणात् ॥ २८॥

तृणच्छेदनादि नाऽकारणाद्धर्जयेत् न कुर्यात् । तृणच्छेदनस्याऽग्नि ज्वलनादि कारणम् । ष्टेवनस्य कारणं प्रतिक्ष्यायादि । इतरच सृग्यम्॥

यचाऽन्यत्परिचक्षतं यच्चाऽन्यत्परिचच्चते ॥ २९ ॥

यचाऽन्यदेवं युक्तमाचार्याः परिचक्षते वर्जयन्ति तद्प्यक्षक्रीडादि वर्जः येत् । द्विरुक्तिः प्रदनपरिसमाप्तिकृता ॥ २९ ॥

॥ इत्यापस्तम्बर्घास्त्रवृत्तौ प्रथमप्रइने द्वात्रिंशी कण्डिका ॥ ३२ ॥

इत्यापस्तम्बर्धमसूत्रवृत्तावुज्वलायामेकादशः पटलः ॥

॥ समाप्तः प्रथमः प्रदनः ॥

॥ श्रीः ॥ **आपस्तम्बधर्मसूत्रे** उज्वलोपेते

अथ हितीयः प्रश्नः ॥

पाणिग्रहणाद्धि गृहमेधिनोर्वतम् ॥ १॥

पूर्वस्मिन् प्रश्न आद्ययोः पद्यस्योः प्रायेण ब्रह्मचारिणो धर्मा उकाः। इतरेष्व छसु सवाध्यमाणाम् । एकाद्दे समाकृत्तस्य । इदानीं पाणिग्रहणा-दारभ्य कर्तव्यानि कर्माण्युन्यन्ते । पाणिग्रहण्म(१) श्रष्टिन गृह्यते तत्या-णिग्रहण्म(२) । अधिवास् अस्वीर्थे वर्तते । तस्मादृष्वे गृहमेहिमेगेगृहस्था-ध्रमवतोः यद्वते नियतं कर्तव्यम्, जाताषकवचनम्, नदुच्यते । 'पाणि-प्रहणादधी'ति वक्तते १) (पाणि-प्रहणादधी'ति विक्रवित्य । भूदि-प्रहणादधी'ति विक्रवित्य । १ ।

कालगामीजनम्॥ २॥

कालयोरुभयोर्शिक भे।जने कर्निक्यम् — साथे प्रातश्चः, नाऽन्तरेति परिसः क्वेयम्, भोजनस्य राजप्रासन्दात् । मानवे च स्पष्टमुक्तम् —

(५) सायं बार्राह्में जातीनामशनं श्रुतिचोदितम्।

नाऽन्तरा भोजनं कुर्याटग्निहोत्रसमो विधिः॥' इति।

अन्ये तु नियमं नन्यन्त(६) शक्तौ सत्यां गृहमेधिनोरुमयोरिप कालयोरवर्यं भोक्तव्यं प्राणाग्निहोत्रस्याऽलोपायेति ।

आप० घ० २३

यस्मिन् कर्माण, इति. क. ड. पु २. चतुर्थीकर्मान्तो विवाहः इत्यिषिकं ड.पु.

३. गाँ. घ. ५. ७.

४. अनेकभार्यस्य एकस्यामपि सत्यां भवत्येव । अनेकाश्रितस्याऽधिकारस्य विद्यमा-नत्वाच्छास्रान्तरत्वाच्च । इत्यीधकं क. पु.

५. बचनमिद मुद्रितमनुस्मृतिकोशेषु नाऽस्ति । पर तु बहुषु निबन्धेषु परं मान-वत्वेनोपन्यस्तम् ।

६. शक्ती सत्यां कालगोर्वर्जने च प्राणागिनहोत्रलेपः । तस्यालोपाय कालयोरवश्यं मोजनं कर्तव्यमिति इ. पुस्तके पाठः ।

तथा च बौधायमः-

(१)'गृहस्थो ब्रह्मचारी वा योऽनश्नंस्तु तपश्चरेत् । प्राणाग्निहोत्रलोपेन ह्यवकीर्णी भवेत्तु सः ॥' इति। (२)अन्यत्र प्रायश्चित्तात् । प्रायश्चित्ते तु तदेव विधानमिति॥ २॥

अनृप्तिश्चाऽन्नस्य ॥ ३ ॥

सुहितार्थयोगे करणे षष्ठी भवति। (३)पूरणगुणसुहितार्थे'ति शाः पनात्। अभेन तृप्तिं न गच्छेताम्। यावकृत्ति न भोक्तव्यम्॥ ३॥

पर्वसु चोभगोरुपवासः॥ ४॥

पक्षसिन्धः पर्व । इह तु तद्युक्तमहर्गृद्यते । तेषु पर्वसूभयोर्द्रम्पत्योः हपवासः कर्तव्यः । उपवासो भोजनलोपः ॥ ४ ॥ अविशेषादुभयोरिप कालयोः प्राप्ताबाह् —

औपवस्तमेव कालान्तरे भोजनम् ॥ ५ ॥

यत्कालान्तरे एकिस्मन् काले भोजन तद्य्यौ(४)पवस्तमेव उपवास एव । (५)'औपवस्तं तृपवासः' इति निघण्टुः । तद्पि दिवा, न रात्रौ; श्रौते तथा दर्शनात् (६)'न तस्य सायमश्नीया'दिति । तदिह (७)'एव मन ऊर्ध्व'मित्यादि गृह्ये यदुक्तं तत्रत्य उपवासो व्याख्यातः ॥ ५ ॥

तृप्तिश्चाऽन्नस्य ॥ ६ ॥

पर्वसु सकद्भुञ्जानौ यावनृति भुञ्जीयाताम् ॥ ६ ॥ यच्चैनयोः प्रियं स्यात्तदेतस्मिन्नहनि भुञ्जीयाताम् ॥९॥

'एतस्मिन्नहनी'ति न वक्तव्यम् । प्रकृतत्वात् । यथा 'तृप्तिश्चान्नस्ये' ति पर्वसु भवति, एवमिदमपि भविष्यति । किं च 'पर्वस्वि'ति बहुव चनान्तस्य प्रकृतस्य 'एतस्मिन्नहनी'खेकवचनान्तेन प्रत्यवमर्शो नाऽतीव समञ्जसः । तस्माद्यवहितमपि पाणिग्रहणमहः प्रत्यवमृश्यते । एतदर्थ-

१. बो. ध २. ७. २४ २. अय भागो घ. पुस्तके नास्ति ।

३. पा. सू. २. २. ११.

४. 'वसु, स्तभभ' इत्यस्माह्वाह्काद्भावे के स्वार्थेऽणि च सति औषवस्तमिति रूपं, ध तूनामनेकार्थत्वादभाजने वृत्तिरिति च वेदितव्यम्।

५. नामिल. का. २. ब्र. व. ३८. ६. आप. श्री. ३. ७. आप. गृ. ७. १७.

मेव च गृह्ये 😝 एउड हार्डेज के याध्यत्रह धौर्यामावदण 🗷 रूपू 🖘 सामाध्या पाणिप्रहणेऽहाने ब्हेन्स्ट्रेस्ट हो २० २२ गुरा १७ छ सु आहरूसाक्षे मामिह्यमञ्च राखदे २ ७-३ होते । नर्षधरगारण विश्वस हात । भ्रांशक्षत त्सरं चैतत्कर्नद्वम् । यथा केथे प्रशस्य स्वातो कर्ताववार स्वाद्धप्रशस्त्राक्षाशीस संवत्सरे तन्मिन्नासे स्वातावेड कार्यम्। एव हि नवेषाः सुरिति असीत । प्रतिमासं तु नक्षत्र गमेऽपे केंद्रपद्देशदाश्च तद्देशते अतिपास । सक्सात प्रतिसंबत्सरमिदं विवाहनक्षेत्र कर्वेद्यम् । (२)यथा *राक्षास*भिकानक्षात्र मेवं हि गृहमेधिना विवाहनस्रवामाने ॥ ७॥

अबश्च शर्यायाताम् ॥ ८ ।

प्तास्मित्रहनि स्थापेडलशायिनौ स्याताम् ॥ ८॥

मैथ्नवर्जनं च॥०॥

(३)मैथुनवर्जन चेत्रस्मिश्नहानि कर्तब्यम्॥ ९॥

न्दो भूने स्थालीपाकः ॥ १८ ।

स्थालीपाकथ कर्नच्योऽपरेसुः ॥ १०॥

तस्योपचारः पार्वणेन व्याख्यातः ॥ 🖘 ॥

तस्य स्थालीपाकस्योपयारः प्रयोगप्रकारः प्रवेणनः स्थान्यातः बापयति-त सामयाचारिकेषु पावेणातिदेश प्रकृतेत हांस कांसान सर्वमेवैतत्पर्वविषय मन्यनते । तेपामुका रोप 'घासमान द्या। ख्यातं इति चाऽनुपपन्नम् । न हि स एव तेन व्याणकामा प्राप्तांत । 'ब्ला भूते स्थालीयाक' इति च व्यर्थम् । ४'उपे कर'व्या ससंस्था सासी इति पुर्वमेवोक्तत्वात् । 'पनदहविजानीयः के ने नाम्यः ।गोलां सगक्का चिक्त्यम् ६) 🖟 ३३ ॥

निस्यं स्रोक उपिकालिन । 🗘 🗓

चल जिप्राचार्याक्षद्वयनस्त्रमं लाः आनियास्थ्याः मतासातिति विसा उपस्थिति 🗄

क्राप्तर क्षेत्रि -- क्रष्ट्रयक्षाण क्रज विश्वासाणां नातः विश्वासा विश्वासा विश्व

[्]र मण्डा हामाम्बरमम्। ११ ५ स्टब्ल्मेन**िस्**र

छे. ^{भ्}रतिकामतीन का बताना बीम का पु 化 哪们 中。 。)

फ. अभिनासको ह क्विनासक एक संस्थाप <u>।</u>

शिष्टा उपदिशन्ति ॥ १२ ॥

यत्र क चाऽग्निमुपसमाधास्यन् स्यात्तत्र प्राचीह्रदीः चीश्च तिस्रस्तिस्रो रेखा लिखित्वाऽद्भिरबोक्ष्याः ऽग्निमुपसमिन्ध्यात् ॥१३॥

होमप्रसङ्गादिदमुच्यते—यत्र क्व च गार्ह्य सामयाचारिके वा कर्मणि गृहेऽरण्ये वाऽनिमुप्समाधास्यन् प्रतिष्ठापयिष्यन् स्यात्तत्र पूर्व प्राचीः प्रा
गन्नास्तिम् रेखा विलिखेत्। तत उदीवीः उदगन्नास्तिस्नः। एव तिस्नो लेखा लिखिलाऽद्भिरवोक्षेत्। अवोक्ष्याऽनि श्रोत्रियागारादाहृत्य प्रतिष्ठाच्योपसीमन्थाहुपसिमन्धीत काष्ट्ररिभज्वलयेत्। तत्र(१) 'पुरस्तादुदग्वोपक्रमः, तथापवर्ग' शति परिभाषितम् । उपदेशक्रमाञ्च प्राच्यः पूर्व लेखा लेखनीयाः
ततश्चोदीच्यः(२)।

(३)प्राचीः पूर्वमुदक्संस्थं दक्षिणारम्भमालिखेत् । अथोदीचीः पुरस्संस्थं पश्चिमारम्भमालिखेत् ॥ (४)अन्ये तु प्राचीरुद्गारम्भं दक्षिणान्तमालिखन्ति ॥ १३॥ उत्सिच्यैतदुदकमुत्तरेण पूर्वेण वाऽन्यदुपद्ध्यात् ॥१४॥

एतद्वोक्षणशेषोद्कमग्नेरुत्तरतः पूर्वतो वा उत्सिञ्चेत् । उत्सिच्याऽन्य दुदकं पात्रम्थभुपद्ध्यात्तत्रैव ॥ १४ ॥

नित्यसुद्धानान्यद्भिरिक्तानि स्युगृहमेधिनोर्वतम् ॥१५॥

गृहे यावन्खुद्धानान्युद्पात्राणि घटकरकादीनि तानि सदाऽद्भिरिक्तिनि स्युः। एतद्पिगृहमेधिनोर्वतम्। पुनः 'गृहमेधिनो'रिति वचनमस्मिन् कर्मणि स्वयं कर्तृत्वमेव यथा स्यात् प्रयोजककर्तृत्वं मा भृदिति।

अन्य आह—पुन 'गृहमेधिनो'रिति वचनात् पूर्वसुत्रं ब्रह्मचारिषि पयेऽपि 'सावित्र्या समित्सहस्त्रमादध्या' (१.२६.१.) दित्यादौ भवति । पाके तु स्त्रिया न भवति । 'उपसमाधास्य'न्निति छिङ्गस्य विवक्षितः त्वात् । आर्याः प्रयता' (२.३.१.) इत्यादौ भवतीति ॥ १५ ॥

१. साप. गृ. १. ५, ६.

२. 'एकमेवेदं कर्मेलेखाकरणं नाम स्थण्डिलसंस्काररूपम् । ततश्च' इत्यधिकं घ.इ.पु.

३. प्राचीः पूर्वे दक्षिणान्तमुदगारभ्यमालिखेत् । इति ख. च. पु.

४. अन्ये तु प्राचींर्दक्षिणारम्भमालिखन्ति इति च. पु. ।

अहन्यसंवेशनम् ॥ १६॥

संवेशन मैथुनं तदहानि न कर्तव्यम् ॥ १६ ॥

ऋतौ च सान्निपातो दारेणाऽनुवतम् ॥ १७ ॥

रजोदर्शनादारभ्य षोडशाऽहोरात्रा ऋतुः। तत्र च सन्निपातः संयागो दारेण सह कर्नव्यः। छान्दसमेकवचनम्। (१) नित्यं बहुवचनान्तो हि दारशब्दः । अनुवृतं शास्त्रतो नियमो वतं, तदनुरोधेन । तत्र मनुः-

- (२) ऋतुः स्वाभाषिकः स्त्रीणां रात्रयः षोडश स्मृताः । चतुर्भिरितरैस्सार्धमहोमिस्सद्भगहिंतैः ॥ तासामाद्याश्चतस्रस्तु निन्दा एकादशी च या। त्रयोदशी च शेषास्तु प्रशस्ता दश रात्रयः'॥
- (३) अमावास्यामष्टमीं च पौर्णमासीं चतुर्दशीम् ॥ ब्रह्मचारी भवेत्रित्यमप्यृतौ स्नातको द्विजः।' इति ।

याञ्चलक्यस्तु--

दिति । तथा च दोषस्मृतिः--

(४)एवं गच्छन् स्त्रियं क्षामां मघां मूळं च वर्जयेत्। इति। आचार्यस्तु चतुर्धोप्रभृति गमनमाह--(५)चतुर्धिप्रभृत्याषोडः षीमुत्तरामुत्तरां युग्मां प्रजानिश्रेयसमृतुगमनमित्युपदिशन्ति' इति । तिद्ह षोडशसु रात्रिष्वादितस्तिस्रस्पर्वथा वर्ज्याः । चतुर्थेः कादशी त्रयोदशी चाऽऽचार्येणाऽनुज्ञाताः मनुना इतरासु दशसु युग्मासु पुत्रा जायन्ते, स्त्रियोऽयुग्मासु । तत्र चो-'त्तरामुत्तरा' मिति वचनात् षोडश्यां रात्री मघादियोगाभावे गच्छत-स्सर्वत उत्कृष्टः पुत्रो भवति । चतुर्थ्यामवमः। मध्ये कल्यम्। एवं पञ्चर-श्यामुरकृष्टा दुहिता। पञ्चम्यामवमा । मध्ये करूवम् । षोडशस्वेव गः मनं गर्भहेतुः। तत्रापि प्रथमम्। एवं स्थिते नियमविधिरयं-योग्यत्वे स त्यृताववश्यं सन्निपतेत , असन्निपतन् पुत्रोत्पत्ति निरुम्धानः प्रत्यवेया-

(६) 'ऋतुस्नातां तु यो भार्या सन्निधौ नोपगच्छति। तस्या रजासि तं मासं पितरस्तस्य शेरते ॥ इति। पुत्रगुणार्थितया पूर्वी पूर्वी वर्जयती न दोषः । अन्ये तु परिसङ्ख्यां

१. नित्यं बहुवचनान्तो हि दारशब्दः इति नास्ति क. पु.

३. म. स्मृ. ४. १२८. २. म. स्मृ. ३ ४६,४७.

४. या स्मृ. १. ४०. ५. आ. प. गृ. ९. १. ६. बो. ध. ४. १०. २०.

मन्यन्ते—ऋतावेव सन्निपतेन्नाऽन्यत्रेति । तेषामृतावानियमाद्गमनेऽपि दोषाभावाद्दोषस्मरणमनुपपन्नं स्यात् । सर्वथा विधिनं भवति । राग प्राप्तत्वात्सिन्नपातस्य ॥ १७ ॥

अन्तरालेऽपि दार एव ॥ १८ ॥

अन्तराल मध्यम्। ऋत्वोरन्तराले मध्येऽपि सिन्नपातः स्यात् दार एव सकामे सिति। यद्यात्मनो जितेन्द्रियतया न तादशं पार्वश्यम्, तः थाऽपि भार्यायामिच्छन्त्यां तद्रक्षणार्थमवद्दयं सिन्निपतेदिति। वस्पति च (१) अप्रमत्ता रक्षथ तन्तुमेत' (२.१३.६.) मित्यादि। अनुव्रतमित्य-नुवृत्तेः प्रतिषिद्धेषु दिनेषु न भवति॥ १८॥

ब्राह्मणवचनाच संवेशनम् ॥ १९ ॥

यदिदमनन्तरोक्तं सवेशन तत्र ब्राह्मणवचनं प्रमाणं (२) काममावि-जनितोस्सम्भवामे ति॥ १९॥

स्त्रीवाससैव सन्निपातस्यात्॥ २०॥

पवकारो मिन्नक्रमः। स्त्र्युपगार्थं वासः स्रीवासः। तेन सन्निपात एव स्यातः। न तेन सुप्रक्षास्त्रितनाऽपि ब्रह्मयञ्चादि कर्त्तव्यमिति यावत्॥२०॥

यावत्सान्निपातं चैव सह शब्या॥ २१॥

यावत्सात्रिपातमेव दम्पत्योस्सह शयनम् ॥ २१ ॥

ततो नाना॥ २२॥

ततः पृथक्शयीयाताम् ॥ २२ ॥

उदकोपस्पर्शनम् ॥ २३ ॥

ततो द्वयोरप्युदकोपस्पर्शनं स्नानं कर्तब्यम् । इदमृतुकाले ॥ २३ ॥

इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तावुज्वलायां श्रीहरदत्तविरिचतायां व्रितीयप्रदेने प्रथमा कण्डिका ॥१॥

१. बौ. ध. २. २. ३६, द्रष्टव्यम् ।

२. तै. सं. २. ५. १. यावत्त्रसूति संभोगं प्राप्तुयामेस्यर्थः । अयं स्नीमिरिन्द्रातः प्रार्थितो बरः।

अपि वा लेपान्त्रक्षाल्याऽऽचम्य प्रोक्षणमङ्गानाम् ॥ १ ॥

अपि वा रेतस्रो एजसक्ष्य ये ल्पास्तानिङ्गिद्दा च प्रक्षाल्याऽऽचम्य अङ्गानां प्रोक्षणं शिरःप्रभृतीनां कर्तव्यम्(१) । रुचितो व्यवस्था । यावः ता प्रयतो मन्यते ॥ १॥

सर्ववर्णानां स्वधमीनुष्टाने परमपरिधितं सुखम् ॥ १ ॥

सर्वेषामेव वर्णानां ब्राह्मणाद्दीनां चतुर्णाः ये म्वधमां वर्णप्रयुक्ता आश्रमः प्रयुक्ता उभयप्रयुक्ता वः तेषामवंगुण्येनाऽऽन्तादनुष्राने सति परमुत्कृष्टं अपिरिमितमक्षयं मुखं स्वर्गाष्ट्यं भवति ॥ २॥

न केवलमेतावत्। किं नहिं ?

ेततः परिवृत्तौ कर्मफलकोषेण जाति स्तपं वर्ण वलं मेघां प्रज्ञां हव्याणि घर्मानुष्टानमिति प्रतिपद्यते तचकवदुभयोलोंकयोः सुम्ब एव वर्तते ॥ ३॥

ततः सुखानुभवानन्तर पिरश्तिरिष्ट लोके जन्म भवति। तस्यां च कर्मणां यः फलशेषोऽभुक्तोऽद्यः, तनः जाति ब्राह्मणादिकां विशिष्टे वा कुले जन्म। रूपं कान्तिम् वर्ण हमादित्रस्यम्। वरु प्रतिपक्षतिग्रहस्रमम्। मेधां(२) प्रन्थधारणशक्तिम् प्रज्ञां अर्थधारणशक्ति। द्व्याणि म्वर्णादीनि । धर्मातुष्ठानम् इतिकरणाद्यच्याऽन्यदेवं युक्तः तत्सर्वं प्रतिपवते। सर्वत्र धर्मशेषो हेतुः। कर्माणि भुज्यमानानि सावश्याणि भुज्यन्ते। यहिकम्य शरीरप्रहणादेरिष कर्मफलत्वात्।धर्मातुष्ठानं प्रतिपद्यतः हत्युक्तम्।यदाः चैवं तदा सर्ववर्णानां स्वधर्मानुष्ठान इत्यादि प्रतिपद्यतः इत्यन्तः पुनर्भवतीत्यनुक्तसिद्धम्। तत् तस्माच्यकवद्यमर्थोलाक्योरिष्ट चाऽमुध्मिश्च स्रवः एव वर्तते न जातु चित् दुःखे वर्तते। सुखानुबन्धेनैवाऽऽवृत्तिभवतीत्यर्थः॥ ३॥

शरीरोत्पत्तिसंस्कारा(३)अप्यावस्थका इति दर्शयितुं रुष्टान्तमाह--

यथौषधिवनस्पतिनां बीजस्य चेत्रकर्मावशेषे फलपरिवृद्धिरेवम् ॥ ४॥

चलोपोऽत्र द्रष्टब्यः । यथा चौषधीना त्रीह्यादीनां वनस्पतीनां चा-

१. इदमनृतुकाले इत्यधिकं ख.च पुस्तक्ष्याः 'रुचितः इत्यादिर्घन्थाे प्रिपे नास्ति तत्र ।

२ मेधां प्रन्थप्रहणशक्तिम् , प्रज्ञां अर्थप्रहणशक्तिम् इति क. च. पु ।

३ : अप्यवस्यापेक्याः इति. च. पु.

म्राद्दीनां बाजस्य क्षेत्रविशेषे कमीवेशेषे संस्कारविशेषे च क्षेत्रस्य वा कृष्याः दाँ कमीवेशेषे फलपरिशुद्धिमवाते । त एव ब्रीह्यादय ऊषर उप्ता न प्र रोहन्ति । कृष्यादिपरिकर्मिते तु क्षेत्रे उप्ताः स्तम्बकरयो भवन्ति । एवं पुरुषेऽपि गर्माधानादिसंस्कारसम्पन्ने द्रष्टव्यम् ॥ ४॥

एतेन दोषफलपरिवृद्धिरुक्ता॥ ५॥

एतेनैव न्यायेन दुष्टकर्मफलपरिवृद्धिरप्युक्ता वेदितव्या । (१)तत्रोहेन परः नीयम्-सर्ववर्णानां स्वधर्मान नुष्ठांन परमपरिमित दुःखम्। ततः परिवृत्तौ कर्मफल रोषण दृष्टां जात्यादिकामद्रव्यान्तामधर्मानुष्ठानिमिति प्रतिप. द्यते। तञ्चक वदुभयोर्दुःख एव वर्तते। यथौषधिवनस्पतीनां बीजः स्य क्षेत्रकर्मविरोषामाव फलहानिरेविमिति॥ ५॥

दोषफलपरिवृद्धाञ्च शहरणमाह--

्रितेनोऽभिशस्तां ब्राह्मणो राजन्यो वैठ्यो वा परस्मि ह्याकेऽपरिभितं निर्ये वृत्ते जायते चण्डालो ब्राह्मणः पौल्कसो राजन्यो वैश्वो वैठ्यः ॥ ६ ॥

स्तेनः सुवर्णचोरः । अभिशस्तो ब्रह्महा स्तेनोऽभिशस्तो वा ब्राह्मणादिरमुश्मिवळाँकेऽपारमते निरये दोषफळमनुभूय तस्मिन् वृत्ते परिक्षीणे ब्राह्मणश्रण्डालो जायते । श्रद्भात् ब्राह्मण्यां जातश्चण्डालः, राजन्यः, पौक्कसः । श्रुद्धाः
त्क्षत्रियायां जातः पुरुकमः । स एव पौक्कसः । प्रज्ञादित्वादण् । वैश्यो, वैणो
जायते(२) वेणुना नर्तको वैणः ॥ ६॥

एतेनाऽन्ये दोषफ्ळैः कर्मभिः परिध्वंसा दोषफ्लासु योनिषु जायन्ते वर्णपरिध्वंसायाम् ॥ ७ ॥

वर्णपरिष्वंसा वर्णेभ्यः प्रचयवनं तस्यां वर्णपरिष्वसायाम् । यथा ब्राह्मः णाद्यश्चण्डालाद्याः जायन्ते । एतेन प्रकारेण स्तेनाभिशस्ताभ्यां अन्यऽपि दोषफलैः कर्मभिदीपफलासु सुकरादिषु, योनिषु जायन्ते । परिष्वंसाः स्वजातिपरिश्रष्टा इत्यर्थः । ते तथाऽवगन्तव्या इति ॥ ७ ॥

यथा चण्डालोपस्पर्शने सम्भाषायां दर्शने च दोषस्तत्र प्रायाश्चित्तम् ॥८॥

१. तत्रोक्त व्यत्ययेन पठनीयम् । इति, घ. पु.

२. वेणुर्नर्तकः स एव वैणः । इति. घ. पु.

चण्डालीपम्स्पर्भने दोषो भवति । तथा सम्भाषायां दर्शने च । उपसमः स्तमपि चण्डालग्रहणमभिसम्बध्यते । तत्र सर्वत्र प्रायश्चित्तं वश्यते ॥८॥ अवगाहनमपामुपस्पर्शने ॥९॥ सम्भाषायां ब्राह्मणस-

म्भाषा ॥ १० ॥ दर्शने ज्योतिषां दर्शनम् ॥ ११ ॥

उपस्पर्शने सत्यवगाहनमपां प्रायश्चित्तम्। ऋजुनी उत्तरे द्वे सूत्रे । अस्मिन् कर्मप्रशंसाप्रकरणे प्रायश्चित्ताभिधानं स्वकर्मच्युनानां निन्दार्थम् । पर्वः नाम निन्दितश्चण्डालः यस्य दर्शनेऽपि प्रायश्चित्तं स एव जायते स्व कर्मच्युतो ब्राह्मण इति ॥ ५-११॥

> इत्यास्तम्बधर्मसूत्रवृत्तावुज्वलायां द्वितीयप्रश्ने द्विनीया कण्डिका ॥ २॥

इति चाऽऽपस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ हरदत्तविरचितायामुज्ज्वस्रायां द्वितीयप्रक्रेने प्रथमः पटलः ॥ १ ॥

अथ दितीयः पटलः ॥

आर्याः प्रयता वैश्वदेवेऽन्नसंस्कर्तारः स्युः ॥ १ ॥

आर्थास्त्रैवर्णिकाः। 'आर्थाधिष्ठिता वा शूद्रा' (२.३,४) इत्युत्तरत्र दर्शनात्। प्रयताः स्नानादिना शुद्धाः। वैश्वदेवे गृहमेधिनोभीजनार्थे पाते। गृहमेधिनो यदश्वनीयस्थे'(३-१२)ति दर्शनातः। अत्रसंस्कर्ताः स्युः। अत्रं भक्ष्यभाज्यपेयादिकं तत् संस्कुर्युः। न स्वयं, नाऽपि स्त्रियः॥ १॥

भाषां कासं चवधुमित्यभिमुखोऽत्रं वर्जयेत्॥ २॥

भाषा शब्दोश्वारणम् । कासः कण्ठे घुरुघुराशब्दः । क्षवधु श्चुनम् । पत्तत्त्रितयमन्नाभिमुखो न कुर्यात् । 'संस्कर्तारः स्यु'रिति बहुवचने प्रः कृते 'वर्जय'दित्येकवचनं प्रत्येकमुपदेशार्थम् ॥ २ ॥

केशानङ्गं वासञ्चाऽऽलभ्याऽप उपस्पृशेत्॥३॥

केशादीनात्मीयानन्यदीयान्या । आलम्य स्पृष्ट्वा । अप उपस्पृशेत् । नेदं स्नानम् । किं तर्हि ? स्पर्शमात्रम् । केशालम्भे पूर्वमप्युपस्पर्शन विहि तम् । इदं तु तत्रोक्तं वैकाल्पकं शकृदाद्युपस्पर्शनं मा मूदिति ॥ ३॥

आर्याधिष्ठिता वा श्रद्धास्संकर्तारः स्युः॥ ४॥

त्रैवर्णिकेरिधिष्ठता वा शूद्रास्यस्कर्तारः स्युः । प्रकरणादन्नस्येति गम्यते॥४॥

तेषां स एवाऽऽचमनकल्पः ॥ ५ ॥

तेषां शूद्राणामश्नसंस्कोर ऽधिकृतानां स एवाऽऽचमनकत्यो वेदितव्यः, यस्याऽत्रं पचन्ति । यदि ब्राह्मणस्य, हृद्यङ्गमाभिराद्भिः । यदि श्लितिः यस्य, कण्ठगाभिः । यदि वैद्यस्य, तालुगाभिः । इन्द्रियोपस्पर्शनं च भवति ॥ ५॥

अधिकमहरहः केशाइमश्रुलोमनखवापनम् ॥ ६ ॥ शुद्राः पचन्तः प्रत्यहं केशादि वापयेयुः । इदमेषामधिकमार्थेभ्यः॥६॥

उदकोपस्पर्शनं च सह वाससा ॥ ७॥

सहैव वाससा स्नानं कुर्युः। आर्याणां तु परिहितं वास्रो निधाय कौ पीनाच्छादनमात्रेणाऽपि स्नानं भवति । शुद्राणामपि पाकादन्यत्र । तः था च मनुः—

(१) 'न वासोभिस्सहाऽजस्रं नाऽविज्ञाते जलाशये।' इति ॥ ७ ॥

अपि बाऽष्टमीष्वेच पर्वसु वा वपरेन्॥ ८॥

यदि वाऽष्टमीष्त्रेव वपरेन् केशादीन् पर्वस्वेव वा। न प्रत्यहम् । 'वपरे'श्निति अन्तर्भावितण्यर्थः । वापयेरन्नित्यर्थः । तथा च 'छोमनखवापन'मिति पूर्वत्र णिच्प्रयुक्तः ॥ म ॥

् परोत्तमन्नं संस्कृतमग्नावधिश्रिलाऽद्भिः प्रोक्षेत्तः देवपवित्रमित्याचक्षते ॥९॥

यदि शुद्राः परोक्षमन्नं सस्कुर्युः आर्थेरनिधिष्ठिताः । तदा तत्परोक्षमन्नं संस्कृतं स्वयमग्नाविध्रश्रयत् । अधिश्रित्याऽद्भः प्रोक्षत् । तदेवंभूतमन्नं देवपवित्र-मित्याचक्षेते । देवानामपि तत्पावत्र कि पुनर्मनुष्याणामिति ॥ ९॥

सिद्धे १ ने तिष्ठन् भृतमिति स्वामिने प्रद्रूयात् ॥ १०॥

सिद्धे पक्केऽत्रे तिष्ठन् पाचको ऽधिष्ठाता वा भूतमिति प्रब्रूयात् । कस्मै १ य-स्य तद्त्रं तस्मै स्वामिने । भूतं निष्पन्नमित्यर्थः ॥ १० ॥

तत्सुभृतं विराडन्नं तन्मा चायीति पनिवचनः ॥ ११ ॥

तत्सुभूतिमत्यादि प्रतिवचनो मन्त्रः। तदन्नं सुभूत सुनिष्यन्नम् । विराट् विराजः साधनम् । अन्नमशानम् । तख्या । क्षायि श्लीणं माभू-दित्यर्थः॥ ११॥

गृहमेधिनो यदशनीयं तस्य होमा बलयश्च स्वर्गपुष्टिसंयुक्ताः॥ १२॥

गृहमेधिनो यदशनीय पक्कमकं वा उपस्थितं तस्यैकदेशेन होमा बलयक्ष वक्ष्यमाणाः कर्तब्याः । स्वर्गः पुष्टिश्च तेषां फलमिति ॥ १२ ॥

तेषां मन्त्राणामुपयोगे बादशाहमधरशय्या ब्रह्मचर्धे श्वारलवणवर्जनं च ॥ १३ ॥

तेषां होमानां बळीनां च ये मन्त्रास्तेषामुपयोगे । उपयोगो नियमः पूर्वकं विद्याग्रहणम्(२)। तत्र द्वादशाहमधश्यया स्थणिडळशायित्वम् । ब्रह्म

^{9.} म. स्मृ. ४**.** १२९

२. तथा च बौधायन:--'तेषां प्रहणे द्वादशरात्र' मिस्यादि इत्यधिकं ख. पुस्तकं ।

चर्यं मैथुनवर्जनम् । (१)क्षारलवणवर्जनं च भवति । उपयोक्तुरेव व्रतम्, अध्ययनाङ्गत्वात् । अन्ये तु पत्न्या अपीच्छन्ति । उपयोगः प्रथमयोगः तत्र च पत्न्या अपि सहाऽधिकार इति वदन्तः ॥ १३ ॥

उत्तमस्येकरात्रमुपवासः ॥ १४ ॥

उत्तमस्य 'उत्तमेन वैद्दायस (२.४.८.) मिति वश्यमाणस्य (२) 'ये भूताः प्रचरन्ती'त्यस्य एकरात्रमुपवासः कर्तव्यः ॥ १४ ॥

बलीनां तस्य तस्य देशे संस्कारो हस्तेन परिमृज्याऽऽबोः क्ष्य न्युप्य पश्चात्परिषेचनम् ॥ १५ ॥

बलीनां मध्ये तस्यतस्य वलेदेंशे संस्कारः कर्तब्यः । कः पुनरसौ १ इस्तेन परिमार्जनमवोक्षणं च । तं कृत्वा विल निवपति । न्युप्य पश्चात् परिषेचनं कर्तव्यम् । उपदेशकमादेव सिद्धे पश्चाद्रहणं मध्ये गन्धमाल्यादिदानाः धीमत्याद्वः । 'तस्यतस्ये'ति बचनं सत्यपि सम्भवे सकृदेव परिमार्जन नमवोक्षणं च मा भूत् । पकस्मिन्देशे समवेतानामपि पृथक्षृथग्यधा स्यादिति ॥ १५ ॥

औपासने पचने वा षड्भिराद्यैः प्रातिमन्त्रं हस्तेन जुहुयात्॥ १६॥

यत्र पच्यते स पचनोऽग्निः। औपासनवतामौपासने, धिघुरस्य पचन
इति च्यवस्थितो विकल्पः। अन्ये तु-तुल्यविकल्पं मन्यन्ते । षह्भिराषैः
(३) 'अग्नये स्वाहा, सोमाय स्वाहा, विद्वेभ्यो देवेभ्यस्स्वाहा, ध्रुवाय
भौमाय स्वाहा, ध्रवक्षितये स्वाहा, अच्युतिक्षितये स्वाहेत्येतैः। एते हि
मन्त्रपाठ पठिताः प्राग्विवाहमन्त्रेभ्यः विशिष्ठनियमसापेक्षत्रहणत्वाचैस्सह न गृह्यन्ते । केचित् सौविष्ठकृतमपि सप्तमं जुह्वति 'अग्नये स्विष्ठकृते स्वाहे 'ति औषधहविष्केषु तस्य सर्वत्र प्रवृत्तिरिति वदन्तः। अन्ये
तु सोमाय स्वाहेति न पठन्ति । सौविष्ठकृतं षष्ठं पठन्ति । हस्तप्रहणं
दर्ज्योदिनिवृत्त्यर्थम् ॥ १६॥

१. क्षारपदार्थः आप. ध २. १५. १४. सूत्रे द्रष्टव्यः ।

२. ये भूताः प्रचरीन्त दिवा नक्त बलिमिच्छन्तो वितुदस्य प्रेष्याः । तेभ्यो बलि पुष्टिकामो हरामि मयि पुष्टि पुष्टिपतिर्देषातु ॥ इति मन्त्रः । (तै. आ १०.६७.)

३, आप. मन्त्रप्रहते, १. १.

उभगतः परिषेचनं यथा पुरस्तात् ॥ १७ ॥

उभयतः पुरस्तादुपरिष्टाश्च पारेषेचनं कर्तव्यम् । कथम्? यथापुरस्तात् उक्तं गृह्ये(१) 'अदितेऽनुमन्यस्वे'त्यादि, 'अन्वम् स्थाः प्रासावीरिति मन्त्र-सम्नाम' इति च । सामयाचारिकेषु पार्वणनातिदेशो न प्रवर्तत इति ज्ञापितत्वादप्राप्तविधिरयम् । अन्ये तु परिसञ्ज्ञ्चां मन्यन्ते-परिषेचन-मेव वैद्वदेवे, नाऽन्यत्तन्त्रमिति ॥ १८ ॥

एवं बलीनां देशे देशे समवेतानां सकृत्सकृदन्ते परिषेचनम् ॥ १८ ॥

यथा षण्णामाहुनीनां परिषेचनं तन्त्रम् , विभवात् । एवं बलयोऽिष ये एकस्मिन् दंशे समवेता 'उत्तरैर्ब्रह्मसद्दन'(४.२.४) इत्यादयस्तेषां
यदन्ते परिषेचनं प्राप्त 'पश्चात्परिषेचन' मित्यनेन विहितं तत्सर्वान्ते
सक्तकर्वयम्, न प्रत्येकं पृथगिति । असत्यस्मिन् सूत्रे पूर्वत्र 'तस्य तस्ये'
, ति वचनाद्यथा परिमार्जनमवोक्षणं च प्रत्येकं पृथक्पृथग्भवति तथा
परिषेचनमिष स्यात् । अत्र चोपदेशादेव य एकदेशस्था बलयस्तेषामेव
सक्तदन्ते परिषेचनं, न याद्याच्छकसमवेतानाम् । तेन यद्यप्यगारस्योत्त
रपूर्वदेशदश्च्यादेशः, तथापि कामालिङ्गस्य पृथक्परिषेचनं भवति ॥१८॥

सति सूपसंस्रष्टेन कार्याः॥ १९॥

सित सूपे तत्सस्रंष्टा बलयः कार्याः । अन्ये त्वन्यैरापे व्यञ्जनैस्संसर्ग-मिच्छन्ति । तथा च बाधायनः-(२) 'काममितरेष्ट्रायतने'ष्ट्रिति । एष एव व्यञ्जनानां संस्कारः । (३)सुत्रस्यापि —व्यञ्जनैस्सुष्ठूपसंस्रष्टेनाऽन्नेन बलयः कार्यास्सिति सम्मव इत्यर्थः इति ॥ १९ ॥

अपरेणाऽनि सप्तमाष्टमाभ्यामुदगपवर्गम् ॥ २०॥

अपरेणाऽनिनमग्नः पश्चात् । सप्तमाष्टमाभ्यां 'धर्माय स्वाहा, अधर्माय स्वाहे' त्येताभ्यां बल्लिहरणं कर्तव्यम् । उदगपवर्गम् । न प्रागपवर्गम् ॥ २० ॥

उदघानसन्निधौ नवमेन ॥ २१ ॥

उदकं यत्र घीयते तदुद्धानं(४) मणिकाख्यम् । तस्य सान्निधौ नवमेन

૧. આવ મૃ. ર. રે. ર. ને. ને. ને. ને. ૧. ૧. ૧.

३. सूपस्यापि । व्यञ्जनैरपूरेन च ससृष्टेन बलयः इति. क. छ. पु.

४. अस्य विधिर्गृह्ये वास्तुनिर्माणविधी (आप. गृ १७. ९.) इष्ट्रव्यः ।

'अद्भाः स्वाहे'त्यनेन ॥ २१ ॥

मध्येऽगारस्य दशमैकादशाभ्यां प्रागपवर्गम् ॥ २२॥

दशमैकादशाभ्यां 'ओषधिवनस्पातभ्यः स्वाहा, रक्षोदेवजनेभ्यः स्वाहं ह'त्येताभ्यां अगारस्य मध्ये प्रागपवर्गं कर्तव्यम् ॥ २२ ॥

उत्तरपूर्वे देशेऽगारस्योत्तरैश्चतुर्भिः ॥ २३ ॥

अगारम्य य उत्तरपूर्वी देशस्तत्रोत्तरैश्वतुर्भीः 'गृह्याभ्यः स्वाहा, अवसा नेभ्यः स्वाहा, अवसानपतिभ्यः स्वाहा, सर्वभूतेभ्यः स्वाहे रैयेतैः प्रागपवर्गमित्येव ॥ २३ ॥

इत्यापस्तम्बधर्मस् अवृत्ती द्वितीयप्रश्चे तृतीया कण्डिका ॥३॥

श्चाय्यादेशे कामलिङ्गेन ॥ १॥

श्चरयादेशे 'कामाय स्वाहे'त्यनेन ॥ १ ॥

(१)देहरुपामन्तरिक्षलिङ्गन ॥ २ ॥

देहली द्वारस्याऽधस्ताहारः । तस्याऽधावेदिकेत्यन्ये । अन्तर्द्वाः रस्य च ग्रहणम् । तत्राऽन्तरिक्षलिङ्गन 'अन्तरिक्षाय स्वाहे'त्यनेन ॥ २॥

उत्तरेणाऽविधान्याम् ॥ ३॥

येनाऽिषधियते द्वारं साऽिषधानी कवाटम् । तद्गैलमित्यन्ये । तत्रीत रेण मन्त्रेण 'यदेजात जगित यच्च चेष्टति नाम्नो भागो यन्नामने स्वार् हे'त्यनेन ॥ ३ ॥

उत्तरैर्ब्रह्मसदने ॥ ४॥

अगारस्थेत्य तुत्र तत्र यो ब्रह्मसद्नाख्यो देशः वास्तुविद्याप्रसिद्धो (२)मध्येऽगारस्य । तत्रोत्तरेर्दशिमः 'पृधिब्ये स्वाहा, अन्तरिक्षाय स्वाहा, दिवे स्वाहा, सूर्याय स्वाहा, चन्द्रमस्ते स्वाहा, नक्षत्रेभ्यः स्वाहा, इन्द्राय स्वाहा, चृहस्पतये स्वाहा, प्रजापतये स्वाहा, ब्रह्मणे स्वाहेत्येतैः प्राग पर्वामित्येव ।

१. देहिन्यामिति पाठः क. पुस्तके ।

२. मध्येऽगारस्येत्यतः तस्य देशस्योपयुक्तः वात् इत्यधिकः पाठः ख. पुस्तके ।

अपर आह—ब्रह्मा यत्र सीदति गाहीषु कर्मषु अग्नेदंक्षिणतो ब्रह्मसदन तत्रिति ॥ ४ ॥

दाचिणतः पितृलिङ्गेन प्राचीनावीत्यवाचीन-पाणिः क्रवीत् ॥ ५ ॥

अनन्तराणां बळीनां दक्षिणतः पितृलिङ्गेन 'स्वधा पितृभय' इत्यनेन बाँले क्रयात, प्राचीनावीत्यवाचीनपाणिश्र भूत्वा दक्षिणं पाणिमुत्तानं कृत्वा अङ्ग्रष्ठतः र्जन्योरन्तरालेन ॥ ५ ॥

रौद्र उनारो यथा देवताभ्यः॥६॥

पितृबलेरुत्तरतो रौद्रबलिः कर्तब्यः । यथा देवताभ्यः तथा, प्राचीनावीत्य-वाचीनपाणिरिति नाऽनुवर्तत इत्यर्थः । 'नमा रुद्वाय पशुपतये स्वाहे'ति मन्त्रः । अत्र यद्यपि पञ्चपतिलिङ्गमप्यास्ति, तथापि तदुद्रस्यैव विशेषणः मिति रौद्र इति व्यपदेशो नाऽतुपपन्नः । देवतास्मरणमपि रुद्वायत्येव कुर्वन्ति । रुद्राय पञ्चपतय इत्यन्ये । केचित्तु-उत्तरो मन्त्रो रौद्रः न पश्च-पतिदैवत्य इत्याचक्षते । तेषां देशः प्राग्वोदग्वा पित्र्यात् ॥ ६ ॥

तयोनीना परिषेचनं धर्मभेदात्॥ ७॥

तयोरनन्तरोक्तयोर्बल्योरेकस्मिन् देशे समवतयोरिप नाना पृथक् परिषेचनं कर्त्तव्यम् । कुतः ? धर्मभेदात । पित्र्यस्याऽप्रदक्षिणं परिषेचनं कर्तव्यम् । इतरस्य दैवत्वात्प्रदक्षिणामिति ॥ ७॥

नक्तमेवोत्तमेन वैहायसम् ॥ ८॥

उत्तमेन 'ये भूताः प्रचरन्ति नक्तं बालिमिच्छन्तो वितुदस्य प्रेष्याः । तेभ्यो बलि प्राप्टकामा हरामि माय पुष्टि पुष्टिपतिदर्धांतु स्वाहे'(१) त्यनेन वैहायस बिलि दद्यात् । तच्च नक्तमेव । 'वैहायसिम'ति वचनादाः काश एव बल्लिस्क्षेप्यः, न छिद्दिष्कृते देशे । तथाच बौधायनः-(२) 'अधाऽऽकाश उत्झिपति ये भूताः प्रचरन्ती'ति ।

अपर आह-प्वकारो भिन्नकमः । नक्तमुत्तमेनैव बलिरिति तत्र ब हयन्तराणां रात्री निवृश्तिः । अन्ये तु-ऊहेन दिवा वर्लि हरन्ति 'दिवा

१. अत्र "अग्नये स्वाहा" इत्यादिकाः 'ये भूताः प्रचरन्ति' इत्यन्ताः मन्त्राः एका-विनकाण्डाख्यतैत्तिरीयमन्त्रपाठस्याऽऽदौ महानारायणीपनिषदि च पठिताः । (महाना.६७) २. बौ. गृ. १. ८.

बिलिमिच्छन्त'इति । आइवलायनके तथा दर्शनात् (१)'दिवाचारिभ्य इति दिवा । नक्तेचारिभ्य इति (बलिमाकाशे उत्क्षिपे)क्षक'मिति । तथा च मनुः—

(२)'दिवाचरेभ्यो भूतेभ्यो नक्तंचारिम्य एव च ।' इति ॥ ८ ॥ य एतानव्ययो यथोपदेशं कुरुते नित्यः स्वर्गः पुष्टिश्च ॥९॥

य एताननन्तरोक्तान् होमान् बर्लीश्च । अव्यमः समाहितमना भूता यथोपदेशमुपदेशानिकमेण कुरते । य इति वचनात्तस्येति पूर्व गम्यते । तस्य नित्यः स्वर्गः पुष्टिश्च 'स्वर्गपुष्टिसयुक्ता' इति यत् पूर्वमुक्तं तस्याऽर्थवादताशङ्का मा भूदिति पुनर्वचनम् । पुष्टिस्वर्गौ नित्यावेव म वतः, न प्रबल्टरिप कर्मान्तरैर्वाधनमिति ॥ ९ ॥

अग्रं च देयम्॥ १०॥

बलिहरणानन्तरं अप्रं च देयं भिक्षवे ॥ १०॥

अतिथीनेवाऽग्रे भोजयेत् ॥ ११ ॥

अतिथीन्वश्यित । तानवित्र भोजयेत् न स्वयं सह भुक्षीत पूर्वे वा । एवः मतिथिव्यतिरिक्तानन्यानीप भोजयितव्यान् पश्चादेव भोजयेत् ॥ ११ ॥

बालान्वृद्धात्रोगसम्बन्धान्स्त्रीश्चान्तर्वत्नीः ॥ १२ ॥

ये च गृहवर्तिनो बालाद्यः तानप्यत्र एव भोजयेत्। अन्तर्वर्ति।रित्येव सिद्धे स्त्रीग्रहणं स्वस्नादीनामपि ग्रहणार्थम् । अन्तर्वरनीग्रहणं (३)सर्वत्र पूजार्थम् ॥ १२ ॥

काले स्वामिनावन्नार्थिनं न प्रत्याचचीयाताम् ॥१३॥

काले **वैदवदेवान्ते अन्नार्थमुपस्थितं** स्वामिनौ गृहपती न श्रत्याचक्षीयाताम् अवदयं तस्मै किञ्चिहयामति ॥१३॥

अभावे किं कर्तव्यम् ? तत्राह-

(४)अभावे भूमिरुदकं तृणानि कल्याणी वागित्येतानि वै सतोऽगारे न क्षीयन्ते कदाचनति ॥ १४॥

९. आइव. गृ. ९. २. २. २. म. स्मृ. ३. ९०

३ सर्वपूर्वार्थं इति घ. च. पु. ४. तृणानि भूमिरुदकं वाक् चतुर्था च सृनृता। एतान्यपि सतां गेहे नोच्छियन्ते कदाचन ॥ इति मनुः॥

भूमिरुपवेशनयोग्या । उदकं पादप्रक्षालनादियोग्यम् । तृणानि शयना-सनयोग्यानि । कल्याणी वाक् स्वागतमायुष्मते, इहाऽऽस्यतामिन्यादिका । एतानि भूस्यादीनि । सतोऽगोरे सतस्सत्पुरुषस्य निर्धनस्याऽपि गृहे कदाचिदिपि न क्षीयन्ते । वैदाब्दः प्रसिद्धौ । अत एव तैरुपचारः कर्तव्यः । इतिशब्दः प्रयोगादेवं धर्मज्ञा उपविदान्तीति ॥ १४ ॥

एवंबृत्तावनन्तलोकौ भवतः ॥ १५॥

यौ गृहमेधिनौ विवाहादारभ्य आन्तादेवंष्ट्तौ भवतः तयोरनन्ता लोका भवन्ति । ज्योतिष्टोमादिभ्योऽपि कतिषयदिनसाध्येभ्यो दुष्करमेतदा-न्ताद्वतम् ॥ १५॥

ेब्राह्मणायाऽनधीयानायाऽऽसनकुदकमन्नामिति देयं न प्रत्युत्तिष्ठेत् ॥ १६॥

यद्यनधीयानो ब्राह्मणोऽतिथिधर्मणाऽऽगच्छेत् तदा तस्मै आसनादिकं देयम् । प्रत्युत्थानं तु न कर्तव्यम् । अस्मादेव ब्रायते-अधीयाने प्रत्युर् तथयमिति ॥ १६ ॥

ु अभिवादनायैवोत्तिष्ठेदभिषाद्यश्चेत्॥ १७॥

यदि पुनरसौ अनधीयानाऽपि 'दशवर्ष पारसस्य' (१. १४. १२.) मित्यादिना ऽभिवाद्यो भवति तदा अभिवादनायवात्तिष्ठेत्॥ १७॥

राजन्यवैद्यौ च ॥ १८ ॥

अधीयानाविषि राजन्यवैश्यो न प्रत्युत्तिष्ठेत ब्राह्मणः । आसनादिकं तु देयमिति ॥ १८॥

(१)शुद्रमभ्यागतं कर्मणि नियुञ्ज्यात् ॥ १९ ॥

यदि शृद्रो द्विजाति प्रत्यतिथिरागच्छति तदा तमुदकाहरणादौ कर्मणि नियुञ्ज्यात् नियुञ्जीत ॥ १९ ॥

अथाऽस्मै दद्यात् ॥ २०॥

अथ तिस्मन् कृते भोजनं द्यात् ॥ २०॥

दासा वा राजकुलादाहृत्या ऽतिथिव च्छूद्रं पूजयेयुः ॥२१॥ अथवा येऽस्य गृहमेधिनो दासाः ते राजकुलादाहृत्य तं शूद्रमतिथिवतपुज-

१. इदमग्रिमं च सूत्रमेकीकृतं घ. पुस्तके ।

आए० घ० २५

येयुः । अत एव झायते-शृद्राणामतिथीनां पृजार्थं विाह्यादिकं राज्ञा त्रामे स्रामे स्थापयितव्यमिति ॥ २१ ॥

नित्यमुत्तरं वासः कार्यम् ॥ २२॥

उपासने गुरूणा' (१-१५-१) मित्यादिना केषुचित्काळेषु यञ्चोपवीतं विहितम् । इह तु प्रकरणात् गृहस्थस्य नित्यमुत्तरं वासो धार्यमित्युच्यते ॥

अपि वा स्त्रमेचोपवीतार्थे ॥ २३॥

अपि वा सूत्रमेव सर्वेषामुपवीतकृत्ये भवति, न वास प्रवेति नियमः। तथा च मनः —

(१) कार्णास मुपवीतं स्याद्विप्रस्योध्वं वृतं त्रिवृ'दिति(२)॥ २३॥ यत्र भुज्यते तत्समूद्य निर्हृत्याऽवोक्ष्य तं देशममन्त्रेभ्यो लेपान् सङ्कृष्याऽद्भिः संमृज्योत्तरतः शुचौ देशे कृद्य निनयदेवं वास्तु शिवं भवति॥ २४॥

यत्र स्थाने भुज्यते तत् समूहा समूहन्या तत्रत्यमुज्छिष्टादिकं राशी कृत्य निर्हरेदन्यतः । निर्हत्य तं देशमबोक्षत् । अवोक्ष्य ततोऽमत्रेभ्यः येषु पाकः कृतः तान्य मत्राणि तेभ्योऽत्रलेपात् व्यक्षनलेपांश्च संकृष्य काष्टादिः नाऽवकृष्य अद्भिस्संस्जेत् । संसृज्य गृहस्योत्तरतः शुचौ देशे रुद्धाः यदमस्तितं निनयेत । एवं कृते वास्तु शिव समृद्धं भवतीति ॥ २४॥

्रब्राह्मग्र आचार्यः स्मर्यते तु ॥ २५ ॥

तुशब्दोऽवधारणार्थो भिन्नकमश्च । ब्राह्मण एव सर्वेषामार्चार्यः सम् येते धर्मशास्त्रेषु । इहाऽपि वक्ष्यित 'स्वकमं ब्राह्मणस्ये'(२.१०.४.)त्यादि । अनुवादोऽयमापदि कल्पान्तरं वक्तुम् ॥ २५ ॥ तदाह—

् आपदि ब्राह्मणेन राजन्ये वैद्ये वाऽध्ययनम् ॥ २६॥

कर्तव्यमित्यध्याहार्यम् । ब्राह्मणस्याऽध्यापियतुरलाम आपत् । तत्राः ऽऽपदि ब्राह्मणेन राजन्ये वैद्ये वाऽध्ययनं कर्तव्यम् । न त्वनधीयानेन स्थातव्यः म् । 'ब्राह्मणेने'ति वचनाद्राजन्यवैद्ययोर्नाऽयमनुकरूपः ॥ २६ ॥

१. म. स्मृ. २. ४४.

२. एतदनन्तरं बौधायनस्तु—कौशं सूत्रं वा त्रिस्त्रिश्वशोपवीतम् इति, (१. ८. ५) इत्यधिकः पाठः च. पु. ।

🕖 अनुगमनं च पश्चात् ॥ २७ ॥

अनुगमनं च पृष्ठतः कर्तेव्यं यावदध्ययनम् । पश्चाद्ग्रहणं स्त्रज्ञा-दिना कियत्यपि पार्थ्वं गतिमां भूदिति । सर्वशुश्रूषात्रसङ्गे नियमः-ब्राह्मणस्याऽनुगमनमेव शुश्रूषेति । तथा च गैतिमः—(१) अनुगमनं श्रुश्रुषे'ति ॥ २७॥

 $J_{\mathsf{ff,ff}}$ ऊर्ध्व ब्राह्मण एवा S ग्रे गतौ स्यात् ॥ **२**८ ॥ ततोऽध्ययनादूर्व समाप्तेऽध्ययने ब्राह्मण एवाप्रतो गरुछेत् ॥ २८ ॥

इत्यापस्तम्बधर्मसृत्रवृत्तावुज्वलायां द्वितीयप्रश्ने चतुर्थी कण्डिका ॥४॥

सर्वविद्यानामप्युपानिषदासुपाकृत्याऽनध्ययनं तद्हः ॥१॥ कर्मणि षष्टी । सनिवेदा अङ्गविद्या अध्युपनिषद उपाकृत्याध्येतुमारभ्य तदहरनध्यमं तस्मिन्नहन्यध्ययमं न कर्तव्यम् । उपानेषद्ग्रहणं प्राधान्यः ख्यापनार्धम् । ब्राह्मणा आयाता, वसिष्ठे।ऽप्यायात इतिवत् ॥ १ ॥

अधीत्व चाऽविवन्नमणं सद्यः ॥ २ ॥

अधीरय(२) 'वेदमधीरय स्नास्य' न्नित्यवसरे आचार्यसकाञ्चात सबी विप्रक्रमण न कर्तव्यं नाऽपगन्तव्यम् । प्रायेण मकारात्परामिकारमधीयते । तत्राप्येष पवार्थः। इकारस्तु छान्दसोऽपपाठो वा(३)॥ २॥

चिद् त्वरेत गुरोः समीक्षायां स्वाध्यायमधीत्य कामं गच्छेदेवमुभयोः शिवं भवति॥ ३॥

यदि कार्यवद्यात् गन्तुं त्वरेत तदा गुरे।राचार्यस्य समीक्षायां सन्दर्शने संश्रये स्वाध्यायं प्रश्नावरमधीत्य यथाकामं गच्छेत् । एव कृते उमयोः शिष्याः चार्ययोः शिवं भवतीति ॥ ३ ॥

समावृत्तं चेदाचार्योऽभ्यागच्छेत्तमभिमुखोऽभ्यागम्य त-स्योपसङ्गृह्य न बीभत्समान उदक्रमुपस्पृशेत् पुरस्कृः त्योपस्थाप्य यथोपदेशं पूजयेत्॥ ४॥

૧. મૌ. ધ. ૭. ૨. ર. આવ. મૃ. ૧૨. ૧.

३. एतद्नन्तरं 'उपाकरणात् परमित्यन्ये' इति ड. पुस्तकेऽधिकः पाठः ।

समावृत्तं चेत् शिष्यं कृतदारमाचार्योऽभ्यागच्छेत अतिश्रिधर्मेण । तमः भिमुखोऽभ्यागम्य । तस्योपसंगृद्ध । कर्माण षष्ठी । तमुपसंगृद्ध । यद्यपि तस्य चण्डालादिस्पर्शः सम्भाव्यते, तथापि न वीभत्समान उदकमुपस्पृशेत् न स्नायात् । उपसंग्रहणे वा धूलिधूसरौ पादौ स्पृष्ट्वा न बीभत्समान उदक्रमुपस्पृशेत् । ततस्तं पुरस्कृत्य गृह्यवेशे अग्रे कृत्वा । पूजासाधनान्यु पस्थाप्य यथोपदेश गृह्योक्तेन मार्गेण मधुपर्केण पूज्येत् । पूजाविधानं गृह्योक्तस्याऽयम्, चुवाद्याद्य आसनादिष्ठ विशेषं वक्तुम् ॥ ४ ॥

तमाह—

आसने रायने भक्ष्ये भोज्ये वाससि वा सन्निहिते निहीनतरवृत्तिः स्यात्॥ ५॥

सिन्निहित आचार्ये तिस्मिन्नेव गृहे अपवरकादिकं प्रविष्टे आसनादिषु निहीनतरवृत्तिः स्यात् । तरप्निर्देशात् नीच आसने गुणतोऽपि निकृष्ट आस्ति । पवं शयनादिष्वपि द्रष्टव्यम् ॥ ५ ॥

तिष्ठन् सन्येन पाणिनाऽनुगृह्याऽऽचार्व(१)माचमयेत् ॥६॥

तिष्ठिन्निति प्रह्व उच्यते, स्थानयोगात । न हि साक्षात्तिष्ठन्नाचमियतुं प्रभवति । सन्येन पाणिना करकादिकमनुगृद्धाऽधस्ताद्गृहीत्वा इतरेण द्वारमवमृश्येत्यर्थसिद्धत्वाद्नुक्तम् । एवं कृत्वाऽऽचार्थमाचमयेत स्वयमेव शिष्यः । एवं हि स(२) सम्मतो भवति । आचार्ये प्रकृते पुनराचार्यः प्रहणमातिथ्यादन्यत्राप्याचार्यमाचमयन्नवमेवाऽऽचमयेदिति ॥ ६ ॥

अन्यं वा समुदेतम् ॥ ७ ॥

वाशब्दः समुब्बये । अन्यमप्येवमेवाचमयेत् । स चेत् समु देतः कुः लशीलवृत्तविद्यावयोभिरुपेतो भवति ॥ ७॥

स्थानासनचंक्रमणस्मितेष्वनुचिकीर्षन् ॥ ८॥

ब्यवहितमपि स्यादित्यपेक्ष्यते । चिकीर्षया करणं लक्ष्यते । स्थान् नादिष्वाचार्यस्य पश्चाद्भावी स्थात् । न पूर्वभावी । न युगपद्भावी ॥ ८॥

सन्निहितं मूत्रपुरीषवातकर्मीचैभीषाहास(३)ष्ठीवनद्-न्तस्कवननिःश्रङ्खणभ्रक्षेपणतालननिष्ठयानीति ॥ ९ ॥

१. आचामयेत इति क. पु. २. धर्मयुतः इति, घ, पु. धर्मतो भवति. इति, इ.पु.

३. घेदन. इति. क. पु.

वातक्रम अपानवायोक्त्सर्गः । उचैभीषा महता स्वनेन सम्भाषणं केनाऽपि । हासी हसनम् । ष्ठीवनं श्रेष्ठमादिनिरसनम् । दन्तरखळनं दन्तमळा- पकर्षणम् । परस्परघट्टनमित्यन्ये । निःशृङ्खण नासिकामळनिस्सारणम् । अक्षेपणं भ्रुविक्षेपः । छान्दस्रो हस्वः । ताळन हस्तयोरास्फाळनम् । निष्यः मङ्गुळिस्फोटनम् । इतिचाब्दादन्यद्पि स्वैरासनादिकम् । वर्जयोदित्यपे- स्यते । पतानि मृत्रकर्मादीन्याचार्यस्य सन्नियौ न कुर्यादिति ॥ ९॥

दारे प्रजायां चोपस्पर्धानभाषा विस्नम्भपूर्वाः परिवर्जयेत्॥ १०॥

उपस्पर्शनमालिङ्गनाञ्चाणादि । भाषाः सम्भाषाद्यादुप्रभृतयः । एता अप्याचार्ये साम्निहिते(१) दारप्रजाविषये विस्नन्धं न कुर्यात् । ज्वरा-दिपरीक्षायां न दोपः ॥ १० ॥

वाक्येन वाक्यस्य प्रतिघातमाचार्यस्य वर्जयेच्छ्रे-यसां च ॥ ११ ॥

आचार्यवाक्यस्य समीचीनस्येतरस्य वा आत्मीयेन वाक्येन ताहशेन प्रतिषातं न कुर्यात् । श्रेयसा च अत्येषामपि प्रशस्ततराणां वाक्यं वाक्येन न प्रतिहन्यात् ॥ ११ ॥

सर्वभूतपरीवादाक्रोशांश्च ॥ १२ ॥

संवंषां भूतानां तिरइचामपि । परीवादान् दोषवादान् । आक्रोशान् अश्ठीळवादांश्च वर्जयेत् । परीवादस्य पुनःपुनर्वचनमातिशयेन व-र्जनार्थम् ॥ १२ ॥

विद्याचि विद्यानाम् ॥ १३ ॥

विद्यया च विद्यानां परीवादाक्रोशान् वर्जयेत् । ऋग्वेद एव श्रो॰ त्रसुखः, अन्ये श्रवणकदुका इति परीवादाः। तैत्तिरीयकमुव्छिष्टशाखा, (२)याज्ञवल्क्यादीनि ब्राह्मणानीदानीतनानि इत्याद्याकोशः॥ १३॥

यया विद्यया न विरोचेत पुनराचार्यमुपेत्य निय-मेन साधयेत्॥ १४॥

१. 'दारे प्रजाविष्येऽपि' इति, क. छ. पु.

२. याज्ञवल्कयादि त्राह्मणा ीदानीतनम् इति. क. छ. पु.

यथा विद्ययाऽधीतया श्रुतया वान विरोचेत न यशस्वी स्यात्, तामित्यर्थाः द्वस्यते । तां विद्यां पुनस्वाधयेत् । यथा सम्यक् सिद्धाः भवति तथा कुः र्यात् । कथम् ? आचार्यं तमेवा(१)न्यं वा उपत्य उपसद्य । नियमेनाऽपूर्वाः धिगमे विद्यार्थस्य यो नियम उक्तः तेन शुश्रूषादिना ॥ १४ ॥

अस्मिन्विषयेऽध्यापियतुर्नियमः—

उपाकरणाद्योत्सर्जनाद्ध्यापयितुर्नियमे। लोमसंहरणं मांसं श्राद्धं मैथुनमिति वर्जयेत् ॥ १५॥

लोमसंहरणं लोमवापनम् । इदमनाहिताग्निविषयम् । आहिताग्नेस्तु '(२)अप्यल्पशो लोमानि वापयत इति वाजसनेयकम्" इति ॥ १५॥

ऋत्वे वा जाघाम् ॥ १६ ॥

ऋतुकाले वा जायामुपेयात् । स्त्रीणामृतुदिनानि षोडश्च । तत्र भवः काल ऋत्वयः। (३)भवे छन्दसीति यत्प्रत्यये(४) 'ऋत्वयवास्त्वये'ति सूत्रेण यणादेशो निपातितः । ऋन्वय इति रूपसिद्धिः । अत्र यलोपश्छान्दसः । चातुर्मास्येषु प्रयुक्तम्-(५)'ऋन्वे वा जायाम् , नोपर्यास्ते' इति यथा॥१६॥

यथागमं शिष्येभयो विद्यासम्प्रदाने नियमेषु च युक्तः स्वादेवं वर्तमानः पूर्वापरान् सम्बन्धाः नात्मानं च क्षेमे युनक्ति ॥ १७ ॥

येन प्रकारेणाऽऽनमः पाठार्थयोः तथैव शिष्येभ्यो निर्मत्सरेण विद्या सम्प्रदेशां। एवं मूते विद्यासम्प्रदाने युक्ते (६)विहितः स्यात्। ये च गृहस्थस्य नियमोऽध्यापने ऽन्यत्र च, तेष्विप युक्तः स्यात्। एव युक्तो वर्तमानः पूर्वान् पितृपितामहप्रपितामहान्। अपरांथ पुत्रपौत्रनष्तृन्। सम्बन्धान्। कर्माण घञ्। सम्बन्धिनः पुरुषान्। आत्मान च क्षेमे अमये स्थाने नाकः स्य पृष्ठे। युनक्ति स्थापयति ॥ १७॥

मनसा वाचा प्राणेन चक्षुषा श्रोत्रेण त्वाक्छ. इनोद्रारम्भणानास्रावान् परीवृञ्जानोऽमृतत्वाध कल्पते ॥ १८॥

९. अन्य वा इति नास्ति च. पु.

ર, આવ. શ્રૌ. ૪. ૧. ૫.

३. पा. सू. ४. ४. ११०.

४. पा. सू.६. १. १७५.

પ. આવ શ્રો. ૮. ૪. ૬, ૭.

६. विद्वितः इति क. ड. पु. ।

यैः पुरुष आस्त्राज्यते बहिराकृष्यते । ते आस्नावाः शब्दादयो विष-याः। ते विशेष्यन्ते त्विविछश्ने।दरारम्भणान् आरभ्यन्ते(१) आळम्ब्यन्त इत्यारः म्भणाः । तत्र स्वगालम्बनाः स्रक्चन्दनादयः । शिश्रालम्बनाः स्ट्युपभो गादयः । उदरालम्बना (२)भक्ष्यभोज्यादयः। उपलक्षणं त्वगादिब्रहणम्। एवंभूतानास्रावान् मनआदिभिः पञ्चभिरिन्द्रियः परिवृज्ञानस्सर्वतो वर्ज-यन् अमृतत्वाय भोक्षाय कल्पते । तत्र वागिति रसनेन्द्रियमाह । प्राण इति घ्राणम् ॥ १८॥

इत्यापस्तम्बधर्मस्त्रवृत्तौ द्वितीयप्रदेने पश्चमी कण्डिका ॥ ५ ॥

इति चाऽऽपस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ हरदत्तविरचितायामुज्जवसायां

द्वितीयप्रइने द्वितीयः पटलः ॥ २ ॥

श्रथ तृतीयः पटलः ॥

जात्याचारसंशये धर्मार्थमागतमग्निमुपसमाधाय जाः तिमाचारं च पृच्छेत् ॥ १॥

अविज्ञात पूर्वो यो धर्माधमध्ययनार्धमागच्छेत उपसीदेत् 'उपसन्नोऽः स्मि भगवन् , मेत्रण चक्षुषा पदय, शिवन मनसाऽनुगृहाण, प्रसीद् मामध्यापयेति । तस्य जात्याचारसंशये सति । अग्निमुपसमाधाय 'यत्र कचान्निः मित्याचन्यदुपदध्या(२.२.१३,१४.)दित्यन्तं कृत्वा । तत्सिन्निधौ जातिः माचारं च पृच्छेत्—'किंगोन्नोऽसि सौम्य, किमाचारश्चासीति ॥१॥

साधुतां चेरप्रतिजानीतेऽग्निरुपद्रष्टा वायुरुपश्रोताऽऽदिः त्योऽऽनुख्याता साधुतां चेरप्रतिजानीते साध्वस्मा अस्तु वितथ एष एनस इत्युक्त्वा शास्तुं प्रतिः

पद्यते ॥ २ ॥

सं चरसाधतां शितजानीते-साधुजनमाऽस्मि, अमुष्य पुत्रोऽमुष्य पौत्रोऽमुष्य पौत्रोऽमुष्य पौत्रोऽमुष्य पौत्रोऽमुष्य पौत्रोऽमुष्य पौत्रोऽमुष्य नता, साध्वाचारश्चारिम, पित्रैवो(१)पानेषि, शिक्षिताचारश्चारिम, सम्यक्चावितिष, विधिबलेन तु बाल्य एव(२) स दिष्टां गतिं गतः, एतः स्मात्केवलमन धीतवेद इति, ततोऽ'ग्निरुपद्रष्टे'त्यादिकं मन्त्रमुक्तवा शाः स्तुं शासितुमध्यापयितुं धर्मोश्चोपदेष्टुं शितप्येत उपक्रमेन ॥ २॥

पञ्चयज्ञान्ते 'अतिथीनेवाग्रे भोजये'दित्युक्तम् । तत्प्रकारं वक्तुं तस्याऽवद्यकर्तव्यतामनेनाऽऽह—

अग्निरिव ज्वलन्नतिथिर्भ्यागच्छति ॥३॥

अतिथिगृहानभ्यागच्छन्नित्व ज्वलन्नभ्यागच्छित । तस्मादसौ भोजनाः दिभिरवश्यं तर्पयितव्यः । निराशस्तु गतो गृहान् दहेदिति ॥३॥ इदानीमतिथिलक्षणं वक्तुं तदुपयोगिश्रोत्रियलक्षणमाहः—

धर्मेण वेदानामेकैकां शाखामधीत्य श्रो-त्रियो भवति ॥ ४॥

विद्यार्थस्य यो नियमः स धर्मः । तेन वेदानां यां काञ्चन शाखामः

१. उपनायिषि. इति. घ. ड. पु. २. सर्वे "गताः इति क. च. पु.

धीत्य श्रोत्रियो भवति। पुरुषस्य हि प्रतिवेदमेकैका शाखा भवति। या पूर्वैः परिगृहीताऽध्ययनानुष्ठानाभ्यां सा प्रतिवेदं स्वशाखा। तामधीत्य श्रोत्रियो भवति, न तु प्रतिवेदमैकेकामधीत्य श्रोत्रियो भवतीति। लोक-विरोधात्। लोके हि यां कांचनेकां शाखामधीयानः श्रोत्रिय इति प्रसिद्धः। अतिथिलक्षणमाह—

(१)स्वधम्युक्तं कुटुाम्बनमभ्यागच्छति धम्पुरस्कारो (२)नाऽन्यप्रयोजनः सोऽतिथिभवति ॥ ६ ॥

आदिता यच्छन्दो द्रष्टन्यः । अन्ते स इति दर्शनात् । मध्ये च श्रो-त्रियलक्षणोपदेशात् । तदुपजीवनेन सुत्रं योज्यम् । यः श्रोत्रियः स्वधर्मः युक्तं स्वधर्मानरतं कुटुम्बनं भार्यया सह वसन्तं गृहस्थम् । आश्रमा-न्तरनिरासार्थमिदमुक्तम् । न हि ते पचमाना भवन्ति । भिक्षचो हि ते । अभ्यागच्छति उद्दिश्याऽऽगच्छति । धर्मपुरस्कारः (३)आचार्याद्यर्थं भिक्षणं धर्मः तं पुरस्करोतीति धर्मपुरस्कारः । कर्मण्यण् । धर्मप्रयोजनः नान्यप्र-योजनः । य एवंभूत एवंभूतमुद्दिन्याऽऽगच्छिति नान्येच्छया सोऽति-थिरिति । (४)बौधायनस्तु श्रान्तोऽदष्टपूर्वः केवलमन्नार्थी नाऽन्यप्रयोजन-स्सोतिथिर्भवति । अथ वा सर्ववर्णानामन्यतमः काले यथोपपन्नः सर्वे-षामतिथीनां श्रेष्ठोऽतिथिर्भवती"ति ॥ ५ ॥

तस्य पूजायां शान्तिः स्वर्गश्च ॥ ६ ॥

तस्यातिथेः पूजायां कृतायां कान्तिरूपद्रवाणामिह भवति । प्रेत्य च स्वः गंळाभः ॥ ६ ॥

तमभिमुखोऽभ्यागम्य यथावयस्समेत्य तस्याः सनमाहारयेत्॥ ७॥

तमतिथिमभिमुखे।ऽभ्यागच्छेत्। अभ्यागम्य यथावयः वयसोऽनुरूपं प्र त्युत्थानाभिवादनादिना समेयात् सङ्गच्छेत । समेत्य च तस्यासनमाहारयेत् शिष्यादिभिः । अभावे स्वयमाहरेत् ॥ ७ ॥

शक्तिविषये नाऽबहुपादमासनं भवतित्येके ॥ ८ ॥

१. एतदादि ११ सूत्रार्ध यावदेकीकृतम् छ. पु. २. नान्नप्रयोजनः इति क. पु.

३. आचार्यस्यार्थे इति. घ. ड. पु. ४. एतदादि ११ सूत्रे निवेशितं छ. पु. आप० घ० २६

शक्तौ सत्यां अबहुपादमासन न देयम् । किं तु बहुपादमेव पीठादिक मित्येके मन्यन्ते । (१)स्वमत त्वबहुपादमपीति ॥ ८ ॥

तस्य पादौ प्रक्षालयेच्छ्रद्रमिथुनावित्येके ॥ ९॥

द्वी शुद्री तस्य पार्दा प्रक्षालयेतामित्येकै मन्यन्ते । दासवत इदम्॥॥ अत्र विशेषः--

अन्यतरोऽभिषेचने स्यात्॥ १०॥

अभिषेचन करकादिना जलावसेकः । तमेकः कुर्यात् । इतरः प्र क्षालनम् ॥ १० ॥

तस्योदकमाहारेयन्मुण्मयेनेत्येके ॥११ ॥

मृण्मयेन पात्रेण तस्योदकमाहर्तव्यामित्येके मन्यन्ते । (२)स्वमतं तु तैजसेन ॥ ११ ॥

नोदकमाहार्येदसभावृत्तः॥ १२ ॥

यदा असमावृत्तो ब्रह्मचारी आचार्यप्रेषितः स्वयमव वाऽतिथिरभ्याः गच्छति तदा नासावुदकमाहारयेत् नासावुदकाहरणस्य प्रयोजकः। नास्मा उदकमाहर्तव्यमिति ॥ १२॥

अध्ययनसांवृत्तिश्चात्राऽधिका ॥ १३ ॥

अत्र असमावृत्तेऽतिथौ अध्ययनसवृत्तिश्चाधिका इतरस्मादितिथेः। अध्ययनस्य सह निष्पादनमध्ययनसंबृत्ति। यः प्रदेशस्तस्याऽऽगच्छति स तन सह कियन्ताञ्चन्कालं वक्तव्य इति । प्रसिद्धे तु पाठं पूर्वपदान्त स्य समोऽकारस्य छान्दसो दीर्घः ॥ १३ ॥

सान्त्वियत्वा तर्पयेद्रसैर्भक्ष्यैरद्भिरवराध्येनेति ॥१४॥

ततः पादप्रक्षालनस्य समध्ययनस्य वाऽनन्तरमतिधि प्रियवचनेन सान्त्वयत् । सान्त्वयित्वा गव्यादिभीरसैः फलादिभिश्च भक्ष्यैरन्ततोऽद्भिरिप तावत्तर्पयेत् तृप्तिं कुर्यात् । 'अवराध्येने'ति जघन्यकरूपतां सुचयति । अप्यः न्तत इत्यर्थः । इतिशब्दादेवमादिभिरन्यैरपि ॥ १४ ॥

आवस्थं दचादुपरिदाय्यामुपस्तरणमुपधानं सावस्तः रणमभ्यञ्जनं चेति ॥ १५ ॥

१. स्वयं त्वबहुपामप्यनुमन्यते इति च. पु. १. स्वयं तु इ. च. पु.

आवसथो विश्रामस्थानम् । उपरिशय्या खट्वा । उपस्तरणं तृ्छिका । उपधानमुपर्वहृणम् । अवस्तरणमुपरिषटः । तत्सहितमुपधानमुपस्तरण च । अभ्यञ्जन पाद्योः तैलं घृतं वा । एतत्सर्वे द्यात् । भोजनात्प्रागृर्ध्वे वा अपेक्षिते काले । इतिशब्दादन्यदृष्यपेक्षितम् ॥ १५ ॥

अन्नसंस्कर्तारमाहूय त्रीहीन यवान्वा तद्यीन्निवेषेत्॥ १६॥

यः पचिति तमन्नसंस्कर्तारमाहूय तदर्थानितिथ्यर्थान् नीहीन्यवान्ना निर्वपेत् पृथक्कत्य दद्यात्-अमुष्मे पचेति । बीहियवप्रहणमुपलक्षणम् । इदं भुः कवत्सु सर्वेष्वतिथावुपस्थिते द्रष्टव्यम् ॥ १६ ॥

भोजनकाले त्वाह-

उद्धृतान्यन्नान्यवेचेतेदं भूया३इदशमिति ॥ १७ ॥

यावन्तो भोक्तारस्तावद्वा अन्नान्युद्धृत्य पृथक्षात्रेषु कृत्वा स्वयं संविभागं कृत्वा तान्यन्नान्यवेक्षेत-किमिद् भूयः प्रभृतमिदं वेति । वि-चारे प्लुतः । (१)'पूर्वं तु भाषाया'मित्येतदुपक्षितं छान्दसोऽयं (२)प्रः योग इति ॥ १७ ॥

भुघ उद्धरेत्येव ब्रूयात् ॥ १८ ॥

एवमवेश्याऽतिथ्यर्थं भूय उद्धरेत्येव ब्र्यात् ॥ १८ ॥

द्विषिव्हिषतो वा नान्नमदनीयाहोषेण वा मीमांसमा-नस्य मीमांसितस्य वा॥१९॥

यं स्वयमतिथि द्विषम्भवति यो वाऽऽत्मानं द्वेष्टि यो वाऽऽत्मानं दोषेण मीमांसते आत्मिन स्तेयादिदोषं सम्भावयति ।यो वा दोषेण मीमांसितः यत्र होकिका दोषं सम्भावयन्ति, तस्याऽस्य सर्वस्याभं नाइनीयात्॥१९॥ तत्र हेतुः—

पाप्मानं हि स तस्य भक्षयतीति विज्ञायते ॥ २०॥

यः एवंविधस्याऽन्नमद्दनातिः स तस्य पाष्मानमेव भक्षयतीति वि-ज्ञायते ॥ २० ॥

इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ द्वितीयप्रश्ने षष्ठी कण्डिका ॥ ६ ॥

१. पा. सू. ८. २. ९७. २. प्ळुतप्रयोगः इति च. पु.

स एष प्रजापत्यः कुटुम्बिनो यज्ञो नित्यप्रततः ॥१॥

स एषे।ऽभिहितो मनुष्ययज्ञः प्राजापत्यः प्रजापतिना दृष्टः, तहै्वत्यो घा । कुटुम्बिनो नित्यप्रततो, यञ्चः नाऽग्निष्टोमादिवत् कादाचित्कः॥ १॥ तस्याऽभीन् सम्पादयति—

योऽतिथीनामग्निः स आहवनीयो यः कुटुम्बे स गार्हः पत्यो यस्मिन्पच्यते सोऽन्वाहार्यपचनः ॥ २॥

योऽतिथीनां जाठरोऽिनः स आवाहनीयः, तत्र हि हूयते । यः कुरु म्बे गृहे अग्निरौपासनः स गार्हेषस्यः, नित्यधार्यस्वात् । यस्मिन् पच्यते(१) स्ठोकिकाग्नौ सोऽन्वाहार्येपचनः दांक्षणाग्निः, तत्र (२)ह्यान्वाहार्ये पच्यते ॥२॥

ऊर्जे पुष्टिं प्रजां पश्चानिष्टापूर्तामिति गृहाणामइनाति यः पूर्वोऽतिथेरइनाति ॥ ३॥

योऽतिथेः पूर्वमस्नाति स ग्रहाणां कुलस्य सम्बन्धि ऊर्गादिकमस्नाति मक्षयिति विनाशयित । कर्मन्नम् । इष्टमग्निहोत्रादि । पूर्व समार्ते कर्म(३) कूपसार तादि । अन्ये प्रसिद्धाः ॥ ३ ॥

पय उपसेचनमन्नमाग्निष्ठोमसम्मितं सर्पिषोक्थ्यसम्मितं, मधुनाऽतिरात्रसम्मितं, मांसेन द्वादशाहसम्मित, मुद्केन प्रजावृद्धिरायुषश्च ॥ ४ ॥

पय उपसेचन यस्य तदन्नम(४)िनशोमतुल्यम् । सर्पेषा, उपसिक्तामिति प्रकरणाद्गम्यते तदुक्थ्यतुल्यम् । मधुनोपासिक्तमन्नमातिरात्रतुल्यम् । मासेन सह दत्तमन्नं द्वादशाहतुल्यम् । उदकेन सह दत्तेन प्रजाद्विभवति । आयुष्य । उपसमस्तमपि दृद्धिरिति सम्बध्यते ॥ ४ ॥

१. आध्यानी इति क. च. पु.

२. दर्शपूर्णमासेष्टाश्वत्विजां दक्षिणात्वेन यद्देयमन्न तदन्वाहायपचनम् ।

३. तडागादि इति ड. पु. तडागखननादि इति घ. पु. अग्निहोत्रं तपस्सत्यं वेदानां चानुपालनम् । आतिथ्यं वैश्वदेवं च इष्टमित्यभिषीयते ॥ वापीकृपतडागादि देवतायतनानि च । अन्नप्रदानमारामः पूर्तमित्यभिषीयते ॥

४. अग्निष्टोमोक्थ्यातिरात्राः ज्योतिष्टोमस्य संस्थाविशेषाः।

विया अवियाश्चाऽतिथियः स्वर्गे लोकं गमय-न्तीति विज्ञायते॥ ५॥

प्रियाः प्रसिद्धाः अप्रिया उदासीनाः, द्विषतो निषिद्धत्वात ॥ ५ ॥

स यत्प्रातमध्यान्दिने सायामिति ददाति सवना-न्येव तानि भवन्ति ॥ ६ ॥

त्रिषु कालेषु दीयमानान्यन्नानि अस्य यज्ञस्य (१)प्रातस्सवनादीनि त्रीणि भवन्ति । तस्मारसर्वेषु कालेषु दातव्यमिति ॥ ६॥

यद्नुतिष्ठत्युद्वस्यत्येव तत् ॥ ७॥

यत् गन्तुमुत्तिष्ठन्तमतिथिमन्तिष्ठति तदुदवस्यत्येव(२) उदवसानीः या साऽस्य यञ्चस्येति । प्रायेणोच्छन्दं न पठन्ति । केवलमनुशन्दमेव पठन्ति । तत्राप्यर्थः स एव ॥ ७ ॥

यत्सान्त्वयति सा दक्षिणा प्रशंसा ॥ ८॥

यत् सान्त्वयति प्रशंसति सा प्रशसा दक्षिणा ॥ ८॥

यत्संसाधयति ते (३)विष्णुक्रमाः ॥ ९ ॥ संसाधनमनुवजनम् ॥ ९ ॥

यदुपावर्तते (४)सोऽवभृथः॥ १०॥

उपावर्तन अनुब्रज्य प्रत्यावनेनम् ॥ १०॥

इति ब्राह्मणम् ॥ ११ ॥

इति ब्राह्मणीमत्यस्य सर्वेण सम्बन्धः ॥ ११॥

राजानं चेदतिथिरभ्वागच्छेच्छ्रेयसीमस्मै पूजामाः त्मनः कारयेत् ॥ १२ ॥

१. सवनपदार्थ: १. २५. १४. (पृ. १४७) सूत्रे टिप्पण्या विवृतः।

२. उदवसानीया नाम यज्ञसमाप्ता कियमाणेष्टिः । उदवसाय कियते इत्युदवसानीया ।

३. दर्शपूर्णमासयोर्थजमानकर्तव्यतया विहिताः (आप.श्री. ४.१४.६.) पदप्रक्षेपाः ।

४. 'बारुणेनैककपालेनावभृथमवयान्त' इति विहितस्सोमयागस्यान्ते कियमाणस्त-दक्रभूत इष्टिविशेषोऽवस्थः ।

(१)राजा अभिषिकः क्षत्रियः। सोऽतिथयेऽभ्यागताय आत्मनोऽपि सकाशात् श्रेयसीं पूजां कारयेत् पुरोहितेन॥ १२॥

आहितारिंन चेदितिथिरभ्यागच्छेत्स्वयंमनमभ्युदेत्य ब्रूवाद्-ब्रात्य क्वाऽवात्सीरिति, चूत्योदक्रमिति, ब्रात्य तर्पयंस्तिवति ॥ १३॥

यद्याहितागिनमुद्दिश्यातिथिरागच्छेत्, तत एनमतिथि स्वयमेवाभिमुख उपसर्पेत्। अत्र स्वयमिति वचनादनाहिताग्निरन्येन शिष्यादिना कार यन्नपि न दुष्यति। तमभ्युदेत्य त्र्यात्-त्रात्य क्वावात्सीरिति कुशळप्रदनः। व्रते साधुर्वस्यः स पव वृत्य इति प्जनाभिधानम्। क्व पूर्वस्यां राज्यामु-षितवानसीति। 'वात्योदक'ित्युदकदानम्। 'वात्य तर्पयंसि'त्वित गो रसादिभिस्तर्पणम्। अनुस्वारसकारी छान्दसौ। कियाभेदात्प्रतिम-न्त्रामितिश्चदः। एतत्सर्वेषु कालेषु कर्तव्यम्॥ १३॥

पुराऽग्निहोत्रस्य होमादुषांग्र जपेत्-च्रात्य यथा ते मन स्तथाऽस्त्विति, ब्रात्य यथा ते वशस्तथाऽस्त्विति, व्रात्य यथा ते प्रियं तथाऽस्त्विति, ब्रात्य यथा ते निकामस्तथाऽस्त्विति ॥ १४॥

स यदि होमकालेऽण्यासीत, तदा पुरा होमाद्यरेणाग्नि दर्भेषु साद्यित्वा 'वृह्य यथा ते मन' इत्यादिमन्त्रानुगंग्र जपेत् ब्रूयात्। तत्र प्रतिमन्त्रामितिशब्दप्रयोगादर्थभेदाच्चतुर्णो विकल्पः । समुभय इत्यन्ये । अत्र चाऽष्वर्युर्यजमानो वा यो(२)होता स जपेत्। ततो जुहुयात्॥ १४॥

यस्योद्धृतेष्वहुतेष्वरिमष्वतिथिरभ्यागच्छेत्स्वयमेनमः भ्युदेत्य ब्रूपात्-व्रात्याऽतिसृज होष्यामीत्यातेसुः ष्टेन होतव्यमनातिसृष्टश्चेष्जुहुयाहोषं ब्राह्मणमाह ॥ १५॥

उद्भृतेष्विति बहुवचनं सभ्यावसय्यापेश्चम्। यस्य तु त्रयोऽग्नयः, तस्था

१. राजेश्येतानभिषिक्तानाचक्षते इत्यैतरेयबाह्मणम् । ऐ. ब्रा. ८. १४. ६.

२. अग्निहोत्रहवनकर्ता होता।

पि । अहुतोष्वत्यनेन सामानाधिकरण्यात् होमोऽपि त्रिष्वपि भवति। ते नाऽऽहवनीयहोमानन्तरमातिथावागतेऽपि त्रिष्ठ होमो न कृत इति वस्य माणो विधिभवत्येव । कः पुनरसौ ? स्वयमेनमभ्युदेत्य ब्रूयात् । व्रात्याः ऽतिस्ज, अनुजानीहि होष्यामीति । ततो जुहुधीत्यतिसृजेत् । अति स्ष्टेन होतन्यम् । यदि पुनरनतिसृष्टोऽननुज्ञातो जुहुयात् , तस्य दोष माथवर्णिकानां ब्राह्मणवाक्यमाह । (१)तद्त्र न पठितं तत्र प्रत्येतन्यम् । अत्र पक्षे स्वयं होमो नियतः ॥ १५ ॥

एकराञ्चं चेद्तिथान्वासघेत्पार्थिवाँ छोकानभिजयित हि-तीयघाऽऽन्तारिक्ष्यांस्तृतीयघा दिव्यांश्चतुथ्यां परावतो लोकानपरिमिताभिरपरिमिताँ छोकानभिजयती-

ति विज्ञायते ॥ १६ ॥

य(२)एकां रात्रिमितिथीन् गृहे वासयित, स पृथिव्यां भवान् छोकानभि-जयित । द्वितीयया राज्या आन्तिरिक्ष्यान् । तृतीयया दिव्यान् । चतुर्थ्या परावतः सुखस्य परा मात्रा येषु छोकेषु तानभिजयित । अपरिमिताभीरात्रिभिर-परिमितान् छोकानिति विज्ञायते ब्राह्मणं भवति ॥ १६ ॥

असमुदेतश्चेदितिथिन्नवाण आगच्छेदासनमुदकमन्नं श्रो॰ त्रियाय ददामीत्येव दद्यादेवमस्य समृद्धं भवति १७

विद्यादिभीरहितोऽसमुदेतः । स चेदितिथिरिति बुवाण आगच्छेतदा तस्मै आसनादिक श्रोतिथायैव ददामीत्येवं मनास क्रत्वा दद्यात् । एवं ददतोऽस्य तद्दानं समुद्धं भवति श्रोतिथायैव दत्तं भवति ॥ १७ ॥

इति द्वितीयप्रदने सप्तमी कण्डिका ॥ ७ ॥

इत्यापस्तम्बधर्मसृत्रवृत्तौ हरदत्तमिश्रविरचितायासु-ज्ज्वलायां द्वितीयपरने तृतीयः पटलः ॥ ३ ॥

१. नास्तींद वाक्यं घ॰ पुस्तके । २. एकरात्र इति घ. मु,

श्रथ चतुर्थः पटलः ॥

येन कृतावसथः स्याद्तिथिन तं प्रत्युत्तिष्ठेत्प्रत्यवरोः हेद्वा पुरस्ताचेदभिवादितः॥ १॥

येन गृहस्थेनाऽतिथिः कृतावसथःस्यात् (१)कृतावासः द्त्तावाः सः स्यात । द्वितीययान्तरिक्ष्यानित्यादिवचनात् द्वितीयादिष्वहस्सुतं प्रति न प्रत्युत्तिष्ठेन् । नाऽष्यासनात् प्रत्यवरोहेत् । स चेत्तिसिष्नहिन पूर्वमेवाभिवादितः । अनिभवादिते तु अभिवादनार्थे प्रत्युत्तिष्ठेत् प्रत्यवरोहेच्च ॥ १॥

शेषभोज्यातिथीनां स्वात् ॥२॥

'अतिथीनेवात्रे भोजये'(२.४.११.)दित्यव सिद्धे वचनमिदं प्रमादादाः दत्तमतिथये, तन्न भुञ्जीतत्येवमधम् ॥ २ ॥

न रसान् गृहे भुञ्जीताऽनवज्ञेषमतिथिभ्यः ॥३॥

आगामिभ्योऽतिथिभ्यो यथा न किञ्चित् गुहेऽवशिष्यते, तथ गव्यादयो रसा न भोज्याः। सद्यस्सम्पाद्यितुमशक्यत्वाद्रसानाम॥३।

नाऽऽत्मार्थमभिरूपमन्नं पाचयेत् ॥ ४॥

आत्मानमुद्दियाऽभिरूपमनं स्वाद्धपृपादि न पाचयेत्॥ ४॥

गोमधुपकाहीं वेदाध्यायः ॥ ५ ॥

साङ्गस्य वेदस्याऽध्येता वेदाध्यायः । सोऽतिथिमधुपर्कमहीति, गां ६ दक्षिणाम् ॥ ५ ॥

आचार्य ऋत्विक्स्नातको राजा वा धर्मयुक्तः॥६॥

अवेदाध्याया अप्याचार्यादयो गोमधुपर्कार्दाः । अत एव ब्रायते-एंकदेशाध्यायिनावप्यृत्विगाचार्यो भवत इति । धर्मयुक्त इति राज्ञो विशे षणम् । वाशब्दः समुख्यये ॥ ६ ॥

आचार्यायर्विजे इवशुराय राज्ञ इति पारिसंवत्सराः

दुपतिष्ठद्भ्यो गौर्मधुपर्कश्च ॥ ७ ॥ एतत् (२)गृद्यो व्याख्यातम् । गौरत्र दक्षिणाऽधिका विधीयते ॥ ॥

१. कृतवासः दत्तवासः इति क० पु० २. आप. गृ. १३. १९

कोऽसी मधुपर्क इत्यत आह—

√द्धि मधु**संस्ट**ष्टं मधुपर्कः पद्यो वा मधुसं**स्टम्** ॥८॥

(१)गृद्योकस्याऽनुवादोऽयमुत्तरविवक्षया॥ = ॥

अभाव उदकम् ॥ ९ ॥

द्धिपयसोरलाभ उदक्षमपि देयम् । मधुसंसृष्टिमत्येके । न्ये, पूर्वत्र पुनंमें घुसंस्रष्टग्रहणादिति ॥ ९ ॥

वेदाध्याय इत्यत्र विवक्षितं वेदमाह—

षडङ्को वेदः ॥ १०॥

षिड्भरक्केयुंकोऽत्र वेदो गृद्यत इति ॥ १०॥ कानि तान्यझानीत्यत आह—

क्रन्दःकल्पो व्याकरणं ज्योतिषं निरुक्तं शीक्षा उछ. न्दोविचितिरिति॥११॥

छन्दो वेदः । तस्कल्पयति प्रतिशाखं शाखान्तराधीतेन न्यायप्राः तेन चाऽङ्ककलापेनोपेतस्य कर्मणः प्रयोगकल्पनयोपस्क्रस्त इति छन्दः-कल्पः करुपसुत्राणि । व्याकरण अर्थविशेषमाश्चित्य पदमन्वाचक्षाणं पदः पदार्थप्रतिपादनेन वेदस्योपकारकं विद्यास्थानम् । सुर्यादीनि ज्योती-ष्यधिकृत्य प्रवृत्तं शास्त्रं ज्योतिषम् । आदिवृद्धभावे यतः कार्यः। तदः प्यध्ययनोपयोगिनमनुष्ठानोपयोगिनं च कालविशेषं प्रतिपादयदुपकाः रकम्। निरुक्तमपि ब्याकरणस्यैव कात्स्न्यम् । शीक्षा वर्णानां स्थानप्रयह्माः दिकमध्ययनकाले कर्मणि च मन्त्राणामुज्ञारणप्रकार शिक्षयतीति । पुषोदरादित्वाद्वीर्घः। गायत्रयादीनि छन्दांसि यया विचीयन्ते विवि-च्य ज्ञायन्ते, सा छन्दोविचितिः । एतान्यङ्गानि अङ्गसंस्तवादङ्गत्वम् ।

'मुखं ब्याकरणं तस्य ज्योतिषं नेत्रमुच्यते। निरुक्तं श्रोत्रमुद्दिष्टं छन्दसां विचितिः पदे। शिक्षा घाणं तु वेदस्य हस्ती कल्पान् प्रचक्षते ॥ इति ॥ उपकारकत्वाश्व ॥ ११ ॥

१. 'दिध माध्वीत संसुज्य-नितृत्तमेके घृतं च । पाक्तमेके धानास्सक्त्रंथ" इति गृह्ये उक्तम्।

उक्त उपकारः, अत्र चोदयति— द्याब्दार्थारम्भणानां तु कर्मणां समाम्नायसमाप्तौ चेद्दाब्दस्तत्र सङ्ख्या विप्रतिषिद्धा॥ १२॥

शब्दार्थतया यान्यारभ्यन्ते न प्रत्यक्षादिप्रमाणगोचरतया, तानि शब्दार्थारम्भणि कर्माणि वैदिकान्यग्निहोत्रादीनि । तेषां समाम्नाय उप् देशः । तस्य समाप्ती स यावता प्रन्थजातेन समाप्ते।ऽनुष्ठानपर्यन्तो भ वति, तत्र वेदशब्दो वर्तते । वेदयति धर्म विद्दत्त्यनेनेति वा धर्मामिति । न च मन्त्रब्राह्मणमात्रेणाऽनुष्ठानपर्यन्त उपदेशो भवति । किं तु करप-स्त्रैरपि सह । ततश्च तेषामपि वेदस्वरूप एवानुप्रवेशात् पश्चवाऽङ्गानि । तत्र षर्संख्या विप्रतिषिदेति ॥ १२ ॥

र्षारहर्गत— अङ्गानां तु प्रधानैरव्यपदेश इति न्यायवित्समयः॥१३॥

अङ्गान्येव कल्पस्त्राणि न वेदस्वरूपाणि। पौरुषेयतया स्मरणात्। कितिपयान्येव हि तेषु ब्राह्मणवाक्यानि, भूयिष्ठानि स्ववाक्यानि। अङ्गानां च तेषां प्रधानवाचिभिद्दाब्दैः छन्दे। वेदो ब्राह्मणमित्यादिभिव्यपदेशो न न्याय्य इति न्यायविदो सिद्धान्तः। ताविमौ पूर्वपक्षसिद्धान्तौ (१)कल्पस्त्राधिकरणे स्पष्टं द्रष्टब्यो। यसूकं न मन्त्रब्राह्मणमात्रेण पूर्ण उपदेश इति। नेष स्थाणोरपराधो यदेनमन्धो न पद्यतीति, पुरुषापराधस्स्य भवति। इदं तु भवानाचष्टाम्-कल्पस्त्रकाराणामियं प्रयोगकल्पना कुः तस्त्येति। न्यायोपबृद्धिताभ्यां मन्त्रब्राह्मणाभ्यामिति वक्तब्यम्। नार्पन्या गतिः। एवं सति भवानपि यततां तादश्वस्यामिति। ततो मन्त्रब्राह्मणाभ्यामेव पूर्णमवभोत्स्यत इति॥ १३॥

अतिथिं निराकृत्य यत्र गते भोजने स्मरेत्ततो विरम्योपोष्य ॥ १४ ॥

अतिथिमागतं केनचित्प्रकारेण निराकृत्य भोजने प्रवृत्तो यत्र गते यः दवस्थाप्राप्ते भोजने स्मरेत्-धिखाया स निराक्तत इति, तत्रैव भोजनाः द्विरम्य तस्मिन्नहन्युपोष्य ॥ १४ ॥

इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रे उज्वलोपेते द्वितीयप्रइनेऽष्टमी कण्डिका ॥ ८॥

पू. मी. १. ३. ९. कल्पसूत्राणां बौधायनापस्तम्बादिप्रणीतानां यत्र साक्षाद्वेदत्विनिः राकरणं कियते किन्तु वेदमूलत्वेनैव प्रामाण्यं स्थाप्यते । तत् कल्पसूत्राधिकरणम् ॥

श्वो भूते यथामानसं तर्पयित्वा संसाधयेत् ॥ १ ॥ अपरेद्यस्तमन्विष्य यथामानसं यथेच्छं तर्पयित्वा संसाधयेत् गच्छन्तमः नुवजेत् ॥ १ ॥ आकृत इत्यत आह्—

यानवन्तमा यानात् ॥ २ ॥
स चेदतिथिर्यानवान् भवति, तमा तस्याऽऽरोहणादनुत्रजेत ॥
याचन्नाऽनुजानीयादितरः ॥ ३ ॥
इतरो यानरहितो यावन्नाऽनुजानीयाद् गच्छेति, तं तावदन्नवजेत॥३॥

अप्रतीभाषां सीम्नो निवर्तेत ॥ ४॥

यदि तस्याऽन्यपरतयाऽनुज्ञायां प्रतीभा बुद्धिर्न जायते, ततस्सीम्नि प्राप्ता-यां ततो निवर्तेत । प्रतेदीर्घश्छान्दसः । 'संसाधये' दित्यादि सर्वातिधि-साधारणम् । न निराक्कतमात्रविषयम् ॥ ४ ॥

सर्वान्वैद्वदेवं भागिनः कुर्वीता श्वचण्डालेभ्यः॥५॥

वैश्वदेवान्ते भोजनार्थमुपस्थितान् सर्वानेव भागिनः कुर्वाताऽऽश्वचण्डाः हेभ्यः। अभिविधावाकारः। तेभ्योऽपि किञ्चिदेयम्। तथा च मनुः—

(१)'शुनां च पतितानां च श्वपचां पापरोगिणाम् । वयसां च किमीणां च शनकैर्निवंपेद्मुवि ॥ इति ॥ ५ ॥

नाऽनहेन्द्रयो दचादित्येके ॥ ६ ॥

क्षनहेंद्भ्यश्चण्डाळादिभ्यो न द्यादित्येके मन्यन्ते । तत्र दानेऽभ्युद्यः । अदाने न प्रत्यवायः ॥ ६ ॥

उपेतः स्त्रीणामनुपेतस्य चोच्छिष्टं वर्जयेत् ॥ ७ ॥

उपेतः क्रतोपनयनोऽसमावृत्तः । स सीणामतुपेतस्य चेक्छिष्टं वर्जयेत न
भुक्षीत । एवं सति समावृत्तस्योच्छिष्टं भुक्षानस्य न दोषः स्यात् । एवं
तिर्हं उपेत आन्तात् कृतदारोऽकृतदारश्च स्त्रीणामनुपेतस्य चोव्छिष्टं वर्जयेत् । एवमण्युपेतस्य यस्य कस्यचिदिष यदुच्छिष्टं तन्नोजने न दोषः
स्यात् । पितुर्ज्येष्ठस्य च म्नातुरुच्छिष्टं मोक्ज्यम्-(१.४.११) इत्येतिन्नयमार्थं भविष्यति-पितुरेव म्नातुरेवेति। यद्येवं सूत्रमेवेदमनर्थकम्।तस्मादेव

१, म. स्मृ. ३. **९२**.

नियमाद्ग्यत्राऽप्रसङ्गात् । दृदं तर्हि प्रयोजनम्-यदा पिताऽनुपेतः पुत्रस्तु प्रायश्चित्तं कृत्वा कृतोपनयनः तदा तं प्रति पितुरनुपेतस्योचिछष्टं प्रतिष्यते । एवं ज्येष्ठेऽपि दृष्ट्यम् । एतद्पि नास्ति प्रयोजनम् । उक्तं हि 'धर्मविप्रतिपत्तावमोज्य (१.४.१२) मिति । 'तेषामभ्यागमनं भोजनं विवाहमिति च वर्जये'(१.१.३३) दिति च । तथा स्त्रीणामित्येतत् किमर्थम् ? मातुरुचिछष्टप्रतिषेधार्थम् । कथं प्रसङ्गः ? 'भातिर पितर्याः चार्यवच्छुश्रूषे' (१.१४.५.)ति वचनात्, 'यदुचिछष्टं प्रार्गाति हविरुचिछ ष्टमेव त'(१.४.१,२) दित्याचार्योचिछष्टस्य हविष्टुन संस्तवाच्च । (१) एवमपि 'पितुज्येष्ठस्ये'त्यत्र पितु श्रेहणादेव सिद्धम् । वस्मात् केषु चिज्ञान्यदेषु भार्ययाऽनुपेतन च सह भोजनमाचरान्ति । तथा च बौधायनः— (२)'यानि दक्षिणतस्तानि व्याख्यास्यामः । यथैतद्वुपेतेन सह भोजनं स्त्रिया सह भोजनं 'मिति । तस्य दुराचारत्वमनेन प्रतिपाद्यते ॥

सर्वाण्युदकपूर्वाणि दानानि ॥ ८ ॥ 'सर्वाणी'ति वचनाद भिक्षाप्युदकपूर्वमेव देया ॥ ८ ॥ यथाश्रुति विहारे ॥ ९ ॥

विहारे यज्ञकर्माण यानि दानानि दक्षिणादीनि , तानि यथाश्चत्येन । नोदकपूर्वाणि ॥ ९ ॥

ये नित्या भाक्तिकास्तेषामनुपरोधेन संविभागो विहितः॥

ये नित्या भाक्तिकाः भक्ताहीः कर्मकरादयः तेषामुपरोधो यथा न भवति तथा वैश्वदेवान्ते अभ्यागतेभ्यः संविभागः कर्तेब्यः ॥ १० ॥

> काममात्मानं भार्यो पुत्रं वोपहन्ध्यात्र त्वेव दासकमैकरम् ॥ ११ ॥

दासो भूरवा यः कर्म करोति स दासकर्मकरः तं आत्मासुपरोधे नापि नोपक्त्यात् । किं पुनरागतार्थे तं नोपक्त्ध्यादिति(३) ॥ ११ ॥ तथा चाऽऽत्मनोऽनुपरोधं क्रुर्याद्यथा कर्मसु समर्थस्स्यात्॥

१. नैतदपि सारम् । 'पितुर्ज्येष्ठस्य च'इत्यत्रपितुर्प्रहणादेव तस्या अप्रसक्तेः,इति.च.पु

ર. ચૌ. ધ. ૧. ૧. ૧૮, ૧૬.

३. 'अतस्त केवलं कर्मकर नोपहन्ध्यात् इत्यधिकः पाठः क. पुस्तके ।

भतिथिपूजा] उड्जिक्टोपेते द्वितीयः प्रदनः । २१३

कर्मसु अग्निहोत्रादिषु आर्जनेषु च यथा स्वयं समर्थे भवति तथाऽऽ त्मानं नोपरुन्ध्यात् कुटुम्बी ॥ १२ ॥ अथाऽप्युदाहरन्ति—

(१)'अष्टौ ग्रासा मुनेभेक्ष्याः पोडशाऽरण्यवासिनः। बात्रिंशतं गृहस्थस्याऽपरिमितं ब्रह्मचारिणः॥ आहिताग्निरनङ्गांश्च ब्रह्मचारी च ते त्रयः। अश्नन्त एव सिध्यन्ति नैषां सिद्धिरनश्नता'मिति॥

अयतिसम्मातमानं नोपरुन्ध्यादिति विषये (२) इलोका बुदाहरिन्त । मुनेः सन्त्यास्तिनः । महया अष्टै मासाः आस्याविकारेण । अरण्यवासी वानप्रस्थः । तस्य षोडश । द्वानिंशत् प्रासाः गृहस्थर्य । प्रथमार्थे द्वितीया । ब्रह्मचारिणस्तु विद्यार्थस्य नेष्ठिकस्य च ग्रास्तिनयमा नास्ति । द्वितीयेन इलोकेनाः हिताग्निवषये 'कालयोर्भोजन' (२.१.२.) मित्ययमपि नियमो नास्तीति(३) प्रतिपाद्यते । अनुद्रमहणं दृष्टान्तार्थम् । ब्रह्मचारिग्रहणं हृद्यार्थम् । सिस्यनित स्वकार्यक्षमा भवन्ति ॥ १३॥

इत्यापस्तम्बधमर्भसूत्रे नवमी कण्डिका ॥

इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ हरदत्तविरचितायामुज्ज्वलायां द्वितीयप्रक्रने चतुर्थः पटलः ॥ ४ ॥

९. एतच्छ्छोकद्वयानन्तरं यहस्थो ब्रह्मचारी वा योऽनश्नन् युतपश्चरेत् । प्राणाः
 गिनहोत्रलोपेन अवकीणीं भवेतु सः । इत्यिधकस्सूत्रभागो घ. पुस्तके ॥
 २. क्लोकान् इति घ. पु.
 ३. प्रतिपाद्यितुम् इति पु. क.

अथ पश्मः पटलः ॥

√भिचणे निमित्तमाचार्यो विवाहो यज्ञो माता-पित्रोर्बुभूषोऽर्हतश्च नियमविलोपः ॥१॥

भिक्षणं याचनम् । तत्राऽऽचार्यादयो निमित्तम् । बुभूषा भर्तुमिच्छा । अर्हतो विद्यादिमतोऽग्निहोत्रादिनियमे योग्यस्याऽर्थस्याऽभावेन लोपः॥ १॥

तत्र गुणान् समीक्ष्य यथाशक्ति देवम् ॥ २ ॥

तत्रैवंभूते भिक्षणे याचतः श्रुतवृत्तादिकान् गुणान् समीक्ष्य शक्त्यनुरूः 'पमवद्यं देयम् । अदाने (१) प्रत्यवेयात् । गौतमस्तु निमित्तान्तरमप्याह्— (२) 'गुर्वर्धनिवेशौषधार्धवृत्तिक्षीणयक्ष्यमाणाध्ययनध्वंसयोगवैदविज्ञतेषु द्रव्यसंविभागो बहिवेदि । भिक्षमाणेषु कृतात्रामितरेष्वि 'ति । (३)वैदव जितो विद्वजिद्यागस्य कर्ता सर्वस्वदक्षिणः ॥ २॥

(४)इन्द्रियत्रीत्यर्थस्य तु भिक्षणमनिमित्तम् ॥ ३ ॥

इन्द्रियद्वारा आत्मनः प्रीतिसिन्द्रियप्रीतिः । तामर्थयमानो यो भिक्षते स्वक्चन्दनादि तन्मृत्यं वा । तिङ्गक्षणं नियमेन दानस्य निमित्तं न भवति ॥ ३ ॥

न तदाद्रियेत ॥ ४॥

तस्मात् न तदादियेत । अदाने ऽपि न प्रत्यवायः। विवाहो ऽपि द्वितीयो न निमित्तं सत्यां प्रथमायां धर्मप्रजासम्पन्नायाम् । तद्र्थमिदं वचनम् । अन्यत्र प्राप्त्यभावात् ॥

्रें ्रस्वकर्म ब्राह्मणस्याऽध्ययनमध्यापनं यज्ञो याजनं ्रदानं प्रतिग्रहणं दायाद्यं सिलोञ्छः॥५॥

'सर्ववर्णानां स्वधर्मानुष्ठान (२.२.२) इत्युक्तम् । तेऽमी स्वधर्मा

१. प्रत्यवायात् इति. क. घ. पु. २. गौ. ५. २१, २२.

३. विश्वाजिताऽतिरात्रेण सर्वपृष्ठेन सर्वस्वदक्षिणेन यजेत' इत्यनेन विहितेन या-गेनेट्वा तत्र दत्तसर्वस्वदक्षिण इत्यर्थैः ।

४. इदमुत्तरं च सूत्रमेकीकृतं च. पु.। इन्द्रियमनिमित्तम् ॥ ४ ॥ तस्नान्न तदााद्रयेते ॥ ५ ॥ इति तच्छन्दघटितं भिन्नसूत्रतया च पठितं क॰ पुस्तके ।

डच्यन्ते-पुत्राय दीयत इति दायः। तमादत्त इति दायादः। तस्य भावो दायायम् , दायस्वीकारः । क्षेत्रादिषु पतितानि मञ्जरीभूतानि ततदःच्युः तानि वा धान्यानि सिलशब्दस्याऽर्थः। तेषामुद्रक्षनमंगुलीमिनसैर्वांऽऽ-दानं सिलेञ्छः । एतान्यध्ययनादीन्यष्टौ ब्राह्मणस्य स्वकर्म । ते श्वध्ययनयः इदानानि द्विजातिसामान्येन कर्तव्यतया नियम्यन्ते । इतराण्यर्थितया द्रव्यार्जने प्रवृत्तस्योषायान्तरानिवृत्यर्थान्युपदिइयन्ते-अध्यापनादिभिः रेव द्रव्यमार्जयेश चौर्यादिभिरिति(१) ॥ ५ ॥

अन्यच्चाऽपरिगृहीतम् ॥ ६ ॥

यश्वाऽन्यत् केनाप्यपरिगृहीतमारण्यमूलफलादि तेनापि ! जीवेदिति प्रकरणात गम्यते । एतेन निधिव्यांख्यातः ॥ ६ ॥

एतान्येव क्षञ्चियस्याऽध्यापनयाजनप्रतिग्रहणानीति परिहाप्य दण्डयुद्धाधिकानि ॥ ७ ॥

पतान्येव क्षत्रियस्याऽपि स्वकर्म । अध्यापनादीनि त्रीणि वर्जयि-त्वा । दण्डलब्ध युद्धलब्ध चाऽधिकम् ॥ ७॥

क्षत्रियवद्रैश्यस्य दण्डयुद्धवर्जं कृषिगोरक्ष्यः वणिज्याऽधिकम् ॥ ८॥

गोरक्यं गवां रक्षणम् । भावे ण्यत्प्रत्ययः। वाणिजो भावो वाणिज्या क्र-यविक्रयव्यवहारः, कुसीदं च। (१)'दूतवाणिग्भ्यां चे'ति यत्प्रत्ययः॥ ८॥

√नाऽननृचानमृत्विजं वृणीते न पणमाणम् ॥ ९ ॥

साङ्गस्य वेद्स्याऽध्येता प्रवक्ता चाऽनूचानः । अतादशमृत्विज न वृणीते नाऽप्येतावहेयमिति परिभाषमाणम् ॥ ९ ॥

अवाज्योऽनधीयानः ॥ १० ॥

अनधीतवेदं न याजयेत् तदानीमपेक्षितं मन्त्रं यथाशकि वाचयन्र्।॥ क्षत्रियस्य युद्धं स्वकर्मेत्युक्तम् । तत्कथं कर्तव्यमित्यत आह— युद्धे तद्योगा यथोपायमुपादिशन्ति तथा प्रातिपत्तव्यम्११

युद्धविषये तथा प्रतिपत्तव्यं यथा तद्योगा उपायसुपदिशन्ति तस्मिन्युद्धः

१. एतदादिसूत्रचतुष्टयोक्ता विषया मानवेषु (१. ८७-९१) रहाकेषु द्रष्टव्याः ।

२. कात्या. वा. ४३४.

कर्मणि युद्धशास्त्रे वा येषामभियोगः ते तद्योगाः ॥ १९ ॥ न्यस्तायुधप्रकीर्णकेशप्राञ्जलिपराङावृत्ताः नामार्यो वधं परिचलते ॥ १२ ॥

न्यस्तायुधः त्यक्तायुधः । प्रकीर्णकेशः केशानिप नियन्तुमक्षमः। प्राञ्जलिः कृताञ्जलिः । पराडावृतः पराङ्मुखः। सर्व पते भीताः। परतेषां युद्धे वधमार्थास्तन्तो गर्दन्ते । परिगणनादन्येषां वधे न दोषः। तथा च गौतमः-(१)'न दोषो हिंसाय।माहव' इति । न्यस्तायुधः प्रकीर्णकेशः इति विसर्जनीयं केचित्पठन्ति । सोऽपपाठः। पराङावृत्त इति ङक्तारश्छान्दसः॥ १२॥

शास्त्ररियतानामिन्द्रियदौर्वल्याद्विप्रतिपन्नानां शाः स्ता निर्वेषसुपदिशेषधाकर्म यथोक्तम् ॥ १३॥

यथाद्यास्त्रं गर्माधानादिभिः संस्कारैः संस्कृताः शास्त्रैरिधगताः तेषाः मिन्द्रियदैविन्यात् आजतेन्द्रियतया विप्रतिपन्नानां स्वकर्मतद्रच्युतानां निषिः देषु च प्रवृत्तानाम् । शास्ता शासिता आचार्यादिः । निर्वेषं प्रायश्चित्तः मुपदिशेत् । यथाकर्म कर्मानुक्रपम् । यथोक्त धर्मशास्त्रेषु ॥ १३ ॥

तस्य चेच्छास्त्रमतिप्रवर्तेरन् राजनं गमयेत् ॥ १४॥

तस्य चेच्छासितुः शास्त्रं शासनं अतिप्रवर्तेरन् न तत्र तिष्ठेयुः राजानं गम-येत्—एवमसौ करोतीति ॥ १४ ॥

्रराजा पुरोहितं धर्मार्थकुशलम् ॥ १५ ॥

स राजा धर्मशास्त्रेष्वर्थशास्त्रेषु कुशळं च पुरेहितं गमयेत्-विनीयः तामसाविति ॥ १५ ॥

, स ब्राह्मणानियुञ्ज्यात् ॥ १६ ॥

स पुरोहितः बाह्मणाश्चेदतिक्रमणकारिणः प्रापिताः तानियुञ्ज्यात् अ-नुक्षेषु प्रायश्चित्तेषु नियुञ्जीत ॥ १६ ॥

अथ यदि ते तत्रापि न तिष्ठेयुः, तदा किं कर्तव्यमित्यत आह—

बलविशोषेण(२) वधदास्यवर्जे नियमैरुपशोषयेत्॥ १७॥ ततस्तान्नियमैरुपवासादिभिरुपशोषयेत्। बलविशेषेण बलानुरूपम्।

१. गौ. घ. १०. १९. २. अत्र विषये मानवौ ८. ३८०, ३८१. इलौको द्रष्टव्यौ।

वधदास्यवर्जं वधस्ताखनादि, वधं दास्यं च वर्जयित्वा सर्वमन्यत् बन्धः नादिकं बलानुरूपं कारयेत् यावत्ते मन्येरन् चरेम प्रायश्चित्तामिति ॥१८॥

इत्यापस्तम्बधर्मसूत्र उज्वलोपेते द्वितीयप्रश्ने दशमी कण्डिका ॥१०॥

पवं ब्राह्मणविषये उक्तम् । इतरेषामाह —

र्हतरेषां वर्णानामा प्राणविष्रयोगातसमवेश्य तेषां

कर्माणि राजा दण्डं प्रणयेत ॥ १ ॥

इतरेषां ब्राह्मणव्यतिरिक्तानां वर्णानां राजा पुरोहितोक्तं दण्ड स्वयमेव प्रणयेत तेषां कर्माणि समवेक्ष्य तद्जुक्पमा प्राणीवप्रयोगात् । अभिविधाः वाकारः ॥ १ ॥

न च सन्देहं दण्डं कुर्यात ॥ २॥

अपराधसन्देहे राजा दण्डं न कुर्यात्॥ २॥ किन्तु---

सुविचितं विचित्या दैवप्रइनेभ्यो राजा दण्डाय प्रतिपद्येत ॥ ३ ॥

आ दैवप्रश्नेभ्यः साक्षिप्रश्नादिभिः शपथान्तैः सुविचित यशा भविति तथा विचित्य निरूप्य । राजा दण्डाय प्रतिपद्येत उपक्रमेत ॥ ३ ॥ प्रवं कुर्वतः फलमाह—

एवंवृत्तो राजोभौ लोकावभिजयति॥४॥

पवंभूतं वृत्तं यस्य स एवंदृतः । अत्र मनुः—

(१) 'अदण्ड्यान्दण्डयन् राजा दण्ड्यांश्चेवाण्यदण्डयन्। अयशो महदाप्तोति(२) प्रेत्य स्वर्गाच्च होयते ॥' इति ॥४॥ गच्छतां प्रतिगच्छतां च पिथ समवाये केन कस्मै पन्था देय इत्य-त आह—

राज्ञः पन्था ब्राह्मणेनाऽसमेत्य ॥ ५ ॥ राजा अभिषिकः । स यदि ब्राह्मणेन समेतो न भवति, तदा तस्य

१. म. स्मृ ८, १२८. २. नरकं चैव गच्छति इति मुद्रितपुस्तकेषु पाठः । आप० घ० २८

पन्था दातव्यः । अत्रियैरप्यनाभिषिक्तैः । एतदर्धमेव चेदं वचनम । अ-न्यत्र 'वर्णस्यायसां चे' (२.११.८) ति वश्यमाणेनैव सिद्धम् ॥ ५ ॥

्रं समेत्य तु ब्राह्मणस्यैव पन्धाः ॥ ६॥

आपदि शिष्यभूतब्राह्मणविषयमिदम् । शिष्यभूतेनाऽपि ब्राह्मणेन समेत्य तस्यैव राज्ञा पन्था देय इति ॥ ६ ॥

(१)यानस्य भाराभिनिहितस्याऽऽतुरस्य स्त्रिया इति सर्वेदात्व्यः(२)॥ ७॥

यानं शक्दादि । भाराभिनिहितो भाराक्रान्तः। आतुरो व्याधितः । ब्रियाः यस्याः कस्याश्चितिष । एतेभ्यस्सवैरेव वर्णेः पन्था दातव्यः । इतिशब्दातः **₹थविरबालकु**शादिभ्यश्च ॥ ७ ॥

ुवर्णज्यायसां चेतरैर्वर्णैः ॥ ८ ॥

वर्णेनोत्कृष्टा वर्णज्यायांमः । तेषां चेतरेरपकृष्टेवंर्णेक्राह्मणैश्च दातव्यः ॥८॥

अशिष्टपतितमत्तोनमत्तानामात्मस्वस्त्य-यनार्थेन सर्वेरेव दातच्यः ॥ ९ ॥

आशिष्टो मुर्खः । अन्ये प्रसिद्धाः । एतेषां सर्वेरेवंजातीयैक्तकृष्टैरपक्र-ष्टैर्वर्णैर्ज्ञाह्मणैश्च । आत्मस्वस्त्ययनार्थेन स्वस्त्ययनमात्मत्राणम् । तेन प्रयोजने न तद्र्धम्, न त्वर्ष्टार्थमिति । अत्र कौटिल्येन देयस्य प्रथः प्रमाणमुक्तः म-(३)'पञ्चारत्ती रथपथश्चत्वारो हस्तिपथो हो क्षुद्रपञ्चमनुष्याणा' मिति॥९॥

्धमेचर्यया जघन्यो वर्णः पूर्वे पूर्वे वर्णमा-पद्यने जातिपरिवृत्तौ ॥ १० ॥

धमेचर्यया स्वधमानुष्ठानेन जघन्यो वर्णः शुद्धादिः पूर्वं पूर्वं वर्णमापद्यते वैर श्यादिकं प्राप्ताति । जातिपरिवृत्ती जन्मनः परिवर्तने । शुद्धो वैश्यो जायते ।

१. रुद्धस्य भारा इति घ. पु.

२. अन्यस्य पन्था बधिरस्य पन्थाः स्त्रियः पन्था भारवहस्य पन्थाः । राज्ञः पन्था ब्राह्मणेनाऽसमेत्य समेत्य तु ब्राह्मणस्यैव पन्थाः ॥ इति महाभारते वनपर्वाण ।

३. कौ. अ. २.४·२२. 'पञ्चारत्नयः' इति अर्थशास्त्रपुरतकेषु मुद्रितेषु । परन्तु पञ्चारितः इत्येवाऽनुबादो प्रन्थान्तरेध्वपि ।

तत्रापि स्वधर्मनिष्ठः क्षत्रियो जायते । तत्रापि स्वधर्मपरो ब्राह्मण इति । एवं क्षत्रियवैदययोरपि द्रष्टव्यम् ॥ १० ॥

अधर्मचर्यया पूर्वो वर्णो जघन्यं जघन्यं वर्णमाः पद्यते जातिपरिवृत्तौ ॥ ११ ॥

पूर्वण गम् । महापातकव्यतिरिक्ताधर्मानुष्ठानिवषयमेतत् । महा-पातकेषु 'स्तेनोऽभिशस्त' (२.२.६) इत्यादिना नीचजातिप्राप्तेषकः त्वात्॥ ११॥

√धर्मप्रजासम्पन्ने दारे नाऽन्यां क्कवीत ॥ १२ ॥

श्रौतेषु गार्ह्येषु स्मार्तेषु च कर्मसु श्रद्धा शक्तिश्च धर्मसम्पत्तिः । प्रजा-सम्पत्तिः पुत्रवस्वम् । एवंभूते दारे स्ति नान्याम् । 'दारे' इति प्रकृते अन्यामिति स्त्रीलिङ्गानिर्देशादत्रार्थाद्भार्यामिति गम्यते । नान्यां भार्यो कुर्वात नोऽद्वहेत् ॥ १२ ॥

अन्यतराभावे कार्या प्रागरन्याधेयात् ॥ १३॥

धर्मप्रज्ञयोरन्यतरस्याऽभावे कार्या उद्घाद्या । तत्रापि प्रागम्याधेयात् नोध्वमाधानात् । एतद्धेमेवेदं वचनम् । उभयसम्पत्तौ न कार्येत्यु-के अन्यतराभावे कार्येत्यस्यांशस्य प्राप्तत्वात् । यदा चाऽन्यतराभावे कार्या तदा का शङ्का उभयाभावे कार्येति ॥ १३॥

प्रागम्याधेयादित्यत्र हेतः-

आधाने हि सती कर्मभिस्संबध्यते येषामेतदङ्गम् ॥१४॥

हि यस्मात् आधाने सती विद्यमाना सहान्विता कर्मभिस्सम्बध्यते अधि-कियते। कैः ? वेषामिद्रिहोत्रादीनामेत(१)दाधानमङ्गमुपकारकम्। तैः । अन् त्र 'दारे सती'ति वचनात् मृते तिस्मिन्प्रामूर्ध्वं वाऽऽधानात् सत्यामिप पुत्रसम्पत्तौ धर्मसम्पत्त्यर्थे दारप्रहणं भवत्येव। तथा च मनुः--

(२) "भार्याये पूर्वमारिण्ये द्रावाऽग्रीनन्त्यकर्मणि । पुनर्दारिकयां कुर्यात्पुनराधानमेव च ॥" इति ।

अधानस्याऽनारभ्याधीतत्वात कत्वझःवाभावत्वस्य पूर्वतन्त्रे तृतीयाध्याये स्थापि
 तत्वात् अत्राङ्गपदमुपकारकपरतया विद्वणोति । सम्भवति हि स्वनिष्पाद्याहव
 नीयाद्यग्निसम्पणद्वाराऽऽधानमभिहोत्रादिकत्नामुपकारकम् ॥

२. म. स्मृ. ५.१६८

यात्रवहनयोऽपि--

(१) 'आहरेद्विधिवद्दारनग्नीश्चैवाऽविसम्बयन्।' इति ।

न हि वाचिनिकेऽर्थे युक्तयः क्रमन्ते । तेनैतम्न चोदनीयम्-यजमातः पूर्वमन्वारम्भणीयया संस्कृतो न तस्यायं संस्कारः पुनरापाद्यितुं श्रम्यः । या च भायां आधानात्परमुढा सा च पूर्वमसंस्कृता, न तस्या दर्शपूर्णमासादिष्वधिकारः । स कथं तया तैर्यष्टुमईतीति । अन्वारम्भणीयाजन्यश्च संस्कारो यदि संयोगवदुभयनिष्ठः तदा भार्यानाशे नश्यतीति तस्य पुनस्संस्कारोऽपि नाऽनुपपन्नः । यानि च नाऽन्वारम्भणीयामपेक्षयने स्मार्तानि गार्ह्याणि च तैरिधकारस्तस्याऽप्यविरुद्धः ।

ननु च प्रागम्न्याधानात् कर्मभिस्सम्बध्यते गाह्येस्सार्तेश्च, तिक्षम् वुच्यते आधाने हि सती कर्मभिस्सम्बध्यत इति ? सत्यम् , अस्मादेव च हेतुनिर्देशादवसीयते-प्रागाधानात् सत्यामि धर्मसम्पत्तौ प्रजासम्पत्तौ च रागान्धस्य कदाचिद्दारप्रहणे नाऽतीव दोष इति। अथ यस्या हिताग्नेर्मार्या सत्येव कर्मण्यश्रद्दधाना अशका वा भवति पुत्राश्च सता अनुत्यका वा तस्य कथम् ? । यद्येषा युक्तिः 'धर्मप्रजासम्पन्न'इति कर्मभिस्सम्बध्यत इति च, तदा कर्तव्यो विवाहः। (न च 'प्रागम्याधे-या' दित्यस्य विरोधः। अन्यतराभावे कार्येत्यस्यैव स शेषः। न पुनस्मय्यामावे कार्येत्यस्य वद्याशिक्षात्मक्रोत् त्रविष्यः पुनर्याध्य कुर्वेतित्याद्यस्थयः, पुनराधः नामित्यालेखनः, पुनरम्याध्ययमित्योडुलोमि,रिति। तथापि तस्याण्ययः मेव विषयः)॥ १४॥

/सगोत्राय दुहितरं न प्रयच्छेत् ॥ १५ ॥

कन्यागोत्रमेव गोत्रं यस्य तस्मै कन्या न देया । यथा-हारीताय हारीतीं, वात्स्याय वात्सीमित्यादि ॥१५॥

मातुश्च योनिसम्बन्धेभ्यः ॥ १६ ॥

मातुर्योनिसम्बन्धाः कन्याया मातुल्डादयः। चकारात् पितुर्प्येवम् । तेभ्यः असगोत्रेभ्योऽपि न देया कन्यका। अत्र मतुः—

(२) 'असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः ।

१. या. स्मृ. १. ८९. () एतत्कुण्डलान्तर्गतो भागो नास्ति घ. इ. पुस्तकयोः २. म. स्मृ. ३. ५.

सगात्रविवाहनिषेधः] उड्डवलोपेते वितीयः प्रदनः । २३१

सा प्रशस्ता द्विजातीनां (१)दारकर्मण्यमैथुनी ॥ व्यासः—

- (२)'स्नात्वा समुद्वहेत्कन्यां सवर्णा लक्षणान्विताम् । यवीयसीं भ्रातृमतीमसगोत्रां प्रयत्नतः ॥ मातुस्सगोत्रामण्येके नेच्छन्त्युद्धाहकर्मणि । जन्मनाम्नोरविज्ञाने नोद्वहेदविश्वङ्कितः॥ मातुस्सपिण्डा यत्नेन वर्जनीया द्विजातिभिः ॥ इति ।' गौतमः—
- (३) असमानप्रवरैर्विवाहः । ऊर्ध्वं सप्तमात्पितृबन्धुभ्यो बीजिनश्च । मातृबन्धुभ्यः पञ्चमात्, इति । कात्यायनः—'प्रवर एषामविवाह इत्येतेषु प्रत्यध्यायमाहत्य वचनं येषामेव प्रवरः तेषामेवाऽविवाह' इति । कारिका च भवति—

रातीयानामविवाह प्यामिति येषां सुत्रकृदब्बीत्। तेषामव विवाहः स्यात् नान्येषामिति घारणे'ति ॥ शङ्कः(४)—

ंदारानाहरेत्सदशानसमानार्षेयानसम्बन्धानासप्रमपञ्चमात्पितृमाः तृबन्धुभ्यः, इति ।

वसिष्ठः--

(५) गृहस्थो विनीतक्रोधहर्षो गुरुणाऽनुज्ञातः स्नात्वाऽसमानार्षयामः स्पृष्टमेथुनामवरवयसा भ्रातृमती सहर्शो भार्यो विन्देत । पञ्चमी मातृ-बन्धुभ्यः सप्तमी पितृबन्धुभ्यः' इति ।

हारीतः(६)—

'श्वित्री कुष्ठखुद्री यक्ष्मामयाव्यरुपायुरनार्षेयम ब्रह्म समानार्षेयमित्येतान्यपतितान्यपि कुलानि वर्जनीयानि भवन्ति । कुलानुरूपाः प्रजा
भवन्तीति । आदितष्पडयिष्टयत्वादनार्षेयम् । अवेदत्वादब्रह्म । एककुल्तवात् समानार्षेयमिति । तस्मात् सप्त पितृतः परीक्ष्य पञ्च मातृतोः
ऽनश्चिकां श्रेष्ठां स्नातृमर्ती भार्यो विन्देत ।'

पैठीनसिः - असमानार्षेयां कन्यां वरयेत् । पञ्च मातृतः परिहरेत्सप्त पितृतः त्रीन्मातृतः पञ्च पितृतो वा'

^{9.} दारकमण्यमैथुनी इत्येव मेघातिथ्यादिभिः पाठोऽङ्गीकृतः । कुल्लूकभट्टस्तु 'कर्मणि मैथुने' इति ।

२. ४. ६. एतदङ्काङ्कितानि वचनानि तेषु तेषु मुद्धितपुस्तकेषु नैवोपलभ्यन्ते ।

३. गौ.ध.४.२--५. ५. व. ध. ८.१.२.

याञ्चवहद्यः---

(१)'अविष्लुतब्रह्मचर्यो लक्षण्यां स्त्रियमुद्धहेत् । अनन्यपूर्विकां कान्तामस्विण्डां यबीयसीम् । अरोगिणीं भ्रातृमतीमसमानार्षगोत्रजाम् । पञ्चमारसप्तमादृर्धे मातृतः पितृतस्तथा ॥'

विष्णुः--

(२)'असगोत्रामसमानप्रवरां भार्यो विन्देत मातृतः पञ्चमात् पितृतः स्सप्तमात् ।

नारदः--

(३)आसप्तमात्पञ्चमाच बन्धुभ्यः पितृमातृतः । अविवाह्यास्सगोत्रास्स्युस्समानप्रवरास्तथाः।

ञ्चातातपः--

(४)'परिणीय सगोत्रां तु समानप्रवरां तथा। कृत्वा तस्यारसमुत्सर्गमातिकृच्छ्रो विशोधनम् ॥ मातुलस्य सुतामृद्वा मातृगोत्रां तथैव च। समानप्रवरां चैव द्विजश्चान्द्रायणं चरेत्॥'

मनुः---

(५)पैतुष्वसेयीं भगिनीं स्वस्नीयां मातुरेव च । मातुश्च भ्रातुस्तनयां गत्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ पतास्तिस्नस्तु भायार्थे नोपयच्छेत्तु बुद्धिमान् । ज्ञातित्वेनाऽनुपेयास्ताः पत्तति ह्युपयन्नधः॥'

बौधायनः---

(६)'सगोत्रां चेदमत्योपयच्छेत मातृबद्देनां विभृयात्'। (७)'सगोत्रां गत्वा चान्द्रायणमुपदिशेत् ॥ व्रते परिनिष्ठितं ब्राह्मणीं न त्यजेत् मानृबद्गगिनीबद्गमीं न दुष्यतीति काश्यप हति विज्ञायते । अथ सान्निपात अविवाहः तदाध्यायं वर्जयेत् । बोधायनस्य

१. या. स्म्र. १.५२,५३.

२. मुद्रितश्लोकात्मकविष्णुस्मृतौ नेदं वचनमुपलभ्यते परन्तु प्रन्थान्तेरेष्वस्या विष्णु-स्मृतित्वमुक्तम् । ३. नार. स्मृ. व्यवहा. १२. क्लो. ७.

४. मुद्रितशातातपस्मृतौ लघुशतातपस्मृतौ बृद्धशातातपस्मृतौ वा नेदं बचनमुपलभ्यते।

५. म. स्पृ. ११. १७१, १७२. ६. बौ ध. २.१.३८.

महाप्रवरे समाप्तिसूत्रकाण्डे । बौ. सू. (प्रवर) १३. ५५.

तत्वमाणं कर्तव्यम् । मानव्यो हि प्रजा इति विश्वायते इति । गोत्राणां तु सहस्राणि प्रयुतान्यबुदानि च । ऊनपञ्चादादेवैषां प्रवरा ऋषिदर्शनात् ॥ एक एव ऋषियांवत्प्रवरेष्वनुवर्तते । तावत्समानगोत्रत्वमन्यव्भृग्वाङ्गरोगणात् ॥' इति ।

सुमन्तुः---

(१)पितृपत्न्यस्सर्वा मातरस्तद्भातरो मातुलाः तत्सुतामातुलसुताः स्तस्मात्ता नोपयन्तव्या' इति ॥ १६ ॥

ब्राह्मे विवाहे बन्धुशीललक्षणसम्पन्नश्रुतारोग्याणि बुध्वा प्रजां सहत्वकर्मभ्यः प्रतिपादयेच्छक्तिः

विषयेणाऽलंकत्य ॥ १७ ॥

ब्रह्मणा दृष्टो ब्राह्मः । तस्मिन् विवाहे वरस्य बन्ध्वादीन् बुष्वा परीक्ष्य प्रजां दुहितरं सहस्वकर्मभ्यः सहकर्तव्यानि यानि कर्माणि तेभ्यः, तानि कर्तुम्, प्रतिपादयेत् द्यात् । शक्तिवषयेण विभक्तिप्रतिक्षपाऽयं निपातो यः याशकीत्यस्यार्थे द्रष्टव्यः । यथाशक्त्ययंकृत्य द्यादित्यष ब्राह्मो विवाहः। प्रजासहस्वकर्मभ्यं इति पाठे प्रजार्थे सहत्वकर्मार्थे चिति ॥ १७॥

आर्षे दुहितृमते मिथुनी गावी देघी ॥ १८॥

ऋषिभिर्द्धे विवाहे मिथुनौ गावौ स्त्रीगर्वा पुंगवश्च दुहितुमते देयौ। एष आर्षः ॥ १८॥

 $\sqrt{\hat{\mathsf{c}}}$ वे यज्ञतन्त्र ऋत्विजे प्रतिपादयेत् ॥ १९ ॥

देवैर्हिष्टे विवाहे यज्ञतन्त्रे वितते ऋत्विजे कर्म कुर्वते कन्यां दद्यात्। एष देवो थिवाहः॥ १९॥

मिथः कामात्सांवर्नेते स गान्धर्वः ॥ २० ॥

यत्र कन्यावरी रहस्ति कामात् मिथः परस्परं रागातः सांवर्तेते मिथुनीः भवतः स गान्धर्वे विवाहः । समो दीर्घः पूर्ववत् । अत्र संयोगोत्तरकाळं विवाहसंस्कारः कर्तव्यः॥ २०॥

इत्यापस्तम्बधर्मसुत्रवृत्तौ द्वितीयप्रश्ने एकादशी कण्डिका ॥ ११ ॥

शक्तिविषयेण द्रव्याणि दत्वाऽऽवहरेन् स आसुरः॥१॥

यत्र विवाहे कन्यावते यथाशाक्ति द्रव्याणि दत्वाऽऽवहेरन् कन्यां स आसुरः।(१)'वित्तेनाऽऽनितस्त्रीमतामासुर' इति गौतमः। तेन क-न्यायै गृहक्षेत्राभरणादिदानेन विवाहो नाऽऽसुरः॥१॥

दुहितृमतः प्रोधायित्वाऽऽवहेरन् स राक्षसः॥ २ ॥

दुहित्मतः कन्यावतः पित्रादीन् प्रोधयित्वा प्रमध्य यत्राऽऽवहेरन् स राक्षसो विवाहः।

(२)'हत्वा मित्वा च शीर्षाणि रुदतीं रुददुभ्यो हरेत स राश्चस' इत्याइवळायनः । अत्रापि विवाहसंस्कारः कर्तव्यः। द्वौ चाऽपरौ विवाहौ शास्त्रान्तरेषूकौ । तत्राऽऽश्वलायनः–(३)'सह धर्म चरतमिति प्राजापत्यः। सुप्तां प्रमत्तां वाऽपहरेत्स पैशाच' इति । ताविह पृथङ्नोक्तौ ब्राह्मराश्च-सयोरन्तर्भावादिति ॥२॥

तेषां त्रय आद्याः प्रशस्ताः पूर्वः पूर्वः श्रेयान् ॥ ३ ॥

तेषां विवाहानां मध्ये आद्यास्त्रयो ब्राह्माष्ट्रैवा प्रशस्ताः । तत्रापि पूर्वः पूर्वी ऽतिशयेन प्रशस्त इति॥३॥

यथायुक्तो विवाहस्तथा युक्ता प्रजा भवति ॥ ४ ॥

प्रशस्ते विवाहे जाता प्रजाऽपि प्रशस्ता भवति । निन्दिते निन्दिता तत्र मनुः--

(४)ब्राह्मादिषु विवाहेषु चतुर्वेवातुपूर्वशः । ब्रह्मवर्चिसनः पुत्रा जायन्ते शिष्टसम्मताः॥ रूपसस्वगुणापेता धनवन्तो यशस्विनः। पर्याप्तभोगा धर्मिष्ठा जीवन्ति च रातं समाः ॥ उत्तरेषु च शिष्ट्षु नृशंसानृतवादिनः। जायनेत दुर्विवाहेषु ब्रह्मधर्मसमुज्झिताः॥

प्राजापत्येन सह ब्राह्माद्याश्चत्वारो ब्राह्मणस्य। गान्धर्वराक्षसौ क्षर त्रियस्य । आसुरं तु वैदयराद्रयोः । पैशाचो न कस्यचिद्वि ॥ ४ ॥

पाणिसमूढं ब्राह्मणस्य नाऽप्रोचितमभितिष्ठत् ॥ ५ ॥

[্] ৭. गौ. ध. ४.११.

२. आख्व. गृ. १.४.३२.

^{ु .} आश्व. गृ. ४.२५.

४. म. स्पृ. ३.३९-४१.

अभिनिम्नुकादिपायश्चित्तम्] उड्डवलापेते द्वितीयः प्रवनः । २२५

ब्राह्मणस्य पाणिना समूढमुपिलप्तं सम्मृष्टं वा भूप्रदेशम**प्रोक्षितं ऽ**ना-भितिष्ठेत् नाधिनिष्ठेत् । प्रोक्ष्यवार्टाधिनष्ठोदेति ॥ ५ ॥

√अिं ब्राह्मणं चाऽन्तरेण नाऽतिकामेत्॥ ६॥ अप्रेकीसणस्य च मध्ये न गच्छेत्॥ ६॥

ं ब्राह्मणांश्च ॥ ७ ॥

अन्तरेण नाऽतिकामोदित्येव । बाद्यणानां च मध्ये न गच्छेत् ॥ ७ ॥ अनुज्ञाप्य चाऽतिकामेत् ॥ ८ ॥

€पष्टम् ॥ ८॥

अग्निमपश्च न युगपद्धारघीत ॥ ९ ॥ अग्निमुदकञ्च न युगपद्धारयेत ॥ ९ ॥

नानाग्नीनां च सन्निपातं वर्जयेत् ॥ १० ॥

पृथगवस्थितानामग्नीनामेकत्र समावपनं वर्जयेत न कुर्यात् । अग्नाविग्निन प्रक्षिपेदित्यन्ये(२) ॥ १० ॥

प्रतिमुखमाप्रिमाह्रियमाणं नाऽप्रतिष्ठितं भूमौ प्रदक्षिः णीकुर्यात् ॥११॥

यदाऽस्य गच्छतः प्रतिमुखमाग्नराह्नियते तदा न तं प्रदाक्षिणीकुर्यात् स चेद्भूमौ प्रतिष्ठितो न भवति । प्रतिष्ठिते त्वग्नौ दृष्टे प्रदक्षिणीकुर्याः दिति ॥ ११ ॥

पृष्ठतश्चाऽऽत्मनः पाणी न संइलेषयेत् ॥ १२ ॥
स्वस्य पृष्ठभागे स्वपाणिद्वयं न सर्लेषयेत्र बध्नीयात् ॥ १२ ॥
स्वपन्नाभिनिम्रुक्तो नाइवान् वाग्यतो रात्रिमामीत
दवोभूत उदकमुपस्पृद्य वाचं विसृजेत्॥ १३ ॥

(२)'सुप्ते यस्मिन्नस्तमेति सुप्ते यस्मिन्नुदति च। अंशुमानभिनिम्नुकाभ्युदितौ तौ यथाक्रमम्॥'

स्वपन्नीभीनमुक्तो नाःखानभुञ्जानस्तृष्णीं भूतो रात्रिं सर्वामासीत न रायीत । अथाऽपरद्युः उदक्रमुपस्पृद्य प्रातः स्नात्वा वाचं विसृजेत्। अयमस्य निर्वेषः॥

१. एतदनन्तरं-विनावचनम् । आवापवचने सति कुर्यात् । इत्यधिकः पाठः घ, पु.

२. अमरको. ब्र. सुर्योदयकाले यः स्विपिति सोडभ्युदितः । सूर्योस्तकाले यः स्विपिति सोडभिनिमुक्तः ।

स्वपन्नभयदिनां नादवान्वाग्यतोऽहस्तिष्ठेत् ॥१४॥

पूर्वेण गतम । 'उदकमुपस्पृदय वाच विसृजेदिति चात्राऽपेश्यते। तत्राऽस्तमित स्नानप्रतिपेधात् सायमेव स्नात्वा वाचं विसुज्य सन्ध्याः मुपासीत ॥ १४ ॥

आतमितोः प्राणमायच्छेदित्येके ॥ १५ ॥

याबदङ्गानां ग्लानिर्भवति ताबत्प्राणमायच्छेत् प्राणवायमाक्ष्य धारयेत् । प्राणायामं कुर्यादित्येकं मन्यते । शक्त्यपेक्षो विकर्षः । तत्र मनः--

(१)सब्याहृतीं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह । त्रिः पठेढायतप्राणः प्राणायामस्स उच्यते ॥ इति । ध्वमावतेयचाबद्ग्लानिः ॥ १५॥

स्वमं वा पापकं हड्डा ॥ १६ ॥

पापकस्वप्ना दुरस्वप्नः मर्कटास्कन्दनादिः । तं च रृष्ट्रा ॥ १६ ॥ अर्थे वा (२)सिसाधविषन् ॥ १७ ॥

अर्थः प्रयोजनम् । तच्च रूएमरू वा साधियतुमिञ्छन् ॥ १७ ॥

नियमातिक्रमे चाऽन्यासिन्॥ १८॥

नियमानां 'उदक् मुखं। मूत्रं कुर्यादि' (१.३१.१.) त्येवमादीनामाते क्रमे च आतमिनोः प्राणमायच्छेदिनि सर्वत्र शेषः ॥ १८ ॥

दोषफलसंदाये न तत् कर्तव्यम् ॥ १९ ॥ यस्मिन् कर्मणि कृते पक्षे दोषः फलं सम्भाव्यते न तत् कुर्यात्, यथा समये देशे एकाकिनो गमनमिति ॥ १९ ॥

एवमध्यायानध्याये ॥ २०॥

संशय इत्युपसमस्तमप्यपेक्ष्यते । अध्यायोऽनच्याय इति संशयेऽप्येवं न तत् कर्नव्यमिति । 'सन्धावनुस्तानित' (१.९.२०.) इत्युदाहरणम् । पूर्वस्यैवाऽयं प्रपञ्चः॥ २०॥

न संशये प्रत्यचवद्बूयात्॥ २१ ॥ संशयितमर्थमातमनोऽज्ञानपरिहाराय प्रत्यक्षवत् निश्चितवन्न ब्र्यात्॥

१. सर्वेष्वादर्शपुस्तकेषु मनुवचनत्वेनैवोपन्यस्तमिदम् । न कुत्राऽपि तु मुद्रित मनुस्मृतिपुस्तकेषूपलभ्यते । बैधायनधर्मसूत्रे ४. १. २८. तुपलभ्यते । २. सिसाघीयषुः, इति. घ. पू.

अभिनिम्नुक्तादिपायश्चित्तर्] उज्जवस्रोपेते द्वितीयः प्रद्यः। २२७

अभिनिम्नुक्ताभ्युदितक्कनाखिद्यावदात्रदिधिषुदिधिषू-पतिपर्याहितपरीष्टपरिवित्तपरिविन्नपरिवि-विदानेषु चोत्तरोत्तरस्मिन्नद्युचिकरनिर्वे-षो गरीयान् गरीयान् ॥ २२॥

आद्यो द्वौ गतौ । कुनली क्रण्णनलः । द्यावा दन्ता यस्य स श्यावदत् विवर्णद्नतः । '(१)विभाषा श्यावारोकाभ्यामि' ति दत्रादेशः । तस्य न लोपदछान्दसः । ज्येष्ठायामनूदायां पूर्वं कनीयस्या वोद्धा अमिदिषषुः । पश्चादितरस्या वोद्धा दिविष्पतिः । ज्येष्ठे अकृताथाने कृताधानः किष्ठः पर्याधाता । ज्येष्ठः पर्यादितः । ज्येष्ठे अकृतसोमयागं कृतसोमयागः किष्ठः परियष्टा । ज्येष्ठः पर्यादः । अकृतिववाहे ज्येष्ठे कृतिववाहः किष्ठः (२)परिवेत्तेति मासिदः । ज्येष्ठः (३)परिवित्तः। (४)ज्येष्ठस्य भार्यामुपयञ्चमानः परिवितः। यस्मिन्नगृहतिभागं वा किष्ठो भागं गृह्णाति स ज्येष्ठः परिवितः। पतिवादः । चकारः पर्याधातृप्रभृतीनां समुख्यार्थः । एतेष्वः किष्ठिः परिवितः। चकारः पर्याधातृप्रभृतीनां समुख्यार्थः । एतेष्वः भितिम्रकादिषु यो य उत्तरस्तिस्मंस्तिस्मन्द्वादशमासादिरश्चिकरः निर्वेषो यः पूर्वमुकः तत्र तत्र गरीयान् भवति । पूर्वत्र पूर्वत्र लघीः यान् । अभिनिम्रकाभ्युदितयोरनन्तरोक्तं प्रायश्चित्तद्वयमपि विकः स्पेन भवति ॥ २२ ॥

तच्च लिङ्गं चरित्वोद्धार्यमिस्रेके ॥ २३ ॥

यस्मिन् कौनख्यादिके लिङ्गे यत् प्रायश्चितमुक्तं तच्चरिता तत् कौनख्या-दिकं लिङ्गमुद्धरेदिरमेके मन्यन्ते । अन्यत्राऽहिताग्निभ्य इति स्मृत्यन्तरम्॥ इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रे द्वितीयप्रश्ने द्वादशी कण्डिका ॥१२॥

इति चापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ हरदत्तमिश्रविरिचतायामुज्जवलायां द्वितीयप्रश्ने पञ्चमः पटलः ॥ ५ ॥

पा.सू.५.४ ११४.
 परिवित्त इति प्रसिद्धः इति.ख.ड.च.पुस्तकेष्वपपाठः ।

३. पशिवोत्तिः इति ख. च. पुस्तकयोः पाठः । अत्र बोधायनधर्मसूत्रव्याख्या २. १. ३. द्रष्टव्या ।

४. ज्येष्ठे चागृहीतमागे कनिष्ठो माग गृह्णाति स परिविविदानः । परिवित्र इतरः। इत्येव पाठो घ. पुस्तके ।

श्रथ षष्ठः पटलः ॥

सवर्णापुर्वेशास्त्रविहितायां यथतुं गच्छतः पुत्रास्तेषां कर्मभिस्सम्बन्धः ॥ १ ॥

सवर्णा चाऽसावपूर्वा च शास्त्राविहिता चेति कर्मधारयः । सवर्णा सजातीया, ब्राह्मणस्य ब्राह्मणीत्यादि । अपूर्वा । अनन्यपूर्वा अन्यस्मा अद्ता, न विद्यते पूर्वः पातिरस्या इति । शास्त्रविहिता शास्त्रोक्तेन विद्याः इसंस्कारेण संस्कृता 'सगोत्राय दुहितरं न प्रयच्छे (२.११.१५) दित्यादिशास्त्रानुगुणा वा । एवम्भूतायां भायायां यथर्तु गृह्योक्तेन ऋतुगमनकरूपेन गच्छतो ये पुत्रा जायन्ते तेषां 'स्वकर्म ब्राह्मणस्ये' (२.१०.४) त्यादिना पूर्वमुक्तैः कर्मभिस्सम्बन्धो भवति । (गच्छथ इति धकारोऽपपाठः) ॥१॥

दायेन चाऽव्यतिक्रमश्चोभयोः ॥ २ ॥

उभयोर्मातापित्रोदीयन च तेषां सम्बन्धो भवति अन्यतिकमश्च। च इति चेदर्थे अन्यतिक्रमश्चेत्, यदि ते मातरं पितरं च न न्यतिक्रमे-युः। न्यतिक्रमे तु दायहानिरिति।

े अपर आह—'उभयोरपि दायेन तेषां ब्यतिक्रमो न कर्तब्यः। अवश्यं देयो दायस्तेभ्य इति ॥ २ ॥

$\sqrt{$ पूर्ववत्यामसंस्कृतायां वर्णान्तरे च मैथुने दोषः ॥३॥

अन्येन पाणिग्रहणेन तद्वती पूर्ववती । असंस्कृता विवाहसंस्कारर हिता । वर्णोन्तरं ब्राह्मणादेः क्षत्रियादिः । तेषु पूर्ववत्यादिषु मैधुने सति दोषो भवति । कस्य ? तयोरेव मिथुनीभवतोः ॥ ३ ॥

नत्राऽपि दोषवान् पुत्र एव ॥ ४ ॥

तत्रेति सप्तम्यास्त्रल्(१) 'इतराभ्योऽपि दृश्यन्त' इति।ताभ्यामुमा भ्यामीप पुत्र एवाऽतिशयेन दोषवात्। तत्र पूर्ववत्यामुत्पन्नौ कुण्डगोलकौ (२)'पत्यौ जीवाति कुण्डस्स्यान्मृते भर्तरि गोलक' इति। असंस्कृतायामुत्पन्नस्य नामान्तरं नास्ति। किं तु दृष्टत्वमेव।

^( ) कुण्डलान्तर्गती भागी नास्ति घ. छ. पुस्तकयोः ।

१. पा. सू. ५. ३. १४**. २.** म. स्मृ. ३. १७४.

वर्णान्तरे तु जात्यन्तरम् । तत्र गौतमः—

- (१) अनुलोमाः पुनरनन्तरैकान्तरद्यन्तरासु जातास्सवर्णाम्बष्ठोग्र निषाददौष्यन्तपारश्चाः । प्रातिलोमास्तु स्तमागधायोगवश्चनृवैदेहकः चण्डाला दिते । पवकारो दुहित्निवृत्त्यर्थः । तथः च वसिष्ठः—
- (२) 'पतितेनोत्पादितः पतितो भवत्यन्यत्र स्त्रियास्सा हि परगाः भिनी तामरिक्थामुपेयादिति । (३)'स्त्रीरतं दुष्कुलादपी'ति मनुः॥ ४॥ पुत्रेभ्यो दायभागं वस्यन् अन्यस्य भार्यायामन्येनोत्पादितः किमु त्पाद्यितुः ? अहोस्वित् क्षेत्रिण इति विचारे निर्णयमाह—

उत्पादिषितुः पुत्र इति हि ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥ न केवलं ब्राह्मणमेव । वैदिकगाथा अप्यत्रोदाहरन्तीत्याह— अथाप्युदाहरान्ति—

इदानीमेवाहं (४)जनकः स्त्रीणामीष्यामि नो पुरा।
यदा यमस्य सादने जनियतुः पुत्रमञ्जवन् ।
रेतोधाः पुत्रं नयति परेत्य यमसादने ।
तस्माद्गार्यो रक्षान्ति बिभ्यन्तः पररेतसः ।
अप्रमत्ता रक्षथ तन्तुमेतं
मा वः क्षेत्रे परबीजानि वाप्सुः।
जनियतुः पुत्रो भवति साम्पराये
मोघं वेत्ता क्रुरुते तन्तुमेतिमिति ॥ ६ ॥

जनियतुः पुत्रः क्षेत्रिणो चेति विवादे पराजितस्य क्षेत्रिणो वचनम् एतावन्तं कालमहं जनको मन्यमानः इदानीमेन खीणामीध्यामि परपुरुषसंसभी न सहे। कदा इदानीम् ? यदा यमस्य सादने पितृलोके जनियतुः पुत्रो भवति पुत्रकृत्यं परलोकगतस्य जनियतुरेव न क्षेत्रिण इत्यत्नुवन् धर्मञ्चाः । उक्त एवार्थः किञ्चिद्धिरोषेणोच्यते—रेतोधाः बीजमदः पुत्र नयति पुत्रदत्तं पिण्डािक्सात्मानं नयति प्रापयति । परेत्य मृत्वा । यमसादने यमलोके । तस्मात्कारणात् भार्यो रक्षन्ति पररेतसो विभ्यन्तः । विभ्यतः छान्दसो नुम्। अतो यूयमप्यप्रमत्ता अवहिता भृत्वा एत तन्तुं प्रजासन्तानं रक्षथ । लोडधे

१. गौ. ध.४.१६-१७. २. व. ध.१३. ६. सुद्धितव.ध. कोशेषु पाठभेदो दश्यते।

३. म. स्मृ. २. २३८.

४ 'जनक' इति सम्बुध्यन्ततया पठितं बौ. घ. २. २. ३४-३६

लट्। रक्षतेत्यर्थः। किमर्थम् १ वः युष्माकम् क्षेत्रे परबीजानि पररेतांसि मा वाण्छः। व्यत्ययेनाऽयं कर्मणि कर्तृशत्ययः। मा वाण्सत उतानि मा भूवन्। मोण्येरन्। कथमिति १ (अपर आह-परशब्दाज्जसो लुकः। परे पुरुषाः वः क्षेत्रे बीजानि मा वाण्छुरिति।) यस्मात् साम्पराये परलोके जनिये लुरेव पुत्रफलं भवति वेता (१)परिणेता क्षेत्री तु एत तन्तु मोघं निष्प्रयोजनं कुर्ते आत्मसात्करोति। इतिशब्दो गाथासमात्ता। पतब्ब क्षेत्रिणोऽनुङ्गाः मन्तरेण पुत्रोत्पादनाविषयम्। यदा तु क्षेत्री वन्ध्यो रुग्णो वा प्रार्थयते मम क्षेत्रे पुत्रमुत्पाद्येति, यदा वा सन्तानक्षये विधवां नियुक्षते यथा विचित्रवर्थस्य क्षेत्रे सत्यवर्ता व्यासेन । तदुत्पन्नः पुत्र उभयोरपि पुत्रो भवति-बीजिनः क्षेत्रिणश्च। द्यामुष्यायणश्च स भवति । तथाचा-चार्य पवाह—

- (२) 'यदि द्विपिता स्यादेकैकस्मिन् पिण्डे द्वौ द्वाबुपलक्षये'दिति । याज्ञवल्क्योऽप्याह--
  - (३) अपुत्रेण परक्षेत्रे नियोगोत्पादितः सुतः । अभयोरप्यसौ रिक्यी पिण्डदाता च धर्मतः ॥ दिते । नारदोऽपि—

(४)द्यामुष्यायणको दद्याद्वाभ्यां पिण्डोदके पृथक् । रिक्थादर्घे समादद्याद्वीजक्षेत्रवतोस्तथा ॥' इति ॥६॥ यदि पूर्ववत्यादिषु मैथुने दोषः. कथं तर्हि(५) उचथ्यभारद्वाजौ व्यन्त्यस्य भार्ये जग्मतुः(६) वसिष्ठश्चण्डालीमक्षमालाम् । (७)प्रजापतिश्च

स्वां दुहितरम् । तत्राऽऽह—

दृष्ठो धर्मव्यातिक्रमस्साहसं च पूर्वेषाम् ॥ १॥

सत्यं दृष्टोऽयमाचारः पूर्वेषाम् । स तु धर्मव्यतिकमः, न धर्मः; गृह्यः माणकारणत्वात् । न चैतावदेव, साहसं च पूर्वेषां दृष्टम् । यथा(८) जामदः ज्येन रामेण पितृवचनादिवचोरण मातुाश्चिरिद्यक्तम् ॥ ७ ॥

^( ) एतत्कुण्डान्तर्गतीभागः ख. च. पुस्तकयोरेवास्ति । तत्र 'कथमिति' इति नास्ति।

१. भार्याया लब्धा' इति ख. च. पु. २. आप. श्री १.९.७.

३. या. स्मृ. २, १३०. ४. नार. स्मृ. १३. ४३. ५. महाभारते द्रष्टव्यम् ।

६. म. स्मृ. ९. २३. महाभा. व. १३२.च द्रष्टव्यम् । अहन्यत्या **ए**वाक्षमालेति नामान्तरम् ।

७. ता. त्रा. ८. २. १०. दष्टव्यम् । ८. कथेयं महाभा, वन ११६. अ. द्रष्टव्याः ।

पुत्रे दानादिनिषधः] ७ ज्ज्बलोपेते द्वितीयः प्रचनः । २३१

किमिदानीं तेषामपि दोषः ? नेत्याह--

(१)तेषां तंजोविद्योषेण प्रत्यवायो न विद्यते॥ ८॥

ि ताहरां हि तेषां तेजः यदेवंविधेरिंग पाष्मिर्मनं प्रत्यवयन्ति । (२) 'तद्यथैषीकात्लमग्नौ प्रोतं प्रदूयत एवं हाऽस्य पाष्मानः प्रदूयन्ते इति (३)श्वतेः॥ ८॥

न चैतावता ऽर्वाचीनानामिप तथा प्रसङ्ग इत्याह-

तदन्वीक्ष्य प्रयुञ्जानस्सीदत्यवरः॥९॥

तिहिति(४) नपुंसकमन पुंसकेने 'त्येकशेष एक बद्धाव इच । तं व्यति क्रमं तच्च साहसमन्बेक्ष्य हृष्ट्रा व्ययमपि तथा प्रयुक्षाने।ऽवर इदानी न्तनः सीदिति प्रत्यवैति । न ह्यानिः सर्वं दहती त्यस्माकमपि तथा शिक्तिरिति ॥ ९ ॥ पुत्रप्रसक्षेत्राऽऽह्—

दानं ऋषधमेश्चाऽपत्यस्य न विद्यते॥ १०॥

दानश्रहणेन विक्रयोऽपि गृह्यते, त्यागसामान्यात् । क्रयधमं इति च प्रतिश्रहस्याऽपि ग्रहणम् । धर्मग्रहणात स्वीकारसामान्याञ्च । अपः स्वस्य दानप्रतिग्रहक्रयविक्रया न कर्तव्याः । द्वादश्विधेषु पुत्रेषु दत्तः क्रीतयोरपि पुत्रयोर्मन्वादिभिः पठितत्वान्नाऽयं समान्येन प्रतिषेधः । क्रि तिहं १ ज्येष्ठपुत्रविषयः, एकपुत्रविषयः, स्वीविषयो वा । तथा च वसिष्ठः—

्रं (५)न ज्येष्ठं पुत्रं दद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वा । न त्वेकं पुत्रं दद्यात् प्रतिगृह्णा-वाद्वा स हि सन्तानाय पूर्वेषाम् । न स्त्री पुत्रं दद्यात् प्रातगृह्णीयाद्वा अन्यत्राऽनुङ्गानाद्धर्तुः । पुत्रं प्रतिग्रह्णियन् बन्ध्नाहूय राक्नं निवेद्य निवे-शनस्य मध्ये अग्निमुपसमाधाय सम्परिस्तीयं ज्याहृतीभिर्द्धुत्वाऽदूरः बान्धवं सिन्नकृष्टमेव प्रतिगृह्णीयां दिति । विश्वजिति च सर्वस्वदाने गवादिवद्यत्यं न देयमिति । विक्रयस्तु सर्वत्र निषद्धः । तत्र उपपात

१. इदमधिमं सूत्र पद्यात्मना निबद्ध तन्त्रवार्तिके।

२. छान्दो, ५. २४. ३. 'छान्दोग्ये श्रयते' इत्यधिकं ख. च. पु

४. पा. सू. १. २. ६९. ५. व. ध. १५. ३~६.

केषु याञ्चवल्क्य आह—

(१)'नास्तिक्यं व्रतलोपरच सुनानां चैव विक्रयः।' इति।

बह्वृचन्नाह्मणेऽपि शुनदशेपाख्याने दृश्यते-(२) स ज्येष्ठं पुत्रं हि गृह्णान उवाचे त्यादि । पुत्रप्रकरणे अपत्यशब्दोपादानमपि ज्येष्ठपुत्र विषयत्वस्य लिङ्गम् । न पतन्यनेनेत्यपत्रर्णमिति ।

(३)ऋणमस्मिन् सक्षयत्यमृतत्वं च गच्छति । ि एता पुत्रस्य जातत्य पश्येच्चेज्जीवतो मुखम् ॥' इति ॥१० विवाहे दुहितुमते दानं काम्यं धर्मार्थं श्रूयते तस्माद्दु हितृमतेऽतिरथं शतं देगं तन्मिथुयाकुर्यादिति तस्यां । क्रयशब्दस्संस्तुतिमात्रं धर्माद्धि सम्बन्धः ॥११॥

आर्षे विवाहे दुहितृमते दान किचिद्धेद श्रूयते । तस्माद्दृहितृमते रथेनाधिकं गवां रातं देयम् । तच्च दुहितृमान् मिथुया कुर्यात् । मिथ्या कुर्यात् । (४)मा देवानां मिथुयाऽकर्भागधेय" मिति दश्यते । मिथुया कुर्यादिति कोऽर्थः वरायैव पुनर्दद्यादिति । तद्दानं काम्ये कामनिमित्तम् । 'यथा युक्तो विवाहस्तथायुक्ता प्रजा भवतीति (२.१०.४) ऋषितुल्याः पुत्रा यथा स्युरित ततश्च धमार्थे न प्रजार्थम्, विक्रयार्थम् । यस्तु तस्यो विवाहिकयायां क्रयशब्दः किचित् स्मृतौ दश्यते, स संस्तुतिमात्रम् :द्रव्यप्रसादसाम्यात् । ल मुख्यक्रयत्वप्रतिपादनार्थम् । कुतः ? हि यस्मात् धर्मादेव हेतोः सम्बन्धा दम्पत्योरिति । आर्षे दुहितृमते मिथुनौ गावौ देयावित्यत्राप्येष प्रविवादः।

अत्र मनुः—

(५)'यासां नाऽऽददत्ते शुल्कं ज्ञातयो न स विक्रयः। अर्हणं तत्कुमारीणामानृशंस्यं च केवलम्॥' इति। पतश्च सर्वे 'दानं क्रयधर्मश्चाऽपत्यस्य न विद्यत' इत्यस्य व्यभिच^{्न}ः निवृत्यर्थे कर्तव्यमित्युक्तम्॥ ११॥

अथ दायविभागः -

एकधनेन उपेष्ठं तोषियत्वा॥ १२ ॥ इत्यापस्तम्बर्धमसूत्रे द्वितीयप्रश्ने त्रयोदशी कण्डिका॥ १३॥

९. या. स्मृ. प्रा. २३६,

२. ऐ. ब्रा. ७. ३.१५.

३. ए. ब्रा. पं. ७. 🛮 ४. ते. सं. १. ३. ९. 🗸 ५. म स्मृ. 👯 🗛 ४.

अथ दायविभागः-

जीवन प्रत्रेभ्यो दायं विभजेत समं क्रीबम् न्मत्त पतितं च परिहाप्य ॥ १ ॥

एकेन प्रधानेन केनीचढ्नेन गवादिना ज्येष्टं पुत्रं तोषियता तृप्तं कृत्वा-्जीवन्नेव पुत्रेभ्यो दायं विभजेत् । सममात्मना परस्परं च तेषाम्। सामान्याभिधानात् क्रमागत स्वयमाजितं च क्लीवादीन् वर्जायेला । क्ली-, बादिग्रहणं जास्यन्धादीनामप्युवलक्षणम् । यथाह् मनुः—

(१) अनंशी क्लीबर्गतिती जात्यन्धविधरी तथा। उन्मत्तजडमूकाश्च ये च केचित्रिरिन्द्रियाः॥ इति ।

अन्धादीनां पुत्रसद्भावे तेऽप्यंशहराः। एवमुन्मत्तपतितौ(२) निवृत्ते निमित्ते क्लीबाइयस्तु न भर्तब्याः । अत्र विभागकालः स्मृत्यन्तर-वशाद्याद्याः । तत्र नारदः —

(३) मातुर्निवृत्ते रजसि प्रतासु भगिनीषु च। निवृत्ते चापि मरणात्पितर्युपरतस्पृहे ॥' इति ।

ुः यदा पुत्राणां पृथकपृथक् धर्मानुष्ठाने शक्तिश्रद्धे भवतः सोऽपि कालः। 'तस्माद्धर्म्या पृथक्तिये'ति(४) दर्शनादिति । 'जीवन्नि'तिवचनं जीवः न्नेवा ऽवश्यं पुत्रान् विभजेन् एष धर्म इति प्रतिपादनाय । अन्यथा तद-नर्धकम्। अजीवतोऽप्रसङ्गात्। स्मृत्यन्तरेषु स्वयमार्जितं पितुरिच्छया . विषमविभागो दर्शितः। न स्व धर्म्य इत्याचार्यम्य पक्षः। भार्याया अ-प्यंशो न दर्शितः । आत्मन एवांशस्तस्या अपीति मन्यते । वश्यति च 'जायापत्योर्न विभागो विद्यते' (२. १४. १६) इति ।

कोचिन्तु पितुर्दावंशावित्याहुः । 'द्वावंशौ प्रतिपद्येत विभजन्नात्मनः क्षिते' ति दर्शनात् । अयमप्यान्धार्यस्य पक्षो न भवति । यथा पुत्राणाः 📸 के पद्यांशस्सभार्याणां तथा पितुरपीति । यद्वा पुत्राणामेवांशसाम्यं आत्मनस्त्वाधिक्येऽपि न दोषः।

तत्र हारीतः-

'पिता ह्यात्रयणः पुत्रा इतरे त्रहाः यद्यात्रयणः स्कन्देदपदस्यद्वा

१. 'अनहोंं' इति ड. पु. म. स्मृ. ९. २०१.

२. ब्रु:योनीमत्ते क्लीबादयस्तु न भर्तब्याः, इति ड. पु. उन्मत्तपतित्तौ निवृत्तनि मित्रो. इति च. पु.

३. नार. स्सृ १३. ३. ४. म.स्मृ.९.१११. वचनात् इति. क.घ. पुस्तकयोः । आप० घ० ३०

इतरेभ्यो गृह्धीयादि'ति

विभागादृध्वं पित्रोजीवनाभावे पुत्रभागेभ्यो प्राह्ममित्युक्तं भवति । इति जीवद्विभागः ॥ १ ॥

अथ मृते कुटुम्बिन तद्धनस्य गतिमाह-

र्पुत्राभावे यः प्रत्यासन्नः सपिण्डः ॥ **२** ॥

'पुत्राभावे' इति वचनात् सःसु पुत्रेषु त एव गृह्वीयुरविशेषाःसः मम्। तत्र नारदीये विशेषः—

- ' (१)'यिन्छष्टं भीतिदायेभ्यो दत्वार्णं पैतृकं च यतः । भ्रातृभिस्तिद्वभक्तव्यमृणी स्यादन्यशा पिता ॥' इति ॥ कात्यायनस्तु—
- (२)'भ्रात्रा पितृव्यमातृभ्यां कुटुम्बार्थमृणं कतम् । विभागकाळे देयं तिद्रिक्थिभिस्सर्वमेव तु ॥ इति ॥ अत्र याज्ञवदृक्यः-—
- (३)'पितुरुर्ध्वं विभजतां माताऽप्यंशं समं हरे' दिति । तदत्र नोक्तं पुत्रेरेव सह वृत्तिरस्या इति । तथा च मनुः—
- (४)'पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने। पुत्रस्तु स्थविरीभावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमहीति॥' इति। एवं मातुरप्यभावे तद्धनं भर्तृकुळळब्धं स्वयमार्जितं च तत्पुत्रा अ प्रताश्च दुहितरस्समं गृह्णीयुः।
- (५)स्रीधनं तदपत्यानां दुहिता च तदंशिनी । अप्रता चेत्समृढा तु लभते (६)मानमात्रकम् ॥इति बृहस्पतिः। पितृकुललब्धं चाऽप्रचा एव दुहितरः ।
  - (७)मातुस्तु यौतक यत्स्यात् कुमारीभाग एव सः। इति मनुः। अथाऽप्रत्ता दुहितरः पुत्राश्च जननी तदा।
  - (८)जनन्या संस्थितायां तु समं सर्वे सहोदराः॥ भजेरन्मातृकं रिक्थं भगिन्यश्च सनाभयः। इति मानवमेव।

^{9.} ना<u>.</u> स्मृ. १३. ३२.

२. कात्यायनीयस्मृतौ नास्ति.

३. या. **स्म** २.१२३.

४. म. स्मृ. ९. ३. बौ. ध. २. २. ४६.

५. मुद्रितबृहस्पितस्मृतौ नेदं वचनमुपलभ्यते । परन्तु 'जनन्यां संस्थितायां' (९. १९२.) इतिरल्लोकच्यानावसरे कुळूकभट्टेनेद वचन बृहस्पीतवचनत्वेनवादाहृतम् ।

६. सान मातृकम्, इति इ. पु. ७. म. स्मृ. ९. १३१ ८. म. स्मृ. ९. १९२०

अत्र व्यासः-

- (१) असंस्कृतास्तु ये तत्र पैतृकादेव ते धनातु । संस्कार्या मात्मिज्येष्ठैः कन्यकाश्च यथाविधि॥' इति । अत्र क्रमविवाहे बृहस्पति::--
- (२)'ब्रह्मक्षत्रियविद्कृदा विद्रोत्पन्नास्त्वनुक्रमात्। चतुःखिद्येकभागेन भजेयुस्ते यथाक्रमम् ॥ क्षंत्रजास्त्रिद्येकभागा विड्जौ तु द्येकभागिनौ ।' इति । भानवे च स्पष्टमुक्तम्--
- (३) 'सर्वे वा रिक्थजातं तद्दशघा प्रविभज्य तु । धर्म्य विभागं कुर्वीत विधिनाऽनेन धर्मवित् ॥ चतरोंऽशान् हरेद्विपः त्रीनंशान् क्षत्रियासुतः । वैश्यापुत्रो हरेद्द्द्यंशमंशं शुद्रासुतो हरेत ॥ इति । यस्य तु ब्राह्मणी वन्ध्या मृता वा तत्र क्षत्रियादिसुतास्त्रिद्वयेकमा-गाः। यस्य त्वेकस्यामेव पुत्रस्ता सर्वे हरेत् शुद्रापुत्रवर्जम् ।

यथाह देवलः--

(४)आजुळोम्येकपुत्रस्तु पितुस्सर्वस्वभाग्भवे त् । निषाद एकपुत्रस्तु विप्रत्वस्य तृतीयभाक् ॥ हो सपिण्डरसकुरयो वा स्वधादाता त त हरेत' इति।

निषादः पारशवः। क्षेत्रविषये बृहस्पतिः-

(५)न प्रतिप्रह्मूर्देया क्षत्रियादिसुताय वै। यद्यप्यस्य पिता द्यान्मृते विप्रास्त्रतो हरेलू ॥ श्रुद्यां द्विजातिमिर्जाता न भूमेर्भागमहीते । सजातावाष्त्रयात्सर्वमिति धर्मो व्यवस्थितः ॥ इति ॥

याञ्चवहक्यः--

(६)जातो हि दास्यां शुद्रेण कामतों ऽशहरो भवेत् । मृते पितरि कुर्युस्तं भातरस्वधैभागिनम् ॥' इति। भार्याविषये विष्णः--

(७)मातरः पुत्रभागानुसारतो भागहारिण्य' इति । अत्र, औरसः पुत्रिकाबीजक्षेत्रजौ पुत्रिकासुतः।

१. २. ४. ५. ७. इमानि वचनानि मुदित तत्तद्मन्थेषु नोपलभ्यन्ते । ३. म स्मृ. ७. १५२. १५३. ६. या. स्मृ. २. १३३.

पुनर्भवश्च कानीनस्सहोढो गूढसम्भवः। दत्तः क्रीतस्स्वयंदत्तः क्रात्रिमश्चाऽपविद्धकः। यत्र क्रचोत्पादितश्च पुत्राख्या दश पञ्च च । अनेतेव क्रमेणेषां पूर्वाभावे परः परः। पिण्डदीऽशहरश्चात प्रायण स्मृतिषु स्थिताः।

औरसो धर्मपरनीजः । 'सवर्णापूर्वशास्त्रविहिताया'मिति पूर्वः मुक्तः । गौतमः(१)-'पितोत्सुजेत्पुत्रिकामनपत्योऽगिन प्रजापति चेष्टास्म-दर्धमपत्यामिति संवाद्ये'ति ।

बह€पतिः—

'एक एवीरसः पिड्ये धने स्वामी प्रकीर्तितः। तत्त्व्या पुत्रिका प्रोक्ता भर्तव्यास्त्वपरे स्मृताः ॥' इति । मनः--

(२)पुत्रिकायां कृतायां तु यदि पुत्रोऽनुजायते ।

समस्तत्र विभागः स्यात् ज्येष्ठाता नास्ति हि स्त्रियाः ॥ इति । याज्ञवहक्यः--

(३)अपुत्रेण परक्षेत्रे नियोगोत्पादितः सुतः।

उभयोरप्यसौ रिक्थी पिण्डदाता च धर्मतः ॥ इति । अयमेक प्रवोत्पाद्यितुर्वीजजः, क्षेत्रजस्तु क्षेत्रिणः । बृह€पतिः~∽

'पूत्रोऽध पुत्रिकापुत्रस्स्वर्गप्राप्तिकराबुमौ । रिक्थे पिण्डाम्बुदाने च समी सम्परिकीर्तितौ ॥' इति । काइयपः--

'सप्त पौनर्भवाः कन्या वर्जनीयाः कुळाधमाः । वाचा दत्ता मनोदत्ता ऋतकौतुकमङ्गला ॥ उदकं स्पर्शिता या च या च पाणिगृहीतिका। अञ्चि परिगता या च पुनर्भूप्रसवा च या '॥

क्कीबं विहाय पतितं या पुनर्छमते पतिम् । तस्यां पौनर्भवो जातः व्यक्तमुत्पादकस्य सः ॥ इति ।

मनुः--

(४)पितृबेदयनि कन्या तु यं पुत्रं जनयेद्रहः।

१. गों.घ. २८. १८.

२. म. स्पृ. ९. १३४.

३. या. स्मृ. २. १२७.

Y, म. स्प. S. १७२.

तं कानीनं वदेशाम्ना वोदुः कन्यासमुद्भवः ॥' **इति ।** नारदः--

- (१)कानीनश्च सहोढश्च ग्र्हायां यश्च जायते । तेषां वोढा पिता ज्ञेयस्ते च भागहराः पितुः ।' इति ॥ विसष्ठः--
- (२) अप्रत्ता दुहिता यस्य पुत्रं विन्देत तुरयतः।
  पौत्री मातामहस्तेन दद्यात्पिण्डं हरेद्धनम्॥ दिति।
  अनूढायामेव मृतायां मातिर मातामहस्य पुत्रः। अन्यथा वोदुः।
  मनुः--

(३)'या गर्भिणी संस्क्रियते ज्ञाताऽज्ञातापि वा सती। वोद्धस्स गर्भो भवति सहोढ इति चोच्यते।

(४)उत्पद्यते गृहे यस्य न च ज्ञायत कस्यचित्। स गृहे गृढ उत्पन्नस्तस्य स्याद्यस्य तल्पजः॥

दत्तः पूर्वमेवोकः । पैठीनसिः--'अथ दत्तकीतक्षत्रिमपुत्रिकापुत्राः परपरिप्रहेण द्यापेयेण जाताः ते असंगतकुळीना द्यामुष्यायणा मवन्तीति । मनुः--

. (५)भ्रातृणामेकजातानामेकश्चेत्पुत्रवान् भवेत् । सर्वे ते तेन पुत्रेण पुत्रिणो मनुरव्रवीत् ॥

- (६)क्रीणीय। चस्त्वपत्यार्थं मातापित्रोर्यमन्तिकात्। संक्रीतकस्युतस्तस्य सदशोऽसदशोऽपि वा।
- (७)मातापितृविहीनो यस्यको वा स्यादकारणात्। आत्मानं स्पर्शयेखस्य स्वयं दत्तस्त स स्मृतः ॥ इति ।
- (६)सद्दर्श तु प्रकुर्यातां गुणदोषविवार्जितम् । पुत्रं पुत्रगुणैयुक्तं स विज्ञेयस्तु क्रात्रिमः ॥
- (९)मातापितृभ्यामुत्सृष्टं तये।रन्यतरेण वा । यं पुत्र प्रतिगृह्वीयादपविद्यः स उच्यते ॥ इति । सर्वे एते समानजातीयाः,
- (१०)सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिः॥ इति याज्ञवरुषयवचनात्।

१. ना. स्मृ १३. ४. २. व. स्मृ. १७. २५ ३. म. स्मृ. ९. १७३.

४. म. स्प्ट ९. १७०. ५. म. स्प्ट. ९. १८२. ६. म. स्प्ट. ९. १७४.

७. म. स्मृ. ९. १७७. ८. म. स्मृ. ९. १६९. ९. म. स्मृ. ९. १७१.

१०. या. स्मृ. २. १३३.

विष्णुः—'यत्र क्वचनोत्पादितस्तु द्वादशः, **इति** । याद्वव~~दक्~~यः—

(१)'पिण्डर्दोऽशहरश्चेषां पूर्वाभावे परः परः।' इति मनुः—

(२)'श्रेयसः श्रेयसोऽमावे पापीयान् रिक्थमईति ।' इति । 'क्रमदिने प्रवर्तग्ने सृते पितरि तद्धने ।

नारदः—

् (३)ज्यायस्रो ज्यायस्रोऽभावे जघन्यस्तद्वाप्तुयात् ॥' इति । देवस्रः—

'सर्वे द्यनौरसस्येते पुत्रा दायहराः स्मृताः । औरसे पुनस्त्पन्ने तेषु ज्येष्ठयं न तिष्ठति । तेषां सवर्णा ये पुत्राम्ते तृतीयांशमागिनः। शेषास्त्रमुपजीवेयुर्यासाञ्जादनसम्भृताः॥' इति ।

मनुः—

(४)'पष्ठं तु क्षेत्रज्ञस्यांशं प्रदद्यात्पैतृकाद्धनात्। औरसो विमजन् दायं पित्र्यं पश्चममेव वा ॥' इति ।

वृहस्पतिः—

'क्षेत्रजाद्यास्सुतास्त्वन्ये पञ्चषट्सप्तमागिनः' इति । हारीतः—

'विभजिष्यमाण एकविंशं कानीनाय दद्याद्विशं पौनर्भवायेकोन विशं द्यामुष्यायणायाऽप्टादश क्षेत्रजाय सप्तद्शं पुत्रिकापुत्रायेतरानार-साये'नि ।

वसिष्ठः—

(५)"पुत्रं प्रतिष्रहीष्य'न्निति प्रक्रम्य 'तिस्मिश्चेत्प्रतिगृहीते औरस उत्पद्यंत चतुर्थमागभागि'ति ।

एवमतेषु शास्त्रेषु विद्यमानेषु यहाचार्येण पूर्वमुक्तं 'तेषां कर्माभिः स्सम्बन्धो दायेनाऽव्यतिक्रमश्चोभयो'रिति तद्धर्मपत्नीजे पुत्रे सति क्षेः त्रजादीनां समांशहरत्वप्रतिषेधपरं वेदितव्यम् ।

अधाऽविभाज्यम् ।

अत्र मतुः—

(६) अनुपष्टनम् पितृद्रव्यं श्रमेण यदुपार्जयेत् ।

१. या. स्मृ. २. १३२० २. म स्मृ. ९. १८४. ३. ना. स्मृ. १३. ४९.

८. म. स्प्त. ९. १३४. ५. व. घ. १५. ६. ९. ६. म. स्प्त. ९. **२०८.**

स्वयमहेति लब्धं तन्नाऽकामो दातुमहेती'ति। कात्यायनः—

'नाऽविद्यानां तु वैद्येन देयं विद्याघनात् कवित्। समं यिद्याधनानां तु देयं वैद्येन तद्धनम्॥ परभक्तप्रदानेन प्राप्तयिद्यो यदाऽन्यतः। तया प्राप्तं तु विधिना विद्याप्राप्तं तदुच्यते॥' इति। ब्यासः—

'पितामहपितृभ्यां च दत्त मात्रः च यद्भवेत् । तस्य तन्नाऽपहर्तव्यं(१) शौर्यहार्यं तथेव च ॥' इति । यात्रवरूक्यः—

(२) 'क्रमाद्भ्यागतं द्रव्यं हृतमप्युद्धरेत यः। दायादेभ्यो न तद्दशाद्विद्यया लब्धमेश च ॥ पत्यौ जीवति यस्स्त्रीमिरलङ्कारो धृतो भवेत्। न तं भजेरन् दायादा भजमानाः पतन्ति ते॥' ब्यासः—

'साधारणं समाश्रित्य यत्किञ्चिद्वाहनायुधम् । शौर्यादिनाप्नोति धनं भ्रातरस्तत्र भागिनः॥ तस्य भागद्वयं देयं शेषास्तु समभागिनः॥'

इति पुत्रदायविभागः । तदभावे तु मृतस्य यः प्रत्यासन्नः सिपण्डः, स किम् ? 'दायं हरेते'ति (१४.५.) वश्यमाणेन सम्बन्धः।

(३)'लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः । सप्तमः पिण्डदातैषां सापिण्ड्यं साप्तपृरुषम् ॥'

इति सिपण्डलक्षणम् । तेषु यो यः प्रत्यासन्नस्स स गृह्धीयादिति। भाषीं तु रिक्थग्राहिणस्सिपण्डाद्या रक्षेयुः, न तु दायग्रहणमित्याचार्यः स्य पक्षः। श्रूयते हि-(४)'तस्मात् स्त्रियो निरिन्द्रिया अदायादीः' इति। मनुरपि--

्(५)'अनिन्द्रिया अदायादाः स्त्रियो नित्यमिति श्रुति'रिति । अत्र सपिण्डाद्यभावे वृह्रस्पतिः−-

'अन्यत्र ब्राह्मणातिंक तु राजा धर्मपरायणः।

१. शौर्य विद्याधनं तथा इति. घ. पु. शौर्य भार्याधनं तथा इति. ड. पु.

२. या. स्मृ. २. १९९. ३. मत्स्यपु. अ. १८ इलो. २९. ४. तै.सं. ६, ५. ८.

५. म. स्मृ. ९. १८. निरिन्द्रिया ह्यमन्त्राश्च स्त्रियोऽनृतिमिति श्रुतिः, इति मुद्रितः पुस्तकपाठः। बोधायनसूत्रे तु प्रायस्संवदति (३.२.४७.) पाठः।

तत्स्त्रीणां जीवनं दद्यादेष दायविधिस्स्मृतः ॥
अन्नार्थं तण्डुलप्रस्थमपराह्वे तु सेन्धनम् ।
वसनं त्रिपणक्रीतं देयमेकं त्रिमासतः ॥
पतावदेव साध्वीनां चोदितं विधवाधनम् ।
वसनस्याऽद्यानस्यैव तथैव रजकस्य च ॥
धनं व्यपोद्य तव्लिष्टं दायादानां प्रकल्पयेत् ।
(१)धूमावसानिकं ग्राह्यं सभायां स्नानतः पुरा ।
वसनाश्चनवासांसि विगणस्य चवे मृते ॥' इति ।

व्यासः--

'द्विषाहस्रः परो दायः स्त्रियै देयो धनस्य तु। यश्च भर्त्रा धनं दत्तं सा यथाकाममाष्त्रयात्॥' इति।

पणानां द्वे सहस्रे परिमाणमस्य द्विषाहस्तः । एष परो दायः स्थिया नाधिक इति। एतत् प्रभूते धने, ज्ञातयश्च न रक्षेणुरिति शङ्काः याम्। एवं (२)'पत्नी दुहितरश्चे'त्यादीनि यानि पत्न्या दायप्राप्तिपराणि तान्यवमेव द्रष्ट्रव्यानि । गीतमस्तु पुत्राभावे पत्न्यास्सपिण्डादिमिस्सः मांशमाह-(३)'पिण्डगोत्रविसम्बन्धा रिक्धं भजेरन्। स्त्री चाऽनपत्यस्ये' ति । अस्यार्थः-अनपत्यस्य रिक्धं पिण्डसम्बन्धात्सपिण्डाः प्रत्यासः तिक्रमेण भजेरन् । तद्भावे गोत्रसम्बन्धास्सगोत्राः । तद्भावे ऋषिसः म्बन्धास्समानप्रवराः स्त्री च पत्नी च । (अत्र स्त्रियाः पृथ्वः निर्देशात् च शब्दाच यदा सपिण्डा भजेरन् तदा स्त्री सह तैरेकमंशं गृद्धीयात् । तत्रश्च 'पितुरूर्ध्व विभजतां माताष्यशं समं हरे'दिति सपिण्डादिमिस्सहग्रहणमुक्तमिति । वयमण्येतमेव पक्षं रोचयामहे)। अत्र पितरि / भ्रातरि सोदर्यं च जीवति सोदर्यो भ्राता गृद्धीयादित्येके मन्यन्ते । तथा च शङ्कः--

'अपुत्रस्य स्वर्यातस्य द्रव्यं भ्रातृगामि, तद्दभावे मातापितरौ छमे यातां, पत्नी वा ज्येष्ठे'ति ।

देवलः--

'ततो दायमपुत्रस्य विभजरेन् सहोदराः । कुल्या दुहितरा वापि भ्रियमाणः पिताऽपि च ॥ सवर्णा भ्रातरो माता भार्या चेति यथाकमम् ॥' इति ।

१. धूमावसानिकं श्रान्यं सन्ध्यायां स्नानतत्परा । इति ह भूमावसनिकं इति, घ. पु.

२. या. स्मृ. २. १३८. ३. गौ. ध. २८. २१, २२.

^( ) कुण्डलान्तर्गतो भागः च पुस्तके अधिकपाठतया परिगणितः ।

याज्ञधल्क्यः--

(१)संस्रष्टिनस्तु सस्ष्टी सोद्यंस्य तु सोदरः। दद्याशाऽपहरेच्चांशं जातस्य च मृतस्य च॥ अन्योदर्यस्तु सस्ष्टी नाऽन्योदर्यधनं हरेत्। असंस्रध्यपि चाऽऽद्यात्सोदर्यो नान्यमातृजः॥' इति ।

अत्र सोदर्थ इति विशेषवचनात् 'पत्नी दुहितरश्चे'त्यत्र भ्वात्य्रहणं भिन्नोदरविषयमिति । प्रत्यासस्यातश्यात् (२) पित्नेवत्याचार्यस्य पक्षः । तदभावे सोदर्थः, तदभावे तत्पुत्रः, तदभावे भिन्नोदराः, तदभावे पितृज्य इत्यादि दृष्टत्यम् । मात्रादयोऽपि स्त्रियो जीवनमात्र लभरान्निति ॥ २ ॥

प्तदभाव आचार्य आचार्याभावेऽन्तेवासी हृत्वा तद्र्थेषु धमेकृत्येषु वोषयोजयेत् ॥ ३ ॥

सिंपिजाभावे आचार्यो दायं हरेत्। तस्याऽप्यभावे अन्तेवासी हरेत्। हत्वा तदर्थेषु धर्मकृत्येषु तज्जाकखननादिषूपयोजयेत् । वादाब्दात् स्वयं चा उपयुक्षीत् ॥ ३॥

दुहिता वा॥४॥

दुहिता वा दायं हरेतु । पुत्राभाव इत्येके । अनन्तरांक्ते विषय इत्यन्ये ॥४॥

सर्वाभावे राजा दायं हरेत् ॥ ६ ॥

सर्वग्रहणात् बन्धूनां सगोत्राणां चाऽप्यभावे ॥ ५ ॥

े उंग्रेष्ठो दायाद इत्येके ॥ ६ ॥

एके मन्यन्ते ज्येष्ठ एव पुत्रो दायहरः । इतरे तु तमुपजीवेयुः । सोऽपि तान् पितेव परिपालयेदिति । तथा च गौतमः(३) 'सर्वे वा पूर्वजस्येतरान् विभृयोत्पितृव'दिति ॥ ६ ॥

देशविशेषे सुवर्णे कृष्णा गावः कृष्णं भौमं ज्येष्ठस्य ॥७॥

क्वचिद्देशे सुवर्णीदि ज्येष्ठस्य भाग इत्याहुः । भूमौ जातं भौमं धान्यं ऋणं माषादि ऋष्णायसमित्यन्ये ॥ ७ ॥

रथः पितुः परिभाण्डं च गृहे ॥ ८॥ ० रि निण्ट

१. या. स्मृ. २. १३८, १३९. २. पितैवेति वयम् इति च.पु. ३. गौ. ध.२८.३. आप० ध० ३१

रथः पितुरंज्ञाः (१) गृहे च यत् परिभाण्डस्पकरणं पीठादि तदपि ॥ ८॥ '

अलङ्कारो भाषीयाः ज्ञातिधनं चेत्रेके ॥९॥ भार्यायास्तु धृतोऽलङ्कारोंऽशः, ज्ञातिभ्यः पित्रादिभ्यश्च यहाब्धं धनं तचे त्येवमेके मन्यते ॥ ९ ॥ *

तच्छास्त्रीविप्रतिषिद्धम् ॥ १० ॥

ज्येष्ठो दायद इति यदुक्तं तच्छाश्रेर्विरुद्धम् ॥ १०॥ येन विरुद्धं तहशयति—

(२)''मनुः पुत्रेभ्यो दायं व्यभज''दित्यविद्येषेण अ्यते ॥११॥ पुत्रेक्य इति बहुवचननिर्देशादविशेषेण श्रवणम् ॥ ११॥ अत्र चोद्यम्-

अथापि(३) "तस्माज्ज्येष्ठं पुत्रं धनेन निरवसाययन्ती" त्येकवच्छूयते ॥ १२ ॥

अथापि ननु चेत्यर्थः । ज्यष्ठ पुत्रं घनन निग्वसाययन्ति पृथक्कुर्वन्तीरयेकवः द्पि श्रयते। यथा एक एव उयेष्टा दायादः तदनुरूपमपि श्रयते इति ॥१२॥ परिहरति--

अथापि नित्यानुवादमविधिमाहुन्यीयविदो तस्मादजावयः पशुनां सहचरन्तीति । तस्मात् स्नातकः स्य मुखं रेफायतीव । तस्मान् वस्तश्च श्रोत्रियश्च स्त्रीकामतमाचिति ॥ १३॥

१. एतदनन्तरं 'उपलक्षणमेतत् वाहनस्य' इत्यधिक घ.पु.

^{*} एतिचिह्नानन्तरं यतोऽपि नानुवाद। ॥ ११ ॥ स्पष्टम् ॥ इत्यधिकपाठो दश्यते छ. पुग्तके ।

२. मनुः पुत्रेभ्यो दायं व्यभजत् स नाभानेदिष्ठ ब्रह्मचर्यं वसन्तं निरभजतः इति (तै. मं. ३. १.९.) तैत्तिरीयश्रुता श्रूयते । तत्र पुत्रेभ्य इत्यविशेषणैव विभागः श्रुतः। न तु ज्येष्ठस्य विशेषोऽभिांहत इन्यर्थ । 'नामाने।दष्ठः' इति मनुपुत्रस्य कस्याचिन्नाम । अस्येव नाभाग इति सज्ञा । अस्य कथा भागवते (९. ४.) अनुसन्धेया ।

३. तर्त्रेव तैतिरीयश्चतौ (तै. सं. २. ५. २.)

अथापीति परिहारीपक्रमे । पश्चनां मध्ये अजाश्वाऽवयश्व जातिसेदेऽपि सह वरीन्त । रेफा शोभा । इह तु तद्वत्यभेदोपचारः । ततः क्यष् । स्नातकस्य मुखं कुण्डलादिना शोभते । इवशब्दो वाक्यालङ्कारे । श्रोत्रियस्य स्त्रीः कामतमत्वमाचार्यकुळे चिरकाळं ब्रह्मचारिवासात् । यथैतानि वाक्याः नि दृष्टान्तमात्रमञ्जवदन्ति न किञ्जिद्विद्धाति तस्मात् 'ज्येष्ठ पुत्र'मित्याः विकमण्यविधिरिति न्यायविद आहुः । न केवलमयमेवानुवादः, कि तर्हि 'मनुः पुत्रेभ्य' इत्ययमप्यनुवाद एव॥ १३॥

सर्वे हि धर्मयुक्ता भागिनः॥ १४॥

हिशब्दो हेती। यस्मादेवाऽनुवादौ न कस्यचिद्धिधायकौ तस्मादे धर्मयुक्ताः पुत्रास्सर्व एते भागिनः ॥ १४॥

यस्त्वधर्मेण द्रव्याणि प्रतिपाद्यति ज्येष्ठोः excepto ऽपि तमभागं कुर्चीत ॥ १५ ॥

यस्तु ज्येष्ठोऽप्यधर्मेण द्रव्याणि प्रतिपादयति विनियुक्के तमभाग कुर्वीत जीव-द्विभागे पिता भाग न दद्यात् । ऊर्ध्व विभागे(१) पितुम्रातरः । अपिश्च-ब्दात् किमुतान्यमिति ज्येष्ठस्य प्राधान्यं ख्याप्यते॥ १५ ॥

जीवन् पुत्रेभ्य(२)इत्यनेन दम्पत्योस्सहभावो दर्शितः । तत्र कार-णमाह--

जायापत्योर्न विभागो वियते ॥ १६ ॥

स्पष्टम् ॥ १६ ॥ कस्मातः ?

पाणिग्रहणाद्धि सहत्वं कर्मस् ॥ १७॥

कर्मार्थे द्रव्यम् । जायायाश्च न पृथक्कर्मस्वधिकारः । किं तर्हि ? सह-भावेन-'यस्तवया धर्मश्च कर्तव्यस्सोऽनया सह'ति वचनात्। तत्र किं पृथक् द्रव्यणेति ॥ १७ ॥

(३)तथा पुण्यफलेषु ॥ १८ ॥

पुण्यफलेषु स्वर्गादिष्वपि तथा सहत्वमेव । (४) दिवि ज्योतिरज्ञर मारभेता' मित्यादिभ्यो मन्त्रालिङ्गेभ्यः ॥ १८॥

१. विभागेऽपि भ्रातरः इति. च. पु. २. इत्यत्र भार्याया भागो न दर्शितः। इति घ.इ.प्.

३. इदमधिमं च सूत्रमेकतया लिखितं क. पु.। ४. ते. मा. ३. ७. ५. १९.

द्रव्यपरिग्रहेषु च ॥ १९ ॥

द्रव्यपरिमहेषु च द्रव्यार्जनेष्वपि तथा सहत्वमेव । तत्र पतिराः र्जयति, जाया गृहे निर्वहतीति योगक्षेमाबुभयायत्ताविति द्रव्यपरिग्रहे ऽपि सहत्वम् ॥ १९॥

एतदेवोपपादयति--

न हि भर्तुर्विप्रवासे नैमित्तिके दाने स्तेषमुपदिशानित॥२०॥

हि यस्मात् भर्तुर्वित्रवासे सति नैमितिके 'छिन्दत्पाणि दद्यादि'त्यादिके दाने कृते भार्याया न स्तेयमुपदिशान्ति धर्मशः। यदि भर्तुरेव द्रव्यं स्यात स्यादेव स्तेयम् ।, नैमित्तिके दान इति वचनात् व्ययान्तरे स्तेयं भव-त्येव । एतदेव द्रव्यसाधारण्येऽपि दम्पत्योर्चेष्यं-यत् पतिर्यथेष्टं वि नियुङ्क जाया त्वेताबदेवेति। न च पत्युस्स्वयमार्जितस्य विनियोगे जायाया अनुमत्यपेक्षा, स्वतन्त्रत्वात् । स्वतन्त्रो ह्यसौ गृहे, यथा राजा राष्ट्र। अत एव मार्यायास्स्तयशङ्का, न भर्तुः॥ २०॥

इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ द्वितीयप्रदने चतुर्दशी काण्डिका ॥ १४ ॥

after deally एतेन देशकुलधर्मा व्याख्याताः॥१॥

ं उयेष्ठो दायाद' (२. १४. १६.) इत्यादिकं शास्त्रविप्रतिषेवादप्रमाण-मित्युक्तम्। एतन देशधर्माः कुलधर्माश्च व्याख्याताः। शास्त्रविप्रतिषिद्धा मातुः लसुतापरिणयन।दयोऽश्रमाणं विपरीताः प्रमाणामिति ।

गौतमोऽप्याह—

(१)'देशकुलधर्माश्चाऽऽस्रायैरविरुद्धाः प्रमाण'मिति 🖁 १ ॥ मातुश्च योनिसम्बन्धेभ्यः पितुश्चाऽऽसप्तमाद्यावता सम्बन्धो ज्ञायते तेषां प्रेतेपुदकोपस्पर्शनं गर्भान्

परिहाप्याऽऽपरिसंवत्सरान् ॥ २ ॥

मातुर्योनिसम्बन्धा भातुलाद्यः । पितुश्रासप्तमात् पुरुषात् सम्बन्धास्सपि-ण्डाद्यः पैतृष्वस्रयादयश्च तेभ्य आरभ्याऽऽसप्तमादित्यन्वयः। यावता वा-न्तरेण सम्बन्धो ब्रायते समर्थते जनमना नाम्ना वाऽमुख्याऽयमस्मत्कूटस्थस्य

૧. ગાં. ઘ, ૧૧. ૨૦,

वंश्य एवंनामिति । तथा च मनुः--

(१) सिपण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते । समानोदकभावस्तु जन्मनाम्ने(रवेदने ॥' इति ।

य एवंभूताः पुरुषास्तेषां प्रेतेषु मृतेषु उदकोपस्पर्शनं मरणनिमित्तं स्नानं कर्तव्यम् । गर्भान् बालान् अपरिसवत्सरानपरिपूर्णसंवत्सरान् परि हाप्य वर्जियत्वा । बालेषु सृतेषु स्नानं न कर्तव्यमिति ॥ २ ॥

मातापितरावेव तेषु ॥ ३ ॥

बालेषु मृतेषु मातापितरावेबोदकर्स्पशनं कुर्याताम् ॥ ३॥

हर्तारश्च ॥ ४ ॥

ये च तान् बालान् मृतान् हरन्ति तेऽप्युदकोपस्पर्शनं कुर्युरिति । प्रवाचार्यस्य पक्षः ॥ ४ ॥

भार्यायां परमगुरुसंस्थायां चाकालभोजनम् ॥ ५ ॥

भार्या पत्नी । परमगुरवः आचार्यमातापितरः । संस्था मरणम् । भार्या-यो संस्थितायां परमगुरूणां च संस्थायां सत्यां न केवलमुदकी।परपर्शनं, कि तर्हि ? अपरेद्यः आ तस्मात्कालात् अभोजनं च॥ ५ ॥ किंच---

आतुरव्यञ्जनानि कुर्वीरन् ॥ ६ ॥

आतुरत ब्यज्यते यैस्तानि च कुर्वारन् भार्यादिमरणे ॥ ६ ॥ कानि पुनस्तानि ?

केशान्त्रकीर्ध पांसुनोप्यैकवाससो दत्तिणासुखास्स-कुदुपमज्ज्योत्तीर्योपविद्यान्त्येवं जिः॥७॥

प्रकीर्य केशान् पांसूनावपन्ति । अप्य एकवाससः अनुत्तरीयाः । दक्षिणामुखाः दक्षिणां दिशं निरीक्षमाणाः सक्वदुपमञ्ज्य उदकादुत्तीर्थ तीर उपविश्वन्ति दक्षिणामुखा एव ॥ ७ ॥

एवं त्रिः॥ ८॥

एवमुक्तप्रकारेण त्रिरुपमञ्ज्योपविशेयुः ॥ ८॥

तत्प्रत्ययमुदकमुत्सिच्याऽप्रतीक्षा ग्राममेत्य यत्स्त्रिय आहुस्तत्कुर्वन्ति ॥ ९ ॥

ततः तस्त्रस्यं तेषां मृतानां भार्यादीनां यथा प्रत्ययो भवति—मह्यमुद्दं दत्तमिति, तथोद्कमुित्सञ्चन्ति। त्रिरित्यनुवृत्तेख्यः।आचारात्पित्रयत्वाध वाससा तिल्यमिश्रं हस्ताभ्यां । भारद्वाजाय यञ्चर्यमेणे पत्रतिलोदकं ददा-मीति प्रयोगः। उत्सिच्या प्रतिक्षाः पृष्ठतोऽनिरीक्षमाणा प्राममेत्य गृहं प्रविद्य । अनेन बहिरिदं कर्मेति गम्यते । यत्तत्र मृतविषये । व्रयः कर्तव्यमित्याहुः तःकुर्वन्ति अग्न्युपस्पर्शनगवालम्भनादीनि । एतत्प्रथमऽहनि । द्विती यादि(१)ष्वहरहरञ्जलिनेकोत्तरवृद्धिरैकादशाहरिति पितृमेध उक्तं द्र एष्ट्यम् ॥ ९॥

इतरेषु चैतदेवैक उपदिशान्ति ॥ १० ॥

'आकालमभोजन' (२.१५,१) मित्यादि यदुक्तं तदितरेषु भार्यादिः भ्योऽन्येष्वपि सपिण्डषु मृतेषु कर्तव्यमित्येके आचार्या उपदिशन्ति ॥१०॥॥

शुचीन्मन्त्रवतस्सर्वकृत्येषु भोजयेत् ॥ ११ ॥

एकान्तेऽपि विधिवितिषेधानुसारिणः ग्रुचयः, तान् । मन्त्रबतः (२)अ धीतवेदान् सर्वकृत्येषु श्रौतेषु गार्छेषु स्मार्तेषु च कर्मसु दैवेषु पित्रयेषु मानुषेषु च भोजयेत् । (३)अन्ते 'ततो ब्राह्मणभोजन'मिति स्मृत्यन्तरे दर्शनात्॥ ११॥

देशतः कालतः शौचतः सम्यक्प्रतिग्रहीतृत इति दानानि प्रतिपाद्यति ॥ १२॥

बाह्मणश्चैतिस्मिन् कालेऽमात्यान् केशरमश्रूणि वा वापयते ॥ ११ ॥

अमात्याः प्रधानाः । स्पष्टमन्यत् ॥ ११ ॥

समावृत्ता न वा वपेरन्॥ १२॥

पूर्वीपवादोऽयम् । अमात्येष्वि ये गुरुक्कलात् समावृत्ताः स्नातकाः न केशादि वाप-येरन् ॥ १२ ॥

न विहारिण इत्यन्ये ॥ १३ ॥

विहारिणो बालाः । तेऽपि न ॥ १३ ॥ इत्यधिकं, घ. पुस्तके. १. आप. पि. सू. २. 'अधीताविस्मृतवेदान्' इति. इ. पु. ३. 'अन्ततः' इति. च' पु.

^{*} एतदन्तरं—

सप्तम्यर्थे तसिल् । देशः प्रयागादिः । कालः स्र्यैग्रहणादिः । (१)शौ चं कुच्छ्रादिपरिसमाप्तिः। सम्यक् समीचीनः प्रांतप्रहीता 'तुहयगुणेषु वयोः वृद्धरश्चेया'नित्यादि । पतेषु दानानि देयान्यवद्दयं प्रतिपादयति दद्यादिति १२

यस्याऽरनौ न क्रियते यस्य चाऽग्रं न दीयते

न तद्भोक्तव्यम् ॥ १३ ॥

यस्याऽन्नस्यैकदेशः अग्नौ न क्रियते न ह्यते (२)यस्माद्वीद्धृत्याऽत्रं न दीयते न तद्भीक्तव्यमः ॥ १३ ॥

न क्षारलवणहोमो विद्यते ॥ १४ ॥

यत् भक्ष्यमाणं पद्यतो लालोत्पद्यते तत् क्षार गुड(३)मरीचिलिकुः चादि । (४)क्षारलवणसंसृष्टं न होतव्यम् ॥ १४ ॥

तथाऽवरान्नसंसृष्टस्य च ॥ १५॥

अवरात्रं कुलुत्थादि । तत्संसृष्टस्याष्यन्नस्य हे। मो न विद्यते ॥ १५ ॥ अथ यस्यैवंविधमेव भोज्यमुपस्थितं (५)तस्य कथं होमः ? तत्राह — अहविष्यस्य होस उदीचीनसुष्णं भस्माऽपोद्या तस्मिः

ञ्जुद्ध्यात्तद्धुतमहुतं चाग्नौ भवति ॥ १६ ॥

शौपासनात् पचनाद्वा ऽग्नेहदीचीनमुख्णं भरमाऽपोद्धा तिसम् भस्मिन जुहुयात् चैश्वदेवमन्त्रैः। एषाऽहिवश्यस्य होमः। तदेवं क्रियमाणं हुतं च भवति हवनार्थनिर्वृत्तः। अहुतं चाऽग्री भवति। भस्ममात्रत्वादिति। अत्र बोधायनः—

(६)अथ यद्येतदेवान्नं स्यादुत्तरनो भस्मिधानङ्गारान्निकह्य तेषु जुः हुया दिति ।

ें (७)अपर आह—यान्यहविष्याणि व्यञ्जनान्यहरहभोंज्यानि तेषान् मेष संस्कारस्सक्च होमोऽमन्त्रक इति ॥ १६ ॥

उत्तरे द्वे सुत्रे स्पष्टे—

न स्त्री जुहुयात्॥ १७॥

- १. शौचं कृच्छादि इति. ङ. च. पु.
- २. 'यस्य ब्राह्मणस्यात्र न दीयत' इति क.च. पुस्तकयोरधिकम्।
- ३. 'गुडसुधालिकुच।दि' इति ड. पु.
- ४. क्षारलवर्ण, कृत्रिमलवर्णमिति कुल्ल्कः । तिलमुद्गादते शैब्यं सस्ये गोधुमकोद्र-वौ । घान्यक देवधान्यं च शमीधान्य तथैक्षवम् । स्वित्रधान्यं तथा पण्यमूलं क्षारगणस्मृतः ॥ इति निर्णयसिन्धौ । ५. तस्य कथ भोजनम् १ इति घ.पु.
- ६. बौधा. य. ७. अपरे मन्यन्ते 'इति. घ. पु.

नाऽनुपेनः॥ १८॥

आन्नप्राचानादुर्भा नाऽप्रयता भवन्ति ॥ १९॥

अन्नप्राश्चनात्त्राक् गर्भा बाला नाऽप्रयता भवन्ति रजस्वलादिस्पर्शनेऽपि। गौतमस्तु अपां मार्जनादिकमिच्छति। यथाह (१) अन्यत्राऽपां मार्जनप्र-धावनावोक्षणेभ्यः ॥ १९॥

आ परिसंवत्सरादित्येके ॥ २०॥

यानत् संवत्सरो न पारपूर्यते तावन्नात्रयता गर्भा इत्यके मन्यते॥२३॥ यावता वा दिशां न प्रजानीयुः ॥ २१॥ याविहिग्विभागञ्जानं नाऽस्ति तावश्राऽप्रयता भवन्ति ॥ २९॥

(२)ओपनयनादिस्यपरम् ॥ २२ ॥

जपयनादर्वाक् नाऽप्रयता गर्भा (३)इत्यपरदर्शनम् ॥ २२ ॥ अत्रोपपत्तिः—

अत्र द्यधिकारदशास्त्रैभेवति ॥ २३॥

हि थस्मादत्रोपनयन स्रति विधिनिषेधशास्त्रेराधिकारो भवति ॥२३॥

सा निष्ठा ॥ २४ ॥

उपनयनमपि परामृহातस्तच्छब्दस्य निष्ठाश्चब्दसमानाधिकरण्यात् स्त्रीक्षिद्गता । सा निष्ठा तदुपनयनमवसानमधिकारस्येति ॥ २४ ॥

स्मृतिश्च ॥ २५॥

अस्मिन्नर्थं स्मृतिरिप भवाते—(४)उताऽब्रह्मचारी यथोपपादमूत्रपु रीषो भवति नाऽस्याऽचमकल्पो विद्यते इति (५)'प्रागुपनयनात्कामः चारवादभक्ष' इति गौतमः॥ २५॥

इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रे द्वितीयप्रश्ने पञ्चदशी कण्डिका ॥१५॥

इति चापस्तम्बर्धमसूत्रवृत्तौ हरदत्तमिश्रविरचितायामु-ज्ज्वलायां द्वितीयप्रश्ने षष्ठः पटलः ॥ ६ ॥

^(2 2 2)

१. गी, २.६. 'अपमार्जन' इति मैसूरपुस्तकपाठः २. ओपनयनादित्येके इति घ.

३. घ. पुस्तक 'भवतीति'इतीतिकरणान्तं सूत्रं पठित्वा'इति करणी हेती' इति व्याख्यातम् ।

४. 'उते'त्यादि 'विद्यत'इत्यन्तं घ. पुस्तक एवास्ति । ५. गौ:ध. २. १.

अथ सप्तमः पटलः ॥

सह देवमनुष्या अस्मिल्लोके पुरा बभुवुः। अथ देवाः कर्मभिर्दिवं जग्मुरहीयन्त मनुष्याः। तेषां ये तथा कः मीण्यारभन्ते सह देवैब्रह्मणा चाऽमुष्मिन् लोके भव-न्ति। अथैतन्मनुः शाखशब्दं कर्म प्रोवाच। (१)प्रजानि-इश्रेयसाय च॥ १॥

(२)श्राद्धविधित्सया तस्य प्रगोचनार्थोऽयमर्थवादः। पुरा किल देवाश्च मनुष्याश्वादिसमेत्रव लोके सहैव वभूनुः । अथ तं सहभावमसहमाना देवाः कर्माभः श्रोतेस्सार्तेगां होंश्च यथावदनुष्ठितिर्देव जग्नुः । मनुष्यासनु तथा कर्नुमसमर्था अहीयन्त हीना अभवन् इहैव लोके स्थिताः । यत एवं कर्मणां सामर्थ्यम् अत इदानीमि तेषां मनुष्याणां मध्ये ये तथा कर्माण्यारमन्ते कुर्वन्ति यथारमन्त देवाः, ते देवैः ब्रह्मणा च सहामुष्मिन् लोके भवन्ति त्रिविष्षेपे मोदन्ते(३) । अथवंहीनानमनुष्यान् दृष्ट्वा मनुवैवस्वतः श्राद्धशब्द श्राद्धमिति शब्द्यमानमेतत्कर्म प्रोवाच । किमर्थम् १ प्रजानिःश्रेयसाय, ताद्ध्ये च तुर्थो । प्रजानां निःश्रेयसार्थम् । निक्श्रेयसाचेति पाठे छान्दसो यकारस्य चकारः।

अपर आह—छान्दसो लिङ्गव्यस्ययः। प्रजानिश्श्रेयसं चाऽस्य कर्मणः फलमिति ॥ १॥

√तत्र पितरो देवता ब्राह्मणास्त्वाहवनीयार्थे॥२॥

तत्र श्राद्धकर्माण पितरः पितृपितामहप्रपितामहाः देवताः । ब्राह्मणाः स्तु भुञ्जाना आहवनीयार्थे आहवनीयकृत्ये वेदितब्धाः । त्रीणि श्राद्धे क रणानि—होमो, ब्राह्मणभोजन, पिण्डदानं चेति । अत्र मोजनस्य(४)प्रधानत्वख्यापनार्थोऽयमर्थवादः॥ २॥

√ मासि मासि कार्यम् ॥ ३ ॥ तदिदं कर्म मासे मासे कर्तव्यम् । वीप्सावचनाद्यावज्ञीविकोऽभ्यासः।

१. प्रजानिरश्नेयसाय च इति पृथक्सूत्रं च . पु. २. मासि श्राद्धविष्टिसया इति ड. पु.

३. एवंविधान् इति ख. पुस्तके टिप्पणीपाठः । एवं हीयमानान् इति च. पु.

४. 'प्रधानतमत्व' इति च. पु.

अपरपक्षस्याऽपराह्यः श्रेयान् ॥ ४ ॥

अपरपक्षस्य याःयहानि तेष्वपराक्षः प्रशस्ततरः॥ ४॥

तथाऽपरपक्षस्य जघन्यान्यहानि ॥ ५ ॥

यस्यैव पक्षस्य यान्यहानि पञ्चदश(१) तेषामुत्तरमुत्तरं प्रशस्त-तरम्॥५॥

सर्वेष्वेचाऽपरपक्षस्याऽहस्सु क्रियमाणे पितृत् प्रीणाति । कर्तुस्तु कालाभिनियमात्फलविशेषः ॥ ६ ॥

सर्वेष्वेवाहस्सु पितृणां तृप्तिरिविशिष्ठा । यस्तु कर्ता प्रतिपदादिके काले नियमेन श्रद्धं करोति सर्वेषु मासषु प्रतिपद्येव द्वितीयायामेवेत्यादि तस्य कर्तुंस्तस्मात्कालाभिनियमात् फलविशेषो भवति ॥ ६ ॥

कोऽसावित्याह—

प्रथमेऽहिन कियमाण स्त्रीप्रायमपत्ये जावते ॥ ७ ॥

यः प्रतिपदि नियमेन श्राद्धं करोति तस्यापत्ये प्रजासन्ताने श्री-प्राय जायते । प्रायेण स्त्रियो जायन्ते ॥ ७ ॥

द्वितीये स्तेनाः ॥ ८ ॥

जायन्ते चोराः पुत्राः ॥ ८ ॥

(२)तृतीये ब्रह्मवर्चसिनः ॥ ९ ॥

(३)व्रताध्ययनसम्पत्तिर्वहावर्चसम् ॥ ९ ॥

चतुर्थे भुद्रपशुमान् ॥ १०॥

क्षुद्राः पश्चेऽजाब्यादयः तद्वान् कर्ता भवति । उत्तरत्राप्येकवचने(४) कर्तुर्वादो द्रष्ट्रब्यः ॥ १० ॥

पश्चमे पुमांसो बह्वपत्यो न चाऽनपत्यः प्रमीयते ॥११॥

- १. तेषां यथोत्तरं श्रेयस्त्वम् ' इति ड. च. पु.
- २. तृतीये क्षुद्रपशुमान् कर्ता भवति ॥ चतुर्थे ब्रह्मवर्चसिनः ।
- ३. व्रताध्ययनसम्पासिबद्धावचेसम् । आपस्तम्बस्तु तृतीयचतुर्थयोविपरितफलमाह— तृतीय ब्रह्मचेसिनः । चतुर्थे क्षद्भपशुमान् ॥ इति पाठा च पुस्तके ।
- ४ क्रुर्रनुवादः, इति घ पु.।

पुमांस एव भवन्ति,(१) बहवश्च भवन्ति, न चा इनपरयः प्रमीयते जीव-त्स्वेव पुत्रेषु सन्निहितेषु च स्वयं म्रियते । न तेषु मृतेषु, न देशान्तरं गतेषु, न।ऽपि स्वयं देशान्तरं गत इति ॥ ११ ॥

षष्ठेऽध्वद्यालोऽक्षद्यालश्च ॥ १२ ॥

अध्वशीलः पान्थः । अक्षशीलः कितवः ॥ १२ ॥

सप्तमे कर्षे राद्धिः॥ १३॥

कर्षः कृषिः । राद्धिः सिद्धिः ॥ १३ ॥

अष्टमे पुष्टिः ॥ १४ ॥

स्पष्टम् ॥ १४ ॥

नवम एकखुराः ॥ १५॥

अश्वादयः॥ १५॥

दशमे व्यवहारे राद्धिः ॥ १६ ॥

व्यवहारी वाणिज्यम् , शास्त्रपरिश्वानं वा ॥ १६ ॥

एकादशे कृष्णायसं त्रपुसीसम् ॥ ५७ ॥

कृत्णमयः कृष्णायसम् । त्रपुसीसे लोहाविशेषौ ॥ १७॥

द्वादशे पशुमान् ॥ १८ ॥

द्वादश्यां बहुवः पश्चावो भवन्ति ॥ १८॥

त्रवोदशे बहुपुत्रो बहुमित्रो दर्शनीयापत्यो युवमारिणस्तु भवन्ति ॥ १९ ॥

त्रयोदस्यां बहुवः पुत्रा मित्राणि च भवन्ति । अपत्यानि च दर्शनी यानि भवन्ति । किं तु ते पुत्रा युवमारिणः युवान एव म्रियन्ते(२)॥ १९॥

चतुर्दश स्रायुषे राद्धिः॥ २०॥

संग्रामे जयः ॥ २०॥

पञ्चदशे प्रष्टिः ॥ २१ ॥

९. बहुवश्च भवन्ति, भन्याः रूपविद्यादिभिश्शोभमाना भवन्ति, इति घ. इ. प्र. ।

२. 'अयुवमारिण' इत्यन्ये इत्यधिक ख. इ. पु. ।

स्वयम् ॥ २१ ॥

तत्र द्रव्याणि तिलमाषा त्रीहिषवा आपो सृत्रफलानि च ॥ २२ ॥

तत्र श्राह्य निजदीनि द्रव्याणि यथायथमवदयमुपयोज्यानि ॥ २२ ॥ स्तेह्यनि न्वेबाऽस्ने नीव्रनरा पिसृणां प्रीनिद्री-

वीयांमं च कालम् ॥ २३ ॥

यद्वा तद्वा अत्रं भवतु स्टेड्बीत तु तस्मिन्नाज्यादिभिरुपसिके पितृ॰ कां तीव्रतर प्रकृष्टतर प्रतिभवति । सा च बार्बशनं व कल्ममुबर्तते ॥

नथा धर्मोह्रनेन द्रव्येण तीर्थं प्रतिपन्नेन ॥ २४॥

धर्मार्जिनं यद्द्रव्यं पात्रे च प्रतिपादिनं तेनाऽपि नथा तीव्रतरा पितृः णां प्रीतिद्रांपीयांसं च कारुमिति॥ २४॥

मंबहसरं गव्येन प्रीतिः॥ २५॥

उत्तरत्र मांसग्रहणादिहापि मांसस्य ग्रहणम् । गव्येन मांसेन नंदरसरं पिनृणां प्रीतिभवति ॥ २५ ॥

भूगांसमतो माहिषेण॥ २६॥

माहिषेण मांसेन, अनः सम्बद्धरात् भृयास वहुतरं काळं पितृणां प्रांतिमेवति॥ २६॥

एतेन ग्राम्यारग्यानां पञ्चनां मांसं सेध्यं व्याख्यातम् ॥२७॥

एतेन माहिषेण मांसेन।ऽन्येषामिष शाम्याणामजादीनामारण्यानां च शशा-दीनां मानं मेन्य व्याख्यातम्—िषितृषां श्रीनिकरमिति । मेध्यब्रहणं श्रितः षिद्धानां मा भूदिति ॥ २७ ॥

इत्यापस्त∓वधर्मसृत्रवृत्तौ द्वितीयप्रश्ने षोडशी कण्डिका ॥ १६ ॥

खड्गोपस्तरणे खड्गमांसेनाऽऽनन्त्यं कालम् ॥ १ ॥

खड्गचर्मोपस्तरणेष्वासनेषूपविष्टेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो दत्तेन खड्गमां-सेनाऽनन्तं कालं प्रीतिर्भवति । आनन्त्यामिति पाठे स्वार्थे प्यञ् ॥ १॥

तथा शतबलेर्मतस्य मांसेन ॥ २ ॥

शतबलिबंहुशस्यको रोहिताख्यः॥२॥

वार्घाणसम्य च ॥ ३ ॥

व्याख्यातो वार्घाणसः । तस्य मांसेनाऽऽनन्त्यं कालं प्रीतिर्भवति॥३॥

प्रयतः प्रसन्नमनास्सृष्टो भोजयेद्वाह्मणान् ब्रह्मविदो योनिगोत्रमन्त्रान्तेवास्यसम्बन्धान् ॥ ४ ॥

प्रयतः स्नानाचमनादिना शुद्धः। प्रसन्नमनाः अव्याकुलमनाः। सृष्टः उत्सा-हवान्। (१) सृष्टश्चेद्राह्मणवधे हत्वाऽपी तिदर्शनात्। (२) वृत्तिसर्गताय-नेषु क्रमः इत्यत्र च सर्ग उत्साहः। पवभूतो ब्राह्मणान् मोजयेत्। किर-शान्? ब्रह्मविदः आत्मविदः। यान्यादिभिरसम्बन्धान् योनिसम्बन्धा मातु-लादयः। गोत्रसम्बन्धाः सगोताः । मन्त्रसम्बन्धा ऋत्विजां याज्याश्च। अन्ते-वासिसम्बन्धाश्चिश्या आचार्याश्च ॥ ४॥

गुणहान्यां तु परेषां समुदेतः सोदर्योऽपि भोजयितव्यः॥

यदि परे योनिगोत्रादिभिरसम्बन्धा वृत्तादिगुणहीना एव लः भ्यन्ते, तदा समुदेतो विद्यावृत्तादिभिर्युक्तः सोदर्योऽपि भोजयितब्यः किमुत मातुलादय इत्यपिशब्दस्याऽर्थः॥५॥

एतेनाऽन्तेवासिनो व्याख्याताः॥६॥

एतेन सोदर्थेण अन्तेवासिनः बहुवचननिर्देशात् पूर्वत्र निर्दिष्टा योन्या-दिभिस्सम्बन्धास्सर्व एव व्याख्याताः—अन्येषामभावे समुदेता भोजयि-तव्या इति ।

अत्र मनुः —

(३)'एष वै प्रथमः कल्पः प्रदाने हब्यकव्ययोः। अनुकल्पस्तु विज्ञेयः सदा सङ्किरनुष्टितः॥

१. गौ घ. २२. ११. २. पा. सू. १. ३. ३८. ३. म. स्पृ. ३. १४७,

(१)मातामहं मातुलं च स्वस्नीयं श्वशुरं गुरुम्। दौहित्रं(२) विट्पर्ति बन्धुमृत्विग्याज्यौ च भोजयेत् ॥'इति॥६॥ अथाप्युदाहरन्ति ॥ ७ ॥

सम्बन्धिनो न भोज्या इत्यस्मिन्नर्थे धर्मज्ञा वचनमुदाहरन्ति ॥ ७ ॥ सम्भोजनी नाम पिशाचिभक्षा नैषा पितृन् गच्छति नोऽथ देवान् । इहैव सा चरति क्षीणपुण्या कालान्तरे गौरिव नष्टवत्सा ॥ ८ ॥

परस्परं भुञ्जतेऽस्यामिति सम्भोजनी । अधिकरणे ल्युट् । नामेदमस्याः पिशाचभिक्षायाः । नैषा पितृन् गच्छाति नाऽपि देवान् । किं तु क्षीणपुण्या परलो• कप्रयोजनराहिता सती इहैव चरति छोके यथा गौर्मृतवत्सा गृहाभ्यन्तर एव चरति न बाहेर्गच्छति तद्वदेतत्॥८॥

तद्वधाचष्टे—

इहैव सम्भुअतीति दक्षिणा कुलात्कुलं विनइयनीति ॥९॥

सम्मज्जती परस्परभोजनस्य निमित्तभूता दक्षिणा श्राद्धे दानिकया गृहात् गृहं गत्वा इहैव लोके नश्यतीत्यर्थः॥ ९॥

अथ बहुषु तुल्यगुणेषूपिस्थतेषु कः परित्राद्यः ?

तुल्वगुणेषु वयोबृद्धः श्रेयान्द्रव्यकृशश्चेष्सन् ॥ १० ॥

यो वयसा बृद्धस्स तावद्याह्यः । तत्रापि यो द्रव्येण कृताः ईप्सन् लिcसमानश्च भवति स त्राह्यः(३)। अद्रव्यकृशोरिव अवृद्धोऽपि, द्वयोस्त समबाये यथाहचीति ॥ १०॥

षूर्वेद्युर्निवेदनम् ॥ ११ ॥

श्राद्धदिनात्पूर्वेयुरेव ब्राह्मणेभ्यो निवेद्यित व्यम्-श्वः श्राद्धं भविता तत्र भवताऽऽहवनीयार्थे प्रसादः कर्तेच्य इति ॥ ११ ॥

अपरेचर्दितीयम् ॥ १२ ॥

अपरेशः श्राद्धदिने दितीयं निवेदनं कर्तव्यमद्य श्राद्धामिति ॥ १२ ॥

^{9&#}x27;, म स्मृ. वे, १४८.

२, विट्पतिर्जामाता ।

३. यद्वा वयो बृद्धो प्राह्मोऽद्वव्यक्त्रशोऽपि । द्रव्यक्तशोऽप्यवृद्धोऽपीति । इति पाठः च, पु, ।

तृतीयमामन्त्रणम् ॥ १३ ॥

आमन्त्रणमाह्वानं भोजनकाले सिद्धमागम्यतामिति तनृतीय भवति॥१३॥ त्रिःप्रायमेके श्राद्धमुपदिद्यान्ति ॥ १४॥

न केवलं निवेदनमेव त्रिभवति । किं तर्हि यच यावच्च श्राख्टे तः त्सर्वे त्रिरावर्त्यमित्येके मन्यन्ते । अत्र पक्षे होमभोजनिषण्डानामप्याः वृत्तिस्तिसमन्नेवाऽपराह्णे ॥ १४ ॥

यथाप्रथममेवं द्वितीयं तृतीयं च ॥ १५ ॥

येन प्रकारेण प्रथमश्राद्धं तथैव द्वितीयं तृतीय च कर्तव्यम् ॥ १५ ॥

सर्वेषु वृत्तेषु सर्वतस्समवदाय शेषस्य ग्रास वराध्ये प्रावनीयाद्यथोक्तम्॥ १६॥

सर्वेषु श्राद्धेषु त्रिष्विप वृत्तेषु समाप्तेषु सर्वतस्त्रयाणां श्राद्धानां य ओद् नशेषस्ततस्समवदाय प्रासवराध्यं प्राश्नीयात् यथोक्तं गृह्ये(१) 'उत्तरेण यजुषा शेषस्य ग्रासवराध्यं प्राश्नीया'दिति। तत्र प्रयोगः(२)पूर्वेद्युनिवेदनम् । तद्वत् परेद्युः प्रातमीजनकाले आमन्त्रणं-सिद्धमागम्यतामिति । ततो होमादिपिण्डानिधानान्तमेकैकमपवृज्य ततः सर्वतस्समवदाय ग्रासाव-राध्यस्य(३)'प्राणे निविष्टे'ति प्राशनमिति ॥ १६ ॥

उदीच्यवृत्तिस्त्वासनगतानां हस्तेषूदपात्रानयनम् ॥१७॥

प्रागुदञ्जौ विभजते हंसः क्षीरोदकं यथा। विदुषां शब्दसिद्धवर्थं सा नः पातु शरावती॥'

इति वैयाकरणाः । तस्याः शरावत्या उदक्तीरवर्तिन उदीच्याः । तेषां वृत्तिराचार आसनेषूपविष्टानां ब्राह्मणानां हस्तेषूद्रपात्राद्दर्यः पात्रादादायाऽर्घ्यदानमिति । (४)पितरिदं तेऽर्ध्यम् , पितामहेदं तेऽर्ध्यं, प्रिपतामहेदं तेऽर्ध्यमिति मन्त्रा आश्वलायनके(५) । यद्यप्युदीः

१. आ. प. यू. २१. ९. २. पूर्वेद्युर्नवावरेभ्यो निवदनं, इति च. षु. ।

३. 'प्राणे निविष्ठोऽसतं जुहोमि ब्रह्माणि म आत्माऽसतत्वाय' इति मन्त्रः ।

४. 'अमुष्मै स्वधा नम इति गृह्योक्तेन प्रकारेणार्ध्य दशात्' ततस्तिलान् श्राद्धभूमौ विकिरेत्, इति अधिकः पाठो घ. ङ. पुस्तकयोः।

५, आइव, गृ. ४ ८ ३, ।

च्यवृत्तिरित्युक्तं, तथापि प्रकरणसामध्यात् सर्वेषामपि भवति ॥ १७ ॥ 'उद्घिष्ठवतामग्नौ च क्रियता' मित्यामन्त्रयते ॥ १८ ॥

होमकाल 'उद्घियनामग्नौ च कियतामि'त्यनेन मन्त्रेण ब्राह्मणानामन्त्रयते। मन्त्रे(१)'अधीष्टे च'ति लोट्पत्ययः॥ १८॥

'काममुद्धियतां काममग्रौ च क्रियना' नित्यतिसृष्ट उद्धरेज्जुहुयाच ॥ १९॥

अथ ब्राह्मणाः काममुद्धियतां काममग्नै। च क्रियतामित्यतिस्जेयुः अनुः जानीयु.। तश्चातिसृष्ट उद्धरेज्जुहुयाच्च । उद्धरणं नाम ब्राह्मणार्थे पकादन्नाः दन्यस्मिन् पात्रे पृथक्करणम् । तत्स्त्रकारेण ज्ञापितमष्टकाश्राखे ॥१९॥

इवभिरपपात्रैश्च श्राद्धस्य दर्शनं परिचक्षते ॥ २० ॥

(इबभिरिति बहुवचनात् **ग्रामसुकरादीनां** ना**दद्यानां ग्रहणम् ।**) अप-पात्राः पतितादयः प्रतिलोमादयश्च । तैः श्राद्धस्य दर्शनं परिचक्षते गर्हन्ते शिष्टाः । अतो यथा ते न पश्येयुस्तथा(२)परिश्रिते कर्तब्यमिति॥२०॥

दिवत्र हिदापिविष्टः परतल्पगाम्यायुधीयपुत्र इज्-द्रोत्पन्नो ब्राह्मण्यामित्येते श्राद्धे भुझानाः पङ्क्तिद्वणा भवन्ति ॥ २१ ॥

(३) विवृत्रिक्ति श्वेतकुष्ठी । शिपिविष्टः खलतिः । विवृत्रोफ इत्यन्ये । पर-तल्पगामी यः परतरुपं गत्वा अञ्चतप्रायश्चित्तः तस्य ग्रहणम् । आयुर्धायपुत्रः क्षत्रियवृत्तिमाश्रितो य आयुधेन जीवति ब्राह्मणः तस्य पुत्रः। शूद्रेण ब्राह्मण्यामुत्पन्नश्चण्डालः । न तस्य प्रसङ्गः । 'ब्राह्मणान् ब्रह्मविद्' इत्यु क्तत्वातु । तस्मादेवं व्याख्येयम्-क्रमविवाहे यः शृद्धायां पूर्वमुत्पाद्य पश्चात् ब्राह्मण्यामुत्पादयति तस्य पुत्रः शुद्रोत्पन्नो ब्राह्मण्यामिति । स हि पिता शुद्रः सम्पन्नः । श्रूयते हि(४) 'तज्जाया जाया भवति यदस्यां

> (५)'यदुच्यते द्विजातीनां श्रुद्राहारपरित्रहः। न तन्मम मतं यस्मात्तत्राऽयं जायते स्वयम् ॥' इति ।

जायते पुनरि'ति । स्मर्थते च--

१. पा सू. ३. ३. ११६. ( ) कुण्डलान्तर्गतो भागः घ. पुम्तक एवास्ति ।

२, 'परिश्रितेन' इति, क. च. पु.।

^{ः.} दिवत्री. म दिवत्री कुष्ठी. इति घ. पु.। "४. ऐ. बा. ७, ३. ९३.

५. या. स्मृ. १. ५७. ।

(१) पते दिवदयादयः श्राद्धे मुञ्जानाः पङ्कि दूषयान्ति । अतस्ते न भोज्या इति ॥ २१ ॥

√ित्रमधुस्त्रिसुपर्णस्त्रिसाचिकेतश्चतुर्मेधः पश्चाग्निज्यें-ष्टसामिको वेदाध्याय्यनूचानपुत्रः श्रोत्रिय इत्येते श्राद्धे सुञ्जानाः पङ्किपावना भवन्ति ॥२२॥

'मधुवाता ऋतायत' इत्येष तृचः(२)तिमधः। तत्र हि प्रत्यृचं त्रयो मधुराब्दाः। इह तु तद्ध्यायी पुरुषित्रमधः। त्रिस्पणः (३)'चतुष्कपदां युवितः सुपेरा।'इत्यादिकस्तृचो बाह्वृचः। अन्ये तु तैत्तिरीयके(४)'ब्रह्म मेतु मा'मित्यादयः त्रयोऽनुवाका इत्याहुः। तत्र हि 'य इमं त्रिस्पणमि याचितं ब्राह्मणाय दद्यादि'ति श्रूपते 'आसहस्तान् पिक्कं पुनन्ती'ति च। पूर्ववत्पुरुषे वृत्तिः। त्रिणाचिकेतः नाचिकेताऽग्निबंह्वाषु राखासु विधीयते (५)तैत्तिरीयके, कठवछोषु, रातपथे च। तं यो वेद मन्त्रबाह्मणेन सह स त्रिनाचिकेतः(६)नाचिकेताग्निक्केताग्निक्केतः(६)नाचिकेताग्निकेतः। विर्जानुवाकाध्यायीत्यन्ये,(७) प्राणापानेत्यादि। चतुर्मेधः अश्वमेधः, सर्वमेधः, पुरुषमेधः, पितृमेध, इति चत्वारो मेधाः। तद्ध्यायी चतुर्मेधः। चतुर्णो यज्ञानामाहर्तेत्यन्ये। पश्च िनः

^{9.} इतः पूर्व वृपलीपतिः वृपली शृह्कन्या अदत्ता रजस्वला च वृपली तस्याः पतिः निषिद्धन्दयविकेता तिलकम्बलरसविकेता । राजमृ यः राज्ञम्समान्नात् मृतिं वेतनं गृह्णाति स राजमृत्यः ॥ ब्राह्मण्यामेवोत्पन्नस्सन् यस्योन्पाद्यिता सन्दिग्धः स तदुःपन्न एकेति । शिपिविष्टादयः श्राद्धे सुजानाः,... इति पाठो घ. पुस्तके ।

२. मधु वाता ऋतायते, मधु नक्तमुतोषसि, मधुमान्नो वनस्पतिः(ते. सं. ४. २. ९.) इति तिस्रः ऋचः त्रिमधुः ।

३. चतुःकपदां युवात्तः, एकस्सुपर्णस्ससमुद्रम्, सुगर्ण विप्राः, इति तिमूः ऋचः (ऋ. सं. ८. ६. १६.)

४. ब्रह्ममेतु माम्, ब्रह्ममेधया, ब्रह्ममेधवा, तै. आ. (महानारायणोपनिषदि.) (३८, ३९, ४०.) इति त्रयोऽतुवाकाः त्रिसुपर्णः ।

५. तैतिरीयके. ब्राह्मणे तृतीयाष्टके एकादशे प्रगठक आम्नातः । क्ठोपनिषदि प्रथ-मादित्रिषु वल्लीषु, शतपथे ।

६. नाचिकेतामिरित्रश्चेतित्यन्ये, इति. च. पु.

७. प्राणापानव्योनादानसमाना मे शुध्यन्तां ज्योतिरह विरजा विपाप्मा सूयासं स्वाहा. (ते. आ. (महानाः,) ९५.) इत्यादिः विरजानुवाकः।

सभ्यावसथ्याभ्यां सह ।(१)पञ्चानां काठकाग्नीनामध्येता वा। ज्येष्ठसाम तळवकारिणां प्रसिद्धं उदु त्यं, चित्रमित्येतयोगींतम्। तद्गायतीति ज्येष्ठसमानः। ज्येष्ठसामिक इति पाठे बीह्यादित्वात् उन्। वेदाध्यायी स्वाध्यान्यपरः। अन्वानपुत्रः त्रैविद्यपुत्रः। थ्रोत्रिय इत्यपि पठन्ति । तदादरार्धे द्रष्टव्यस्। एते श्राह्मे भुजानाः पर्ह्मि शोध्यन्ति । वेदाध्यायीत्यस्याऽनन्तरः मितिशब्दं पठन्ति । स्रोऽपपाठः । एतेन पञ्चाग्नीत्यविभक्तिकपाठो व्याख्यातः॥ २२॥

न च नक्तं आढं कुर्वीत ॥ २३ ॥

श्राद्धकर्मण्यारब्धे कारणाद्विलम्बे मध्ये यदादित्योऽस्तमियात् तदा श्राद्धशेषं न कुनीत, अपरेद्युर्दिवैव कुनीतेति ॥ २३॥

आरब्वे चाऽभोजनमासमापनात् (अन्यत्र राहुद्दीनात्) ॥ २४ ॥

पूर्वे गुर्निवेदनप्रभृत्यापिण्डनिधानान्मध्ये कर्तुभौजनप्रतिषेषः । अभ् नन्तरमन्यत्र राहुदर्शनादिति पठन्ति । भन् च नक्त'मित्यस्यापवादः राहुभ दर्शने नक्तमपि कुर्वीतिति । उदीच्यास्त्वेतत्त्रायेण न पठन्ति । तथा च पूर्वेर्न व्याख्यातम् । प्रत्युत भन् च नक्त'मित्येतत् सोमग्रहणविषयमिति व्याख्यातम् । पठ्यमानं तु न च नक्तमित्यस्यानन्तरं पठितुं युक्तम् ॥२४॥

इत्यापस्तम्बधमेसुत्रवृत्तौ द्वितीयप्रदने सप्तद्शी किण्डका॥ १७॥

---099QQQQQ000

इति चापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ हरदत्तमिश्रविरचितायामुः ज्ज्वलायां द्वितीयप्रश्ने सप्तमः पटलः ॥७॥

१. साबित्र, नाचिकेत, चातुर्होत्र, वैश्वसृजा, रुणकेतुकाख्याः पश्च चयनविशेषाः तैतिरीयब्राह्मणे ३ याष्टके दशमादिषु त्रिषु (काठके. १. २. ३) प्रपाठकेषु समन्त्रका आम्नाताः पश्चाग्नयः । छान्दोग्योपनिषद्याम्नातपश्चाग्निविद्या-ध्यायी पश्चाग्निरिति मनौ (३. १८५) मेघातिथिः ।

श्रथाऽष्टमः पटलः ॥

विलयनं मथितं पिण्याकं मधु मांसं च वर्जयेत् ॥ १॥

विलयनं नवनीतमलम्। यस्य दध्नो हस्तादिना मन्थनमात्रं न जलेन मिश्रणं तन्मधितम्। तथा च नैघण्डुकाः —

(१)'तक्रं ह्युद्श्विन्मथितं पादाम्ब्वर्धाम्बु निर्जलिपे'ति । यन्त्रपीडितानां तिलानां करुकः पिण्याकम् । मधुमांसे प्रसिद्धे । मांसः मप्रतिषिद्धमपि । एतद्विलयनादिकं वर्जयेत् ॥ १ ॥

कृष्णधान्यं शुद्रान्नं ये चान्येऽनाद्यसम्मताः॥ २॥

कृष्णधान्यं(२)माषादि । न कृष्णा बीहयः । ग्रहात्रं पक्तमपकं च । ये चान्येऽनाश्यत्वेनामोज्यत्वेन सम्मताः तांश्च वर्जयेत् ॥ २ ॥

(३)अहविष्यमतृतं कोधं येन च कोधयेत्॥ ३॥

अहिविष्यं कोद्रवादि । अनृतं मिथ्यावचनम् । क्रोधः कोपः येन च क्रते-नोक्तेन वा परं क्रोधयेत्, तच वर्जयेत् ॥ ३॥

स्मृतिमिच्छन् यशो मेधां स्वर्गे पुष्टिं द्वादशौर्य तानि वर्जयेत् ॥ ४ ॥

स्मृतिरिधगतस्य स्मरणम् । यशः ख्यातिः । मेषा प्रज्ञा । द्वादशैतानि विलयनादीनि वर्जयेत् स्मृत्यादिकमिच्छन् । पुनर्वर्जयेदिति गुणार्थोऽ नुवादः स्मृत्यादिकं फलं विधातुम् । द्वादशैतानीति वचनं विलयनादे-रिष परिम्रहार्थम्, अहविष्यादिकमेवानन्तरोक्तं मा प्राहीदिति ॥ ४॥

अधोनाभ्युपरि जान्वाच्छाच त्रिषवणमुद्कसुपस्पृद्धाः न्ननित्रकवृत्तिरच्छायोपगतस्थानासनिकस्सं-वत्सरमेतद्वतं चरेदेतदष्टाचत्वारिंदात्स-मिनतमित्याचक्षते ॥ ५ ॥

९. अमरको. २. का. वै. ५३.

२. कुछ्तथादि इति घ. च. पुस्तकयोः, कृष्णकुछ्तथादि. इति इ. पु.

३. 'अह विष्य'मित्यादि 'वर्जये' दित्यन्तमेकसूत्रं क, पुस्तके परम् ।

अधोनाभ्युपरि जाःवाच्छाद्येति व्याख्यातम् (१.२४.११) त्रिपवणं त्रिषु सवनेषु प्रातमध्यन्दिनं सायमिति उदक्षमुप्तपृत्रत् स्नानं कुर्वन् । अनिमा पक्षवृत्तः, वृत्तिः द्वारीरयात्रा, सा अग्निपक्षेत न कार्या । अग्निप्रहणात् कालपक्षस्याऽप्रमादेरदोषः । अच्छायोपगतः छायामनुपगच्छन् । स्थानास निकः स्थानासनवान् । दिवास्थानं रात्रावासनं न कदा चिच्छयनम् । एतत् 'विलयनं मथित'मित्यारभ्याऽनन्तरमुक्तं संवत्सरं वतं चरेत् । एतः द्वातम्यव्यारिद्याद्वर्षसाध्येन ब्रह्मचारिव्यतेन सम्मितं सद्दशं यावत्तस्य फलं तावद्स्यापीत्यावक्षते धर्मज्ञाः । न केवलं स्मृत्यादिकमेव प्रयोजनिति ।

अपर आह—'विलयनं मधित'मित्यादिकं वतान्तरं स्मृत्यादिकामः स्य। 'अधोनाभी'त्यादिकं तु सम्मितं वतमिति। एतच्च व्रह्मचारिः णा गृहस्थस्य च भवति।

तथा च वैधायनः--

(१)'अष्टाच्यारिशस्सम्मितमित्याचक्षते तस्य सङ्क्षेपः संवत्सरः। तं संवत्सरमनुद्याख्यास्यामः—स यदि ब्रह्मचारी स्यान्नियमेव प्रतिः पद्येत । अथ यद्यपि ब्रह्मचारी स्यात् केशाइमश्रुलोमनस्यानि वापियिः स्वा तीर्थं गत्वा स्नात्वे'त्यादि ॥ ५ ॥

नित्यश्राद्वम् ॥६॥

अथाऽहरहः कर्तव्यं श्राद्धमुच्यते । तस्य नित्यश्राद्धमिति नाम ॥ ६ ॥ बहिर्ग्रामाच्छुचयः ग्रुचौ देशे संस्कुर्वन्ति ॥ ७ ॥

तन्नित्यश्राद्धं बहिर्शामात्कर्तव्यं तस्याऽन्नसंस्कारः शुचौ देशे अन्नं संस्कुर्वन्ति । शुचय इति वचनमाधिक्यार्धम् । आर्याः प्रयता इति पूर्वन् मेव प्रायत्यस्य विहितत्वात् ॥ ७॥

तन्न नवानि द्रव्याणि ॥ ८ ॥

तत्र नित्यश्राद्धे द्रव्याणि नवान्येव प्राह्याणि ॥ ८ ॥ कानि पुनस्तानि ?

यैरत्रं संस्कियते येषु च सुज्यते ॥ ९ ॥

यैर्भाण्डेरत्रं संस्कियते येषु च कांस्यादिषु भुज्यते तानि नवानीति॥ ९॥

१. नेदमदोपलभ्यमानबीधायनीये धर्मसूत्र उपलभ्यते ।

तानि च भुक्तवद्भयो दद्यात्॥ १० ॥

तानि भाण्डानि कांस्यादीनि च भुक्तवद्भयो ब्राह्मणेभ्यो दद्यात्। एवं प्रत्यहम् ॥ १० ॥

समुदेतांश्च भोजवेत् ॥ ११ ॥ समुदेतवचनं गुणाधिक्यार्थम् ॥ ११ ॥

न चाऽतदगुणायोच्छिष्ठं प्रयच्छेत्॥ १२॥

भाण्डेषु यत् भुक्तशिष्टं तदिहो। च्छिष्टम् । तदप्यतद्गुणाय भुक्तवतां ये गुणास्तद्रहिताय न दद्यात् तहुणायैव दद्यादिति(१)॥ १२॥

एवं संवत्सरम्॥ १३॥

एवमेतान्नत्यशाद्धं सवत्सरं कर्तव्यमहरहः ॥ १३ ॥

तेषामुत्तमं लोहेनाजेन कार्यम् ॥ १४ ॥

तेषां संवत्सरस्याऽह्नां उत्तममहस्समाप्तिदिनम् । लोहेन लोहितवर्णेन अजेन श्राद्धं कर्तव्यम् । दृश्यते चाप्यन्यत्राऽस्मिन्नर्थे लोह्शब्दः-(२) 'लोहस्तूपरो भवत्यप्यतूपरः कृष्णसारङ्गो लोहितसारङ्गो वे'ति। चः मकेषु च भवति (३)'श्यामं च मे लोहं च म' इति ॥ १४ ॥

मानं च कारयेत्पातिच्छन्नम् ॥ १५॥

मान धिष्णमं वेदिका । दश्यते हि मिनोतेरस्मिश्चर्थे प्रयोगः अप्रेणाऽऽग्नीभ्रं चतुर उपस्नावं विमितं विमिन्वन्ति पुरस्तादुन्नतं पश्चाः न्निनतमि'ति। स एवायमुपसर्गरहितस्य प्रयोगः। तं मानं कारयेत कर्मः करै:, प्रतिच्छनं च तद्भवति तिरस्कारिण्यादिना। इदमपि प्रामाद्बहिरेव॥

त्तस्योत्तरार्धे ब्राह्मणान् भोजयेत्॥ १६॥

तस्य मानस्योत्तरास्मित्रधे ब्राह्मणा भोजायितव्याः ॥ १६ ॥ ्/उभवान्पर्वति ब्राह्मणांश्च सुञ्जानान्माने च पितृनित्युपदिशन्ति ॥ १७॥

१. तदलाभे एतानि भुक्तबद्भयो ददाति उच्छिष्टानि श्राद्धे भुक्तबद्भय एव द्यात्॥ २. लौहेन इति घ. पु. इत्यधिकं घ. पुस्तके ।

३ ते स. ४. ७. ५. "अग्नाविष्णू सजोषसा"इत्याद्या एकादशानुवाकाः चमका इ-त्युच्यन्ते 'चमे' शब्दघटित्वात् ।

तस्यैवं क्रतस्य कर्मणो महिस्रा उभयान् पश्यित, कांश्च कांश्च ब्राह्मणन्सु-ञ्जानान् तस्मिन्नेव च माने पितॄन् यथा ब्राह्मणान् भुञ्जानान् प्रत्यक्षेण पश्यित तथा माने समागतान् पितॄनपि प्रत्यक्षेण पश्यतीत्युपि शन्ति धर्मज्ञाः॥ १७॥

कृताकृतमत ऊर्ध्वम् ॥ १८॥

अत अर्ध्व मासिश्राद्धं क्रियताम्, मा वा कारि । अकरणेऽपि न प्रत्यवाय इति ॥ १८॥

श्राद्धेन तृप्तिं निवेदयन्ते पितरः॥ १९॥

हि यस्मादन्त्येऽहिन यहर्शनमुपगच्छिन्ति, तच्छू। द्वेन तृप्तिं हि वेदयन्ते ज्ञापयन्ति कर्तारम् । तस्मात् तत् कृताकृतिमिति ॥ १९ ॥

अथ पुष्टिकामस्य प्रयोगस्तिष्येणेत्यादिरुच्छिष्टं दद्युरित्यन्त एकः।

तिष्येण पुष्टिकामः॥ २०॥

इत्यापस्तम्बधर्मसुत्रे द्वितीयप्रश्नेऽष्टादशी कण्डिका ॥ १८ ॥

गौरसर्षपाणां चूर्णानि कारियत्वा तैः पाणिपादं प्र-क्षाल्य मुखं कर्णों प्राइय च यद्यातो नाडितवाति तदा-सनोडिजिनं बस्तस्य प्रथमः कल्पो वाज्यतो दक्षिणा-मुखो भुञ्जीत ॥ १॥

पृष्टिकामः पुरुषो वक्ष्यमाणं प्रयोगं कुर्यात् । तिष्येण(१) 'नक्षत्रे च छुपी''त्यधिकरणे तृतीया । तिष्ये नक्षत्रे गौराणां सर्षपाणां च्यूणीनि कर्मकरैः कारयेत् । कारियत्वा तच्चूणैंः पाणी पादौ प्रक्षाल्य मुखं कणौं च प्रक्षाल्य चूर्णशोषं प्राइनीयात् । प्रास्योदिति पाठे प्रास्येत् विकिरेत् । प्रतावत् प्रतितिष्यं विशेषक्षत्यम् । परं तु प्रत्यहं कर्तव्यम् । प्राश्य च यदासनं वाक्तो नातिवाति अधो नातीत्य वाति तदासनस्ताहशासनः भुञ्जीतेति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । तत्र बस्ताजिनमासनं स्यादिति मुख्य कर्षः । वाग्यतो दक्षिणां दिशमभिमुखो भुञ्जीत ॥ १॥

अनायुष्यं त्वैवंमुखस्य भोजनं मातुरित्युपदिशन्ति ॥२॥

१. पा. सू. २. ३.४५.

यदेवंमुखस्य दक्षिणामुखस्य भोजनं तत् भोक्तुर्या माता तस्या अनायुष्यमन।युष्यकरमिति धर्मज्ञा उपदिशन्ति । तस्मान्मातृमता नैतद्गतं कार्यमिति ॥ २ ॥

औदुम्बरश्रमसः सुवर्णनाभः प्रशास्तः ॥ ३॥

चमु भक्षणे। यत्र चम्यते स चमसो भोजनपात्रम् । शौदुम्बरस्ता-स्रमयः सुवर्णेन मध्येऽलंकतस्स प्रशास्तः प्रशस्तो भोजने ॥॥३॥

नचाऽन्येनाऽपि भोक्तव्यम्॥४॥

नचान्यने।पि कर्तुः पित्रापि तत्र पात्रे भोक्तत्यम् । अपिर्धात्वार्थाः नुवादी । भोक्तव्य इति पुंलिङ्गपाठेऽप्येष पवार्थः ॥ ४ ॥

यावद्गासं सन्नधन्नस्कन्द्यन्नाऽपजिहीताऽपजिहीत वा कृतस्नं ग्रासं ग्रसति सहाङ्ग्रष्टम् ॥ ५ ॥

यावदेव सकृत् प्रसितुं शक्यं तावदेव सन्नयन् पिण्डीकुर्वन् । अस्कन्द्रयन् भूमावन्नलेपानपातयन् कृत्स्नं प्रासं प्रसीतित्यन्वधः । सहाक्षुष्ठम् आर्
स्येऽपि प्रासप्रवेशो यथाङ्कुष्ठे।ऽप्यनुप्रविशति तथा सर्वानेव प्रासानु क्तेन प्रकारेण प्रसित प्रसतो मध्ये क्रियान्तर्शविधः-नाऽपिजहीत भोजन पात्रं सन्येन पाणिना न विमुञ्जेत् । अपिजहीत वा विमुञ्जेद्वा । किमर्थमिद्म् यावता न प्रकारान्तरं सम्भवति, सत्यं, 'प्रकमान्तु नियम्यत' इति न्यायेन य एव प्रकारः प्रथमे भोजने स एवाऽऽन्ताद्नुष्ठातन्य इत्येवर्थः मिद्म्॥ ५॥

न च मुखशब्दं कुर्यात्॥६॥

भोजनद्शायामिदम्। पवमुत्तरम् ॥ ६॥

पाणिं च नाऽवधूनुयात्॥ ७॥

पाणिरत्र दक्षिणः॥ ७॥

आचम्य चोध्वौ पाणी धारयेदाप्रोदकीभावात्॥८॥

भुक्ताऽऽचम्य पाणी ऊर्ध्वी धारयेत् यावतः प्रगतोदकौ शुक्कोदकौ भवतः॥८॥

ततोऽग्निमुपस्पृशेत् ॥ ९॥

भुका नियमेनाशिरुपस्प्रष्टव्यः॥ ६॥

दिवाच न भुञ्जीताऽन्यन्मूलफलेभ्यः ॥ १० ॥

- मुलानि कन्दाः । पत्लान्याम्रादीनि । तेभ्योऽन्यहिना न भुजीत । तुद्धक्षः णे न दोषः ॥ १०॥

स्थालीपाकानुदेइयानि च वर्जयेत् ॥ ११ ॥

(१)तेन सर्पिष्मता ब्राह्मणं भोजये' दित्यादौ ब्राह्मणो भूत्वा न भू ञ्जीत अनुदेश्यानि च पितुभ्यो देवताभ्यश्च सङ्कृतिपतानि च न भुञ्जीत ।११।

सोत्तराच्छाद्नश्चैव यज्ञोपवीती भुज्जीत ॥ १२॥

उत्तराच्छादनमुपरिवासः । तेन यज्ञोपवीतेन यज्ञोपवीतं कृत्वा भुञ्जीत । नाऽस्य भोजने "अपि वा सूत्रमेवोपवीतार्थ" इत्ययं कल्पो भवतीत्येके। समुचय इत्यन्ये ॥ १२ ॥

नैयामिकं तु श्राद्धं स्नेहवदेव द्यात् ॥ १३ ॥

यन्नियमेन कर्तव्यं मासि श्राद्धं, तत् स्नेहद्भव्ययुक्तमेव द्यात् । न श्कम् ॥ १३॥ तत्र विशेषः--

सर्पिर्मोस्रामिति प्रथमः कल्पः ॥ १४ ॥ स्पष्टम् ॥ १४ ॥

अभावे तैलं जाकमिति ॥ १५ ॥

सर्पिषोऽभावे तैलं मांसस्याऽभावे शाकम् । इतिशब्दाद्यञ्चान्यदेवं युक्तम् ॥ १५॥

मघास चाधिकं श्राडकल्पेन सर्पिब्रीह्मणान भोजयेत ॥१६॥ मघास पूर्वपक्षेऽपि श्राद्धविधानेन सर्पिर्मिश्रमन्नं बाह्मणान् मोजयेत्॥१६॥

इत्यापस्तम्बधमेसुत्रवृत्तौ द्वितीयप्रश्ने पकोनविशी काण्डिका ॥ १९ ॥

ペセンピント

૧. આવ ૨૪, ૭, ૧५,

मासि आद्धे तिलानां द्रोणंद्रोणं येनोपायेन शक्तुयात् तेनोपयोजयेत् ॥ १॥

येनोपायेनोपयोजायितुं शक्नुयात् अभ्यद्गे, उद्धर्तने, भक्ष्ये, भोज्ये चेति तेनोपायेन मासिश्राद्धे तिलानां द्रोणं द्रोणमुपयोजयेत् । तत्रेकेकस्य ब्राह्म-णस्य तिलानां द्रोणं द्रोणमुपयोजायतुमशक्यत्वात् समुदितानुपयोजये त्। द्रौणंद्रोणमिति चीष्सावचनं तु प्रतिमासिश्राद्धमुपयोजनार्थमिति केचित् । अन्ये तु एवंभूताः प्रवलाः प्रयत्नेनाऽन्विष्य भोजायित-व्या इति ॥ १॥

√समुदेतांश्च भोजयेत्र चाऽतद्गुणायोच्छिष्टं दसुः ॥२॥

ै ब्याख्यातमिदम् । दद्युरिति बहुवचनं तथाविधकर्तृबहुत्वापेक्षम् । वचनव्यत्ययो वा ॥ २ ॥

अथ पुष्टिकामस्यैवाऽपरः प्रयोग आ पटलसमाप्तेः—

उद्गयन आपूर्यप्राणपचस्यैकरात्रमवरार्ध्यमुरोष्य ति-ष्येण पुष्टिकामः स्थालीपाकं श्रपयित्वा महाराज-मिष्ट्रा तेन सर्पिष्मता ब्राह्मणं भोजयित्वा

पुष्टवर्थेन सिद्धिं वाचवीत ॥ ३॥

पुष्टिकामः पुरुष एकरात्रावरमुपवासं कृतवा उदगयन आपूर्वमाणपक्षस्य पूर्वपक्षस्य सम्बन्धिना तिष्येण तस्मिन्नक्षत्रे स्थालीपाकं अपयित्वा (१)महाराज वैश्रवणं यजेत । आज्यभागान्ते महाराजाय स्वाहेति प्रधान होमः । स्विष्टकृदादिजयादयः । परिषेचनान्ते तेन सर्पिष्मता स्थालीपाकेन ब्राह्मणं भोजयेत् । उत्तरिवक्षयेदं वचनम् । भोजयित्वा सिद्धि वाचयीत पुष्टिरस्त्विन ॥ ३॥

एवमहरहरापरस्मात्तिष्यात्॥ ४॥

एवमिदं स्थालीपाकश्रपणादिसिद्धिवाचनान्तमहरहः कर्तद्यमापरस्माः तिष्यात् यावद्परस्तिष्य आगच्छति ॥ ४ ॥

द्धौ द्वितीये॥ ५॥

१ कुबेराय वैश्रवाणाय । महाराजाय नमः। (ते. आर. १. ३१.) इति मन्त्र वैश्रवणस्य महाराजपदेन सामानाधिकरण्यात्॥

द्वितीये तिष्ये प्राप्ते हैं। भोजयेत् । अन्यत्समानम् । एवमातृतीयात् ॥५॥ त्रींस्ततीये॥६॥

तृतीये तिष्ये त्रीन् भोजयेदाचत्र्यात् ॥ ६ ॥

एवं संवत्सरमभ्युचयेन ॥ ७ ॥

एवभेतत्कर्म यावत्सवत्सरः पूर्यते तावत कर्तव्यम् । ब्राह्मणभोजनं चाऽभ्युबयेन भवति। चतुर्थाप्रभृति चत्वारः, पञ्चमप्रभृति पञ्चेत्यादि॥॥ पवं कते फलमाह-

महान्तं पोषं पुष्पति ॥८॥ महत्या पुष्ट्या युक्तो भवति ॥ ८॥

आद्रित एवोपवासः ॥ ९ ॥ उपवासस्वादित एव पुष्ये भवति । न प्रतिपुष्यम् ॥ ९ ॥

आत्ततेजमां भोजनं वर्जयेत ॥ १०॥

आत्तेजांसि तक्रवाजिनादीनि । तानि नोपभुञ्जोत ॥ १०॥

भस्मतुषाधिष्ठानम् ॥ ११ ॥

वर्जयेदित्येव । भस्मतुषांश्च नाऽधितिष्ठेत् नाऽऽक्रामेत् ॥ ११ ॥ पदा पादस्य प्रक्षालनमधिष्ठानं च वर्जयेत्॥ १२ ॥ एकेन पादेन पादान्तरस्य प्रक्षालनं अधिष्ठानं च वर्जयेत् न क्रयात ॥१२॥

प्रेङ्गोलनं च पादघोः ॥ १३ ॥

प्रेह्वोलन दोलनमितस्ततश्चालनम् ॥ १३ ॥

जानुनि चाऽत्याधानं जङ्घायाः ॥ १४ ॥ एकस्मिन् जानुनि इतरस्या जङ्गायाः अत्याधानमबस्थापनं च वर्जयेत् १४ नखेश्च नखवादनः ॥ १५॥

र्पष्म् ॥ १५॥

स्फोटनानि चाडकारणात्॥ १६॥

पर्वसन्धीनां स्फोटनानि वर्जयेत अकारणात, कारणं श्रमवातादि। वादनस्फोटनानीति समासपाठेऽप्येष प्वार्थः ॥ १६ ॥

यचान्यत्परिचक्षते । १९॥

यच्चान्यदेवं उक्तव्यतिरिक्तं तृणच्छेदनादि शिष्टाः परिचक्षते गर्हन्ते तद्पि वर्जयेत् ॥ १७ ॥

योक्ता च धर्मयुक्तेषु द्रव्यपरिग्रहेषु च ॥ १८ ॥

एकश्चराब्दोऽनर्थकः । केचिन्नैव पठिन्त । धर्माविरुद्धा ये द्रव्यपः
रिग्रहास्तेषु च थेका उत्पादयिता स्यान्निरीहरस्यात् ॥ १८ ॥

प्रतिपाद्यिता च तीर्थे ॥ १९॥

तीर्थ **गुणवत् पात्रं, यज्ञो वा । तत्र द्रव्यस्याऽर्जितस्य** प्रतिपाद-थिता स्थात् ॥ १९ ॥

यन्ता चाऽतीर्थं यतो न भयं स्यात् ॥ २०॥

बन्ता नियन्ता अप्रहाता अतीर्थे अप्रदाता च स्यात्। यतः पुरुषाद्य-दानेऽपि न भयं स्वात्। भयसम्भवे तु पिशुनादिभ्यो देयम्॥ २०॥

सङ्गहीता च मनुष्यान् ॥ २१ ॥

अर्थप्रदानिप्रयवचनाचुसरणादिभिर्मनुष्याणां सङ्क्रहणशीलस्स्यात्२१

भोक्ता च धर्माविप्रतिषिद्धान् भोगान् ॥ २२ ॥ प्रमाविरुद्धा ये भोगाः स्रक्वन्दनस्वभायांसेवनाद्यः, तेषां च भोगज्ञीलस्स्यात् ॥ २२ ॥

एवसुभौ लोकावभिजयति ॥ २३॥

एवं महत्या पुष्ट्या युक्त उक्तप्रकारमजुतिष्ठन्तुभौ लोकावभिजयित भोगेनेमं लोकं, तीर्थे प्रतिपादनेन चाऽमुं लोकमिति ॥ २३ ॥

इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रे द्वितीयप्रश्चे विशी काण्डिका॥ २०॥

इति चापस्तम्बघमेसूत्रवृत्तौ हरदत्तमिश्रविराचेतायामुः ज्ज्वलायां द्वितीयप्रश्नेऽष्टमः पटलः ॥ ८ ॥

-

नेवमः पटलः ॥

'सर्वाश्रमाणां समयपदानी' त्युक्तं पुरस्तात् । के पुनस्ते आश्रमाः ? इत्यत आह—

चत्वार आश्रमा गाईस्थ्य, माचार्यकुलं, मौनं, वानपस्थ्यमिति ॥ १॥

आश्राम्यन्त्येषु श्रेयोऽधिंनः पुरुषा इत्याश्रमाः । एषा सामान्यसंक्षा ।
गृहे तिष्ठति कुटुम्बरक्षणपर इति ग्रहस्थः । तस्य भावो गार्हस्थ्यम् । स एक
आश्रमः । आचार्यकुल तत्र वास्रो लक्षणया सोऽप्येकः । 'मनु अवबोधन'
मनुत इति मुनिर्ज्ञानपरः । तस्य भावो मौनम् । सोऽपरः । वनं प्रतिष्ठत
इति वनप्रस्थः । स एव वानप्रम्थः । प्रज्ञादित्वादण् । तस्य भावो वानप्रस्थम् । इतिशब्दः परिसमाप्त्यर्थः । पतावन्त एवाऽऽश्रमा इति । चतुर्णाः मेवोपदेशेऽपि चत्वार इति वचनं "(१)पेकाश्रम्यं त्वाचार्याः प्रत्यक्षः विधानात् गार्हस्थ्यस्ये"ति समृत्यन्तरोक्तं मा ग्राहीदिति ॥ १ ॥
तेषु सर्वेषु यथोपदेशमन्यग्रो वर्तमानः क्षेमं गच्छति ॥

तेष्वाश्रमेषु चतुर्ष्विप यथाशास्त्रमन्यप्रस्तमाहितमना भूत्वा यो वर्तते, स क्षेममभयं पदं गच्छति । अनेनाऽऽश्रमविकलप उक्तो वेदितब्यः निश्रेयसार्थिनाऽन्यतमस्मिन्नाश्रमे यथाशास्त्रमवाहितेन वर्तितब्यमिति । तथा च गौतमः—(२)'तस्याऽऽश्रमविकलपमेके बुवत' इति ॥ २॥

सर्वेषासुपनयनप्रभृति समान आचार्यकुले वासः॥ ३॥

उपनयनप्रसति य आचार्यकुळे वासोऽष्टाचत्वारिंशद्वर्षादिनामन्यत-मस्स सर्वेषामाश्रमाणां समानः ॥ ३॥

सर्वेषामनूत्सर्गो विद्यायाः ॥ ४ ॥

अनुसर्गः छान्दसो दीर्घः । विद्याया अनुस्सर्गोऽपि सर्वेषामाश्रमाणां समानः । तस्मादाचार्यकुले वासस्समान इति ॥ ४ ॥

बुध्वा कर्माणि यत्कामयते तदारभेत ॥ ५ ॥ प्रत्याश्रमं यानि कर्माणि विहितानि, तानि बुध्वा गृहस्थस्यैतानि

१. गा. घ. ३. ३६.

कर्तब्यानि । एषामननुष्ठाने प्रत्यवायः । फलं चेदमेषाम् , एतानि शक्याः न्यनुष्ठातुं, नैतानीत्याचार्यादुपश्चत्य यक्तर्म फलं वा कामयेत तदारभेत तमाश्रमं प्रतिपद्येतेति ॥ ५ ॥

तत्र गार्हभ्ध्यस्य पूर्वमेव प्रपश्चितत्वाद्ध्ययनानन्तरं प्रतिपित्सितः स्याऽऽचार्यकुरुस्य स्वरूपमाह—

यथा विद्यार्थस्य निषम एतेनैवान्तमनुषसीदत आचार्यकुले शारीरन्यासो ब्रह्मचारिणः ॥६॥

यथा विद्यार्थस्य उपकुर्वाणस्य ब्रह्मचारिणः 'अथ ब्रह्मचर्याविधि'रिः त्यारभ्याऽग्नीन्धनादिनियम उक्तः, अतस्तिनैव नियमनाऽऽन्तमाद्यारीरपाताः द्रमृपक्षीदतः उपसदनमेवानृपसदनं तत्कुर्वतः आचार्यकुले वरीरन्यासः परिन्त्यागो भवति ब्रह्मचारिणा निष्ठिकस्य। तत्रैवाऽऽमरणात्तिष्ठेत्, नाऽऽश्रमान्तरं गच्छेत्। यदि तमेव।श्रममात्मनः क्षेमं मन्येतेति । मद्यः—

(१)'आचार्य तु खलु प्रेतं गुरुपुत्रे गुणान्विते। गुरुद्दोरं सिपण्डे वा गुरुवहात्तिमाचरेत्॥ एषु त्वविद्यमानेषु स्थानासनाविहारवान्। प्रयुक्षानोऽग्निशुश्रूषां साधयेद्दहमात्मनः॥ एवं चरति यो विष्रो ब्रह्मचर्यमविष्लुतः। स ग्रुक्षत्युत्तमं स्थानं न चेहाऽऽज्ञायते पुनः॥' इति॥ ६॥

अथ परिव्राजः ॥ ७ ॥

अथाऽनन्तर परिवाजो धर्म उच्यते । दृष्टादृष्टार्थोन् सर्वानेवाऽऽरम्भान् परित्युवाऽऽत्मस्राभाय संन्यासाश्रमं परिवज्जतीति परिवाद् सन्यासी॥॥॥

अत एव ब्रह्मचर्यवान् प्रव्रजाति ॥ ८॥

अत एव ब्रह्मचर्याश्रमादेव ब्रह्मचर्यनिविष्कुतब्रह्मचर्यः व्रव्यति परिवर्धां दुर्याद्यदि तथेव पक्षकषायो भवति । श्रूयते च(२) 'ब्रह्मचर्यादेव प्रवर्धे जेत् गृहाद्वा बनाद्वे'ति, 'यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रवजेदि'ति च । अत्र केचिदाहुः—'अत एवे'ति वचनात् गृहाश्रमं प्रविष्टस्य तत्परित्यागेना-श्रमान्तरप्राप्तिराचार्यस्पाऽनिभमतैवेति लक्ष्यते । तत्रायमभिष्रायः-दार-परिब्रहे सति 'यावज्जीवमभिद्वोतं जुहुयादि'ति श्रुत्या विरुष्यते । स

१. म. स्य. २४७—२४९.

कथं प्रवज्जेदिति । तस्मात्सत्यपि वैराग्ये काम्यस्य कर्मणः परित्यागेन नित्यानि नैमित्तिकानि च कर्माणि कुर्वन् प्रतिषिद्धानि वर्जयन् गृहस्थ एव मुच्यत इति । तथाऽऽह याज्ञवल्कयः-

(१)'न्यायार्जितधनस्तत्त्वज्ञाननिष्ठोऽतिथिप्रियः। श्राद्धकृत्सत्यवादी च गृहस्थोऽपि विमुच्यते॥' इति । अथ योऽनाहिताग्निस्तम्य विरक्तस्य मुन्याश्रमप्रवेशे की विरोधः ? ऋणश्रुतिविरोधः--'(२)जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवा जायते ब्रः

(३) ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत्। अपनाकृत्य मोक्षं तु सेवमानो व्रजत्यधः॥' इति ।

ह्मचर्येणिषभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्य' इति । मनुरपि--

मोक्षो मोक्षाश्रमः। नन्वेवं ब्रह्मचर्यादपि प्रवज्या नोपपद्यते। अंथ तत्र(४) 'यदहरेव विरजेदि'ति श्रुत्या युक्तं प्रविज्ञतुं तदा विरक्तस्य, (५)गाहर्ष्यादपि भविष्यति । स्मर्यते च--

(६) भाजापत्यां निरुप्येष्टि सर्ववेदसद्क्षिणाम्। आत्मन्यप्तीन् समारोप्य ब्राह्मणः प्रवजेत् गृहादि'ति ॥

तथा यो गृहस्थो वृद्धो मृतमार्थः पुनर्दारिक्रयायामसमर्थः, तस्यापि युज्यते प्रवज्या। तस्मा'द्यदहरेव विरजे'दि(७)त्येष एव कालः प्रवज्यायाः, सर्वमन्यद्विरक्तस्येति युक्तम् । एवकारस्तु सुत्रे श्रुत्यनुसारेण प्रयुक्तः । यथा 'गृहाद्वा वनाद्वे'ति ब्रुवाणैव श्रुतिर्ब्रह्मचर्यादेव प्रवजेदित्याह, तथेति ॥ ८॥

तस्योपदिशन्ति ॥ ९ ॥

तस्य परिवाजः कर्तव्यमुपदिशन्ति धर्मज्ञाः॥ ९॥

अनग्निरनिकेतस्याद्शर्माऽशरणो सुनिःस्वाध्याय एवी-त्सृजमानो वाचं ग्रामे प्राणवात्तिं प्रतिरुभ्याऽनि-

होSनमुत्रश्चरेत् ॥ १० ॥

ब्रह्मचारिणस्समिदायानाचग्निकार्यं गृहस्थस्यौपासनादाग्निहोत्रादि वानप्रस्थस्य(८) 'श्रामणकेनाशिमाधाये'ति विहितेऽग्नी होमादि । तस्य

२. तै. सं. ६. ३. १०. 9. या. स्मृ. ३. २[,] २.

३. म. स्पृ. ६. ३५. ४. जाबाला. ४. ५. गृहस्थस्यापि इति च. 뜨

६. म. स्पृ. ६. ३८. ७. 'एक एवांश' इति इ. पु. ८. गौ. ध. ३, १

तु नैवंविधं किञ्चिद्गिकार्यमस्तीत्यनिष्टः । निकेतो निवासस्थानं स्वभृतं तदभावादनिकेतः । शर्मे सुखं वैषयिकं तदस्य नास्तीत्यशर्मा । किञ्चिदिप शरणं न प्रतिपन्नः न वा कस्यचिच्छरणञ्जूत ईत्यशरण । स्वाध्यायः प्रणवा- दिपवित्राणां जपः । अत्र बौधायनः --

'तृक्षमृिलको वेद सन्त्यासी वेदो वृक्षस्तस्य मूलं प्रणवः प्रणवास्मको वेदः प्रणवो ब्रह्मभृयाय कल्पत इति होवाच प्रजापति'रिति । तत्रैव वाचं विस्तुजेत्। अन्यत्र मौनवतः स्यात् । यावता प्राणा भ्रियन्ते सा प्राणवृत्तिः। तावतीं भिक्षां ग्रामे प्रतिलभ्य। पतावानस्य ग्रामे प्रवे शः। अन्यदा बहिर्वासः। इहार्थाः कृष्यादयः परलोकार्थाश्च जपहोमाः देयो यस्य न सन्ति सोऽनिहाऽनमुत्र इत्युक्तः। एवंभृतश्चरेत् । नैकस्मिन् ग्रामे द्यहमिप वसेत्। अत्र गौतमः—(१)'न द्वितीयामपर्तु रात्रिं ग्रामे वसेदि'ति (२)वर्षासु भ्रुवशील'इति च॥ १०॥

तस्य मुक्तमाच्छादनं विहितम्॥ ११॥

यत् परेर्मुक्तं परित्यक्तमयोग्यतया, तत् तस्य विहितमाच्छादनं, तद्वाः स आच्छादयेत । निर्णिज्येति गौतमः ॥ ११ ॥

सर्वतः परिमोक्षमेके ॥ १२ ॥

संवेरेव वासोभिः परिमोक्षमेक उपदिशन्ति । न किञ्चिद्पि वासो बिभृयात् । नग्न एव चरेदिति । अपर आह—

सर्वतो विधितो निषेधतश्चाऽस्य परिमोक्षमेके बुवते । न किञ्चिद्स्य इत्यं न किञ्चिद्स्य वर्ज्यमिति ॥ १२ ॥

एतदेवोदाहरणैः प्रपञ्चयति--

सत्यातृते सुखदुःखं वेदानिमं लोकममुं च परि-त्यच्याऽऽत्मानमन्विच्छेत् ॥ १३ ॥

सत्यं वक्तव्यमिति योऽयं नियमस्तं परित्यज्य तथा तत्र वक्तव्यमनुः तं (३) 'ताद्धे सत्याद्विशिष्यत" इत्यादिके विषये अनुतं वक्तव्यमिति योऽयं नियमस्तं च परित्यज्य । सुब मृष्टभोजनादिजन्यम् । दुःखं शीतः वातादिजन्यम् । वेदान् स्वाध्यायाध्ययनम् । इमं लोकं पहलौकिकं काम्यं कर्म । असं च लोकं पारलौकिकं काम्यं कर्म । सर्वमेतत् परित्यज्य आत्मान-

^{9.} गौ. ध. ३. २१.

२. गौ. ३. १३.

३. म. स्मृ. ८. १०४.

मध्यारमपदले।(१-२२, २३)कमिन्बच्छेत् उपासीतेति । तदेवं ज्ञानवलावलः स्वनेन हत्विधिनिपेषा ये भ्वैरं प्रवर्तन्ते सिद्धाः तेषां मतमुपस्यः स्तम् ॥ २३॥

अधैनेपामेव स्वरचारिणां(१) किं तत्र प्रमाणम् ? तत्राह--

बुडे क्षेमप्रापणम् ॥ १४ ॥

अस्मिनि दुदेऽवगते सिनि तदेव ज्ञानं सर्वमञ्जूमं प्रश्लास्य श्लेमं प्राप्तात । श्रयते हि---

(२)'न कमणा वर्धते नो कनीयान् । तस्यैवात्मा पद्विचं विदिग्वा। न कर्मणा छिप्यते पापकेने ति(३) 'तद्यथेपीकातृलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेत पवं हास्य सर्वे पापमानः प्रदूयन्ते 'इति च ॥ स्मर्यतं च—

'(४)यथैंघांसि समिद्धाऽग्निमसमसात्कुरुतेऽर्ज्जन।

ज्ञानाग्निस्सर्वकर्माणि भस्मसान्कुरुते तथा ॥ इति ॥ १४ ॥ निद्यं निराकरोति —

तच्छास्त्रैचिंप्रतिषिद्धम् ॥१५॥

यानि यनेरेव कर्नव्यप्रतिपादनपराणि शास्त्राणि, तैरेव तद्विप्रतिषिद्धम् । तत्र मनुः—

(५)क्रुध्यन्तं न प्रतिक्रुध्येदाक्रुष्टः क्रुशळं वदेत् ।
सप्तद्वागवकीणीं च न वाचमनृतां वदेत् ॥
न चोरपातिनिमित्ताभ्यां न नक्षत्राङ्गविद्यया ।
नानुशासनवादाभ्यां भिक्षां ळिप्सेत किर्हिचित् ॥ इति
अतो यितमेव प्रकृत्य यानि विहितानि कर्माणि तानि कर्तव्या
नि । यानि च निषद्धानि तानि च वर्जनीयानि ॥ १५ ॥

'वुद्धे क्षेमपापण' मित्येतत् प्रत्यक्षविरुद्धामित्याह-

युद्धे चेत्क्षेमप्रापणिमहैव न दुःखमुपलभेत ॥ १६॥

आत्मवोधमात्रेण चेत् क्षेमं प्राप्यते, तदा इहैव शरीरे दुःखं नोयलभेत ज्ञानी । न चैतदस्ति । न हि ज्ञानिनां मूर्धाभिषिकंमन्योऽपि क्षुधादुःखः मेव तावत् क्षणमात्रभपि सोद्धं प्रभवति ॥ १६ ॥

१. किंत्राणम् इति. च. मु. २. वृ उ. ७. ४. २३. ते. वा २. १२. १४

३. छान्दो. ५, २४. ३. ४. श्रीमद्भ, ग. ४, ३७. ५, म. स्मृ. ६, ४८, ५०

एतेन परं व्याख्यातम् ॥ १७ ॥

परलोके भवमपि दुःखमेतेन व्याख्यातं-न स्वैरचारिणां निवर्तत इति। तस्मात् कर्मभिः परिपक्वकषाय एव अवणमनननिदिध्यासनैः साक्षाः त्कृतात्मस्वरूपः प्रतिषिद्धेषु कटाक्षमप्यानिक्षिपन्नष्टाङ्गयोगनिरतो मुः च्यत इति । अत्र बोघायनः (१)--'एकदण्डी त्रिदण्डी वे'ति। गौतमः (२)—'मुण्डाईशखी वे'ति ॥ १७॥

अथ वानप्रस्थः ॥ १८॥

अनन्तरं वानप्रस्थाश्रम उच्यते ॥ १८ ॥

अत एव ब्रह्मचर्यवान् प्रव्रज्ञति ॥ १९ ॥

प्रवृजिति प्रकर्षेण वजिति अपुनःप्रवेशाय वनं प्रतिष्ठित इति । तथा च गौतमः(३)— 'ग्रामं च न प्रविशेदि' ति । गनमन्यत् , उत्तरं च ॥१९॥

तस्योपदिशन्त्येकाभिरनिकेतस्स्यादशर्माऽशरणो मुः निःखाध्याय एवोत्सृजमानो वाचम् ॥ २० ॥

कः पुनरेकोऽग्निः ? न तावदौपासनः,ब्रह्मचारित्वात् । तस्माह्यौकिः केऽग्नौ यथापूर्वे सायंत्रानस्समिध आदध्यादत्यर्थो विवक्षितः।

अपर आह- 'श्रामणकनाग्निमाधाये' ति गौतमः । अस्यार्थः - श्रा-मणकं नाम वैखानसमुत्रम् । तदुक्तेन प्रकारेण एकोऽग्निराधेयः । तस्मिन् स्रायंत्रातराग्निकार्यामिति । (४)तथा च बौधायनः—'वानप्रस्थो वैस्रानः सशास्त्रसमुदाचारो, वैखानसो वन मुलफलाशी तपस्शीलस्सवनेष्र दकम्पर्वशन् श्रामणकेनाऽग्निम्पसमाधाये'त्यादि । अन्यद्गतम् ॥२०॥

इत्यापस्तम्बधमंसुत्रवृत्तौ द्वितीयप्रश्ले एकविंशी कण्डिका ॥ २१ ॥

^{*} एत्रचिह्नानन्तरं अत्र यदुदाहृतं 'ज्ञानेन सर्व दह्यत' इति तत्र ज्ञानदशायाः प्रागा-र्जितानि कर्माणि प्रायश्चित्तेन ज्ञानन वा दह्यन्त इत्युच्यते, न पुनर्ज्ञानदशायां स्वेरचारोऽन्-ज्ञायते । यस्य हि स्वशरीरेऽपि वीभत्मा स कथं पश्वादिभिरविशेषस्रीमज्ञमादौ प्रवर्ततं'रङ्गत भागः क. पुस्तक एवास्ति अधिकपाठतया परिगणितः च. पुस्तके टिप्पण्याम्

৭. बौ. ध. २. २. १०. ४०. २. गौ. ध ३. २२. ३. गौ. ध. ३. ३३ ४. तथा च बौधायनः इत्यादिप्रन्यो नास्ति ड च. पुस्तकयोः । बौ,ध.२.६.१६.१७, आप० घ० ३५

तस्याऽऽर्णयमाच्छादनं विहितम् ॥ १ ॥

अरुपये भवमारण्यमजिनवरुकलादि ॥ १॥

ततो मुलैः फलैः पर्णेस्तर्णैरिति वर्तयंश्चरेत ॥ २ ॥ ततो मुलादिभिवर्तयन् वृत्तिः प्राणयात्रा तां कुर्वेश्चरेश्वरणशीलः स्यात्॥२॥

अन्ततः प्रवृत्तानि ॥ ३ ॥

मुलादिभिः स्वयंगृहीतैः कञ्चित्कालं वर्तयित्वा अन्ततः अन्ते प्रवृतानि स्वयमेव पतितानि अभिनिश्रयदिति वश्यमाणेन सम्बन्धः । तान्य-भिनिश्चित्य तैर्वत्यदिति ॥ ३॥

ततोऽपो वायुमाकाशामित्यभिनिश्रयेत्॥ ४॥

ततः कियन्तञ्चित्कालमञ्मक्षः ततो वायुभक्षः तत आकाशमभि निश्रयेत् न किञ्चित् भक्षयेदिति । अभिनिश्रयणं सेवनम् ॥ ४ ॥

तेषामुत्तर उत्तरसंयोगः फलतो विशिष्टः ॥ ५ ॥

संयुज्यते संश्रयत इति संयोगः । तेषां मुळादीनां मध्ये उत्तरमुत्तरं समाश्रयणं फलतो विशिष्टमिति इष्ट्रियंस् ॥ ५ ॥

अथ वानप्रस्थरयैवाटऽनुपूर्व्यमेक उपदिशन्ति ॥ ६ ॥ अधेति पक्षान्तरोपन्यासे । पूर्व ब्रह्मचर्यादेव वनप्रवेश उक्तः । एके

त्वा बार्यास्तस्येव वानप्रस्थस्याऽऽनुपृव्यं कर्मोपदिशन्ति ॥ ६ ॥

कथम ?--

विद्यां समाप्य दारं कृत्वाऽग्रीनाधाय कर्माण्यरभते सोमावराध्यांनि यानि श्रुवन्ते ॥ ७ ॥

ब्रह्मचर्ये म्थितो विद्यां समाप्य गृहस्थश्च भूत्वाऽस्रीनाधाय कर्माणि कुर्यात् । कानि ? सोमावराध्यानि अवरार्धे पश्चार्धे तत्र भवोऽवराध्येः सोमः अवराध्यो येषां तानि सोमावराध्यीनि सोमान्तानि हविर्यज्ञाख्यानि चातर्मास्यादीन् हविर्यज्ञान सोमं चेत्यर्थः । यानि श्रूयन्ते श्रुतौ विः हितानि ॥ ७ ॥

गृहान् कृत्वा सदारस्सप्रजस्सहाग्निभिर्वहिर्गामाद्वसेत्॥८।

अथ त्रामाद्वहिररण्ये गृहान् कृत्वा सकुटुम्बस्सहैव चान्निभिर्मामाद्वहिर्वसेत्। अस्मिन्पक्षे प्रागुक्तमेकान्निरित्येतश्वाऽस्ति ॥ ८ ॥

एको वा॥९॥

अथवा पुत्रेषु भार्यो निक्षिप्य स्वयमेक एव वसेत्। अस्मिन् पक्षे 'प्राजापत्यां निरुप्येष्टि'मिति परिवाज उक्तेन न्यायेन श्रौतानग्नीनात्मिनि समारोप्य श्रामणकेनाऽग्निमाधाय एकाग्निभवेत् ॥९॥,

सिलोञ्छेन वर्तयेत्॥ १०॥

ब्याख्यातः सिलोञ्छः । तेन वर्तयेत् प्राणयात्रां कुर्यात् । इदं सकु-दुम्बस्य एकाकिनश्च साधारणमः । एकाकिन एवेत्यन्ये ॥ १० ॥

न चाऽत ऊर्ध्व प्रतिगृह्णीयात् ॥ ११॥

यदा सिळोड्छेन वृत्तिर्जाता अत ऊर्ष न कुत्रिश्चद्पि प्रतिगृह्णीयात् ॥११॥

अभिषिक्तश्च जुहुवात् ॥ १२ ॥

यदा जुहुयात्तदा अभिषिक्तः स्नातः। अनुवादोऽयं स्नाने विशेषं विधातुम्॥१२॥

शनैरपोऽभ्युपेयादभिन्नत्राभिमुख आदित्समु-

दकसुपस्प्रशेत् ॥ १३ ॥

शनैरवेगेन जलाशयं प्रविशेत् । प्रविश्य चाऽभिन्नन् हस्तेनोदकं ताड-यन् उदकमुपस्पृशेत् स्नायात् आदित्याभिमुखः ॥ १३ ॥

(१)इति सर्वत्रोदकोपस्पर्शनाविधिः ॥ १४ ॥

सर्ववर्णाश्रमसाधारणमेतत् । तथाचोत्तरत्र तस्य ग्रहणम् ॥ १४ ॥

तस्य द्वन्दद्रव्याणामेक उपदिश्वान्ति पाकार्थे भोजनार्थे वासिपरशुदात्रकाजानाम्॥ १५॥

यानि पाकार्थानि ताम्रभाण्डादीनि । यानि च भोजनार्थानि कांस्यादीनि । वासिर्देर्व्यादि । तेषां सर्वेषां वास्यादीनां चतुर्णा(२)मेकैकस्य हे हे द्रव्ये उत्पाद्ये इत्येक उपदिशन्ति । काजमिप वास्यादिश्वदुपकरः णविशेषो दाहमयः ॥ १५॥

बन्दानामेकैकमादायेतराणि दत्वाऽरण्यमवातिष्ठेत ॥१६॥

 ^{&#}x27;इति विधिः' इत्येव सूत्रम् च्छ. पु.
 एकैकस्यां विधायां इति च. पु.

तेषां पाकादिसाधनानां द्रव्याणामेकैकं द्रव्यं स्वयमादायेतराणि भार्याये दत्वा अरण्यमवतिष्ठेत उपतिष्ठत आश्रयदिति ॥ १६ ॥

तस्याऽऽरण्येनैवाऽत ऊर्ध्व होमो वृत्तिः प्रतीक्षाच्छादनं च॥

तस्य वानप्रस्थस्याऽतोऽर्ण्यप्रवेद्यादर्ध्वं आरण्येनैव नीवारादिना होमः युत्तिः प्राणयात्रा प्रतीक्षा अतिथिपुत्ता च आच्छादनं वरुक**लादिना ॥ १**०॥

येषु कर्मसु पुरोडाज्ञाश्चरवस्तेषु कार्याः ॥१८॥

येषु दर्शपूर्णमासादिषु पुरोडाशा विहिताः गृहस्थस्य, तेष्वस्य तत्स्थाने (१)चरवः कार्याः ॥ १८ ॥

सर्वे चोपांद्रा सह स्वाध्यायेन ॥ १९ ॥

सर्वं च कर्मकाण्ड साङ्गं प्रधानसुषांशु भवति पारायणब्रह्मयञ्चाध्य-यनेन सह। तद्युपांशु कर्तव्यमिति॥ १९॥

नाऽऽरण्यमभ्याश्रावयेत् ॥ २० ॥

उपांश्वचनादेव सिद्ध वचनमाभिमुख्यप्रतिषेघार्थम् । तेनाऽरण्य-स्था यथा नाऽऽभिमुख्यंन शृणुयुः तावदुर्पादिवति ॥ २० ॥

अग्न्यर्थे दारणम् ॥ २१ ॥

शरणं गृहं तदग्न्यर्थमेव ॥ २१॥

आकाशे खयम् ॥ २२ ॥

स्वरं चाऽऽकाश एव वसेत् ॥ २२ ॥

अनुपस्तीणें दाय्यासने ॥ २३ ॥

शयनं चाऽऽसनं चाऽनुपस्तीर्णे देशे कुर्यात् न तु कि ञ्चिदुपस्तीर्य ॥२३॥

नवे सस्ये प्राप्ते पुराणमनुजानीयात् ॥ २४ ॥

नवे धान्ये इयामाकनीवारादौ शप्ते जाते पुराणं पूर्वसञ्चितं सस्यमनुः जानीयात परित्यजेत्। तत्र मनुः-

(२)'त्यजेदाश्वयुजे मासि मुन्यन्नं पूर्वसञ्चितम्।

जीर्णानि चैव वासांसि पुष्पमूलफलानि च ॥' इति ॥ २४ ॥ इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ द्वितीयप्रश्ने द्वाविशी कण्डिका ॥ २२ ॥

९. अनवस्रावितान्तरूष्मपकतण्डुरुप्रकृतिकश्वरः । २. म. स्मृ. ६. २५.

भूयांसं वा नियममिच्छन्नन्वहमेव पात्रेण सायंपातरथेमाहरेत् ॥१॥

इदमेकाकिनो वानप्रस्थस्य । भूथांसं नियमिक्छन्न सस्यं सञ्चितुयात् । कि तर्हि ? अन्वहमेव पात्रेण येनकेनचित् सायप्रातश्वाऽर्थमदानीयमात्रमाहरेत् वानप्रस्थेभ्य एव ॥ १॥

एवं कियन्तचित्कालं वर्तियत्वा-

ततो मूकैः फर्लैः पणैंस्तृणौरिति वर्तयंश्चरेदन्ततः प्रवृत्तानि ततोऽपो वायुमाकाशामित्यभिनिः श्रयेत्। तेषामुत्तर उत्तरस्संयोगः फलतो विशिष्टः॥२॥

सर्व गतम्॥ २॥

निरूपिता आश्रमाः। अथेदानीं पक्षप्रतिपक्षरूपेण तेषामेव प्राधाः न्यमप्राधान्यं च निरूप्यते—

अथ पुराणे इलोकाबुदाहरन्ति— अष्टाशीतिसहस्राणि ये प्रजामीषिर ऋषयः । दक्षिणेनाऽर्यम्णः पन्थानं ते इमशानानि भेजिरे ॥ ३॥

अष्टाशीतिसहस्राणि ये गृहस्था ऋष्यः प्रजामीषिरे प्रजातिमभ्यनन्दन् ते अर्थमणे यो दक्षिणेन पन्थाः दक्षिणायनमार्गः तं प्राप्य छान्दोग्योक्तन (१)यूमादिमार्गेण गत्वा पुनरपि सम्भूय सम्मानानि भेजिरे मरणं प्रतिपेदिरे। जायस्व स्रियस्वेत्याजीवं जीवभावमापेदिर इति गृहस्थानां निन्दा ॥३॥

अष्टाशीतिसहस्राणि ये प्रजां नेषिर ऋषयः। उत्तरे-णाऽर्धम्णः पन्थानं तेऽसृतत्वं हि कल्पते॥ ४४/

ये(२)तु प्रजातिं नाभ्यनन्दन् ते उत्तरायणमार्गेण(३) अर्चिरादिमार्गेण गत्वा अमृतत्वं विभक्तिव्यत्ययः, अमृतत्वाय कल्पते वचनव्यत्ययः कृत्पन्ते समर्थास्सम्पद्यन्ते ॥ ४॥

इत्यूध्वरेतसां प्रशंसा॥ ५॥

१. छा. उ. ५. १०. ३–६. २. प्रजां. इति. च. पु. ३ छा. उ. ५. १०. १.२

गृहस्थादन्ये श्रयोऽपि ऊर्ध्वरेतसः। तेषामेषा प्रशंसेति॥ ५॥ पुनरपि तेषामव प्रकारान्तरेण प्रशंसा—

अधाऽपि सङ्कल्पसिद्धयो भवन्ति॥६॥

अथाऽपि अपि च सङ्करपादेव सिद्धयो भवन्ति तेषामुर्ध्वरेतसाम् ॥६॥ तत्रोदाहरणम् —

यथा वर्षे प्रजा दानं दूरेदर्शनं मनोज-वता यचाऽन्यदेवंयुक्तम्॥ ७॥

यदि महत्यामनावृष्टों(१) सत्यां 'वर्षतु देव' इति ते कामयेरन् तदा कामवर्षी पर्जन्यो भवति । यदि वा कञ्चिदपुत्रमनुगृक्षीयुः-पुत्रोऽस्य जाः यतामिति स पुत्रवानेव भवति । यदि वा (२)चोल्डेंच्वस्थितास्तदैव हिम्मवन्तं दिस्क्षेरन् तथैव तद्भवति। मनस इव जवो येषां ते मनोजवाः तेषां भावो मनोजवता । यदि कामयेरन् अमुं देशमियत्यामेव कालकलायां प्राप्तुयामिति, ततां यावता कालेन मनस्तं देशं प्राप्तोति तावता तं देशं प्राप्तोति तावता तं देशं प्राप्तेति । यचान्यदेवंयुक्तम् रेशिणामारोग्यादि तद्दिष सङ्गहपादेव तथा भवति ॥ ७॥

यस्मादेवम्--

तस्माच्छुतितः प्रत्यक्षफलत्वाच्च विशिष्टाः नाश्रमानेतानेके ब्रुवते॥८॥

तस्माच्छुतितः 'यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रवजेदि'त्यादिश्चत्यनुगतत्वाः दुक्तेन प्रकारेण प्रत्यक्षफलत्वाच एतानू ध्वरेतसामाश्रमान् विशिष्टान् गार्हः स्थ्यादुरक्वष्टानेके ब्रुवत इति ॥ ८ ॥

तदिदं गाईस्थ्योत्कर्षप्रतिपादनेन निराकरोति-

्रैबृद्यविद्धानां तु वेदाः प्रमाणिमिति निष्ठा तत्र यानि श्रूयन्ते ब्रीहियवपश्वाज्यपयःकपालपत्नीसम्बन्धाः न्युचैर्नीचैः कार्यमिति तैर्विरुद्ध आचारोऽप्रमाः णमिति मन्यन्ते ॥ ९ ॥

१. सत्यां इति नास्ति च. पु.

२. 'दूरेषु' इति. छ. पु.

ज्यवयवा विद्या त्रिविद्या त्रयो वेदाः । तां ये पाउतश्चाऽर्थतश्च विदिन्ति ते त्रैविद्याः । तेषु पक्षज्ञानास्त्रविववृद्धाः । तेषां (१)वेदशास्त्रविदां
वेदा एव प्रमाणम् अतीन्द्रियेऽर्थ इति, निष्ठा निर्णयः । यथाह भगवान् जैमिनिः—(२) चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः, इति(३) प्रत्यक्षमनिमित्तमि ति
च । ततश्च तत्र वेदे यानि कर्माणि श्रूयन्ते, किलक्षणानि १ बीहियवादिमिसम्बद्धानि "उच्चेः ऋचा कियते, उपांशु यज्ञुषे"त्येवंप्रकाराणि तैर्विष्द्ध
आचारः प्रमाणं न भवतीति मन्यन्ते । एतदुक्तं भवति—सर्वेषु वेदेषु
सर्वासु च शाखासु अग्निहोत्रादीनि(४) विश्वसृज्ञामयनपर्यन्तानि कर्माण्येव तात्पर्यतया विधीयन्ते । अतो गार्हस्थ्यमेव श्रेष्ठम् । उर्ध्वरेतसां
त्वाश्रमास्तद्विष्द्धा नैवाऽऽश्रयणीयाः यदि वेदाः प्रमाणमिति । तथा च
गौतमः— 'ऐकाश्रम्यं त्वाचार्याः प्रत्यक्षविधानात् गार्हस्थ्यस्ये'ति ।
एवं गार्हस्थ्यं प्रशस्यते ॥ ९॥

इमशानानि भाजिर इति निन्दां परिहरति-

यतु दमदाानमुच्यते नानाकमणामेषोऽन्ते पुरु-षसंस्कारो विधीयते ॥ १० ॥

यतु गृहस्थानां समज्ञान श्रूयते स एष नानाकर्मणामग्निहोत्रादीना-मन्ते पितृमेधाख्यः पुरुषसंस्कारो विधीयते । न तु पिशाचा भृत्वा इमशानमेव सेवन्त इति ॥ १० ॥

कुत इत्याह—

ततः परमनन्त्यं फलं स्वर्णेशब्दं श्रूयते ॥१२॥

ततः परं श्मशानकर्मणोऽनन्तरम्, अनन्त्यमपरिभितं स्वर्गशब्दवा-च्यं फलं श्रूयते — 'स एष यञ्चायुधी यजमानोऽञ्जसा स्वर्गे लोकमेती'ति। अनन्त्यं स्वर्ग्यमिति(४) यकारश्छान्दसः उपजनः अपपाठो वा ॥१२॥

इत्यापस्तम्बधर्ममूत्रवृत्तौ द्वितीयप्रश्ने त्रयोर्विशी कण्डिका ॥२३॥

१. वेदशास्त्रार्थविदां इति छ. पु. २. जे. सू १. १. २. ३. जे सू. १. १, ४.

४. सहस्रवत्सरसाध्यं सत्रं विश्वसृजामयनम् । भत्र संवत्सरशब्दो दिनपर इति भीमांसकाः । षू , मी. ६. ७. १३.

५. यकारोपजनच्छान्दसः इति भवितुं युक्तम् ।

पुनर्शि गाईस्थ्यमेव ब्रकागन्तरेण स्तौति-

अथाप्यस्य प्रजातिमसृतमास्राय आह--प्रजामनु प्रजायमे नदु ते मन्योऽसृतमिति ॥ १ ॥

अवार्डिप अपि च अस्य गृहरूधस्य प्रजापति प्रजासन्तातम् अस्तम् अम-रमणम् अन्त्रायेः वेद अन्ह हे मन्यं मरणधर्मन् । प्रजां जायमानामनु त्व प्रजायसे न्वमेव प्रजास्त्रेण जायसे । तदेव ते मरणधर्मिणः असनसमरणमिति । न न्वं स्त्रियमे, यतस्त्वं प्रजारुपेण तिष्ठसीति ॥ १॥

उपपन्न चैनदिस्याह—

अधाऽपि स एवाऽयं विस्तृहः पृथक्प्रन्यक्षेणोपलः भ्यतं हद्यनं चाऽपि मास्टपं देहत्वमे-बाऽस्यत् ॥ २ ॥

अपि च स एवाऽयं पृथिविह्टः प्रत्यक्षेणेपरुभ्यते । स एव हिधाभूत इव लक्ष्यंत । इत्यते हि साहत्य द्वयोः । देहमात्रं तु भिन्नम् । देहत्वमिति स्वार्थिकस्त्वः ॥ २ ॥

र्याद पुत्ररूपेणाऽवस्थानं, क्रियतावतत्याह--

ने क्रिष्टेषु क्रमेस्य वर्तमानाः पूर्वेषां साम्परायेण की निं स्वर्धे च वर्धयन्ति ॥ ३ ॥

ते पुत्राश्चिष्टेषु चोदिनेषु कर्ममु वर्तमाना अवस्थिताः पूर्वेषां पितृपिताः महादीनों साम्परायेण परलोकेन सम्बद्धानों कीर्नि स्वर्ग च वर्धयन्ति—अ स्याऽयं पुत्र एवं कर्मा, अस्याऽय पात्र इति । स्वर्ग च वर्धयन्ति । कीर्ति-मतां हि स्वर्गवासश्युयते ॥ ३॥

एवमवरोऽवरः परेषाम् ॥ ४ ॥ एवमनेन प्रकारेण अवराऽवरः परेषां कीर्ति स्वर्गे च वर्धयति ॥ ४॥

आभूतसम्प्रवात्ते स्वर्गजितः ॥५॥

भूतसम्हत्रो महाप्रख्यः । आ तस्माते पुत्रिणस्वर्गजितो भवन्ति ते च ५ पुनस्सर्गे बीजार्था भवन्तीति भविष्यत्पुराणे ॥६॥

प्रस्रयानन्तरं सर्गः, तत्र संसारस्य वीजार्थाः प्रजार्थाः प्रजापतयो भवन्तीति भविष्यत्पुराणे श्रूयते ॥ ६॥

अथाऽपि प्रजापतेर्वचनम् ॥ ७॥

अपि च प्रजापतेरपि वाक्यमस्मिक्षर्थे भवति । गाईस्थ्यमेव वरि-द्वमिति ॥ ७ ॥

त्रयीं विद्यां ब्रह्मचर्षे प्रजाति अद्धां तपो यज्ञ-मनुप्रदानम् । य एतानि कुर्वते तैरित्सह स्मो रजो भृत्वा ध्वंसतेऽन्यत्प्रज्ञां

सन्निति॥८॥

त्रश्री विद्यां त्रयाणां वेदानामध्ययनम्। ब्रह्मचर्यमष्टाच्यादिकम्। प्रजाति प्रजोत्पादनम्। श्रद्धामास्तिक्यम्। तप उपवासादि । यक्षमग्निहोः त्रादिकं सोमयागान्तम् । अनुप्रदानं अन्तर्वेदि बहिवेदि च दानम् । य एतानि कर्माणि कुवंते, तैरित् तैरेव सह वयं स्मः त एवाऽस्माकं सहायाः। अन्यन्तु ऊर्ध्वरेतसामाश्रमादिक प्रशंसन् पुरुषो रजः पांसुर्भूता धंसते नश्यति । इतिशब्दो वचनसमाप्त्यर्थः । यथैवं तर्हि शिष्टेषु वर्तमानाः पुत्राः पूर्वेषां कीर्ति स्वर्गे च वर्धयन्ति, तथा प्रतिषिद्धेषु वर्तमानाः अकीर्ति नरकं च वर्धयेयुः॥ ८॥

तत्राऽऽह--

तत्र ये पापकृतस्त एव ध्वंसन्ति यथा पणी वनस्पतेन परान् हिंसन्ति ॥ ९॥

तत्र प्रजासन्ताने ये पापस्य कर्तारः, त एव ध्वंसन्ते न परान् पित्रादीन् हिंसन्ति । यथा यदेव पर्णे वनस्पतेः कीटादिभिद्धितं तदेव पतितः न वनस्पतिं शाखान्तरं वा पातयित तद्वत् ॥ ९ ॥

पतदेवोपपादयति--

नाऽस्याऽस्मिँ ह्लोके कर्मभिस्सम्बन्धो विद्यते तथा परास्मिन् कर्मफलैः॥ १०॥

अस्येति सामान्यापेक्षमेकवचनम्। अस्य पित्रादेः पूर्वपुरुषस्य अस्मिन् लोके पुत्रकृतैः कर्मभिः सम्बन्धो न विद्यते। दृष्टान्तोऽयम्। यथा पुत्रकृतेषु कर्मसु पित्रादेः कर्तृत्वं नाऽस्ति, तथा परस्मिन्नपि लोके कर्मफलैरपि सम्बन्धो नाऽस्तीत्यर्थः॥ १०॥

तदेतेन वेदितव्यम् ॥ ११ ॥

आप० घ० ३६

यदुक्तं ये पापकृतस्त एव ध्वंसन्ति न परान् हिंसन्तीति तद्र्धंहः पसतेन वस्यमाणन हेतुना विदिन्ध्यम् ॥ ११ ॥

प्रजापनेऋषांणामिति सर्गोऽयम् ॥ १२ ॥

प्रजापते हिंदण्यगर्भस्य ऋषाणां च मरी च्यादीनामथं सर्गे देवादि स्विधं-गन्तः । ते चाऽध्वस्ता एष स्वे स्वे पदे वर्तन्ते । यदि च पुत्राः पापकृतः स्वयं ध्वंसमानसः परानिष ध्वंसयेयुः; तदैनन्नोपपद्यते--पुण्यकृतः सुखे नाऽद्यापि वर्तन्ते इति ॥ १२॥

अत्रोदाहरणभाह—

तत्र ये पुण्यकृतस्तेषां प्रकृतयःपरा ज्वलन्त्य उपलभ्यन्ते ॥ १३ ॥

तत्र स्वर्गे ये पुष्पकृते। विसिष्ठादयस्तेषां प्रकृतयदशरीराणि परा उत्कृष्टाः ज्वलन्त्यः दीव्यमाना उपलभ्यन्तं, दिचि यथा सप्तिषमण्डलम् । श्रूपते च(१) 'सुकृतां वा प्तानि ज्योतींपि, यन्नक्षत्राणी'ति । इदमपि प्रमाणं न प्रताणां ध्वसे पूर्वेषां प्रध्वंस इति ॥ १३ ॥

स्यातु कमीवयवेन नपसा वा कश्चित्मदारीरोऽन्तः वन्तं लोकं जयित सङ्कल्पासिडिश्च स्यान तु तडडपैष्ट्यमाश्रमाणाम् ॥ १४ ॥

कर्मावयवेन पूर्वार्जितानां कर्मणामेकद्दान भुक्तशेपण तपमा वा तीवेण कश्चिद्ध्वरेताम्सहरारीरेणाऽन्तवन्तं छोकं जयनीति यत्तत् स्यात् सम्भ वदिषि । यश्च सङ्कल्पादेव सिद्धिस्स्यादिति, तदिषि स्यात् न तु नदाश्रमाणां ज्यैष्ठग्रकारणामिति । तदेव 'मेकाश्रम्यं त्वाचार्या' इत्ययः मेव पक्षः स्थापितः। अन्ये मन्यन्ते-सर्वे आश्रमा दूपिता भूपिताश्च। ततस्तेषु सर्वेषु यथापेदेशमन्ययो वर्तमानः क्षेमं गर्छतीत्येतदेष स्थि तमिति॥ १४॥

इत्यापस्तम्बधर्मस्त्रवृत्तौ द्वितीयप्रदने चतुर्विशी कण्डिका॥ १७॥

इति चापम्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ हरदत्तिभिश्रविरचितायां उज्ज्वलायां द्वितीयप्रश्ने नवमः पटलः ॥९॥

^{9.} ते. स. ५. ५. १.

अथ दशमः पटलः ॥

, , , , , , ,

व्याख्यातास्सर्ववर्णानां साधारणवैशेषिका धर्मा राज्ञस्तु विशेषाद्वक्ष्यामः॥१॥

वक्तवश्यमाणसङ्कीर्तनं श्रोतृबुद्धिसमाधानार्थम् । अहिंसासत्यास्ते गादयः सर्ववर्णानां साधारणधर्माः । अध्ययनाद्यस्त्रयाणाम् । अध्यापनाद्यो ब्राह्मणस्य । युद्धाद्यः स्नियस्य । कृष्याद्यो वैद्दयस्य । शुश्रूषा शूद्रस्य । राजाऽत्राभिषिको विविक्षितः । तस्यैव हि वश्यमाणं धर्मजातं सम्भवति । तस्य विशेषाद्धिशेषतो यद्यक्तव्यं तद्वक्ष्यामः । विशेषानिति द्वितीयान्तपाठस्तु युक्तः ॥ १ ॥

द्चिणाद्वारं वेइम पुरं च मापयेत्॥ २॥

वेशम गृहं पुर नगरं तदुभयमपि दक्षिणाद्वारं मापयेत् कारयेत् स्थपः त्यादिभिः। दक्षिणपार्श्वे द्वारं यस्य तत्त्रथोक्तम्॥२॥

अन्तरस्यां पुरि वेदम ॥ ३ ॥

सर्वेषामेव प्राकाराणां मध्ये या प्स्तस्यामन्तरस्थां पुरि वेश्म मापये• दात्मनः ॥ ३ ॥

तस्य पुरस्तादावसथस्तदामन्त्रणमित्याचक्षते॥ ४॥

तस्य वेशमनः पुरस्तादावसथः कारियतन्यः । एत्य वसन्त्यास्मिनिः त्यावसथः आस्थानमण्डपः । तस्यामन्त्रणमिति संद्वा(१) ॥ ४ ॥

दक्षिणेन पुरं सभा दक्षिणोदग्द्वारा यथोभयं सन्दर्भेत बहिरन्तरं चेति ॥ ५॥

दक्षिणेनत्येनबन्तम् । पुरामिति(२)'एनपा द्वितीये'ति द्वितीयान्तम् । पुरस्य दक्षिणतः अदूरे सभा कारयित्वया । दक्षिणोदग्द्वारा दक्षिणस्यामुः सरस्यां च दिशि द्वारं यस्यास्सा तथोका । किमर्थमुभयत्र द्वारमिति चेत्। यद्वद्विर्त्तं यच्चाऽभ्यन्तरं तदुभयमि यथा सन्दद्वयेतेत्येवमर्थः मिति । सेषा द्यतसभा । तस्यां द्यूतार्थिनः प्रविशन्तीति तदायस्थानं राज्ञः ॥ ५ ॥

१. तत्र ह्यतिथय आमन्त्र्यन्ते इत्यधिकः पाठः च. पु. २. पा. सू. १. ३. ३१.

सर्वेष्वेवाऽजस्रा अग्नवस्युः ॥ ६ ॥

वेश्मन्यावसथे सभायामित्येतेषु सर्वेष्वेव स्थानेषु छौकिका अग्न योऽजन्नाः स्युः। अविच्छेदेन धार्याः ॥ ६ ॥

🕖 आग्निपूजा च नित्या यथा गृहमेघे ॥ ७ ॥

तेषु चाग्निषु नित्यमग्निपूजा कार्या । यथा ग्रहमेधे औपासने सायंप्रातः होंम इत्यर्थः । मन्त्राविप तावेव, द्रव्यमपि तदेव ॥ ७ ॥

ू/आवसथे ओत्रियावराध्यानितिथीन् वासयेत्॥८॥

आवसथाख्ये स्थाने अतिथीन् वासयेत्। ते विशेष्यन्ते श्रीत्रियावरार्ध्यां-निति। अवरपर्यायोऽवरार्ध्यशब्दः। यदि सर्वान्वासयितुं न शक्तोति श्रोत्रियानपि तावद्वासयेदिति॥ ८॥

तेषां यथागुणभावसथाः शय्याऽत्रपानं च विदेयम् ॥ ९॥

तेपामतिथीनां यथागुणं विद्यावृत्तानुगुणमानसथादि विदेयं विशेषेण देयम्। आवसथा अपवरकादयः। शय्या खट्वादयः। अन्नमोदनादि। पान(१) तक्रादि॥ ९॥

गुरूनमात्यांश्च नातिजीवेत् ॥ १० ॥

गुरवः पित्रादयः । अमात्या मन्त्रिणः । तान्नाऽतिजीवेत् भक्ष्यभोज्याच्छाः दनादिषु तान्नाऽतिदायीत ॥ १० ॥

न चास्य विषये क्षुघा रोगेण हिमातपाभ्यां वाऽवः सीदेदभावाद्युद्धिपूर्वे वा कश्चित्॥११॥

अस्य राज्ञो विषये राष्ट्रे क्षुषा आहाराभावेन वुमुक्षया रोगेण व्याधिना हिमेन नीहारेण वर्षादीनामप्युपलक्षणमेतत्। आतपः आदित्यरिहमतापः। एतः प्रकाररभावात् वृद्धिपूर्वं वा न कश्चिद्बाह्यणोऽप्यवसीदेत् अवसन्नो न स्यात्। राज्ञो ह्ययमपराधो यदाहाराद्यभावेन कश्चिद्वसन्नः स्यात्। वुद्धिपूर्वं वेत्यत्रोदाहरणम् —यदा कश्चित् करमृणं वा दाप्यो भवति। तदा नाऽसौ हिमातपयोरुपनिवेश्चायितव्यः भोजनाद्वा निरोद्धव्यः। तथा कुर्वाणं राजा दण्डयेदिति॥११॥

१. तक्रसूपादि इति च. पु. तकादिसूपादि इति क. पु.

सभावा मध्येऽधिदेवनमुद्धत्याऽवोक्ष्याऽक्षान्निवपेशुग्मान् वैभीनकान् यथार्थान् ॥ १३॥

वृर्वेकायाः समाया मध्ये अधिदेवनं यस्योपरि कितवा अक्षेत्रींब्यान्त तत्स्थानमधिदेवनम्। तत् पूर्वे काष्ट्रादिना उद्धान्ति उद्धत्याऽवोक्षति । अवो क्य तत्राऽक्षान् युग्मसङ्ख्याकान्वैभीतकान् विभीतकवृक्षस्य विकारभूतान् यथार्थान् याचिद्धर्यूतं निर्वर्तते, तावतो निवपति । कः ? यस्तत्र राज्ञा नियुक्तः सभिको नाम ॥ १२ ॥

आर्थाः शुचयस्सत्यशीला दीवितारस्त्युः॥ १३॥

आर्याः द्विजातयः । (१)ग्रुचयोऽर्थग्रद्धाः । सत्यशीलास्सत्यवादिनः । एवंभूता एव पुरुषास्तत्र दीवितारः देवितारः स्युः । त एव तत्र दीव्ये-युरित्यर्थः । तेच तत्र देवित्वा यथाभाषितं पणं सभिकाय दत्वा गुच्छेयुः । स च राक्षे तमायमहरहः प्रतिमासं प्रतिसंवत्सरं वा दद्यात् । स एवं च स्थानान्तरे द्वियतो दण्डयेत्, सभास्थाने च कलहकारान्। तत्र याञ्चवस्कयः-

(२) फलहे शतिकबृद्धेस्तु सभिकः पश्चकं शतम्। गृह्वीय। द्वर्तकितवादितराद्दशकं शतम्॥ स सम्यक्पालितो दद्याद्राज्ञे भागं यथाकृतम्। जितमुद्राहयेज्जैत्रं दद्यास्मत्यं वचः क्षमी ॥' इति ॥ १३ ॥ आयुषग्रहणं चृत्तगीतवादित्राणीति राजाधीनेः

भ्योऽन्यत्र न विद्येरन्॥ १४॥

आयुषप्रहणादीनि राजाधीनेभ्यो राजाश्रया ये पुरुषास्तेभ्योऽन्यत्र न विवेरन् न भवेयुः । उत्सवादिष्वन्यत्रापि भवतीत्याचारः ॥ १४ ॥

क्षेमक्रद्राजा यस्य विषये ग्रामेऽरण्ये वा तस्करभयं न विद्यते ॥ १५॥

यस्य राज्ञो विषये प्रामेऽरण्ये च चोरभयं नास्ति स एव राजा क्षेम-कृत् क्षेमङ्करः । न त्वन्यः ज्ञतं तुभ्यं ज्ञतं तुभ्यमिति ददानोऽपि ॥ १५ ॥ इत्यापस्तम्बधर्मसुत्रवृत्तौ द्वितीयप्रश्ने पञ्चविशी कण्डिका ॥ २५॥

१. ग्रुचयो धर्मग्रुद्धाः इति च. पु. र. या. स्मृ. २. १९९; २००

भृत्यानामनुपरोधेन क्षेत्रं वित्तं च द्दहाह्मणेभ्यो यथाईमनन्ताँ छोकानाभिजयाति ॥ १॥

भृत्यानामनुषरोधेन भृत्यवर्गस्य यथोपरोधो न भवति तथा ब्राह्मणेभ्यो यथाई विद्यावृत्ताद्यतुरूपं क्षेत्रं वित्त च द्दात् । एवं दददनन्ताल्लोकानाभेजयति॥१॥

🗸 त्राह्मणस्वान्यप्जिगीषमाणा राजा यो हन्यते तमाहुराः त्मयूषो चज्ञोऽनन्तदक्षिण इति॥२॥

ब्राह्मणस्वानि चोरादिभिरपहृतानि अपिनगीषमाणः ब्राह्मणेभ्यो दानायाः पजित्य प्रहीतामेच्छन् यो राजा युद्धे चोर्रहन्यते तमात्मयूपो दनन्तदक्षिणो यह इत्याहुर्धर्मज्ञाः । सङ्कामो यज्ञः । तस्य आत्मा यूपस्थानीयः । आत्मेति र्रोरीरमाह । अन्तरात्मा तु पशुस्थानीयः । प्रत्यानिनीषितं तु द्रव्यं दक्षिणा । सुत्रे तु 'तं यज्ञ इत्याहु'रिति गौणो वादः ॥ २ ॥

एतेनाऽन्ये द्युरा व्याख्याताः प्रयोजने युध्य-मानास्तनुत्यजः ॥ ३ ॥

प्रयोजनं चोरादिभिरवहतानां ब्राह्मणस्वानां प्रत्यानयनादि, तदर्थ युव्यमाना ये क्रूरास्तनुत्यजो भवन्ति तेऽ**प्येतेन राज्ञा** ब्याख्याला **आत्मयूपा** यज्ञा अनन्तदक्षिणा इति ॥ ३ ॥

ग्रामेषु नगरेषु चाऽऽयीञ्छुचीन सत्यशीलान प्रजागुप्तये निद्ध्यात् ॥ ४ ॥

आर्याञ्छुचीन् सत्यशीलानिति ज्याख्यातम् । एवंभृतान् पुरुषान् प्रामेषु नगरेषु च प्रजानां रक्षणार्थ ।नेदध्यात नियुक्षति ॥ ४ ॥

तेषां पुरुषास्तथागुणा एव स्युः (। ५ ॥ ;

तेषां नियुक्तानां ये पुरुषा नियोज्याः तेऽपि तथागुणा आर्यादिगुणा एव स्युः ॥ ५ ॥

👉 सर्वतो योजनं नगरं तस्करेभ्यो रक्ष्यम् ॥ ६॥ 🕟

र्सवतः सर्वासु दिशु योजनमात्रं नगरं तस्करेभ्यो रक्षणीयम् । रक्ष्यत्रिः त्यपपाठः ॥ ६ ॥

क्रोजी ग्रामेभ्यः॥ ७॥

प्रामेभ्यस्तु सर्वासु दिश्च कोशो रहवः। प्रामेभ्यः इति(१) यतश्चाऽध्व-कालपरिमाणं तत्र पञ्चमी वक्तव्ये'ति पञ्चमी॥ ७॥

तत्र यन्मुष्यते तैस्तत्प्रतिदाप्यम् ॥ ८॥

तत्र योजनमात्रे क्रोशमात्रे वा यन्मुष्यते चोर्यते ते नियुक्ताः स्वामिः भ्यस्तस्प्रतिदयू राज्ञा तैस्तत् प्रतिदाप्यम् राजा तैः प्रतिदापयेदिति प्रायेण इन्त्योष्ट्यं वकारं पठन्ति ॥ ८॥

धार्म्य ग्राल्कमवहारयेत्।। ९॥

तत्र गाँतमः—

(२)'विंशतिभागश्श्रहकः पण्ये' हाते। यद्यणिग्भिविंकीयते हिङ्ग्वादि, तस्य विश्वतितमं भागं राजा गृह्वीयात् । तस्य श्रुवक इति संद्रा। एव धार्म्यः धर्म्यश्चारकः। तमधिकृतैरैवाऽवहारयेत् ग्राह्येदिति। मुलादिषु विशेषस्तैनेवोकः—(३)'मुलफलपूरपैषिभभुमांसतृणेन्धनानां षाष्टि-क्य'मिति॥९॥

्र∕अकरः श्रोत्रियः ॥ १० ॥

श्रोत्रियः करं न दाप्यः । अन्ये दाप्याः ॥ १० ॥

/सर्ववर्णानां च स्त्रियः॥ ११॥

अकराः। वर्णत्रहणात् वितिलोमादिस्त्रियो दाप्याः॥ ११॥

क्रमाराश्च प्राक् व्यञ्जनेभ्यः ॥ १२ ॥

व्यञ्जनानि इप्रश्चवादीनि । यावत्तानि नोत्पद्यन्ते तावदकराः ॥ १२ ॥

ये च विद्यार्था वसन्ति ॥ १३॥

विद्यामृहिश्य ये गुरुषु वसन्ति ते जातव्यञ्जना अप्यसमाप्तवेदा अकराः ॥ १३॥

्∖तपस्विनश्च ये धर्मपराः ॥ १४ ॥

तपस्विनः कुच्छचान्द्रायणादिप्रवृत्ताः। धर्मपराः, अफलाकाङ्किणंः ्नित्यनैमित्तिकधर्मनिरताः। धर्मपरा इति किम् १ ये अभिचारकामा मन्त्रः सिद्धये तपस्तप्यन्ते ते अकरा मा भूवन्निति॥ १४॥

१, पा. सू. (वा) १. ४. ३१. २. गो. ध. १०. २६. ३. गो. ध. १०. २७.

शुद्रश्च पादावनेक्ता॥ १५ ॥

यस्त्रैवर्णिकानां पादावनेका स शूद्रोऽप्यकरः ॥ १५ ॥

अन्धमूकबिधररोगाविष्ठाश्च ॥ १६॥

प्तेऽप्यकराः यावदान्ह्यादि ॥ १६॥

ये व्यर्था द्रव्यपरिग्रहैः ॥ १७ ॥

ये च परिवाजकादयः द्रव्यपरिप्रहैर्व्यर्था निष्प्रयोजनाः शास्त्रतो येषां द्रव्यपरिव्रहः प्रतिषिद्धः तेऽप्यकराः।

तथाच वसिष्ठः—

(१)"अकरः श्रोत्रियो राजा पुमाननाथः प्रव्रजितो बालवृद्धतरुणप्र शान्ता" इति ॥ १७॥

अबुद्धिपूर्वमलङ्कृतो युवा परदारमनुप्रविद्यान् कुमारीं वा वाचा बाध्यः ॥ १८ ॥

यत्र परदारा आसते कुमारी वा पतिवरा, तत्र युवा अलङ्कृतः अ बुद्धिपूर्वमज्ञानादनुप्रविशन् वाचा बाध्यः-अत्रेयमास्ते, माऽत्र प्रविशेति ॥१८॥

बुद्धिपूर्वे तु दुष्टभावो दण्डघः ॥ १९ ॥

यस्तु जानन्नेव दुष्टभावः प्रलोभनार्थी प्रविश्वति स दण्ड्यो द्रव्यानुः क्रपमपराधानुक्रपं च । दुष्टभावग्रहणमाचार्यादिप्रोषितस्य प्रवेशे दण्डो मा भूदिति ॥ १९॥

सन्निपाते वृत्ते शिइनच्छेदनं सव्वषणस्य ॥ २० ॥

सन्निपातो मैथुनं, तस्मिन् वृत्ते शिश्तच्छेदनं दण्डः । सन्नुषणस्थेत्युपसर्जन नस्यापि शिश्नस्य विशेषणम् । सबूषणस्य शिश्नस्य च्छेदनमिति ॥२०॥

कुमार्यो तु स्वान्यादाय नाइयः ॥ २१ ॥

कुमार्यं तु सिन्निपाते वृत्ते सर्वस्वहरणं कृत्वा देशान्निर्वास्यः, न शिइनच्छेदः ॥ २१ ॥

अथ भृत्ये राज्ञा ॥ २२ ॥

अथ सन्निपातात्प्रभृति ते परदारकुमार्थौ राज्ञा मृत्ये प्रासाच्छाः दनप्रदानेन भर्तव्ये ॥ २२ ॥

९. व. घ. १९. २३.

रक्ष्ये चाऽत ऊर्ध्वं मैथुनात् ॥ २३ ॥

अतः प्रथमात् सन्निपातात् कर्षं मैथुनाच्च रक्ष्ये यथा पुनः मैथुनं नाचरतस्तथा कार्ये ॥ २३ ॥

निर्वेषाभ्यपाये तु स्वामिभ्योऽवसृजेत् ॥ २४ ॥

यदि ते एवं निरुद्धे निर्वेषणमभ्युपेतः अभ्युपगच्छतः तदा निर्वेषाः भ्युपाये तु स्वामिहस्ते अवस्रवेत् दद्यात् । परदारं भन्ने द्वश्राय वा कुमारीं पित्रे भ्रात्रे वा । अनम्युपगमे तु प्रायश्चित्तस्य यावज्ञीवं निरोधः॥ २१॥

इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रे द्वितीयप्रदेने षट्विशी कण्डिका ॥ २६ ॥

चरिते यथापुरं धर्माद्धि सम्बन्धः ॥ १ ॥

चिरते तु निर्वेषे यथापुरं यथापुर्वे धर्मात , तृतीयार्थे पञ्चमी । धर्मेण सम्बन्धा भवति । हिराब्दो हेती । यस्मादेवं तस्मात् अवश्यं प्रायश्चित्तं कार्यितव्ये । ततो यज्ञविवाहादौ न कश्चिहोष इति ॥ १॥ परदारप्रसङ्घादुच्यते -

सगोत्रस्थानीयां न परेभ्यस्समाचचित ॥ २॥

योऽनपत्यः आत्मनश्राकत्यभावं निश्चित्य क्षेत्रजं पुत्रमिच्छन् भार्योः (१)परत्र नियुक्क, मृते वा तस्मिन् तात्पत्रादयस्सन्तानकाङ्किणः, तद्भिः षयमेतत् । कुळान्तरप्रविष्टा सगोत्रस्थानीयः। सा हि पूर्वे पितृगोत्रा सती(२) भर्तृगात्रधर्मैरधिक्रियेत । अतः भर्तृपक्ष्याणां सगोत्रस्थानीः या भवति । भर्ता तु साक्षात्सगोत्रः । तां सगोत्रस्थानीयां न परेभ्यो-८सगोत्रेभ्यइसमाचक्षीत—इयमनपत्या, अस्यामपत्यमुत्पाद्यतामिति सगोत्रायैव तु समाचक्षीत, तत्रापि देवराय, तदभाव(३) सपिण्डेभ्यः॥

कः पुनस्सगोत्रस्य विशेषः ? तमाह--

कुलाय हि स्त्री प्रदीयत इत्युपदिशन्ति ॥ ३ ॥ हि यस्मात् स्त्री कन्या प्रदीयमाना कुलायैव प्रदीयत इत्युपिदशन्ति धर्मः

१. परस्मै. इति. क. पु.

२. मर्तृगे।त्रधर्मेऽधिकियते ।

३. सापण्डाय. इति. च पु.

ज्ञाः । तस्मात् सगोत्रायैव समाचक्षीतेति(१) ॥ ३ ॥ तमिमं नियोगं दुषयति--

तदिन्द्रियदौर्बल्याद्विप्रतिपन्नम् ॥ ४ ॥

यद्यप्येवं पूर्वे कृतवन्तः, तथाऽपि तदद्यस्वे विप्रतिपन्नं विप्रतिषिद्धम्। कुतः ? इन्द्रियदीर्बल्यात् । दुर्बलोन्द्रिया ह्यद्यत्वे मनुष्याः । ततश्च शास्त्रव्याः जेनापि भर्तृव्यतिक्रमेऽतिप्रसङ्गस्यादिति ॥ ४ ॥ सगोत्रविषयेऽपि यो विदेशषस्सोऽपि नास्तीत्याह--

अविशिष्टं हि परत्वं पाणेः॥ ५॥

येन पाणिना पूर्वमाग्नसाक्षिकं पाणिर्गृहीतः कन्यायाः, तस्मात् पाः णेरस्यो भवति सगोत्रस्याऽपि पाणिः । यस्मादेवं पाणेः परत्वमविशिष्ट सः मानम् १ तस्माद्विशेष इति । अविशिष्टमित्यप्पाठः ॥ ५ ॥ पाणिरन्यो भवतु, को दोषः ?

तद्यतिक्रमे खलु पुनरभयोर्नरकः ॥ ६॥

तस्य पाणेर्व्यतिक्रमे उभयोर्द्मपत्योः नरको भवति । खलुपुनरिति प्र-सिद्धिद्योतकौ निपातौ। अतः पत्याऽपि न स पाणिस्त्याज्यः यः पूर्वे गृहीतः। भार्ययाऽपि न स पाणिस्त्याज्यो येन पूर्वमात्मानः पा णिगृहीतः ॥ ६ ॥

नियमारम्भणो हि वर्षीयानभ्युद्य एवमा-रम्भणाद्पत्यात् ॥ ७ ॥

आरभ्यतऽनेनेत्यारमभणः योऽयं दम्पत्योः परस्परीनयमः, स आ रम्भणो यस्य स नियमारम्भणः । एवंभूतो योऽभ्युदयस्स एवं वर्षीयान् । बृद्धतरः । कस्मात् वर्षीयान् ? पवमुक्तप्रकारेण नियोगलक्षणेन यदपत्यः मारभ्यते तस्मादेवमारम्भणादपत्याद्वर्षायानिति । अपत्यादिति पाठः। आपत्यादिति प्रायेण पठन्ति॥ ७॥

नाइय आर्यदशुद्रायाम् ॥ ८ ॥

आर्यश्चैवर्णिकः, शृहायां परभायायां प्रसक्तो राज्ञा राष्ट्रानास्यः निर्वास्यः ॥ ८॥

१. ''कुलाय कन्या क्वचिद्देशेषु दीयते । गोत्रजे न केनचिद्य्यनुभूयते । उक्तं च बृहस्पतिना-अभर्तृका भ्रातृभार्या प्रहणं चातिदूषितम् । कुले कन्या प्रदाने च दशवा न्येषु दृश्यते इति" इत्यधिकः पाठः घ. पु.

परस्रीगमनप्रायश्चितम्] उड्डवलोपेते द्वितीयः प्रदनः । २९१

वध्यदशुद्र आयोगाम् ॥ ९॥

ग्रद्रस्तु त्रैवर्णिकस्त्रियां प्रसक्तो वध्यः । एतच्च योऽन्तःपुरादिष्वाधिक्तो रक्षकस्सन् स्वयं गच्छिति, तस्य भविति । अन्यस्य तु पूर्वोक्तं शिश्रच्छेदनमेव । तथा च श्रुद्राधिकारे गौतमः(१)—'आर्यस्व्यिमगमने लिङ्गोद्धारः स्वहरणं च । गोता चेद्वधोऽधिक' इति । याञ्चचदक्येन प्रातिलोम्येन गमनमात्रे वध उक्तः—

"(२)सजाताबुत्तमो दण्डः भानुलोम्ये तु मध्यमः।

प्रातिलोम्ये वधः(३) पुंसां स्त्रीणां नासादिक्रन्तनम् ॥'इति । सोऽनुबन्धाभ्यासाद्यपेक्षो द्रष्टव्यः । तथा 'नाइय आर्यद्रशुद्रायामि' त्याचार्यवचनमप्यभ्यासापेक्षम्, ब्राह्मणादेः क्रमविवाहे या शुद्रा, तद्विषः यं वा द्रष्टव्यम् ॥ ९ ॥

दारं चाऽस्य कर्शयेत् ॥ १०॥

अस्य शुद्धस्य या दारभूता तेन भुक्ता त्रैवर्णिकस्त्री तां च कर्शयेत व्रतनियमोपवासैः । या प्रजाता न भवति तद्विषयमेतत् ।

> (४)'ब्राह्मणक्षत्रियविशां स्त्रियः शुद्रेण सङ्गताः। अप्रजाता विशुध्यन्ति प्रायश्चित्तेन नेतराः॥'

इति स्मरणात् ॥१०॥

√सवर्णायामन्यपूर्वायां सक्तत्सन्निपाते पादः पततीत्युपदिश्चान्ति ॥ ११ ॥

अन्यः पूर्वः पतिः यस्यास्ता अन्यपूर्वः परमार्या, तस्यां सवर्णयां सक्र-इमने पदः पति । पतितस्य द्वादशवार्षिकं प्रायश्चित्तम् । तस्य तुर्योऽ शस्त्रीणि वर्षाणि प्राकृतं ब्रह्मचर्यमस्य प्रायश्चित्तम् । पतम् श्रोत्रियभाग्यांयामृतुकाले कामतः प्रथम(५)दूषकस्य । तत्र गौतमः(६)—'द्वे पर-दारे। त्रीणि श्रोत्रियस्ये'ति ॥ ११ ॥

एवमभ्यासे पादः पादः ॥ १२ ॥

प्वमभ्यासे प्रत्यभ्यासं पादः पादः पति ॥ १२ ॥

१. गौ. घ, १२, २, ३. २, या. स्मृ. २, २८६.

३. प्रसो नार्याः कर्णादिकर्तनम् इति विज्ञानेश्वरादतः पाठः ।

४. इलोकोऽयं मानवे एकादशाध्याये १७८ इलोकानन्तर प्रक्षिप्ततया पठितः।

५. दूषकस्य ब्राह्मणस्य, इति घ. च. पु. ६. मी. घ. २२, २९, ३०.

चतुर्थे सर्वम् ॥ १३ ॥

अतः-चतुर्थे सन्निपाते सर्वमेव पति । ततश्च पूर्णद्वादशवार्षिकं कर्तव्यः म् । तृतीये नव वर्षाणि । द्वितीये षड्वर्षाणि । एतञ्च प्रतियोगं स्त्रीभेदेन प्रथमद्वाकस्य । एकस्यामेव त्वभ्यासे करूप्यम् । तत्र-

(१) यत् पुंसः परदारेषु तच्चैनां चारयेद्वतम् ,

इति स्मरणात् स्त्रिया अपि प्रतियोगं पादः पादः पति । तद्युरोः धेन करुप्यम् ॥ १३॥

जिह्वाच्छेदनं श्रद्धस्याऽऽर्धे घार्मिकमाक्रोशतः ॥ १४ ॥

शुद्धो द्विजातीनामन्यतमं धार्मिके(२)स्वकर्मस्थं यद्याक्रोशति निन्दति गईते, तदा तस्य जिह्वा छेत्तव्येति । मनुस्तु सामान्येनाह-

(३)'येनाङ्गेनावरो वर्णो ब्राह्मणस्याऽपराध्नुयात्।

तदङ्गं नस्य छेत्तव्यं तन्मनोरनुशासनम् इति ॥

गौतमस्तु--(४)'शुद्धो द्विजातीनतिसन्धायाऽभिहत्य च वाग्दण्डपारु ष्याभ्यामञ्जं मोच्यो येनोपहन्या'दिति ॥ १४ ॥

बाचि पथि शस्यायामासन इति समीभवतो दण्डताडनम् ॥ १५॥

यस्तु शुद्रो वागादिष्वार्थेस्समीभवति, न तु न्यग्भूतः, तस्य दण्डेन ताडनं कर्तव्यम् । स दण्डेन ताडियतव्यः । अयमस्य दण्डः ॥ १५ ॥ पुरुषवधे स्तेये भूम्यादान इति स्वान्यादाय वध्यः ॥१६॥

भूम्यादानं परक्षेत्रस्य बलात्स्वीकारः, पुरुषवधादिषु निमित्तेषु श्रुद्रस्तर्वस्वहरणं कृत्वा पश्चाद्वयः मारायितब्यः ॥ १६॥

चक्कुनिरोधस्त्वेतेषु ब्राह्मणस्य ॥ १७ ॥

ब्राह्मणस्य त्वेतेषु निमित्तेषु चक्षुवो निरोधः कर्तब्यः। पट्टबन्धादिना चक्षुषी निरोद्धव्ये, यथा यावज्जीवं न पश्यति । न तृत्पाट/येतव्ये (५)'न शारीरो ब्राह्मणदण्डः। अक्षतो ब्राह्मणो वजे'दिति स्मरणात्। 'चक्षनिरोध' इति रेफलोपइछान्दसः ॥ १७ ॥

नियमानिक्रमिणमन्यं वा रहासि बन्धयेत्॥ १८॥

१. म. स्मृ. ११. १७७. २. स्वधर्मस्थं. इति च. पु ३. म. स्मृ. ८, १७९. ૪. મૌ. ૧૨. ૧. પ. મૌ. ઘ. ૧૨. ૪૬.

यो वर्णाश्रमप्रयुक्तान्नियमानतिक्रामित तं नियमातिक्रमिणमन्यं वा प्रति-षिद्धानां कर्तारं रहसि बन्धयेत् निगल्ठितं निरुम्ध्यात् ॥ १८ ॥

आसमापत्तेः ॥ १९ ॥

यावदसौ नियमान् प्रतिपत्स्ये प्रतिषिद्धेभ्यो निवर्तिष्य इति ब्रुयात्॥१९॥

असमापत्ती नाइयः॥ २०॥

यद्यसौ दीर्घकाळं निरुद्धोऽपि न समापद्येत, ततो नाश्यः निर्वास्यः२० ्रआचार्घ ऋत्विक्स्नातको राजेति चाणं स्युरन्यन्न वध्यात् ॥ २१ ॥

यदि दण्डे प्रवृत्तं राजानमाचार्यो ब्रूयात्-अहमेनमतः परं वारियिष्यामि मुच्यतामयमिति । अतोऽङ्गदण्डे प्राप्तेऽर्धदण्डम् , अर्थदण्डे प्राप्ते ताडनेम् , ताडने प्राप्ते धिग्दण्डमिति कृत्वा तद्वरो विस्रजेत् । एवमुनिवर्जा । ऋत्विगाचार्यो राज्ञस्स्वभूतौ न दण्ड्यस्य । स्नातको विद्यावताः भ्याम् । राजा अनन्तरादिः । सर्व एते राज्ञस्सम्मान्याः । अतस्ते दण्ड्यस्य त्राणं स्युः । उक्तेन प्रकारेण रक्षका भवेयुः । नान्यः कश्चित् । तेऽप्यन्यत्र वष्यात् यस्य वधानुगुणोऽपराधः न तस्याऽऽचार्यादयोऽपि त्राणम् ; हन्तव्य एव स इति ॥ २१ ॥

इत्यापस्तम्बर्घास्तुत्रवृत्तौ द्वितीयप्रदने सप्तविद्यी काण्डिका ॥ २७ ॥

इति चाऽऽपस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ हरदत्तमिश्रावराचितायामु-ज्ज्वलायां द्वितीयप्रश्ने दरामः पटलः ॥ १० ॥

अर्थेकादशः पटलः॥

क्षेत्रं परिगृद्योत्थानाभावात्फलाभावे वस्स-मृद्धस्स भावि तदपहार्घः ॥ १ ॥

वैश्यो वैश्यवृत्तिर्वा परस्य क्षेत्रं कृष्यर्थं परिष्ठह्य यदि उत्थानं कृषि विषयं यत्नं न कुर्यात्, तदभावाश्व फलं न स्थात्, तत पत्रस्मिन्निमित्ते स कर्षकस्य प्रश्चेत्तास्मन् भोगे यद्भावि फलं तदपहार्यः अपहार्ययत्वस्यः। राज्ञा क्षेत्रस्वामिने दाप्यः॥ १॥

अविशानः कीनाशस्य कर्मन्यासे दण्डताडनम् ॥२॥

कीनाशः कर्षकः । तस्याऽवाशिनः अस्वतन्त्रस्य निर्धनस्य कर्मन्यामे स चेत् कृषिकर्म न्यसेत् विच्छिन्द्यात् तस्य दण्डेन ताडन कर्तब्यं स दण्डेन ताडियितव्यः । अर्थाभावास्राऽर्थदण्डः ।

अपर आह--अवशी अवश्यः अविषेयः यः क्षेत्रं परिगृह्याऽविशितः कीनाशस्य कृषिकर्म न्यसेत् न स्वयं कुर्यात्, तदा स परिग्राहको दण्डेन ताडियत्वय इति। यदि वा अवशिन इति बहुवीहिः। यस्य कीनाशस्य वशी स्वतन्त्रः क्षेत्रवान्नास्ति, स यदि पूर्वकृष्टस्य क्षेत्रस्य कृषिकर्म न्यसेत् न कुर्यात्, तस्य दण्डताडनं दण्ड इति राजपुरुषः स्योपदेशः॥ २॥

तथा पशुपस्य ॥ ३॥

पञ्चे गोपालः तस्याऽपि कर्मन्यासे पालनस्याऽकरणे दण्डेन ताडनं दण्डः ॥ ३ ॥

अवरोधनं चाऽस्य पञ्चनाम् ॥ ४ ॥

ये चाऽस्य परावो रक्षणाय समर्पितास्तेषां चाऽवेराधनमपहरणं कर्तः ध्यमन्यस्य गोपस्य समर्पणीया इति ॥ ४ ॥

हित्वा व्रजमादिनः कर्शयेत्पश्चन् ॥ ५ ॥

ये पश्चो वजे गोष्ठे निरुद्धास्तं वजं हिला आदिनस्सस्यादेर्भक्षयि तारो भवन्ति; तान् कर्शयेत बन्धनादिना कशान् कुर्यात्। कः ? यत भ-क्षितं तद्वान्, राजपुरुषो वा ॥ ५ ॥

नाऽतिपातयेत्॥६॥

नाऽतिानिरोधं कुर्यात् न ताडयेद्वेति॥६॥ अवरुध्य(१) पञ्चनमारणे नाजाने वा स्वामिभ्योऽवसुजेत ॥ ७॥

यदि पशुपः पशुनवरुध्य पालयितुं गृहीत्वा सभयस्थाने विस्हयोः पेक्षया मारयेत् नाद्ययेद्वा । नाद्यनं चारादिर्भरपहरणम् । स स्वामिभ्यः पश्चनवस्रजेत् प्रस्यपंयेत् पश्वभावे मुख्यम् ॥ ७ ॥

प्रमादाद्रण्ये पञ्जनुत्सृष्टान् हृष्ट्वा ग्राममानीय स्वामिभयोऽवसृजेत् ॥ ८॥

यदि स्वामिनः प्रमादादरण्ये पशूनुःस्रजेयुः विना पालकेन ततंस्तान् रष्ट्रा प्राममानीय स्वामिभ्यः अपेघेत् । कः १ यस्तत्र रक्षकत्वेन मियुक्तः ॥ ८॥

पुनः प्रमादे सकृद्वरूध्य ॥ ९ ॥ पुनः प्रमादादुरसृष्टेषु सकृदवरुध्य स्वामिभ्योऽवस्जेत् ॥ ९ ॥ तत अर्ध्व न सुर्क्षेत् ॥ १०॥

ततो द्वितीयात् प्रयोगादूर्व 'ग्राममानीये'स्यादि यदुक्तं तत्र सूर्केत् नाः द्रियेत तस्मिन् विषये उपेक्षेत ॥ १०॥

परपरिग्रहमविद्यानाददान एघोदके मुले पुष्पे फले गन्धे ग्रासे शाक इति वाचा बाध्यः॥ ११॥

एघाओदकं च एघोदकम् । प्रासी गवाद्यर्थी यवसादिः । सर्वेत्र वि-षयसप्तमी । यः परपरित्रहोऽयामित्यविद्वानज्ञानन् पथादिकमादत्ते गृह्वाः ति, स तस्मिन्विषये तत्र नियुक्तेन राजपुरुषेण निष्ठुरया वाचा वाध्यः निवार्यः ॥ १२ ॥

विदुषो वाससः(२) परिमोषणम् ॥ १२॥ यस्त विद्वानेवाऽऽदत्ते तस्य वाससोऽपहारः कर्तव्यः ॥ १२ ॥ अदण्ड्यः कामकृते तथा प्राणसंशये भोजनमाद्दानः। १३॥

तथाशब्दस्य भोजनिमत्यनेन सम्बन्धः । प्राणसंशयदशायामेधोः

१. 'पशूनमारयेनाशयेद्वा' इति छ, पु. २. परिमोक्षणम् , इति, क, पु.

दकादेरादाने कामकृतेऽप्यदण्ड्यः । तथा भोजनमप्याददानः प्राणसंशये नृ दण्ड्य इति ॥ १३ ॥

प्राप्तनिमित्ते दण्डाकर्मणि राजानमेनस्स्पृद्याति ॥ १४ ॥

प्राप्तं दण्डिनिमित्तं यस्य तस्मिन् पुरुषे दण्डाकर्मणि दण्डस्याऽक्रि यायां यदि दययाऽर्थलोभेन वा प्राप्तदण्डं न कुर्यात् तदा तदेनो राजान मेव स्प्रशिति ॥ १४ ॥

इत्यापस्तम्बधमस्त्रत्रवृत्तौ द्वितीयप्रश्ने ऽष्टाविद्यी कण्डिका ॥ २८ ॥

ननु(१) शास्त्रफलं प्रयोक्तरि, तत्कथमन्यकृतमेनोऽन्यं इपृशतीिं ॥ बहुविधत्वात् कर्तृभेदस्येत्याह—

प्रयोजयिता मन्ता कर्तेति स्वर्गनरकफ्लेषु कर्मसु भागिनः॥१॥

धर्ममधर्मे वा प्रकुर्वाणं यः प्रयुक्ते-१दिमत्थं कुर्विति, स प्रयोजियता । स वाडनेकप्रकारः-आज्ञापकोऽभ्यर्थयिता अनुप्राहक इति । भृत्यादे निकृष्टस्य प्रवर्तना आज्ञा । गुर्वादेराराध्यस्य प्रवर्तनाऽभ्यर्थना । अनुप्रहो द्विविधः—उपदेशस्तत्सधर्माचरणं चेति । तत्र य इत्थमर्थमुपदिशति व शत्रुमित्थं व्यापाद्य, धर्माजंनेऽयं तेऽभ्युपाय इति स उपदेश । यः पुनः केनिचिज्ञिघांसितं पलायमानं वा निक्णद्वि निक्दश्च हन्यते स निरोद्धाऽनुप्राहकः । मन्ता अनुमन्ता यस्याऽनुमितमन्तरेणाऽर्थो न निवर्तते स राजादिको धर्माधर्मयोरनुमन्ता । कर्ता साक्षातिकयाया निर्वर्तकः । पते त्रयोऽपि स्वर्गपलेषु नरकपलेषु च कर्मसु धर्मेष्वधर्मेषु च भागिनः फलः स्यांशभागिनः अंश्वाभाजः । सर्वेषां च यथाकथंचित् कर्तृत्वम् ॥ १ ॥

यो भूय आरभते तस्मिन् फलविद्योषः ॥ २॥

तेषु प्रयोजकादिषु यो भूय आरभते यस्य व्यापारोऽर्धनिवृत्तावधि कमुपयुज्यते तस्मिन् फलविशेषो भवति ॥ २ ॥ यद्ययेवम्—

कुटुम्बिनौ धनस्येशाते ॥ ३ ॥

कुटुम्बनौ दम्पती । तौ धनस्य परिष्रहे विनियोगे च ईंशाते । यदा

१. पूर्वमीमांसासूत्रस्या (जै. सू. ३, ७. १८.) नुवादोऽयम् ।

ध्येषं, तथापि भर्तुरनुङ्गया विना स्त्री न विनियोक्तुं प्रभवति । भर्ता तु प्रमुखति । तदेतेन वेदिनव्यं 'न हि भर्तुर्विष्रवासे नैमित्तिके दाने स्तेयः ापदिशन्ती'ति (२.१४.२०) ॥ ३॥

तयोरनुमतेऽन्येऽपि तिइतेषु वर्तेरन्॥ ४॥

तयोर्दम्यत्योरतमतेऽनुमतौ सत्यामन्येऽपि पुत्रादयः तयोरैहिके वाम् मकेषु च हितेषु वर्तेरन् द्रव्यविनियोगेनाऽपि ॥ ४ ॥

विवादे विद्याभिजनसम्पन्ना बृद्धा मेघाविनो धर्मेष्वविनिषातिनः॥ ५ ॥

अधिप्रत्यर्थिनोर्विप्रतिषिद्धो वादो विवादः । तत्र विद्यादिगुणसंयु ा निर्णेतारस्स्युरिति वाक्यशेषः । विद्या अध्ययनसम्पत्, अध्ययनस-ূর্বে হাহ্মেল্লান বা । अभिजनः कुलशुद्धिः । रुद्धाः परिणतवयसः । भेषा-नः जहापोहकुरालाः । धर्मेषु वर्णाश्रमप्रयुक्तेषु अविनिपातेनः, विनिपातः 🖁 मादः तद्वहिताः ॥ ५ ॥

सन्देहे लिङ्कतो दैवेनेति विचित्य ॥ ६ ॥

ते च निर्णयन्तस्सन्देहस्थलेषु लिङ्गतोऽनुमानेन दैवेन तप्तमाषादिना इतिशब्दः प्रकारे । यश्चान्यदेवंयुक्तं वचनव्याघातादि तेन च विचि त्यार्थस्थितिमन्विष्य निर्णेतारस्स्युरित्यध्याहृतेन वाक्यपरिसमाप्तिः ॥६॥ अथ साध्याविधिः—

प्रण्याहे प्रातरग्नाविद्धेऽपामन्ते राजवत्युभयतस्समा-क्वाच्य सर्वानुमते मुक्यस्सत्यं प्रदनं ब्रूयात् ॥७॥

पुण्याहो देवनक्षत्रम् , प्रातमेष्याह्नादिषु अप्नाविद्धे अग्निमध्वा तरसमीपे भ्रपामन्ते उदकम्पानिधाय तत्समीपे राजवित राजाधिष्ठिते सदिस । राज-वृह्णं प्राङ्विवाकादेरुपलक्षणम् । उभयतः उभ**योर्शिपत्यर्थिनोस्**समाख्याः य किमहं गुवयोः प्रमाणभृतः साक्षीत्यात्मानं ख्यापयित्वा । यदि वा भयतः उभयोरपि पक्षयोस्सत्यवचने च असत्यवचने च साक्षिणो ।द्वावि फलं तत्,

सत्यं ब्रूह्मनृतं त्यक्त्वा सत्येन स्वर्गमेष्यसि । (१)अनृतेन महाघोरं नरकं प्रतिपत्स्यसे॥

१. उक्त्वाऽनृतं. इति. च. पु. आप० घ० ३८

इत्यादिना प्रकारेण समास्याप्य प्राइविवाकादिभिः पृष्ट इति शे॰ षः । सर्वातुमते अर्थिप्रत्यर्थिनोस्सभ्यानां चाऽनुमतौ सत्यां सम्यो मुख्यः साक्षिगुणैरुपेतो दोषैश्च चीर्जतस्साक्षी प्रश्नं पृष्टमर्थे सत्यं य याऽऽत्मना ज्ञातं तथा ब्र्यात् ॥ ७ ॥

अनृते राजा दण्डं प्रणयेत ॥ ८॥ साक्षिणाऽनृतमुक्तिमिति प्रतिपन्ने राजा(१) दण्डं प्रणरेत्। अत्र मनुः--

'(२)यस्य दश्येत सप्ताहा(३)दुक्तसाक्ष्यस्य साक्षिणः। रोगोऽग्निर्ज्ञातिमरणं (४)दाप्यो दण्ड च तत्समम् ॥' इति ॥ ८॥ न केवलमसत्यवचने राजदण्डः, कि तर्हि ?

नरकश्चाऽत्राधिकः साम्पराये॥ ९॥

साम्परायः परलोकः, तत्र नरकश्च भवति, न तु, (५)'राजभिधृतवण्डास्त कृत्वा पापानि मानवाः। निर्मछारस्वर्गमायान्ति सन्तरसुकृतिनो यथा॥ इत्यस्यायं विषय हति ॥ ९ ॥

सत्ये स्वर्गस्सर्वभूतप्रशंसा च ॥ १० ॥

सत्य उक्ते स्वर्गी भवति । सर्वाणि च भूतान्येन प्रशासन्ति अपि देवाः ॥१०।

सा निष्ठा या विद्या स्त्रीषु शृहेषु च ॥ ११ ॥

ब्रीषु श्रदेषु च या विद्या सा निष्ठा समाप्तिस्तस्यामप्यधिगतायां विद्याः कर्म परितिष्ठतीति ॥ ११ ॥

आधर्वणस्य वेदस्य द्रोष इत्युपदिकान्ति ॥ १२ ॥

अथर्वणा प्रोक्तमधीयते ये ते आथर्वणिकाः । वसन्तादिभ्यष्टक् । तेषां समाम्नायः । ''आधर्वणिकस्येकलोपश्च'' आधर्वणः । तस्य वेदस्य शेष इत्युपदिशन्ति धर्मजाः-या विद्या स्त्रीषु शूद्रेषु चेति ॥ १२ ॥

कृच्छा धर्मसमाप्तिस्समाम्नानेन लक्षणकर्मणा तु समाप्यते ॥ १३ ॥

१. तं दण्डयेत् इति क. पु. २. म. स्मृ. ८. १०८. ३. उक्तवाक्यस्य इति. च. पु. ४. ऋणं दाप्यो दमंच स इति. च. पु. मुद्रितपुस्तकेषु च। ५. म. स्म. ८. ३१८,

समाम्नानं प्रतिपद्याठः । तेन धर्मममाप्तिः कृच्छ्रा न शक्या कर्तुम् । किं तु लक्षणकर्मणा समाप्यते येन सामान्येन भिन्नानामप्यधिगमो मवित तल्लक्षणं, तस्य कर्मणा करणेन समाप्यते । कर्मणास्विति द्वितः कारपाठोऽयमार्षः । आदिति वा निपातस्य प्रश्लेषः। स च सद्य इत्यस्यार्थे द्रष्टव्यः॥ १३॥

तत्र लक्षणम् ॥ १४॥

सर्वजनपदेष्वेकान्तसमाहितमार्घाणां वृत्तं सम्य-ज्विनीतानां वृद्धानामात्मवतामलालुपानामदा-म्भिकानां वृत्तसाहरूयं भजेत एवसुभौ लोकावभिजयति ॥ १५॥

पूर्वेण गतम् ॥ १५ ॥

स्त्रीभ्यस्सर्ववर्णेभ्यश्च धर्मशोषान्प्रतीयाः दिल्येक इत्येके ॥ १६ ॥

उक्तन्यतिरिक्ता ये धर्मास्ते धर्मशेषास्तान् स्त्रादीनामिष सकाशात् प्रतीयादित्येके मन्यन्ते । ते च प्रतिज्ञनपदं प्रतिकुळं च भिन्नास्तथैव प्रति-पत्तव्याः । तत्र द्राविडाः कन्यामेषस्थे सवितर्यादित्यप्जामाचरन्ति भूमौ मण्डलमालिख्य, इत्यादीन्युदाहरणानि । द्विरुक्तिरध्यायपरिस । माप्त्यर्था ॥ १६ ॥

इत्यापस्तम्बधर्मसुत्रवृत्तौ द्वितीयप्रदने एकोनत्रिशी कण्डिका ॥ २९ ॥

इति चाऽऽपस्तम्बधमेसूत्रवृत्तौ श्रीहरदत्तमिश्रविराचितायामुज्जवलायां द्वितीयप्रक्ते एकादशः पटलः ॥ ११ ॥

समाप्तो द्वितीयः प्रश्नः ॥

समाप्तमिद्मुज्वलोज्बलितमापस्तम्बधर्मसुत्रम् ॥

	श्र शुद्धसंशोधन म् ॥	•	14 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1
त्र गुद्धम्	गुद्धम्	पृ०	Ψo
सम्मन	सम्भव	Ę	१६
यजुष्यवि	यजुष्पवि	१०	88
मु लोद मं कज्ञो	मु लोदकर्म हो	1;	11
इहाप्यजिन	इहाप्यजिन	१७	१३
आप ग०	आप॰ गृ	१७	46
इष्टाप्तमु ~~ंकृत~~	इष्टापृर्तेद्रञ्जत	२०	२६
च्छुनिविप्रति	च्छुतिविप्रति	ર ૪	Ę
मेथोहरण	में घाहरण	२५	१४
हरार्थम हराहरार्थ	~~દ~~ પ્રાર્થ મ દ શર્થ	>;	१६
क्रमांण्यारमने	कर्माण्यारभते	2 10	२१
आचाचार्य कु ळे	आचार्य कु ळे	२८	१३
प्रथमप्रदन	प्रथमप्रइने	33	20
विरचितया	विरचिताया	,,	१९
पुरुपात	पुरुषात्	39	११
तपस्च्यज	तपस्च्युजु	३२	१६
आत्मानिन्दा	आत्मनिन्दा	४३	्१३
र्यातेति (२९) विश्वष	यतीति (२८) विशेष	88	२३
ड पाल सानि	उप लिसानि	४९	6
उपलिमकेश	उपलिसकेश	"	"
अनभिभाषित्तो	अनभिभाषितो	છ છ	१२
निगंमनामर्गा	निर्गमनमार्ग	५२	ર
गुद्रापतित	श्द्रपतित	13	१६
दंत्रदृष्टव्यः	अत्र द्रष्टव्यः	' લ રૂ	3 6
द्विताया	द्वितीया	५४	१६
चो रादीनां	चोरादीनां	49	8
कार्तिकै	कार्तिकी	57	१४
ाव धिरयं	विधिरयं	५ ६	११
चाऽऽमा तृकस्य	चाऽमातृकस्य	६०	68
नु ळेखणा	नु ळेपणा	६२	१०
॥ २९ ॥	11 28 11	६३	१२
र्नाहीरे	नीहारे	६३	२१
सर्वासा	सर्वासां	€8	१ ०
पुच्छव न्नन्ताम्	पुच्छवन्नक्षत्रम्	[55	28

•

-

श्रगुद्धम्	शुद्धम्	पृ०	ψà
कर्ममिर्वृद्धानां	कर्मभिर्बृद्धा नां	७३	१५
वसदया	वक्तव्या	હ	88
पुस्तका ति	पुनस्तानि	थथ	"
त्तिवर्षं पूर्वः	त्तिवर्षपृर्वैः	७९	२ ५
सर्वानद्या	सर्वानद्यो	८४	१
इश्चम्य	उद्यम्य	,,	२३
नमवत्येव	नभवत्येव	19	२ ७
सुतिकादेक्या	सूतिकोदक्या	८५ "	२०
अ न्थे <u>च</u>	अन्येषु	۵٥	"
तेपानुच्छिष्ठान ्यु च्छि	हेपानुच्छि ष्टानप्युच्छि	66	२४
स्पर्शनमात्र	स्पर्शनमात्रं	"	24
मृषिकलांगं बा	मृषिकलांगं वा	68	Ģ
वचनादित्वा	वचनाहिवा	,,	२३
कु त्सयिवा	कुत्सयित्वा	99	२४
पाकनोम्छी	पाकेनाम्छी	९७	٩
सलाबुक्या	सलावृक्या	,,	२०
तत,न्तैव	तत्तत्रैव	19	३ o
वृन्दचाराः	बृ न्दचराः	१००	•
लक्ष्मणबर्ज	लक्ष्मणवर्ज म्	"	•
धरादिस्त्रच्यञ्जनया	धरादिस्त्रीव्य व्जनया	१०३	૨ ૪
भोक्तब्यं	भौक्तव्यं	१०४	*
दक्षणीयेष्टिः	दोक्षणीयेष्टिः	१०५	8 00
तापुते	त पुते	१०७	२२
अभाज्याच्चोः	अभोज्या न्नाः	19	२६
क्ष्वधर्मेण	स्वधर्मेण च	१०८	?
वंशमन्वन्तराणि	बंशो मन्वन्तराणि	११०	2
स्तद्छाभे	तदछाभे	११४	28
त्रह्म	ब्रह्म	११७	,,
कार्यमीवद्या	कार्यमविद्या	१२२	6
अप्राबध्यस्यन्ते	अ ग्नावध्यस्यन्ते	१२४	२६
मपस्य	मपास्य	१२५	२९
सर्वे, एव	सर्वे एव	'१२६	₹ 🐿
स्वकयि	स्वकीय	१२७	8
येऽ नु ऽतिष्ठन्ती ति	येऽनुतिष्ठन्तीति	१२८	१०

त्रशुद्धम्	शुद्धम्	वि०	ο i ρ.
मेतदिति 🥏	पुतदिति	s9 [~] ~	ॅ∙३७
विसोर्णायां	बिसोर्णायां	१३३	२ ३
धटादे रिव	घटादेरिव	१३४	3
पृथिब्था	पृथिव्या	1,	84
निह न्तुम्	निर्हन्तुम्	१३५	३०
करणापेश्वासः	करणोपशमः	१३७	6
क्षविरोक्षश्रगा	अविरोधरुक्षणा	,,	१३
ऐकाप्य म्	पे काग्रय म्	१३९	٩
स्वाक्ष्य नृतम्	साक्ष्यनृतम्	"	१३
निघातार्थादि	निर्घातार्थानि	१४०	6
प्रदेशामाच्छा च	प्रदेशमाच्छाद्य	१४२	१०
ग्र वृ त्तस्य	प्रवृत्तस्य	१४३	28
<u>बाक्त्या</u>	शक्याः	१४८	१३
ततडय हम्	ततस्त्रयहम्	१५३	4
~~কুত~~ ন্ত	কু ন্ত	91	2
हरीतौ	हारीतौ	१५५	ર
सन्यवहारो	संज्यवहारो	१९६	٩
रु च्छास	उ च्छ्वास	१ ५८	१३
खटाङ्गं	खट्वाङ्गम्	१५९	ę
35	, 59	,,	२३
भ्रणहा	भ्रूणहा	"	२३
चक्रम्येत	चंक्रम्येत	23	38
स्वटांगस्य	रवट्वाङ्गस्य	,,	3,4
विप्रजत	विप्रवजत	१६२	8
द्वहान्	द्वयहान्	१६२	80
वपेरन् (७-७)	वपेरन् (१०-७)	१६४	٤
काल (१०-७)	काळ (७-७)	55	11
मन्यते	मन्यन्ते	"	१६
ड च्यते	उच्यन्ते	१६५	8
नित्षेति	नीत्वेति	"	ą
अहिताग्नि	साहिता ग्नि	१६६	Ģ
पबस् ~~चिनीसवद~~ ि	पयस्विनी न भवति	800	¬ •
च्ल्यातत्वे न	~~च~~ ञ्चन्तत्त्रे न	,	49
प्र शस्तं ,	प्रशस्तं	,, ,,	₹ }
		7*	17

अशुद्धसंशोधनम् ।

श्रशुद्धम्	शुद्धम्	पृ० ् पं०
अस्तंयस्तं	अस्तं यन् तम्	808
बर्जयेत्पात्रस्य	वर्जयेत्पात्रस्थ	१८० १७
स्त्रयुपगार्थे	स्त्रयुपभोगार्थं	१८२ १ १४
बाबाणि	शेषाणि	१८३ १८
गर्माधानादि	गर्भाघानादि	१८३ १९ १८४ ४
चण्डास्रोपम्स्पर्श	चण्डास्रोपस्पर्श	१८५ १
पक्रमकम्	पक्रमपक्रम्	१८७ - २१
प्रथमयोग:	प्रथमप्रयोगः	१८८ - २
स्वाहत्येताम्यां 🕆	स्वाहेत्येताभ्या म ्	8 : 093
अ वोक्षत्	अवोक्षेत	88, 898
मुद्दिच्या	मुद्दिश्या	२०१ ,,
मित्येकै	मित्येके	२०२ ४
माथवर्णिका नां	माथर्वणिकानां	२०७ - ६
व्रवाण:	ब्रुवाण:	२०७ १६
मधुपका	मधुपर्का	२०८ १७
भाइरि	मातरि	રશ્ર્વ ફ
न्ध्वंसयोग	नाध्वसंयोग	२१४ ९
राजनं	राजानं	२१६ ु ू १६
शास्त्रोप्यर्थ	शास्त्रे ^६ वर्थ	<u>"</u> وه
द्वारनर्सीश्च	द्वारानर्झीश्च	२३० 🗸 🐫 २
आवहरेन्	आवहेरन	२२४ 🕠 🛶
यस्मिन्नुदति	यस्मिन्नुदेति च	२२ <i>५ ः</i> ३३
स्वपन्नोभी नम्नुको	स्वपन्नभिनिम्नुक्तो	پ ۽ ٻ
अपर द्युः	अपरेद्यः	,, २६
गृह्वायात्	गृह्णीयात्	२३१ घेर्
प्रातगृह्वीयात	प्रतिगृह्णीयात्	,, ે રસ
धमार्थं	धर्मार्थं	રફર ' १६'
वेदयनि	वेदमनि	રરૂ ફેર્સ્
प्रवर्तंग्ये	प्रवर्तन्ते	રરૂ૮ ૄં લું
प् वमतेषु	एवमेतेषु	,,
प्राप्तविद्यो 🖟	प्राप्तविद्यो	२३८ ,,, २६, २३९ २३२
सन्यते	भन्यन्ते	રશેર ંેશ્રે
ज्यष्ठं	ज्येष्ठं _	282 2 \$
समानाधि	- सामानाधि	२४७ १६

भगुद्धः गुद्धम्	Āо	- tio
बाद श्राद	₹86	8
त्रा ज्ञा णस्य वाज्ञाणस्य	3 6 3	Ę
सम्युक्तीरि सम्युष्यती	રહુ	३३
द्रकेत: अपरेबु:	>9	ર ધ્ર
ग्रापादरार्घ्यंस्य ग्रासक्तार्घ्यंस्य	२६६	१६
अर्थाष्ट्रेय अधीष्टेचे	२ ३ ६	8
दिवन्नदिवन्नी दिवन्नदिवन्नी	33	१८
११६ १६६	15	२८
କ୍ଲ	53	₹ ₹
~~श्चनाद~~ शासाद	ર દ્વ	११
इ ट्रय द्वव्य	17	8,0
च्यानादान व्यानोदान	33	२१
अनिर्ग अनिन	₹ ≎	ż
क्रशारमञ्जू के बरमञ्जू	15	१६
कारडेत्पति कारयेत्प्रति	* ક્ક્	11
ब्राह्मणन्सु ब्राह्मणान्सु	३ ६२	₹
मुच्य मुख्यः	19	૨ ૪
वर्षादिनिश्म वर्षादीनाम (	388	३ ०
ममिद्रोगिन मस्म समिद्रोगिनर्भस्म	२ ७ २	११
त्यतन्नाइस्ति त्यतन्नास्ति	२ ७६	ર
इन्द्	13	२१
त्रे _{वृद्} विद्धानां त्रे विद्यवृद्धानां	२७८	२३
स्त्रेविद्य स्त्रैविद्य	२७९	₹
प्रजापर्ति प्रजाति	360	8
समरमणं अस्तममरणं	15	g
त्वं वं	13	٩
पर्विद्यी पड्विंसी	२८९	9
नियङ नियुङ्के	>>	१७
दुवस्रोन्द्रया दुवस्रेन्द्रिया	२ ९०	٩
आरम्यत आरम्यते	,,	30
ट्या देशे	9,	२९
च्छद्रन ~~च~~ ्छेदन	२९१	8
धार्मिके धार्मिकं	२ ९२	8
आचार्यांद्यादि आचार्यांदयोपि	२ ९३	१६
चावेराधन धावरोधन	३ ९ ४	ર્વે १

उज्वलायामुद्धतानां ग्रन्थान्तरवाक्यानां प्रतीकसुची ॥

ग्रङ्गिराः—		त्रापस्तम्बधर्मस्	त्रम्
	पृ० पं०		पृ० पं•
ब्रह्मक्षत्रविशां सुक्तवा	९२ २२	अङ्गानि न प्रक्षालयीत	१५ १४
ब्रह्मचारी शुना दष्टः	८६ १५	अतिथीनेवाग्रे	२०८ १ ०
श्रमरकोशः ─	•	अथो यत्किञ्च	39 29
औपवस्तन्त्पवासः	१७८ १४	अदण्ड्यान्दण्डय न्	२१७ २०
सर्गश्च प्रतिसर्गश्च	१९० २	अदिवास्वापी	२६ २४
ष्टप्ते यस्मिन्नस्तमेति	२२५ २३	अधासनज्ञायी	90 29
श्रापस्तम्बगृ ह्यसूत्र	।म्~-	अनृतं वोक्त्वा	89 92
अजिनमुत्त रमु त्तरया	१७ १४	अन्यत्रोपसंग्रहणात्	७६ ३
अदितेऽनुमन्यस् व	१८९ ३	अपि दुष्कृतकारिणः	94 4 5 3¥
इत्तरेण यजुषा	२५५ १२	अपि वा सूत्रमेव	३७ ७
उपोषिताभ्यां पर्वस्र	१७९ २०		८३ १२
एतदह र्विजानीयात	۰,, ۹	,,	-
एवमन्यस्मिन्न पि	२५ १५	आकालमभोजनम्	२४६ १७
गर्भाष्टमेषु ब्राह्मणं	४ १५	आचार्यकुळे	२८ १३
चतुर्थिप्रभृत्याषोडर्शी	१८१ १५	आ चार्याधीनस्स्या त्	٠,,
तेन सर्पिष्मता	१५० १७	"	993 26
,,	२६४ ५	आचार्यप्राचार्य	३९ २
द्धि मध्विति संस्रुव	२०९ २७	आचार्याय वा	,,
दशम्या मुत्थितायां	९२ २९	आर्याधिष्ठिताः	१८६ ३
न वस्वस्तरे संविश	४७ ९	आर्याः प्रयताः	१८० २५
पुरस्तादुदग्वा	१८० ९	आसीनस्त्रिराचामेत्	८९ ३
प्राचीः पूर्वम्	,, १२	आहिताग्निरनङ्वान्	१३ २२
यत्राऽस्मा अपचिति	१६५ ९	उत्तमेन वैहायसं	१८८ ५
वसन्ते ब्राह्मणं	८२	उत्तरे ब्रह्मसदनं	१८९ १०
वेदमधीत्य स्नास्यन्	४६ ७	उत्सन्नक्ष्णवः	४१ ११
,,	१६४ १७	उद ~~ङ~~ ्मुखो	२२६ १७
,,	१९५ १४	उपासने गुरूणां	958 8
३९ स्राप० घ•		•	

	पु० पं०		पृ० पं०
स्रपेतस्याऽऽचार्यकु <mark>र</mark> ु	* 98	पूजा वर्णज्या यसां	480
ऋषमञ्जाऽत्राऽधिकः	980 8	पुः प्राणिनः	१२२ १२
कालयोभीजनं	२१३ १२	प्रक्षारूयीत	94 94
काषायञ्चेक	96 ६	प्राక्मुखोऽन्नानि	२ १
कोघादींश्च	१६९ २३	प्रेतसं क्लसञ्च	६१ ४
क्षत्रियं हत्वा	१४८ २५	प्रोषितो भैक्षात	२२ ३
गृहमधिनो	१८६ ५	बुद्धे चेरक्षेमप्रापणम्	353 4
ग्रामे प्रतिष्टेत	१४२ १०	ब्रह्मणि मिथः	११६ ९
ज्ञायापत्याः न विभागः	२३३ २१	त्राह्मणमात्रञ्च इत्वा	११७ १६
ज्येष्टो दायादः	२४४ १६	,,	989 98
तत्त्वस्विचौ	१२० १५	ब्राह्मणस्य गोरिति	२ ७
तस्य विधिः	હરૂ પ્	मनसा चाऽनध्याय	३४ १९
तावत्कालं	દ્ધ ૧	मातरि पितरि	२९२ ६
तेषामभ्यागमनं	२९२ ४	मासं प्रदोषे	६५ २१
तेषामुत्सन्नाः	३ २१	यत्र कवामि	१९९ ६
તેવુ સર્વેવુ	१२० २३	यथायुक्तो विवाहः	२३२ १४
	929 90	यदुच्छिष्टं प्राक्ताति	२९२ ७
" तैष्यां पौर्णमास्यां	EN AN	यस्य कुले, म्रियेत	१०२ ३
त्रिवर्धपूर्वः	4	वर्णज्यायसां च	२१८ २
दशवर्षं पौरसच्यं	१९३ १६	विद्ययास्नाति	१३ ७
दोषत्रच कर्म	१६० १२	विध्य कविः	१२० २१
धर्मविप्रतिपत्ती	143 14 292 8	विलयनं मिथतं	२६० ६
न पतितैस्स	्रार ० १५६ ५	इमशानवच्छुद्	४ १८
न समावृत्ता वपेरन्		श्मशाने सर्वतः	99 98
न हि भर्तुविप्रवासे		श्रोतियं वा कर्म	१६० ४
_	२९७ २	र्षावनमैथुनयोः	१४९ १९
नात्मार्थमभिरूपं	१७९ २	सगोत्राय दुहितरं	२२८ ७
नाष्ड्र श्वाघमानः	१५ १६	सत्यानृते	१२० २१
नाइय आर्यक्युदायां	२९ १ ९	सन्ध्योश्च बहिः	9 96
मिईत्य भूतदाहान्	१२१ १३	सन्धावनुस्तनिते	२२६ २४
पादून म्	१६४ ११	सलावृक्येकस्क	९७ १९
पितुज्येष्टस्य च भातुः	२११ २५	सलावृक्यामेकसक	,, ۲۰

प्रतीकसूची।

	पृ० '	पं ०		पृ०	पं०
सर्वतोपेतं	908	9 3	सह धर्मञ्चरतं	२२४	90
सर्ववर्णानां स्वधर्मे	906	v	हत्वा भित्वा च शीर्षाणि	,,	~
,,	१२०	98	ईशावास्योपनिष	त्-	
);	२१४ '	२२	तत्र को मोहः	१३३	ሄ
सावित्रया समित्	960	२३	उशनाः—		
स्तेनोऽभिशस्तः	२१९	Ę	उपाकर्मणि चोत्सर्गे	५६	v
स्तेनः प्रकीर्ण	999	४	पर्वणीतिहास	مربع	9 Ę
स्नातस्तु काले	१६४	२	ऋक्संहिता—		
स्वकर्म ब्राह्मणस्य	१९४	२०	अवर्त्या ग्रुन अन्त्राणि	१०३	92
,,	२२८	ς.	इन्द्रश्च मुख्याति	७८	9
ग्रापस्त म्बपरिभा	<i>बा—</i>		चतुष्कपदी	२५७	ષ્
अर्थान्तरत्वात्	७०	9 २	यदन्ति यच दूरके	90	
जुह्रोतिचोदना	१५२	3	येन द्यौरुग्रा पृथिवी च		२६
स त्रयाणां वर्णानां	४	२१	पेतरेयब्राह्मणम्		
त्रापस्तम्बम न्त्रप्र	য়:—		तज्जाया जाया	२५६	२३
सप्तये स्वाहा	966	9 ९	कठोपनिषत्-		
ग्रापस्तम्ब श्रौतसुः	त्रम्—		एष सर्वेषु भूतेषु	१२७	9 ६
अपि वोपांशु	२१	४	मृत्युमु खात्प्रमुच्यते	१२२	9
अप्यल्पशो लोमानि	१९८	C	सा काष्टा सा परा गतिः	१३१	ч
ऋत्वे वा जायां	19	98	कारयायनस्मृतिः		
एवमत ऊर्ध्वम्	906	94	क्रीबं विहाय पतितं	२३६	२७
दोषनिर्घातार्थानि	980	٩.	नाविद्यानां	२३९	₹
न तस्य सायं	906	94	परभक्तप्रदानेन	,,	ሄ
नाऽनुवषट्करोति	२१	ሄ	प्रवर एषामविवाहः	२२१	
यदि द्विपिता स्यात्	२३०	93	भ्रात्रा पितृव्यमातृभ्यां		
यस्य हविषे वत्साः	900	२	रातीयानामविवाहः	२२१	93
यावन्तो यजमानस्य	१५६	२२	कात्यायनवार्तिक		
ऋश्विलायनगृ ह्य	ुत्रम्—		दूतवणिरभ्याञ्च	२१५	96
दिवाचारिभ्य इति दिवा	१९२	9	घेनोर्भव्याया <u>ं</u>	900	Ę
पितरिदं तेऽहर्यम्	२५५	२२	्काश्यपः		
मुखमग्रे ब्राह्मणः	४५	ও	उदकं रूपिर्शिता या च	२३६	
समादिष्टे त्वध्यापयीत	४४	२२	सप्त पौनर्भवाः कन्याः	,,	२३

	पृ०	go		व ०	ů e
कौटिल्यः—			तद्भार्या पुत्रेषु चैवं	ጸጸ	¥
पद्धारत्नी स्थपथः	१४२	90	तद्विदाञ्च स्मृतिर्शाले		95
19	२१८	90	तस्याश्रमविकल्प	२६८	96
गोपथब्राह्मणम्-	_		तिष्टेत्पूर्वामासीत	१६६	
अथान्निदश्लाधमानी		२६	तिस्रोऽष्टकाः	46	¥
अधैतद्बह्मचारिकः	80	२४	देशकुलधर्माश्च	२४४	२०
तस्मा एतत्त्रोवाच	१२	२४	द्विजातिकर्मभ्यः	9	98
तस्माद्बह्यचारी	२५	२५	39	8	२४
ते देवा अञ्चवन्	२०	,,	<i>हे</i> परदारे	२९१	२३
नान्यत्र संस्कृतः	Ę	3	न तिष्ठम्नुद्भृतोदकेन	८९	5
नोपरिद्यायी	96	२४	न दोषो हिंसार्था	२१६	v
पञ्च इ वा एतं ब्रह्मचारिणि	४२	२३	न द्वितीयामपर्तुम्	२७१	99
स यदहरहराचार्यकुळे	२७	२४	न प्रावृत्य शिरः	१६७	98
गौतमधर्मसूत्रम्	_		न शारीरोबाह्य	२९२	३५
अथापरं त्रयहं	94	રે ૬	नाञ्जलिना जलं पिवेत्	८९	Ç
अनुगमनशुश्रूषा	१९५	રૂ	पतितचण्डाल	८५	२०
अनुलोमाः पुनः	२२९	२	पिण्डगोत्रर्षि	२४०	9 Ę
अन्यन्नाऽपां	२४८	४	पितोत्स्जन्युन्निकां	२३६	v
अभोज्यभोजने	१५२	૧ ૭	प्रतिलोमास्तु	٧	4
अशुचिकरनिर्देषः	9	98	प्रागुपनयनात्का मचार	ч	3
असन्निधौ तद्वार्या	२१	२२	,,	२४८	२०
असमानप्रवं रैविवा हः	२२९	9	भार्यादिरम्निः	৭ ৬ ৬	90
अस्थन्वतां सहस्रं	१४८	१५	मन्त्रबाह्मणमुचारयतः	99	99
आचार्यदश्रेष्ठो गुरूणां	હ	२४	मद्यं नित्यं ब्राह्मणस्य	9,6	२
आर्यस्त्रयभिगमने	२९१	४	मुण्डिशकी	३७३	Ę
ऐकाश्रम्यन्त्वाचार्याः	२६८	99	मूलफल	२८७	98
कार्तिकी फालगुनी	५५	98	वर्जयेन्मधु मां स	80	94
कौटसाक्ष्यं	988	Ę	वर्णा आश्रमाश्र	१२०	90
गाश्च वैद्यवत	१४८	90	वर्षाछ ध्रुवशीलः	२७१	93
गुर्वर्थ निवेशन	२१४	9	वित्तेनानति	२२४	₹
प्रामञ्चन प्रविशेत्	२७३	7 9	विनिमयस्तु रसानां	996	9
तदलाभे क्षत्रियवृत्तिः	998	१७	र्विशतिभागदशुल्कः	२८७	9

प्रतीकस्ची ।

	पृ०	पं०		দূত	чo
वेदो धर्ममूलम्	3	98	तैचिरोयसंहिता [.]	_	
शुद्दो द्विजातीन्	२९२	93	अग्नयेँ हो मुचे	१५२	२७
श्रामणकेनाधि	२७०	२७	अग्निः पशुरासीत्	१०३	3
स ज्योतिष्या ज्योतिषः	9 ६ ५	२४	अग्ने गृहपते	ч	96
सर्वथा तु वृत्तिरशक्तौ	996	२३	आपो अस्मान्	90	98
सर्वे वा पुर्वजस्य	२४१	•	आपो हि हा मयोभुवः	१४९	२४
सृष्टश्चेद्त्राह्म	२५३		इन्द्रो यतीन्	५९	3
छान्दोग्योप निष			इसं मे वरुण	940	"
ञ्चान्द्राच्यापरापर अर्विरादिमार्गेण	्र २७७	23	इमाँ रुद्राय तबसे	१७२	ሄ
आचरारदमागण तद्यथेषी कातूरूं	923	•	काममाविजनितोः	१८२	99
तद्यथषाकातूरू	-		जायमानो वै	२७०	৩
,,	२३ १		तस्वा यामि ब्रह्मणा	940	3
तद्यथेषीका	२७२		तस्मात्स्त्रियो निरिन्द्रियाः	२३९	२५
तस्य तावदेव चिरं	१२२		त्वन्नो अग्ने वरूणस्य	940	Ę
तत्वमसि	१२५		धानाः करम्भः	९७	93
धूमादिमार्गेण	२७७		मधु वाता ऋतायते	२५७	É
न वधेनास्य हन्यते	१२७	9	मा देवानां मिथुयाकः	२३२	93
मटचीहतेषु कुरुषु	१०३	90	यो वै श्रद्धामनारभ्य	993	9
स्रेतकेतुर्हारुणे :	३०	१२	इयामंच मेलोइञ्चमे	२६१	94
स आत्मा तत्वमसि	१२७	9 ६	छकृतां वा एतानि	२८२	
जाबालोपनिष	1 —		हंस रशुचिषत्	99	1
ब्रह्मचर्यादेव	२६९	રૂ પ	हिरण्यवर्णीः	१४९	२४
यदहरेव विरजेत		92	तैत्तिरीयारएयका	I —	
तैत्तिरीयब्राह्मण		• `	अजामेकां छोहित	926	٩
_			आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्	929	98
तस्मात्प्रद्रादुदकन्नाचामेत		२९	15	934	२१
दिविज्योतिरजरमारभेताम्	२४३	२६	तत्सृष्ट्वा	954	3
न कर्मणा छिप्यते	२७३	C	तस्माद्वा एतस्मात	१३४	98
नमो रुद्राय वास्तोष्पतये	१७२	3	तस्यैदं विदुषो	922	२५
पवमानस्छवर्जनः	१५०	99	तानि वा एनान्यवराणि	,,	२१
यत्करम्बैर्जुहोति	९७	१२	त्यागेनेके अमृतत्वां	,,	२ ३
येन सूर्यस्तपति तेजसेद्धः	940	3	दक्षिणं बाहुमुद्धरते	८३	90
वसम्सा ब्राह्मणः	¥	२०	दर्भाणां महदुपस्तीर्य	६७	5
			· ,		

	पृ०	पं०	j	पृ० पं॰
प्राणापानव्यानोदान	२५७	98	उ पसर्गस्य	१५९ २०
ब्रह्ममेतु मां	,,	ć	,,	१६३ १०
य इ.मंत्रिस्पर्णं	,,	8	ऋत्व्यवास्त्व्यवा	१९८ १२
यतो वा इमानि	१३४	৩	एनपाद्वितीया	२८३ २०
ये भुताः प्रचरन्ति	966	4	एण्या ढन्	90 96
सत्यं ज्ञानमनन्तं	१३४	२५	कालाध्वनोः	Q 4
ब्रह्मविदाप्नोति	१२३	Ę	कृत्यचः	५६ २५
द्त्तः —			कृत्यानां कर्तरि	३४ ९
सन्ध्याहीनो	٩	93	कृत्यल्युटो बहुरूं	98 6
देवलः—			गृधिवञ्च्योः	११३ ४
आनुलोम्येकपुत्रस्तु	२३५	9 Ę	गोत्रवरणाहुम्	९ २
ततो दायमपुत्रस्य	२४०	२७	ग्लानिस्थश्च	१९ २०
तेषां सवर्णा ये पुत्राः	२३८	१२	ङ्यापोस्संज्ञा	१०० १३
यावत्स शुद्धि मन्येत	66	96	णेविभाषा	५७ १
सर्वे द्यनौरसस्य	२३८	90	तयोर्यावचि	३३ १०
नारदः—			द्वनद्वा च्चृद् षहा	४५ ११
आसप्तमात्पञ्चमाच	२२ २	90	नक्षत्रे च लुपि	२६२ १८
कानीनश्च सहोदश्च	२३७	ર	नपुंसकमनपुंसकेन	२३१ ८
ज्यायसोज्यायसो भावे	२३८	ا و	निपातैर्यद्य दिह न्त	۷۷ ,,
द्वयासुष्यायणको	२३०	9 0	पुरवागुवा	906 \$
मात्। मातृष्वसा	984	93	पुर्वन्तु भाषायां	२०३ १४
मातुर्निवृत्ते रजसि	२३३	93	प्रत्यभिवादेऽशुद्रे	३३ 9
यच्छिष्टं प्रीतिदायेभ्यः	२३४	y	प्रथमायाश्च द्विवचने	११३ १०
निरुक्तम्—			भवे छन्दसि	१९८ १२
अ प्यक्षरसाम्यात्	હ	۷	यतश्चाध्वकाल	२८७ १
पाणिनिः			राजाहस्सिखभ्यष्टच्	३४ १४
अण्कर्मणि चेति	૨૫	98	वाक्यस्य टेः	33 9
अधीष्टे च	२५६	૪	वा छन्दसि	१४३ २०
अह्रोदन्तात्	३४	94	विभाषा श्यावा	२२७ ६
अह्रोद्ध एतेभ्यः	,,	98	वोपसर्जनस्य	२९ ९
आशंसायां भूतवच	१६६	ષ	वृत्तिसर्गतायने षु	२५३ ११
इतराभ्योपि दृष्यंते	२२८	२३	च्यवह् पणोः	998 91

	पृ० पं०	,	. do	фo
स्पां स्छक्	१६४ १४	पुत्रोऽथ पुत्रिकापुत्रः	२३६	२०
पार स् करगृह्यसूः	गम् —	ब्रह्मक्षत्रियविट्छृद्राः	२३५	4
वनं प्रवेक्ष्यन्	१७२ ५	कूष्मं द्विजातिभिजीतः	"	२२
पैठीनसिः—		स्त्रीधनं तदपत्यानां	२३४	"
अथ दत्तकीतकृत्रिम	२३७ १४	बौधायनः —		
असमाना र्षेयां	२२१ २८	अङ्गाध्यायी	949	96
मूत्रोचारे कृते शौचं	८८ २१	अथ यद्येतत्	२४७	२०
बह्वचत्र।सण्म	[	अथाकाश उत्क्षिपति	989	२४
अशितव्यं वपायां	9०६ ७	अप्रमत्ता रक्षथ	१८२	6
ऋणमस्मिन्सन्नयति	२३२ ६	ऋतुस्नातां तु	969	э ξ
मध्यं होषामङ्गानां	१३२ २	एक एव ऋषिः	२२३	४
स ज्येष्टं पु त्रम्	२३२ ३	एकदण्डी	२७३	4
इलेटमणा चर्मण्यं	११५ २	एकां शाखामधीत्थ	949	90
बृहदारएयकम्-		कल्पाध्यायी	,,	98
अभयं वै जनक	१२१ १५	काममितरेषु	१८९	99
,,	१३५ २१	केशकीटनखरोम	९३	२१
13	१३६ २ ६	कौशं सूत्रं वा	१९४	२८
आत्मज्योतिस्सम्राट्	१३० ९	गृहस्थो हह्मचारी वा	106	3
इदं सर्वे यदयं	१३१ ३	गोत्राणान्तु सहस्राणि	२२३	3
तदेतत्प्रेयः पुत्रात्	१२४ १३	तेषां ग्रहणे द्वादशराञ्च	१८७	२८
तस्माद्बाह्मणः पाण्डित्यं	१३५ २८	ब्राह्मणः क्षत्रियो वो	8	₹
नाऽन्यदतोऽस्ति द्रष्टा	१२७ १७	यानि दक्षिणनः	२ १२	-
श्रोतच्यो मन्तच्यः	१२६ २०	वानप्रस्थो वैशानसः	२७३	
वृह€पतिः—	•	वृक्षमूलको वेद	२७१	4
सञ्जार्थं तण्डुलपस्थं '	२४० २	वेदानां किञ्चिद्धीत्य	१५९	90
अन्यत्र ब्राह्मणात्	२३९ २९	श्रान्तो दृष्टपूर्जः	२०१	१५
पतावदेव साध्वीनां	२४० ४	सगोत्राष्ट्रचेदु	२२२	
एक एवौरसः पित्र्ये	२३६ १०	स्त्रप्रवचनाघ्यायी	१५९	
क्षेत्रजाद्यास्यताः	२३८ १८	स्वाध्यायिन कुले	9 ६ 9	•
धनं व्यपोद्य	२४० ६	भगवद्गीता-	-	
भूमावसानिक <u>ं</u>	,, •	ज्ञानारिनस्सर्वकर्माणि	936	२०
न प्रतिग्रहभूदेंया	२३५ २०	रसोऽप्यस्य परं ष्टष्ट्वा	,,	98

	पृ० पं०		पृ० पं०
क्षीयन्ते चाऽस्य कर्माणि	,, २०	उत्पद्यते गृहे यस्य	२३७ १२
यथैधांसि समिद्धोऽग्निः	२७२ ११	उद्धृते दक्षिणे पा णौ	८३ १३
भट्टपादः		उपाकर्मणि चोत्सरो	५६ ९
श्रेयो हि पुरुषप्रीतिः	२ २७	उभयत्र दशाहानि	,, ٩३
भागवः—	, , ,	र्डध्वं नाभेः करौ मुक्त्वा	८७ ३
अशोतिर्थस्य वर्षाणि	१४९ ६	ऋणानि त्रीण्यप्राकृत्य	२७० ९
		ऋतुस्स्वाभा विकस्स्रीणां	१८१ ७
भारद्वाजसूत्रम्-		एतदेव चरेदब्दं	989 9
अथ यद्यनाहिताग्निः	२२० १९	एतदेव तं ऋत्स्नं	१४१ ३
मनुः		एतास्तिस्नस्तु भार्यार्थे	२२२ १९
अकामतस्तु राजन्यं	१४० २०	एवञ्चरति यो विप्रः	२६९ १७
अजा गावो महि ^{ष्} यश्च	८३ १९	९प वै प्रथमः कल्पः	२५३ २५
अत्राऽस्य माता सावित्री	७ १७	एपु त्वविद्यमानेपु	२६९ १५
क्षनिर्दशाया गोः क्षीरं	९८ १३	कर्णश्रवेऽनिके रात्रौ	६१ २७
अनिन्द्रिया अदायादाः	२३९ २७	कार्पासमुपवीतं स्यात्	८३ १२
अनुमन्ता विशसिता	१०१ ३	15	१९४ ९
अनुपध्नन्पितृद्वव्यं	२३८ ३१	काममुत्पाच ऋष्यान्तु	११५ २२
अनृतघ्चसमुत्कपें	986 6	क्रीणीयाद्यस्टवपत्यार्थे	२३७ १९
अनंशी क्लीबपनिती	२३३ ८	क्रुध्यन्तन्न प्रतिक्रुध्येत	२७२ १९
अपदशस्त्रं विषं मांसं	११५ १२	गुरुवद्गुरुपत्नीपु	४४ ३
अमावास्याचतुर्द क्योः	५५ ७	गौडी पैष्टी च मार्ध्वी च	९७ २५
अमावास्यामष्टमीं च	9 ८१ १ १	,,	११७ २३
क्षवकीणीं तुकाणेन	१५० ९	,,	984 ,,
अस्पिण्डा च या मातुः	२२० २९	चण्डालान्त्यस्त्रियो गत्वा	१५७ ७
भाचार्ये तु खलु	२६९ १३	जनन्यां संस्थितायान्तु	२३४ २६
आत्मनश्च परित्राणे	१६१ १३	जीवितात्ययमापन्नः	११६ २५
आपक्कुद्धा भूमिगताः	८३ १६	तिद्ध सत्याद्विशिष्यते	२७१ २६
आयुष्मान्भव सौम्येति	३३ ५	तासामाचाश्चतस्त्रस्तुः	१८१ ९
कायुष्यं प्राङ्मुखो मुंक्ते	१६८ १९	तृणानि सुमिरुदकं	१९२ २७
आरण्यांश्च पशुन् सर्वान्	११५ १४	त्रिम्य एव तु वेदेम्यः	५ २४
आहैव स नखाग्रेभ्यः	६७ १३	त्रयद्दं चरेद्वा नियतः	9 80 22
इत्तरेषु च शिष्टेषु	२२४ २३	त्यजेदाश्वयुजे मासि	२७६ २४

	पृ० पं०		पृ० पं०
दिवाचरेभ्यो सुतेभ्यः	१९२ ४	यथा खनन्खनित्रेण	७८ १७
द्विजोऽध्वगः क्षीणवृत्तिः	ने'रफ २०	यस्य दृश्येत सप्ताहात्	२९८ ५
धर्मार्थी यत्र न स्यातां	४९ २६	या गर्भिणी संस्क्रियते	२३७ १०
**	७५ १२	यावदेकाऽनुदिष्टस्य	६० ४
न चोत्पातनिमित्ताभ्यां	२७२ १९	यासां नाऽऽददते शुल्कं	२३२ २२
न निशान्ते परिश्रान्तः	१७४ १६	येनाऽङ्गेनावरो	२९२ ११
न मांसभक्षणे दोषः	909 4	रसा रसेनिमातव्याः	११६ ५
न वासोभिरुसहाऽजसं	१८७ २	राजभिर्धतदण्डास्तु	२९८ १३
नाप्तिं मुखेनोपधमेत्	८७ १६	रूपसत्वगुणो	२२४ २२
नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं	909 99	लग्जुनं गृञ्जनं चैव	९९ ६
नैत्यके नाऽस्त्यनध्यायः	v 0 v	वित्तं बन्धुर्वयः	७३ २७
नोदाहरेत्तस्य नाम	४७ २२	वृषलीफेनपीतस्य	१५४ ७
पतितं पतितेत्युक्त्वा	499 2	वेदानधीत्य वेदौ वा	9 ६४ "
पत्यौ जीवति कुण्डः	२२८ २५	वेदोऽखिलो धर्ममुलं	३ १७
पिता रक्षति कौमारे	२३४ १७	च्यत्यस्तपाणिना	३४ ११
पितृवेदमनिया कन्या	२३६ ३२	शय्यासने चाऽध्युषिते	४६ २१
पुत्रिकायां कृतायां	., 93	शस्त्रं द्विजातिभिग्रीह्यं	१६१ १०
पृधी सन्ध्यां जपंस्तिष्ठेत्	१६६ २	शुनां च पतितानाञ्च	२५१ १६
पैतृष्वसेयीं भगिनीं	२२२ १७	शूद्रोऽपि दशर्मी गतः	૭ રૂ ,,
प्रतिवातेऽनुवाते च	३६ २४	श्रद्धाभूतं वदान्यस्य	१०८ १५
प्राजापत्थान्नि रु ष्येष्टि	२७० १४	श्रेयसक्ष्रेयसोऽभावे	२३८ ५
बलवानिन्द्रियग्रामः	१९ ७	षट्त्रिंशदाब्दिकं चर्ये	१३ ११
बाह्मणक्षत्रियविशां	२९१ १५	षष्टं तु क्षेत्रजस्यांशं	२३८ १५
ब्राह्मादिषु विवाहेषु	२२४ १९	सहशं तु प्रकुर्यातां	२३७ २३
भार्यायै पूर्वमारिण्यै	२१९ २४	सपिण्डता तु पुरुषे	२४५ २
भ्रातूणामेकजातानां	२३७ १७	सन्याहर्ती सप्रणवां	२२६ ९
मातापितृभ्यामुत्सृष्टं	ا به جهر ا	सर्वान् रसानपोहेत	११५ ८
मातामहं मातुलञ्ज	२'५४ १	सर्वञ्च तान्तवं रक्तं	,, 90
मातापितृविहीनो यः	२३७ २१	सर्वं वा रिक्थजातं तत्	२३५ ९
मातुस्तु यौतकं	२३४ २४	संवत्सरेण पति	११७ ६
मांस भक्षयिता	909 ५	सायं प्रातिद्वजातीनां	૧૧૭ ૧૬
यत्पुंमः परदारेषु	२९२ ५	स्नातक्रवतलोपे च	६३ ६

	पृ० पं०		पृ०	٩̈́٥
स्रोरत्नं दुष्कुलादपि	९ २५	चत्वारो वेदधर्मज्ञाः	993	२१
"	२२९ ६	जातो हि दास्यां शूद्रेण	२३५	94
मत्स्यपुराणम्	_	दिवा सन्ध्यास कर्णस्थ	१६७	२२
केपभाजश्चतुर्थाद्याः	२३९ २१	नास्तिक्यं व्रतलोपश्च	२३२	ź
महाभारतम्-	_	पञ्चदश्यां चतुर्दश्यां	५५	98
अन्धस्य पन्था बधिरस्य पन		पत्यौ जीवति यस्स्त्रोभिः	२३९	93
मोमांसासुत्रम् (जै	मेनिः)	पत्नी दुहितरश्चेति	२४०	98
चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः	२७९ ४	पिण्डदोंशहरः	२३८	₹
प्रत्यक्षमनिमित्तम्	,, ४	पितुरूध्र्वं विभजतां	२३४	१४
शास्त्रफलं प्रयोक्तरि	२९६ ९	प्राणिनां (वर्णिनां)	१३९	93
विरोधे त्वनपेक्षं स्यात्	१६६ १४	वेदं व्रतानि वा पारं	<i>१६४</i>	98
मुगडकोपनिषः	Ţ —	शुचि गोतृप्तिकृत्तोयं	८३	98
तस्य भासा सर्वमिदं	१२९ २९	सजातावुत्तमो दण्डः	२९१	ও
ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति	१२२ १८	स सम्यक्पालितो	२८५	9 0
भिद्यते हृदयग्रन्थिः	٠, ٩	सजातीयेष्वयं	२३७	२७
,,	१२३ १६	संसृष्टिनस्तु	२४१	4
यमः		वसिष्ठः		
इलेष्मातकस्य शलमल्या	६६ २	अकरक्ष्रोत्रिय:	266	9
याइयवत्क्यः		अग्निदो गरदक्ष्वैव	9 & 9	9 ६
अन्योदर्यस्य संस्टी	588 R	अप्रत्ता दुहिता यस्य	२३७	Ę
अपुत्रेण परक्षेत्रे	230 d.R	आततायिनमायान्तं	१६१	96
"	२३६ १६	ऋतुस्नातामात्रेयीं	१४१	38
अरोगिणीं भ्रातृमर्ती	२२२ ४	कामन्तु केशकीटान्	९३२	ર્
अविप्लुतब्रह्मचर्यः	ب, ب	कौमारदारत्यागिने	346	२२
आहरेहिधिवदारान्	۰, ۲۹۰	गृहस्थो विनीतक्रोधः	२२१	
इज्याचारदमा	१२३ २९	पतितेनोस्पादितः	२२९	ч
एवं गच्छन् सियं क्षामां	ዓሪዓ ገ४	दिग्दाहपर्गत	६६	3
ग्लंहे शतिकवृद्धेस्तु	26 'n, d€	न ज्येष्टं पुत्रं	2 3 d	
न्यायार्जितधनः	200 S	न सुद्रायोच्छिष्टं	१७२	
यदुच्यते द्विजातीनां	०७६ ०५	पतितोस्पन्नः	२२९	
कमाद्भ्यागनं	२३० ११	पुत्रं प्रतिग्रहीष्यन्	२३८	
गन्धलेपक्षयकरं	८८ १६	ब्राह्मणस्तु शुना दष्टः	८६	9 ર

	पृ०	पं०
यथा मातरमाश्रित्य	હહ	
रसा रसैस्समतः	998	3
लोमानि सृत्योर्जुहोति	१४७	96
वाजसनेयि ब्राह्म	ए	
ब्रह्मयज्ञो ह वा	ξw	9 9
् (१) विष्णुः		
असगोत्रां	२२२	৩
अङ्गानि वेदाश्चत्वारः	६४	94
ज्ञानस्व रू पं	२३४	२१
मातरः पुत्रभागानुसारतः	२३५	२८
यत्र क्वचनोत्पादितस्तु	२३८	9
व्यासः		
असंस्कृतास्तु	२३२	ч
द्विषाहस्नः परो दायः	२४०	90
पितामह पि तृभ्याञ्च	२३९	۷
मातुस्सगोत्रामप्येके	२२१	ч
साधारणं समाश्रित्य	२३९	9 Ę
स्नात्वा समुद्रहेत्कन्यां	२ २ १	3
शंखलिखितौ-		
अपुत्रस्य स्वर्यातस्य	२४०	२५

	ã۰	पं०
दारानाहरेत	२२१	9 Ę
नोन्मत्तम्कान्	ų	90
शातातपः		
परिणीय समोत्रां	२२२	93
मातुलस्य छतां	,,	94
श्वेताश्वतरोपनिष	ात्	
एको देवस्सर्वभृतेषु	१२७	98
संवर्तः		
पितृदारान् समारूद्य	१४५	\$
सामवेदः		
कया नश्चित्र आभुवत्	9•	94
सुमन्तुः		
पितृयत्न्यस्सर्वाः	२२३	٠
हारीतः		
पिता ह्याग्रयणः पुत्रा इतरे	२३३	२७
विभजिष्यमाणः	२३८	२०
श्वित्री कुष्टगुदरी	२२१	२३
स्त्रीष्ववकीर्णी	940	93

इति ∦

(१) अत्रोज्वलाकारेण विष्णूक्तत्वेन यानि वचनान्युदाहृतानि तेष्वेकमपि वचनं पुण्यपत्तनमुम्बईमुद्रितस्मृतिसमुचयान्तर्गतविष्णुस्मृतौ ख्लोकात्मिकायां नोपलभ्यते, किन्तु या कलिकातनगरे पृथक् विष्णुस्मृतिमुद्रिता गद्यपद्यात्मिका तत्र सर्वाणि वचनान्युपलभ्यन्ते । इयमेव च गौतमवसिष्ठपराचारस्मृतीमुक्तिवाऽन्यासां सर्वासां तदीयानां स्मृतीनां दशा । अतो नेमास्स्मृतयः तत्तिविवन्यनकारेस्द्धृताः । याश्रोद्धृता नैतास्ता इति स्पष्टमवगम्यते ।

॥ श्रीः ॥

श्रीमदापस्तम्बधर्मसूत्रगतानां पदानां सूची ॥

क्से १. २५. *४* **अअकरः २, २६, १०** अप्रकर्ता १. ३. १५ अकारणात १, ७, १०; १, १५, ६; 9, 24, 9; 9, 39, 3, 9, 1, 22, 26; 2, 20, 9\$ अकार्षीत् १,२६, १३ अकृति १, १३,२० **%अ**ङ्गप्रानराशः १, ११, १९ अङ्ग्वा १, २५, १३ अक्तः १,८,२ ≉अक्रीतपण्यैं: १, २०, १६ अर्कानगजकः १, १८, २३ क्षअक्रोध: १,२३,६ अस्त्रकोधनः १, ३, २३ अक्षर्शालः २, १६, १२ अक्षार १, २६, ३: १, २८, ११ अक्षान् २, २५, १२ अर्क्षार १, २६, ३; १, २८, ११ अखाद्य १, १७, १७ अगन्ता १, ३, १२ **अअगन्धसे**वी १,२,२५ अगारं १, २८, ११

अगार€य २, ३, २२, २३. अगाराणि १, २८, १९ अगारे २, ४, १४ अगुरवे १, १४, १४ अगुस्तल्पे १, २१, १० अगृह्यमानकारनः १, १२, ८ अग्नयः २, २५, ६ अस्नि *3, 1, १६; १८; रू१, १५, 94; * 9, 34, 4; 9夷;*3夷; *34; २, १, १३; २, ३, २०; २, ६, १; अक्निः १, १९, १३; २, ६, २; ‡३; २, ७, २, अग्निना १, १५, १७ अग्निपूजा १, ८, १७, 🛊 २, २५, ७ अग्निभिः २, २२, ८ अग्निपु २. ७, १५ अग्निष्टोम २,७, ४ अग्निस्पर्शाम् १, २५, ३ ***अग्निहोत्रम्** १, १४, १ अग्निहोत्रस्य २, ७, १४ अर्झान् १. १८, ३२; २, २२, ७ अशोपोमीयसंस्थायाम् १, १८, २४

* एतिच्छाङ्कितानि पदानि सृत्रारम्भकाणि । तयत्रैकंपदमे एकत्रैव स्त्रारम्भकं, तत्र तस् वस्यायविव चिह्नं कृतम् । यदि बहुत्र, तदा तन्सृत्रसख्यासमापे चिह्नं कृतम् । अत्र संख्यात्रयं वर्तते । प्रयमसख्या प्रश्नावचोधिका । द्वितीयमख्या कण्डिकाविषयिणी । तृतीय-संख्या सृत्रावमिशिनी । यत्तु पदमेकस्यामेव कण्डिकायां वारद्वयं वारत्रयं वाऽऽवर्तते तत्र सृत्रसंख्येव दत्तीत वेदिन्यम् ।

अग्नेः १, १६, १४ अग्नो १. ३. ४२; १. १५, १२; २ 3. 9, 2, 94, 93, 95; 2, 90, 96: 98: 2, 28, 6 अग्न्याधेयम् १, १, ६ अग्न्याघेयात् २, ११, १३ अग्न्युत्पाते १, ११, २६ अग्न्यदक्षेषेण १, ४, २० अग्रम #२, ४, १०; २, १५, १३ अग्रदिधिष २. १२, २२ अग्रे २, ४, ११; २८; क्षप्रकारिन: १, ३, २२ अङ्गम् १,१६,२७; २,३.३; २, १५,१४ अङ्गहीनः १, २९, ११ अङ्गानाम् २, २, १ %२, ८, १३ क्षअङ्गिनि १,२,२८ अवलम् १, २२, ४ अछम्बद्काराय १, १२, ३ अच्छायोपगत २, १८, ५ ***अजनवादशीलः १, ३, १३** अजस्राः २, २५, ६ अजावयः २, १४, १३ सजिनं ३६ १, ३, १०; २, १९, १ अजिनानि १, २, ४०; १, ३, ९ अजेन २, १८, १४ अञ्चली १, २५, १ अणिकः १. १९, १ अणीयान् १, २३, २ अतः १, १, १, *१ ५, १०; १, 99, 38 #9, 29, 19; २, १६, マモ: マ、90,90;※マ,マ3,0;※98、 २, २२, ११; १७; २, २६, २३

अतद्गुणाय २, १८, १२; २, २०, २ अतिक्रमे १, १, ३५; १, २, ९ **अक्षातिकान्ते १, १,** २८ अतिक्रामति १, १३, ४ अतिकामेत् २. १२, ६; ८; अतिजीवेत् २, २५, १० अतिथयः १, १४, १; २, ७, ५ अतिथि: २. ६, ३; ५; २, ७, १२; 93: 94: 90: 2, 6, 9 *****अतिथिम् २, ८, १४ अतिथिभ्यः २, ८, ३ अतिथिवत् २,४,२१ **#अतिथीन् २, ४, ११; २, ७, १६; २,** 24. 6 अतिथीनाम् १, १५, १; २, ७, २; २, ८, २ अतिथेः २, ७, ३ अतिपातयेव २. २८. ६ अतिप्रवर्तेरन् २, १०, १४ अतिरथं २, १३, ११ अतिरात्र २, ७, ४, अतिवाति २, १९, १ **अभितिव्यवहारः १, २८, ४**/ अतिस्ज २, ७, १५, अतिस्जेत १. ८. ३१ अतिसृष्टे २, १७, १९ अतिसृष्टेन २. ७. १५ अतीयात १. ३१. १६ अतीर्थे २, २०, २० ***अविधः** २, १, ३ अत्यन्तं १, १८, ७; १५; १, २१, ३

^{*} एताचिहार्थः एतत्सूच्यादौ ाटिप्पण्यां द्रष्टब्यः I

अत्याधानम् २, २०, १४ अत्याश १. २३. ५ ***अथ १, १, १; १, २, ७; १८**; 9. 29. 6: 2, 98, 93; 2, २३, ६; २, २४, १; २; ७ ***अथो १, ५,** ८ %अदण्डयः २,२८,१३ अदभ्भः १, २३, ६ अदर्शनम् १, ८, ३०, अदाम्भिकानाम् १, २०, ८; २, २९, १५ अदिवाशी १, २७, ७ ***अदिवास्वापी १, २, २४** अदृष्टकर्मणां १, १, ६, अद्भिः १. १६, २; २, १, १३; १५; २, ३, ९; २, ४, २४; २, ६, १४ अद्रोहः १. २३. ६ अधर्मः १, २०, ६; ७; १, २८, ११ अधर्मचर्यया २, ११, ११ अक्षअधर्माणां १, २१, ११ ***अधर्माहतान् १, २८, ११** अधमंग २, १४, १५ अधक्काच्या, २, ३, १३ अधस्तात् १, ५, २१ #अधासनशायी १, २, २१ अधि २, १, १ अधिकं 🗱 २, ३, ६; २, १९, १६ अधिकः १, २४, ४; २, २९, ९ अधिकार, ६, १३ अधिकारः २, १५, २३ अधिगतानां २, १०, १३

अधिजिगांसमानः १, १०, १३ अधिजिगांसमानस्य १, १०, १७ अधिदेवनम् २, २५, १२ अधिश्रित्य २, ३, ९ अधिष्ठानम् २, २०, १२ अधिहरूत्यम् १,८,२२ अधीते १, १२, २ अधीत्य १, १०, १७, %२, ५, २; ३; २, ६, ४ अधीयानः १, १०, १३ ***अधीयानेषु १, १०, १८,** अधीयीत १, ९, १; ५; ८; १३; २७; 9, 90, 93; 94; 96; 9, 99, ६; १२; १९; ३१; १, १२, ३; १, ३२. १७. अधीहि १, १०, १५ अधेनुः १, ३१, ११ अधेनुम् ,, ,, ,, अधोनामि १, २४, ११; १, २८, 99; \$2, 96, 4 ***अधेानिवीतः १, ६, १९** अध्ययनम् १, ९, ४; २, ४, २६; **#**7, ६, 9३; २, 90, ५ अध्ययनविघ्नेन १, ८, २६ अध्ययनसंवृत्तिः १, ५, ९ अध्ययनात् १, ५, २३ अध्ययनार्थेन १, १४, २ अध्ययनसांवृत्तिः २. ६, १३, अध्यवसिते १. ९. ७ ***अध्यात्मिकान्** १, २२, १ अध्यापनम् १, २, ८; १,

^{*} एति इहिंधः सूच्यादौ टिप्पण्यां द्रष्टव्यः ।

98; 2, 90, 4; 6 अध्यापयति १, ७, २८ क्षध्यापयन्तम् १, १३, १३ अध्यापयितुः २, ५, १५ अध्यापयेत् 🗱 १, १०, १४; १६: १, ११. 92; 9, 32, 8 **अध्याप्यः १,** १, ३१; १, २, ४ अध्याय 🛠 ९, ९२, ७; २, ९२, २० अध्यायम् १, ९, १ अध्याये १, ५, २३ अध्येष्यमाणः १, ९, १३; १, १३, ६ अध्वनि १, ८, १२ अध्वशीलः २, १६, १२ #अध्वापन्नः १, ६, ११ अनक्ताशी १, २७, ७ ***अनिधः २, २१, १०** अन्ञिपक्कबृत्तिः २, १८, ५ अनमी १, ११, ३० अनङ्गः १,२२,७ अनद्धहोः १, १७, ३० अनड्वान् २,९, १३ अनतिद्रे १, ६, २१ अनतिसृष्टेन २, ७, १५ अनत्याशः १, २३, ६ अनधीयानः २, १०,९ अनधीयानाय २, ४, १६ अनध्ययनम् २, ५, १ अनध्यायं ३, १२, ७ अनध्यायः १, ९, ७; ११; १६; २२; 9, 90, 20; 26; 9, 99, 8; 23; ***9, 33, 93; 94**

अननियोगपूर्वम् १, १९, १२ ***अनन्तम् १, ११, ३१** अननुचा**नम्** २, १०, ९ अनन्तदक्षिणः २, २६, २ अनन्तर १, ५, २३: १, ८, ३१ अनन्तान् २, २६, १ अनन्तेवासी १,८,२७;१,१८,२ अनन्त्यम् २, २३, १२ अनन्यस्य १, २३, २ अनपच्छादयमानः १, ८, २५ अनपत्यः २, १६, ११ अनपाश्रितः १. ६. १७ अनपिहितः १, १०,८ अनपेक्षया १, २२, ६ अनभिभाषितः १, ८, १४ अनभिमुखम् १, ६, २० अनभिसन्धिपूर्वम् १, २६, ७ अनमुत्रः २, २१, १० अनर्थकम् १, १२, ७ अनर्हेद्रयः २, ९, ६ अनर्हद्भिः १, १७, २ अनवशेषम् २, ८, ३ अनदनताम् २, ९, १३ अनदनन् १, २७, ९ अनर्ष्टं १, १४, २५ अनस्या १, २३, ६ ***अनस्युः १, ३, २४; १, २०, ५ *अनाक्रोक्यम् १,** २६, ३ अनागमात् १, ७, २६ अनाचार्यः १, ८, २८ अनाचार्यसंबन्धात् १, ६, ३४ अनात्म्यम् १, २३, ५

अनध्याये १, ५, २५; १, ११, २०

प्तिचिहार्थः सूच्यादौ दिप्पण्यां द्रष्टव्यः ।

अनात्ययः १, १, २७ अनासं १, १७, १७; १, १९, १४ अनापत्छ १, ८, २६ ***अनाप्रीते १, १७,९ #अनामयम् १, १४,** २४ अनाय्व्यम् १, ५, ३; *२, १, २ *अनार्यव ०. २६, ७ ***अनार्याम् १, २७, ९० अक्ष्मनाविस्स्यमनुलेपणः १. ३२, ५** अनावृत्तिम् १, २५, १ अनाश्यसम्मताः २, १८, २ अनादवान् २, १२, १३; १४ ***अनामन्नः १, ६,** २१ अनाहृतः १, ८, १७ अनासनयोगविहितं १, ६, २६ अनिकेत २, २१, १०; २०; अनिमित्तम् २, १०, ३ अनिमित्ते १, ३१, १० अनिर्दशायाः १, १७. २४, अनिर्देशे १, १६, १८ अनिवृत्ती १, ४, २६ अनिहः २, २१, ५० अनीप्सितः १, १९, १० अनु २, २४, १ अनुकथयेत् १, ७, २२ अनुकाङ्मन् १, ८, २५ अनुख्याता २, ६, २ अन्गच्छेन् १, ६, ८ ***अनुगमनम् २, ४,** २० अनुगृह्य २, ५, ६ अनुचिकोर्धन् २, ५, ८

अनुजानीयात २, ९, ३; २, २२, २४ **#अनुज्ञातः १, ६, २** अनुज्ञातारम् १, २५, ५ ***अनुज्ञाते १** .५,५ अनुज्ञाय १, २८, ११ अनुतिष्ठति २, ७, ७ अनुतिष्ठन् १, २३, ६ अनुतिष्टन्ति १, २२, ४ े अनुतिष्टेत् १, २२, १; ५; ८ । अनुत्थितायाम् १, १६, १९ अनुदेश्यम् १, २, २२ अनुधावेत १,६,९ अनुपरोधम् २, ९, १२ अनुपरोधेन २, ९, १०; २, २६, १ अनुपस्तीणीसनशायी १, ३, ४ अनुपस्तीणें २, २२, २३ **अअनुपस्थकृतः १, ६, १४** अनुपेतः २, १५, १८ अनुपेतस्य २, ९, ७ अनुपेताः १, २, १ अनुपेतौ १, १, ३२ अनुप्रदानम् २, २४, ८ अनुप्रविशनु २, २६, १८ अनुबद्धः १, ७, १४ ***अनुभाविनाम् १, १०, ६** अनुमतिपूर्व १, २८, ५ अनुमते २, २९, ४ अनुमानेन १, ३, २७ अनुसीयन्ते १, १२, ३० अनुलेपणानि १, ११, ११

^{*} एति बहार्थः सुच्यादौ टिप्पण्यां द्रष्टन्यः।

अनुखेपणः १, ३२, ५ अनुवर्त्तमानः १, १२, १२ अनुवाकाध्ययनम् १, ११, १६ अनुवाक्यम् १, ११, ६ ***अनुवाति १, ६, १५** अनुन्याद्वारी १, २९, १५ अनुव्रतं २, १, १७ अनुस्तनिते १, ९, २० अनुस्मरेत् १, ७, २३ अनुस्मर्यते १, २, ५ अनुचानपुत्रः २, १७, २२ अनुच्यते १, १, १० अनुत्तिष्ठेत् १, ६, ३१ सन्त्थाय * १, ६, ७; ३५; १, १७, ३ अनुत्पद्यन्ते १, २०, ३: ४; अनुत्पद्येते १, २०, ३ अनृत्सर्गः २, २१, ४ अनूपसीदतः २, २१, ६ #अनुदासि १, ३०, १२ अनृतं १, २६, ३; २, १८, ३ **#अ**नृते २, २९, ८ ***अनुत्तदर्शी १, ३, १**१ अनृतसंकरे १, १९, १५ अनेनाः १, १९, १५ सनैपुणं १, ८, २७ अनेश्चारिकान् १, २२, १ अन्ततः 🗱 २, २२, ३; २, २३, २ अन्तरम् २, २५, ५ #अन्तरस्याम् २, २५, ३ अन्तरा १, २४, १२ अन्तरास्ये १, १६, ११

*अन्तराले २, १, १८ अन्तरिक्षलिंगेन २,४,२ अन्तरेण १, ३३, १६; २, १२, ६ अन्तर्धाय १, ३०, १५ ***अन्तर्धिने १,** ३, ४१ अन्तर्वत्नीः २, ४, १२ अन्तवन्तम् २, २४, १४ #अन्तदशवस् १, ९, १४ **#अन्तदश्वे १,** १६, २० ***अन्तश्राण्डालम् १, ९, १५** अन्ति १, २, २ अन्ते २, ३, १८; २,२३, १०; २,२९,७ अन्तेवासिनः २, १७, ६ अन्तेवासिनम् १, ६, ३३ अन्तेवासी १, ८, २७; २, १४, ३ अन्ध २, २६, १६ आसं १, १०, २८; १, १६, २१; १, 90, 8; 98; 9, 98, 98; 9, २०, १२, २, ३, २; ९; ११; २, 8. 94; 2, 4, 98; 2, 6, 8; 90; 2, 6, 8; 2, 96, 8. अञ्चपानम् २, २५, ९ अन्नप्राशनात् २, १५, १९ अञ्चलेपान् १, १५,२३ अञ्चलंस्कर्तारः २, ३, १ ***अज्ञसंस्कतारम् २, ६, १६** अन्नस्य १, २०, १५; २, १, ३; ६; ***अजादे १, १९, १५** अन्नाद्यम् १, ३, २६ अज्ञानि १, ३१, १; २६, १७ अन्नार्थिनं २, ४, १३

[\]star एताचिहार्थः सुच्यादो टिप्पण्यां द्रष्टव्यः।

४१ आप० घ०

अन्ते १, १६,२३; २, ३,१०:२,१६,२३ अन्नाद्यकामम् १, १, २४ क्रमन १, २०, १५ अस्यं १,२४, १३; ३२, ५, ७; २,२७,१८ अन्य: १, १०, १८: १, २३, २ अस्यत १, ८, १४: १, ११, ३४; १, 96. 9; 张9、95、27; 9、93, 93, १, ३२, २९: २, १, १४: ३२, १०, 5; 7, 98, 90; 7, 70, 96; 7, 23, 15; 2, 24, 2; 4; अअन्यतर: २, ६, ९० **#सन्यतराभाव २, ११, १३** अस्यश्र १, २, १९; १, ३, २५; १,६, १ ४, १, ७, २६; 🗱 २७: १, १०, ७; भ, इस, १२; स, २५, ९४; स, 73. 39. अन्वपृत्रीयाम् २, २७, ११ अन्यस्मिन् २, १२, १८ अन्यस्यां १. ९, १२ अस्यां १, १३, ७; १, ३१, २३; २, 99. 38 अस्यान् १,७,१३, १,१५,१३;१,२१,५ अन्यानि १, ४, ३; ३, ५, १०; १, २१, १९ अस्ये १, ४, ७; १,१७,३९,२, २, ७; २, १८, २; २, २६, ३; २, २९,४ अन्येन २. १९,४ अन्येभ्यः १, ३, ३४ अन्येषां १, ५, १३; ,, २८, १४ अन्येषु १, २१, ६; १, २६, १२; १, 20,8

अन्यै: १, १७, ५; १, २६, ७ अन्वक्स्यानिनः १, ६, २९ अन्वक्स्थानीये १, ६, ३४ अन्ववस्येत १, १८, ७; १५: १, २९.) अन्वहं २, २३, १ **#अन्वार**ह्य २, १८, १५ अन्वारोहेत् १, ८, १२ अन्वाहार्यपचनः २, ७, २ अन्विच्छेत् २, २१, १३ **अ**न्वीक्ष्य २, १३, ९ **अपः १, १५, ७: १, १६, ८: १४;** 9, 24, 99; 9, 24, 4; 2, 3, 3; २, १२, ९; २, २२, ४; २, २३, २ अपच्छिन्द्यात् १, १६, १७ अपजिमीपमाणः १, २४, २१: २,२६,३ अपजित्य १, २४, २१ अपजिहीत २, १९, ५ अपण्यानि १, २०, ११ अपतनीयानि १, २७, ९ अवतर्नायेषु १, २६, १२ अपतनीयौ १, २९, १५ अपत्यस्य २, १३, १० क्षपत्यात् २, २७, ७ अपत्ये २, १६, ७ अपपर्यावर्त्तेत १, ७, २ अपपात्रागमनम् १, २१, १७ अपपात्रेण १, १६, ३० अपपान्नेभ्यः १, ३, २५ अपपान्नै: १, २१, ६; २, १७, २० अपरम् १, २७, ९; २, ६५, २२ अपरपक्षस्य २, १६, ४; ५; ६;

अपरयोगम् १, १७, २० अपररात्रम् १, ५, १२; १, ३२, १५ अपररात्रे १, ९, २३ **#अपराधेषु १, ८, २९** अपराहः २, १६, ४ अपरिगृहीतम् २, १०, ६, अपरिमितम् २, २, २; २, ९, १३ अपरिमितान २, ७, १६ अपरिमिताभिः २, ७, १६ अपरिमिते २, २, ६ अपरिसंवत्सराम् २, १५, २ अपरिसंबत्सरायाम् १, १०, ११ अपरेण २, ३, २० **%अपरे**द्धः २, १७, १२ **अपत्तों १, ११,** २३: २७, ३१; अपवर्ग २, ३, २० अपवादाः १, २८, २ अपस्वाने १, ११, २६ अपहन्ति १, २७, ११ अपहार्य: २, २८, १ अपाम् २, २, ९; २, २९, ७ अपावृत्ते १, ११, १४ अपास्यति १, १८, ३२ अपि* १, २, ३;२, २३,६; २, २४, ७ अपिगृह्य १, ७, ७ अपितृकस्य १, ११, २ अपिधानम् १, १०,८ अपिधान्याम् २, ४, ३ अपूपस्य १, १६, १७ अपूर्व २, १३, १ **अपेयम् १, १**७, १७; २१; १, २६, ७

अपेयात् १. ७, २: १, ३२, २१ अपैज्ञुनम् १, २३, ६ अपोद्य २, १५, १६ अप्रतिकृष्टम् १, ३०, १३ ***अप्रतिवातम् १, ६, २३** अप्रतिलोमयन १. २. २० ***अप्रतिष्टब्धः १, ६, १६** अप्रतिष्ठितम् २, १२, ११ अप्रतीक्षाः २. १५. ९ ***अप्रती**भायाम् २. ९. ४ अप्रमत्ताः २, १३, ६ अप्रमाणम् २, २३,९ अप्रयतः १, १४, १७; १, १५, ८; १८; 9.39.8 अप्रयतम् १, १६, १४; २१; १, २९, १४ अप्रयतान् १, १५, १३ अप्रयताय १, १४, १७ ***अप्रयतेन १, १४, १७** अप्रवेदिताम् १, १९, १३ अप्राणायामशः १, २६, १५ अप्राणिहिंसायाम् १, २६, ६ **अप्रायत्ये १, ११, २**१ अप्रायश्चित्तम् १, १८, ११ अप्रियाः २, ७, ५ अप्रोक्षितम् १, १५, १२; २, १२, ५ अव्ह १,२,३०;***१, ३, ३९; १,११,१४**; 9, 94, 2; 90; 9, 20,29; 9,22,0 अबहपादम् २, ६, ८ ***अबुद्धिपूर्वम्** २, २६, १८ अब्रह्म १, ५, ७ अब्राह्मण: १, २७, १०

^{*} एतिच्छार्थः सूच्यादौ टिप्पण्यां द्रष्टव्यः ।

अबाह्मणाय १, ३१, २४ अब्बन् २, १३, ६ अब्दिलङ्गाभिः १, २६, ७ अभक्ष्यः १, १७, ३८; १, २६, ७ अभागम् २, १४, १५ अभावात् २, २५, ११ **#अमावे २,४,१४,२,८,९;२,१९,१५** अभिकान्तम् १, २९, ७ अभिद्यान् २, २२, १३ अभिजन १, १, १२; २, २९, ५ अभिजयति १,२०,९; २,७,१६;२,११, ४; २,२०,२३; २,२६,९; २, २९,१५ अभितिष्ठेत २,१२,५ ***अभित्रासः १,८,३०** अभिद्ग्धे १,१७,१० अभिदहेत् १, २८, १५ अभिनिम्नुक्त # २,१२,१३;२२; अभिनिः श्रयेत २,२२ ४;२,२३,२ ***अभिनिस्स्तानाम् १,९,१६** अभिवीड्यतः १,५,२२ अभिप्रसारणम् १,६,४ अभिप्रसारयोत १,६,३; १,३०,२५ **#अभिभाषितः १,६,६** अभिभाषेत १,८,१४ अभिमन्यतं १,२८,१;१७; अभिमुखः #१,६,२०; १,३०,२३; २,३, २; २,५, ४; २, ६,७; २,२२,१३ अभिरूपम् २,८,४ अभिवदेत् १,१४,१० सभिवादनम् १,५,१२;१९; १,१४,१२; 95;

अभिवादनप्रत्यभिवादने १,५,१७ **#**अभिवादनाय २, ४, १७ अभिवादयीत १,५,१२; १६; १,१४, 94; 98; अभिवाद्यः २,४,१७ अभिवाद्यम् १, १४, १३, १७: अभिविषश्यति १,५,८ अभिव्याहरेत् १,१२,५ अभिव्याहृत्य १,२८,११ अभिशस्तः १,२४,६; १,२८,१७; १,२९, ८; २,२,६ अभिशस्तात् १,३,२५ अभिशस्ताय १,२४, १५ अभिशंसति १,१९,१५ #अभिषिक्तः २,२२,१२ अभिषेचने २,६,१० अभिसंधिपूर्वम् १,२६,७ अभिहतं १,८,७ ***अभीचार १,२९,१५** अभोजनम् १,२६,४; २,१७,२४ अभोज्य १,२६,७ अभोज्यम् १,४,१२; १,१६, १६; २९; २२; १,१७,२८; १,१८,१०;१६:*१, २७, ३ अभ्यक्तः १,८,२ अभ्ययायाम् १,११, २१ अभ्यञ्जनम् २,६,१५ सभ्यधिसृश्य १,५,२१ अभ्यधिमन्यते १,१९,१३ अभ्यवायीत् १,२७,११ अभ्यवेयुः १,२५,११

अभ्यस्येत १.२७.८ अभ्यागच्छेत २,५,४;२,७,१२;१३;१५; अभ्यागमनम् १,१,३३; °,२,६ अभ्यागम्य २,५,४; २,६,७ क्षम्याश्रावयेत् २,२२,२० अभ्यासे २,२७,१२ अभ्युचयेन २,२०,७ अभ्युदयः २,२७,७ अभ्यदये १,२०,२ अम्युदाहरन्ति १, २५, १० अभ्युदित २,१२,२२ अभ्युद्तिः २,१२,१४ अभ्युदेत्य २,७,१३;१५; सम्युचतम् १,१९,११ अम्युपाश्रयेत् १, २९, १ अभ्युपेयात् २, २२, १३ अभ्येतः १, ८, ७ ***भभ्रम् १, ११,** २७ अमत्रम् १, ३, ३६ अमत्रेण १, ३, २५ अमन्नेभ्यः २, ४, २४ अमातृकस्य १, ११, १ अमात्यान् २, २५, १० अमावास्यायाम् १, ३१, २१ अमावास्याछ १, ९, २८ अमुं २, २१, १३ अमुब्मिन् २, १६, १ अमृत: १, २२, ७ अमृतम् २, २४, १ अमृताः १, २२, ४ अमृतत्वम् २, २३, ४

असृतत्वाय २, ५, १८ समेध्यं १, १६, १४; २४; अमेध्यसेवी १, १६, २६ अमेध्यैः *१, १६, २५; १, १७, ५ अमोहः १, २३, ६ अयं १, २०, ६; २, २४, २; १२: अयाचितवतः १, २७, ७ *** अयाज्यः २, १०, १०** अयोगः १, २३, ५ अयोनौ १, २६, ७ अयोमिश्रा १, २, ३५ अरण्यम् २, २२, १; १६; २०; अरण्यवासिनः २, ९, १३ अरण्यात् १, ४, १४ सरेण्ये १,९,१७; १,११,३०; #१,१४, २८; *१, २४, ११; २, २५, १५; २, ₹6, 6 अरण्येन २, २२, १७ अस्क्तिनि २, १, १५ अरोषः १, २३, ६ अर्थः १, २४, १९ अर्थम् १,८,१६; १,२०, १; * २,१२ 90; 2, 23, 9 अर्थग्राहिणः १, २४, २३ अर्थस्य २, १०, ३ अर्थाः १, २०, ३ ***अर्धपञ्चमान् १, ९, ३** अर्धमासान् १, २९, १७ अर्धरात्रात् १, ९, २४ अर्धशाणीपक्षम् १, २४, ११ ***अधन १, २, १४**

^{*} एति विदार्थः स्च्यादी टिप्पण्यां द्रष्टव्यः ।

अर्थ्यकाः २. २३. ३: ४: अर्हतः २. १०. १ अहंति १, १४, १२ अर्हन्तम १, १३, १४ **#अउंकार: २, १४, ९** अलंक्वीन १, ३२, ६ असंब्रत: २, २६, १८ असंब्रह्म २ ११, १७ अलब्द्या १, २२, ६; १६१, २४, १७ अलोभः १, २३, ६ अलोलपानाम् १, २, ८, २, २९, १५ अन्दकीणी १,२६,८ अवगाढ: १, ११, १४ क्षत्रवगाहनम् २, २, °, अवग्राहेत २ १५, १६ अवब्रातम् १, १४, ५ अविनिष्टेन १, २५, ९२: २, २२, १६ अवग्राय १, १७, १६: १, ३१, २६ अवधनयात् २, १९, ४ अवसुधः २. ४. १० अवन्यम् १, २४, २२ अवसृष्टम् १, १६, २५ अवमें हुन १, ३० १३ अवरः २, ५३, ९, २, २४, ४ अवस्वयमः १, १४, १० अवस्वयसम् १,१४,२ अवरान्तमंसप्टम्य २,१५,१५ अवराध्यंम् १,२,१६ २,२०,३ अवराध्यंन २,६,१४ अवरुष्य ४२,२८,७;९; **क्षअवरोधनम्** २,२८,४ अवरोधे १,९,२५

अवरोहणानि १.३२.२५ अवर्णसंयोगन १,२,३८ अवलेखनानि १,८,५ **#अवश्चिनः २.२८.२** अवसीरेत् २.२५,११ अवस्रोत २,२६, २४; २, २८, ५८; अवस्फूर्जिति १,१२,३ अवस्फर्जेत् १,१२,५ अवहार्येत् २,२६,९ **अवहित**याणिः १,६,१०:१,१४,१४ अवाङ्यः ९,२,३८ अवाचीनपाणिः २,४,५ अवात्सीः २, ५, १३ अवाप्तानि १,४,२९ अवाष्यते ५.२३.४ अविकथयन् १.६.५३ अविक्रतेः १,२१.२ **अअविचिकि**त्या १,९३,९१ अविज्ञातम् १.२४.८ अविद्वान् १,१,११: २,२८,११ अविधि २,१४,१३ अविधिना १,१९,१७,#१,१८,३१ अविनिपातिनः २,२९,५ अविप्रक्रमणम् २,५,२ अविप्रतिपन्ने १,१,१३ अविप्रतिषिद्धम् १,१२,६ अविमनाः १,६,१३ अविरोधः १, २३, ६ ***अविशिष्टम् २, २७, ५** अविशेषेण २, १४, ११ #अविहितः १,२०, १४ #अविहितम् १. ११, १६

^{*} एतिबिहार्थः स्च्यादौ टिप्पण्यां द्रष्टन्यः ।

*अविहिता १, २०, १० अवृत्ती १, १८, ६ अवेक्षेत १, १२, ७; २, ६, १७ अवेत्य १. २४. २२ अवोक्ष्य २. १ १३; २, ३, १५; २, 8, 28; 2, 24, 92 अव्ययः २, ४, ९; २, २१, २ अव्यतिक्रमः २, १३, २ अव्यपदेशः २. ८, १३ ***अशक्ती १. ३, ३८** अशब्दः १, २२, ७ अशरणः २, २१, १०; २०; अशारीरः १.२२. ७ अञ्चर्मा २, २१, १०; २०; ***अशिष्टः २, ११, ९** अञ्चित् २९, १४ अञ्चिकरनिर्देषः १,२९,१८;२,१२,२२ अञ्चिकराणाम् १, २९, १७ अञ्चिक्सणि १. २१, १२: १९: अञ्चिकरी १, २९, १५ अञ्चिलिसानि १, २, २९ ***अश्रदाणाम् १, १, ६** अञ्चनन्तः २, ९, १३ अक्निन्ति १, १९, १३ अक्नाति १, २७, ७ सक्नीयात् १, १७, १४; २, ६, १९ ***अश्राद्धेन १, १०, ३०** अश्रु १,१६,१४ अरव १, २५, ३४ अष्टमाभ्यां २, ३, २० अष्टमीपु २, ३, ८

अष्टमे १, १, २२: २,१६,१४ अष्टाक्यः १, १०, २ अष्टाचत्वारिशत् * १, २, १२; १, ३०, २ **अश्रष्टाशीतिसहस्नाणि २, २३, ३; ४; # अ**ष्टौ २, ९, १३ असमयेन १, १३, १० असंयोगसंयोगः १,२१, ८ असंबृत्ती १, १४, ४ असंवेशनं २, १, १६ असंस्कृतायां २, १३, ३ असंस्पृशन् १, १५, १३ असन्दर्शे १, २, २९ ***असमापत्तौ २, २७, २०** असमावृत्तः २, ६, १२ ***अस्म्रदेतः २. ७, १७** असमेत्य २, ११, ५ असंभाष्य १, १४, २७ असिना १, १६, १६ असूया १, २३. ५ असौ १, ५, १२; १,३१, १७ अस्कन्दयन् २, १९, ५ अस्तंयन्तं १, ३१, २० अस्तमिते १,४,१५; *१,३१,३; १,३२,८ अस्ति १, २, १७; १,६, ४; १,१२,११ अस्तु २, ६, २; १,७, १४ अस्पर्धः १, २२, ७ **अस्मत्य १. २९, ९** अस्मात् १, २८, ७

^{*} एतिचिद्वार्थः सूच्यादौ टिप्पण्यां द्रष्टन्यः।

अस्य १,४,३९ अस्त्यागः १, २३, ६ अहं १. ४, २४: १. ५, १२; १, १३, २0, 9, २२, ६, २, १३, ६ अहः १, ९, २२; १, १०, २८; १, 99, 99; 9, 92, 4; 2, 92, 98 अहनि २, १, ७; १६: २,१६, ७ अहन्यभानस्य १, २२, ४ अहरहः १, ४, २३; १,१२,१५;२, ३ £; 2,20, 8 अहर्षः १, २३, ६ ***अहविर्याजी १, १८, २९ *अहविष्यम्** २, १८, ३ ***अहविष्यस्य २, १५, १६** अहल्छ २, १६, ६ अहानि २, १६, ५ अहितम् १, २२, ६ अहिरण्ये १, ११, ३० अहीयन्त २, १६, १ अहतम् २, १५, १६ अहुतेषु २, ७, १५ अहोरात्रान् १, १०, १० *अहोरात्रौ १. ९. २८ आकालम् १,११,२५; २६; २, १५, ५ आकाशम् २, २२, ४, २२, २३, २ ***आकाशे २. २२. २** आकृष्य १, २६, ३ आक्रोशतः २, २७, १४ आगच्छेत २. ७. १७

आगतेषु १, ९, १८ आगमं १, १७, १३; २, ५, १७ आद्विरसेन १, २, २ आचक्षते १. २०, ६; २,३, ९; २,२५,४ आचक्षीत १. २५, ४; १,३१,९ आचमनकलपः २, ३, ५ आवमनम् १, १६, १२ आचमने १. १५. १ आचमयेत् १, १५, ३; २, ५, ६ आचम्य १, १५, २; १, १५, १७; २३; २, २, १; *२, १९, ८ आचरिते १. ८, ११ आचरेत १. २२. ८ आचामेत १. ४. २०: २१; * १, ६, 3 4; 2, 24, 8; 22; 2, 2 4, 2; २: ९: १०: १३:१. १७. ३ आचार: १, २१, ११; २, २३, ९ आचारम् २, ६, १ आचारात् १, ४, ८ आचार्यः १, १,१४; १,३,४३; १,५,२०; १,८, ६; १९; १८; २, ४,२५;२,५, 8; ** 7, 6, 4; 7, 90,8; 7, 88, ३; %२, २७, २१ आचार्यम् १, ४, २३; १,६,१३; १,८, १९; १,२८,६; २,५, ६; १४; आचार्यक्रलम् १, ८, २२; २, २१,१ आचार्यकुलाय १, ३,३३ आचार्यकुळे १, २, ११; १, १३,१९ २. २१, ३: ६: आचायंदारम् १४, १ आचार्यदारे १, ७, २७; १, २६, ११

आगतं २. ६, १

^{*} एतिच्छार्थः सूच्यादौ टिप्पण्यां द्रष्टव्यः ।

आचार्यपुत्रे १, ७, ३० आचार्यवत् १, ७, २७; ३०:१,१४, ५ आचार्यस्य १, ४, २५; १, ६, ३४; २, 4. 99 आचार्यंहिते १, २६, ११ आचार्याः १, ७, १२ आचार्यात् १, ५, ७ #साचार्याधीनः १,२, १९ आचार्याभावे २, १४, ३ आचार्याय १, ३, ३१; 🛊 २, ८, ७ साचार्यार्थस्य १, ७, २१ आचार्ये १,७, २०; १,१०,४; * १०; १, 25, 99 आचार्येण १, ५, १८ आचिनोति १, १, १४ आच्छादनम् २, २१, ११; २, २२, १; 90; साच्छाद्य १,२४, ११; १, २८, ११; २, 96, 4 साच्छिच १, ७,४; १, ३०, २४ #आजिपथे १, २४, २१ आजीवन्ति १, १८, १९ आजूगुपम् १, ४, २४ आज्य २, २३, ९ आतष्टच्य १, २९, १४ आतपाभ्यां २, २५, १९ #आतमितोः २, १२, १५ #आत्ततेजसाम् २, २०, १० *** प्रातुरव्यञ्जनानि २, १५, ६** आतुरस्य २, ११, ७ आत्म २, ११, ९

#आत्मन् १,२२,६;१,२३,१ आत्मनः १,६, ३३; १,३१, २१; २,७, 92; 2, 4, 92; 2, 92, 92 आत्मप्रयोजनः १, ३, ३५ #आत्मप्रशंसाम् १, ७, २४ आत्मयूपः २, २६, २ आत्मलाभात् १, २२, २ आत्मलाभीयान् १, २२, ३ भातमवताम् १, २०, ८; २ २९, १५ आत्मसंयुक्तम् १,१०, २५ आत्मसंयोगेन १, ८, ६ आत्माधीनम् १, १५, २२ आत्मानम् १, २३, १; १, २५, ८; १, २८,94; 90; २,4, 90; २,8, 99; २, २१, १३ आत्मार्थम् २, ८, ४ आत्मार्थेषु १, ८, २६ #अःश्रेयीम् १, २४, ९ # आधर्वणस्य २, २९, १२ आददानः २, २८, ११; १३; **धाददीत १, २९, ६** आदध्यात् १, १५, १२; १,२७, १ आदाय १, ८, २२; १, २८, २१; २, २२, १६; २, २६, २१; २, २७, १६ ***आदितः २, २०, ९** आदित्यं १, ३०, २३; १, ३१, २०, २, २२, १३ आदित्यः १, ३१, २१; २, ६, २ आदित्ये १, ५, १८ आदिनः २, २८, ५ आदीप्य १, २८, १५

एतिब्रह्मार्थः सुच्यादै। टिप्पण्यां द्रष्टव्यः ।

आधाः २, १२, ३ आद्यै: २, ३, १६ आदियेव २, १०, ४ # आधाने २, ११, १४ आधाय १, २५, १; ४; २, २२, ७ आधास्यन् २, १, १३ आधिम् १, १८, २० सानडुहम् १, १७, ३१ *** आनद्धहेन ९, ९, ५,** आनीय २, २८, ८ आनुपूर्व्यम् २, २२, ६ आनुमानिकात् १, ४, ८ **सानुवाक्यम् १, ११, ६** आनृशंसम् १, २३, ६ आन्तं १, १, १३, २,२१,६ आपणीयम् १, १७, १४ # आपदि १, ८, १६: १,२०, ११; २, ४, ₹€ आपद्यते २, ११, १० आपद्यमानः १, ८, २७ आपूर्यमाणपक्षस्य २, २०, ३ आभिशस्त्यम् १, २१,८; १, २६, ६ आमं १, १८, १; # ३; आमन्त्रणम् २, १७, १३; २, २५, ४ आमन्त्रयते २, १७, १८ आमन्त्रय १, ६, ३७ आममांसं १, १७, १५ आममांसेन १, ११,४ आम्नातम् १, ११, ३३ आम्नायः २, २४, १ आस्रे १, २०, ३

आयच्छेत् १, २५, ७; २, १२, १५ आयतनम् १, ३२, २४ आयुः १, ५, १५ *** आयुधग्रहणम् २, २५, १४** आयुधम् १,२०,१२;१,२९,६ आयुधीयपुत्रः २, १७, २१ आयुधे २, १६,२० आयुप: २, ७,४ आयुष्कामम् १, १, २२ आरण्यम् २, २२,१;२०; आरण्यानां २, १६, २७ आरण्येन २, २२, १७ **#आरब्धे २, १७, २४** आरमते १, २८, ९; २,२२,७; २,२९,२ आरभन्ते २, १६, १ कारमेत १, ४, २६; २, २१, ५ आरम्य १, २३, २ आर्मभणात् २, २७, ७ आरम्भणान् २, ५, १८ आरात * १, ३१, २; ३; आरूढ: १, ११, १४ ***आरोग्यम् १,१४,२६** आरोग्याणि २,११,१७ आरोहणे १, ३२,२५ आर्जवम् १, २३, ६ **अअ**वर्ष १, १६, १५ आर्द्रान् १,३०,२४ आर्थः २, २७, ८ आर्यम् १, २३, ६; २, २७, १४ *** आर्यसमय: १,**१२, ८ आर्यसमयेन १, १२, ६

^{*} एतिच्छ।र्थः सूच्यादौ टिप्पण्यां द्रष्टव्यः ।

आर्यस्त्रीणाम् १, २१, १३ आर्या: १. २०. ७: १.२९, ९ * २, ३, 9: 4. 90. 92, # 2, 24, 93 क्षार्याणाम् १, २०,८: १,२१, १७: २, 28, 94 आर्यान् २, २६, ४ # आर्याधिष्ठिताः २, ३, ४ *** आर्थाय १,३,४०** आर्याम् २, २७, ९ आर्थै: १, २८, १३: १, २९, १ # आर्षे २, ११, १९ आरुम्य २, ३, ३ आसमे १, १६, १४ आस्त्रिप्तस्यः १, ८, २ आवस् १, २०, ६ आवर्जितेन कु ४, ३६ आवर्त्तयेव १, २६, १५, आवस्य: २, ८, ५: २, २, ८, *** आवस्यम्** २, ६, ५७ आवस्थाः 🔧 🤫 🖖 आवसपात १, ११, २; ३; **#**आवस्ये २, २५, ८ आवहेरन २, ५३, ५; ३: *****आविक्स् १, ३, ७ आविभेत् १, ८, ११ # आवीस्त्रम् १, ३, ३६ आवत्य १, २३, ३ enemies 9. 1%, ? 412000 2. 39. 1 आश्रामाणाहरू रे, ५४, ५४ आक्रानाज् १, ३३, ८

#आश्वमेधिकम् १, २४, ११ आपाढ १, ११, १६ आसन २, ५, ८ आसनं १, ३०, ८; १, ३२, ९; २, ४, 96: 3. 6. 6: 6: 3. 6. 9. आसनगतानाम् २, १७, १७ आसनात् १, ६, ३२ आसनाम्याम् १, २५, १९ #आसने २. ५. ५: २. २७. १५ आसीत १, ६, २६; १,८,८; १,२७, 90: 3, 33, 93 आमीदेव १.६. १०: ११: १.१५, १८ आसीनः ९, ६, ६;१, १२, २; 🕸 १, १६,२ #आयीने १. ६. २७ आधाः २, ३२, १ आसेवरं १. १८, ११ आस्यात १. १६, १२ आसावान् २, ५, १८ आह १, ५, ८३ २, ७,१५३ २,२४, १ आहरणात् १, ७, २३ 19 5 5 STERE आहोद १,४, १३, १,७, २०, १,२७, ₹4 ₹4 ₹\$. ¶ आहरूनीयः २, ७, २ आहरकी पार्के 🗱 १, ३, ४४५ २, १६, २ अवस्थित २० ६० व्या गान **अञ्चारिताधि २, ७, १**३ आहिसाहिः २, ८, १३ 新疆· 如 如 不好 元 引起 明新 元 介生 \$5 <del>?</del>~ ₹**\$**~ ₹ 37度不 9, 6, V

 V_{i}

श्रुविकार्कः स्टबाक्रै जिक्का व्यक्तः ।

#आहूताध्यायी १, ५, २६ आहूय २, ६, १६ आहतं १, १६, ३२ आहताम् १, १९, १३ आहत्य १, ४, १४; २, ४, २१ आहियमाणं २, १२, ११

\$

इच्छतां १, १, ३४; १, २, ६ इच्छत् १, ३, ९; १, ९, १३; १, १३, १९; २, १८, ४; २, २३, १ इच्छामि १, २२, ६ इच्छेत् १, ३१, २१ इत्त १, २२, ५; २, २४, ८ इतराणि २, २२, १६ इतरात् १, २, ३२ इतरेतराज्याजकाः १, २९, ८ इतरेतराज्यापकाः १, २९, ८ इतरेता १, १, ७; १, २६, २; **२,

भग, भ #इतरेषु २, १५, १० इतरेः २, ११, ८

२६; १, १९, ४; १२; १३; १५; १, २०, ६; १, २१, ८, १०, १८; १, २३, ६; १, २४. १५, १, २५, १३, १, २८, २; १६, १९; १, २९, १; ७; ८, ९; १६; *१८, १, ३०, १, ३; १, ३१, ६, १२, १३, १४, १७; १८; २४; १, ३२, ९; १०, १५, २४, २. २, ३, २, ३, २, ९, १०, ११; २, ४, १४, १६, २, ९, ९, १९, २, ६, २, ८, ९, ११, १४, १५, १७, १८,२, ७, ३, १३, १४ १५, १६, १७६२, ८, ११, १३, २, ९, ६, १३, २, १०, ७, २, ११, ७, २, १२, १५, २३, २, १३, ५, ६, ११, २, १४, ६, ९, ११, १२, १३, २, १५, १२; २०, २२, २, १७, ९, १८, १९, २१, २२; 2, 86, 9, 86, 2, 88, 2, 2, 28, 8, २, २२, २, ४, ***१**४, २, २३, २, *****५; **९**; २, २४, १, ८, १२, २, २५, ४, ५, १४, २, २६, २, २, २७, ३, १५, १६, २१, २, २८, ११, २,२९,१;६,१२,१६, इदं १, २२, ५; २, ६, १७ **क्षइदानीं २, १३, ६** इन्द्रे २, २९, ७ इन्द्रधनुः १, ११, २७; १, ३१, १८ इन्द्रियकामम् १, १, २५ इन्द्रियदौर्बेल्यात् २,१०,१३; २,२७,४ #इन्द्रियप्रीत्यर्थस्य २, १०, ३ इन्द्रियाणि १, १६, ७ इन्द्रियै: १, २३, २ इन्धनं १, १५, १२ इमं १,२०,१; २, २१,१३ इव १, ६, १३ #इष्टमात्रात् १, १५, १९ इष्टम् १, ३, २६ इष्टापूर्त्तम् २, ७, ३

^{*} एतिच्छार्थः सूच्यादौ टिप्पण्यां द्रष्टव्यः ।

इष्टि १, २७, २ इष्ट्वा २, २०, ३ इह १, २३, ३

ई

ईंप्सतः १, १९, ८ ईंप्सन् १, ५, १५; २, १७, १० ईंप्सेन् १, १, १२; १, १९, ३ ईंप्योमि २, १३, ६ ईंशाते २, २९, ३ ईंपिरे २, २३, ३; ४;

उ

ड १, ३, २६ उक्तम् १, ११, ३४; २, १७, १६ उक्तः १, ८, १२ उक्तार, २, ५ उक्त्वा १, १०,१५; १,२६,३; २,६,२ उक्थ्यसंमितम् २. ७, ४ उप्रतः १, ७, २०; २१; १, १८, १ डचरेत १, ३१, १ डचैः २, २३, ९ उच्चेभीषा २, ५, ९ #उचैस्तराम् १, ८, ८ उच्छिष्टः १, १६, ११ डच्छिष्टम् १, ३, २७; ३७; १,४, १; २; ५; ११;१,६, ३५; १,१७,३; 9, 39, 24; 2, 5, 0; 2, 92, 92; 2, २०, २ उच्छिष्टलेपान् १, १५, २३

#उच्छिष्टाशनवर्जम् १, ७, ३०

डच्छिष्टाशनात् १, ७, २७

उच्छ्वासात् १, २४, २४; १, २८,१८; 9, 28, 9 उच्यते १,२२,५; २,२३,१० उत्क्रामेत् १, २४, १३ उत्तरम् १, ३, १०; २, ४, २२ उत्तरः २, ४, ६: २, २२, ५: २, २३, २ **उत्तरतः २, ४, २४** ष्ठत्तरपूर्वे २, ३, २३ उत्तराणि १, २६, १२ उत्तरार्द्धे २, १८, १६ उत्तरेण १, ३०, ७; २, १, १४; #२, 8. 3; R. R. R. W उत्तरैः २, ३, २३; *२, ४, ४ उत्तरोत्तरस्मिन् २, १२, २२ उत्तिष्टेत् # १, ७, १; २, ४, १७ उत्तीर्य # १, १५, ११; २, १५, ७ उत्थानाभावात् २, २८, १ उत्थाय १, ५, १२; १, ३२, १५ हत्पन्नायाम् १, ७, १४ **#**डत्पाद्यितुः २, १३, ५ #उत्सन्नश्चावः १. २, २७ उत्सन्नाः १, १२, १० उत्सर्जनात् २, ५, १५ उत्सादनात १, ८, ५; १, ११, ११ डत्सिच्य 🗱 २, १, १४; २, १५, 🕏 उत्स्जन् १, ११, १९ उत्सृजमानः १, २६, ११; २, २१, 90; 30; उत्सुज्य १, १०, १८ उत्सृष्टान् २, २८, ८ उदकस्१,२६,१५; १,२७,१;५; १,२८,

^{*} एति बिद्धार्थः सुच्यादौ टिप्पण्यां द्रष्टव्यः ।

99; 2,9,98; 2,8,98; 96; 2,4, ४; २,६,११;१२; २,७,१३;१७; २,८, #उदिते १, ५, १८ **९: २,१२,१३; २,१५,९; २,१८,५;** २, २२, १३ उदकपूर्वाणि २, ९, ८ उदकस्पर्शनं १, १०, ५ उद्कान्तम् १, ११, १९ उद्काभ्यवायी १, २७, ११ उदकुम्भम् १, ४, १३ उदके १, १७, १६ उदकेन १, ४, २१: २, ७, ४ उदकोपस्पर्शनम् १, १, ३०; ३७; १, २, ६; १,८,३०; १,१०,५; #२,१, २३; २, १५, २ उदकोस्पर्शनविधिः २, २२, १४ **#उदगयने २, २०, ३** उद्गद्वारा २, २५, ५ उद्दुसुखः १, ३१, १ **# उद्धाने २, ३, २**१ उद्धानानि २, १, १५ उद्यात्रं २, १७, १७ उद्पात्रात् १, १३, १ उद्पात्रानयनं २, १७, १७ उद्रारम्भणान् २, ५, १ ९ उदवस्यति २, ७, ७ उदाचारेषु १, ३, १५, ३१, ८, ३ उदामन्त्रण १, ८, १५ उदाहरन्ति १, १९, १३; १५; १, २५, १०; १, ३०, २६; १, ३२, २३; २, ९, १३; २, १३, ६; २, १७, v; 2, 23, 3

उदाहरिष्यामः १, २२, ३; १, २३, ४ डदीची: २, १, १३ उदीचीनं २, १५, १६ *** उदीच्यवृत्तिः २, १७, १७** उद्वेक्य २, १९, १७ उद्धत्य २, २५, १२ उद्धर २, ६, १८ उद्धरेत २, १७, १९ उद्धार्थ २, १२, २३ **#उद्धतानि २, ६, १७** उद्घतेषु २, ७, १५ **#डद्धियताम् २, १७, १८; १९;** #उद्यताम् १, १९, १३ #उद्यन्तम् १, ३१, २० उद्यम्य १, १५, ७ उन्मत्तः १, १९, १ उन्मत्तानाम् २, ११, ९ उपगच्छेत् १, ८, २३ उपचारः २, १, ११ उपजिघेत् १, ७, ४; ८; उपतिष्ठद्भयः २, ७, ८; उपद्ध्यात् १, १५, २१; २, १, १४ उपदिशन्ति १, २, ३८; ४१; १, ५, ۷; ٩, ٩٦, ٥; ٦, ٩, ٩٦; ٦, ٩°, ११;२,१४, २०; २, १५, १०; २, १७, १४; २, १८, १७; २, १९, २; २, २१,९; २०; २, २२, **६;** १५: २, २७, ३; ११; २, २९, 92 उपदिशेत् २, १०, १३

^{*} एतिबहार्थः सुच्यादौ टिप्पण्यां द्रष्टव्यः ।

उपदेशनम् १, २, ७ उपद्रष्टा २, ६, २ उपधमेत् १, १५, २० उपधानम् २, ६, १५ उपनयते १, १, ११ उपनयनम् १, १, ९, २९; ३६; १, ٦, ५; ६; उपनयनप्रभृति २, २१, ३ उपनयनात् २, १५, २ २ उपनयीत १, १, १ ९ उपनिधाय १, ३, ३१ उपनिषदाम् २, ५, १ उपमज्य २, १५. ७ उपयुक्ति १, ५, ७ उपयुक्षीत १, २८, ७ उपयोगे २, ३, १३ उपयोजयेत् १, ७, १८; १, १५, १५; 9, 90, 96; 2, 98, 3; 2, 20, 9 उपरि १, ३१, १५ उपरिजानु १, २४, ११; १, २८, ११; २, १८, ५ उपरिशय्याम् २, ६, १५ उपस्न्ध्यात १, ८, २६; २, ९, ११ उपलभेत २, २१, १६ उत्पलभ्यन्ते १, १६ १२, २, २४, १३ उपलिसकेशक्मश्रुः १, ८, २ उपलिसे १, ९, ५ उपवासः १, ८, ३०; १, २४, १७; २, 9, 8; 2, 3, 98; 2,20, 8 उपविशक्ति २, १५, ७ उपवीतार्थे २, ४, २३

उपवेष्टिती १, ८, २ *** उपन्युषम् १, ९, २२** उपशोषयेत् २, १०, १७ उपश्रोता २, ६, २ उपसंहणम् १, ५, १८; १, १०, १७; १, १४, ८ उपसंग्रहणात १. ७. २७ उपसंगाह्याः १, ७, १३; १, १४, ६ उपसंघाह्यौ १, ५, २२ उपसंगृह्णीयत् १, ५, २१; १, ६, २९; १, ७, १३; १, १३, १३; ॰, १४, ११ उपसंगृह्य १,८,१९; १, २८; ८; २,५,४ **#डपसं**ग्राह्यः १, ५, २० उपसंजिघ्क्षेत १, ८, १९ उपसमाधाय २, ६, १, उपासमाधास्यन् २, १, १३ उपसमिन्ध्यात् २, १, १३ उपसीदेत् १, ६, १२ उपसेचनम् २, ७, ४ उपस्तरणम् २, ६, १५ उपस्थाप्य २, ५, ४ उपस्पर्शन, २, ५, १० उपस्पर्भानम् १, ३१, ६ उपस्पृशति १, १६, ११ उपस्पृशन् १, २८, ११; २, १८, ५ उपस्पृत्तोत १, ७, १०; १, १५, ७; १, १६, ५; ८; ९; १४; १, २६, ७; १, २७, ५; २, ३, ३; २, ५, ४; २, १९, ९; २, २२, १३ उपस्पृश्य १, १६, १०; १४; १, २६, 94; 9, 20, 8; 2, 92, 93

^{*} एतिचिहार्थः सूच्यादौ टिप्पण्यां इष्टन्यः।

उपहतः १, १५, १६ उपहतम् १. १६, २१; २ ८; उपहरति १, ४, ३ डपहतम् १, १६, २२; ३१; **#उपाकरणं १, ११, ७** #उपाकरणादि २, ५, १६ उपाकुर्वीत १, ११, ६ उपाकृत्य १, ९, १; २, ५, १ उपात्तः १, १२, ५ उपानही १, ८, २ **#उपानहों १, ७, ५** उपायं २, १०, ११ उपायनम् १, १, ६ उपायेन २, २०, १ उपालभेत १, ८, २९ उपावर्त्तते २, ७, १० उपांशु २, ७, १४; २, २२, १९ **#ड**पासने १, १५, १ उपासीत १, ६, १३ उपेतं **१**, १९, ८ *** उपतः २, ९,** ७ उपत्य २, ५, १४ उपोप्य १,२६, १५; १,२७, १; 98; 7, 70, 3 उभयम् १, ३, ९; २, २५, ५ उभयतः १, १०, १७; 🛪 १, २८ १५; #7, **3, 90; 7, 79, 0** डभयवृद्धिम् १, ३, ९ #उभयान् २, १८, १७ उभयोः १, २७, ५, ***उभाभ्याम् १, ५, २२**

डमी १, ५, २२ उल्कायां १, ११, २६ उष्ट्र १, १७, २९ #डष्ट्रकीर १, १७, २३ डब्लम् २, १५, १६ **#**ऊर्जम् २, ७,३ ऊर्ध्वम् १, २, १०, ३१ १, ९, २४ #जर्ध्वरेतसाम् २, २३, ५, ऊर्घ्वानु १,३०.२४ ऋचम् १, १२, ५; १, ३१, २४ ऋजः १, ५, ११, ऋतुः १. १. ३५ ****तो २, १, १७** ऋत्विक् # १, १४, १०; २, ८, ६; २ २७ २१ ऋत्विजे २, ८, ७; २, ११, १९ ऋत्विजम् २, १०,९ ***ऋत्वे २, ५, १६** ऋद्धिम् १, १३, ९ ***ऋषभः १, २४. ४** ऋषयः १, ५,४; २,२३,३; ४; ऋषीणाम् २, २४, १२ पुक १, १९, ७ पुकम् १, १२, ५ एकः २, २२, ९

^{*} एतिचिह्नार्थः सूच्यादौ टिप्पण्यां द्रष्टव्यः।

#एकखुर १, १७, २९ एकखुराः २, १६, १५ #एकधनेन २, १३, १२ एकपाणि १,४,२१ एकसत्रम् २, ३, १४; #२, ७, १६; २, २०, ३ एकराञ्रेण १, २७, ११ एकवत् २, १४, १२ एकवस्त्रः १, ६, १९ एकवाससः २, १५, ७ एकस्क १, १०, १९ एकस्के १, ११, २९ पुकास् १, १०, ११, १, १२, ५ पुकाझिः २, २१, २० एकाङ्गम् १, २६, ६ एकादशाभ्याम् २, ३, २२ #एकादशे १,१,२५;२,१६,१७ ***एकाध्यायी १, ६, २४** एकान्तसमाहितम् १, २०, ८; २, २९, १५ एकाहस् १, २९, १७ एके १, २, ३७; १, ५, २२; १, ६, ४; ३३; १, ७, २६; १, ९, २४; १, १०, ७; १०; १२; १, ११, ३; २२; २४; १, १३,१४; १, १४, २१३ १, १५, १९३ १, १६, ४३ ६३ १३; १, १८, १३; १, २१, १०; १८; १, ३०, १६३६ २, ६,८६ ९६ ११६२, ९, ६६२, १२, १५३ वडः व, १४, ६३ ९३ व, १५, १०; २०; २, १७, १४; २,२१, १२; २, २२, ६३ १५३ २, २३, ८३२, २९, १६ एकेकम् २, २२, १६ एकेकाम् २, ६, ४

एतं १, १०, १८ ; #१, २७, ८; २, ९३, ६ प्तत् १, ७, ३१ एतदादयः १, १३, ८ प्तदादि १, १३, ६ एतदादीनि १, १३, ९ एतस्मात् १, ५, २ एतस्मिन् १, ९, २२ ; २, १, ७ एतां 1, ३१, २२: २४; एताम् २, ४, ९ ; २, २३, ८ एतानि, १,८, ३; #१, १८, २; #१ २१, १८; २, ४, १४; **%**२**, १**०, ७; २, १८, ४; २, २४, ८ पुताभिः १, २, २ एते १, ७, १३ #एतेन १, ४, ७ एतेषाम् १, ९१, ३५; १, २०, १४: 9, 28, 4 एतेषु १, ७,३१;१,११,२७;२, २७, १७ पुत्य २, १५,९ एधान् १, ४, १४ एधोदके १, १५, २२; २, २८, १३ एनः १, २५, ५ ; २, २८, १४ एनं १, ६, ३ एनयोः २, १, ७ एनयः २, ६, २ एव १, १, १३ एवम्मुखम्य २, १९, २ एवंविधः १, ३, २६ #एवंबृत्तः २, ११, ४

एतिब्रहार्थः सृच्यादी टिप्पण्यां द्रष्टव्यः ।

#एवंबृत्ती २, ४, १५ एवंबतः १, ३, २६ एवः १, १, ११ एवा २, १७, ८ एवा २, ९, १३

प्रे

षेणेयम् १, ३, ३ पेलकम् १, १७, २२ स्रो

क्षओकार∙ १, १३, ६ ओव्य २, १५, ७

#ओषधि १, ७, ४; १, ११, ५; १, १७, १९; १, ३०, २४; २, २, ४ ओषधीः १, १६, १५ ओष्टौ १, १६, ३; १०;

श्रौ

क

※क:१,१९, २ ※१, २४,१५; १,२९,
 कच्छप १, १७, ३०
 कण्ट १, ८, १३
 कण्व: १, १९, ३
 कथयेत १, ८, ६
 कथा १, २८, १
 कदाचन १, १, १५; २, ४, १४
 कपाल २, २३, ९
 ※कमबल: १, ३, ८

' क्रकरञ्ज १, १७, २६ करभ्व १, १७, १९ करवाणि १, ६, ३७ करोति १. २७. ११ कर्णो २. १९. १ #कर्तपत्यम् १,५,३ कर्तव्यम् २, १२, १९ कर्ता २, २९, ९ कर्तुः २, १६, ६ कर्म १, १८, ११; १, २५, ४; १, २६, ७; १, ३०, १४; १६; २२; 9, 39, 3; 2, 96, 9 कर्मणाम् २, ८, १२ कर्मणि २, ४, १९ कर्मनामधेयम् १, २९, १ कर्मन्यासे २, २८, २ कर्मफलकोषेण १, ५, ५; २, २, ३ कर्मफलैः २, २४, १० कर्मिसः १, ४, २३; २, २, ७; २, 99, 98; 2, 93, 9; 2, 98, 91 २, २४, १० कर्मयुक्तः १, ६, ११ कर्मयोगे १, १२, ९ कर्मसमासम् १, २४, २४ कर्मे छ १,२९, ४; २, ९, १२; २,१४, १७; २, २२, १८; २, २४, ३ २, २९, १ कर्माणि १,१,६;१,४,२६;२९; १ **५, ९, ६०, १, २८, ९, २, १**१ 9; **२,** 9६, 9; २, ^{२१}, ५; ^२ २२. ७

^{*} एतिचिहार्थः मूच्यादौ टिप्पण्यां द्रष्टव्यः ।

श्रीमदापस्तम्बधर्मसूत्रगतानां

कर्माभ्यासः १, २६, ७; १, २९, १८ कर्मावयवेन २, २४, १४ कर्शयेत् २, २७, १०; २, २८, ५ कर्षे २, १६, १३ कल्पः २, १९, १; १४; कल्पते २, ५, १८; २, २३. ४ कल्मषम् #१, २४, २६; १, २८, १८;१, २९. १ कल्याणी २, ४, १४ कविः १, २२, ५; १, २३, १ कश्चित् १, १९, ५: २, २४, १४: २, २५, ११ कपायपः १, २७, १० काजानां २, २२, १५ काञ्चुकी १, ८, २ काण्डम् १, ११, ६ ***काण्डसमापने १.** ११, २ **#काण्डोपाकरणे १, ११, १** काण्व १, १९, ७; १, २८, १ काम १, २३, ५: १, २६, १३ कामः १, २६, १३ कामम् #१,३२,१६;२,५,३; #२,९, 99; #2, 90, 99 कामकृते २, २८, १३ कामयते २, २१, ५ कामलिङ्गेन २, ४, १ कामात् २, ११, २० काम्यम् २, १३, ११ काम्यानि १, १, २० कायाः १, २३, २

कारणात् १, १८, १० कारियत्वा २, १९, १ कारयेत १, ८, ३; २, ७, १२; २, १८ 94 कार्यम् २, ४, २२; २,१६,३; २, १८, 98: 2, 23. 8 कार्या १. १३, २; २, ११, १३ कार्याः २, ३, १९; २, २२, १८ कालम् १, १०, ५; १, ११, १२; १, 98, 9; 9, 26, 20; 2, 98, 23; २. १७.१ काळतः २, १५, १२ **#कालयोः २, १,** २ कालात १, १३, २० कालान्तरे २, १, ५ कालाभिनियमात् २, १६, ६ काले १.८. ७: १, ९. २२; #२, ४, १३ ***काषायम् १, २, ४१** काष्ठा १, २२, ७ काष्टात १, १३, १ कासम् २, ३, २ किञ्चित् १, ३०, १५ किण्वे १, २०, १२ ***कीटः १, १६, २६** कीनाशस्य २, २८, २ कीर्त्तयेत् १, ६, ३० कीर्तिम् २,२४,३ कीळाळौषधीनाम् १, १७, २५ कुक्कुट १, २१, १५ ***कुक्कुटः १, १७**, ३२ कुटिम् १, २४, ११; २१:

[🛊] एतिचिद्वार्थः सुच्यादी दिष्यण्यां द्षस्यः ।

कुटुम्बिनः २, ७, १ कुटुस्त्रिनम् २, ६, ५ **ऋकुटुम्बिनी २, २९,** ३ कुटुम्बे २, ७, २ ऋणिकौ १, १९, ७ कुतः १, १९, ११ कुत्सी १, १९, ७ क्षक्रत्सियत्वा १, १७, ४ कुनिखिर, १२,२२ **※कुमाराः २, २६, १२ इमारीम् २, २६, १८ क्षकुमायांम् २, २६, २**१ कुमार्याः १, ३१, ८ कुमालनाय १, ३२, २४ क्रुस्ते १, ७, १२ कुर्यात् १, ३, ३७; १, ८, ३; १,३०, १५ क्र्वतं २, २४, ८ कुर्वन्ति २, १५, ९ कुर्वीत १, ४, २०; १, ११, ६; १, १३, १०: २, ११, १२ क्रवीरन् २, १५, ६ कुलम् २, १७, ९ कुलटायाः १, १९, १४ कुलधर्माः २, १५, १ कुलात २, १७, ९ **क्ष**कुलाय २, २७, ३ कुछे १, १६, १८ **#**कुशलम् १, १४, २३ कुस्त्या १, ३१ २३ कुहक १, २०, ५

#ङ्च्छुद्वादशरात्रम् १, २७, ६ क्रच्छूद्वादशरात्रस्य १, २७, ७ कुच्छूद्वादशरात्राभ्यासः १, २८, २० **#कृच्छ्संवत्सरम् १, २५, ९** क्रच्छूसंबत्सरः १, २७, ८ क्रच्छा २, २९, १३ क्रतप्रायश्चित्तः १, २७, ९ **#**इतभूमौ १, १७,८ **※ज्ञताक्रतम् २**, १८, १८ #कृतान्नम् १, १७, १७ **#**ऋतात्रस्य १, १८, ४ कृतावसथ: २, ८, १ कृत्वा १, ३, ४२ कृतस्नम् २, १९, ५ कृषि २, १०,८ #ऋष्टे १. ३०. १९ कुल्लास् १, ३, ३; क्ष४; १, २७, ११; *9, 30, 99; 2, 98, 9 **क्ष्ट्रणधान्यम् २,** १८, २ कृटगाः २, १४, ७ कृत्णाम् १, ९, २२ कृष्णायसम् २, १६, १७ केचित् १, ५, ५ केश १, ८, २; २, ३, ६ केशः १, १६, २३ **क्षकेशान् २, ३, ३; २, १५, ७** केशानां १, १६, १४ कौत्स १, २८, १ कौत्सः १, १९, ४ #क्याकु १, १७, २८ कत्त्र १, २७, २

कुच्छूम् १, १३, १०

[•] एतिबद्धार्थः सुस्यादौ हिल्ल्या क्रास्त्रः ।

श्रीमदापस्तम्बधर्मसूत्रगताना

क्रयधर्मः २, १३, १० क्रयशब्दः २, १३, ११ *那व्यादः १, ९७, ३४ क्रव्यादसाम् १, २१, १५ क्रियते २, १५, १३ क्रियताम् २, १७, १८; १९; क्रियमाणम् १, २०, ७ क्रियमाणे २, १६, ६; ७; क्षमञ्ज्ञकोञ्च १, १७, ३६ क्रोधः १, २३, ५ क्रोधम् २, १८, ३ क्रोधयेत २, १८, ३ **क्षकोधादीन १,३१,२७** क्षक्रोशः २. २६. ७ **ऋतीबः १, १८, २७** क्रीबम् २, १४, १ क २, १, १३; २, ७, १३ क्षत्रवृद्धिम् १, ३, ९ क्षत्रिय १, १, ४; १, १८, ९ क्षत्रियम् १. १४, २४; 🕸 १, २४, १ क्षत्रियः १, १४, २२ क्षत्रियवत् २, १०, ८ क्षत्रियस्य १, १, २७; २, १०, ७ क्षवधुम् २, ३, २ क्षवधौ १, १६, १४ क्षायी २, ३, ११ क्षार १, २, २३; १,४, ६; २, ३, १३; 2. 94, 98 श्रीमपुण्या २, १७, ८ क्षीयन्ते २, ४, १४ क्षीरविकार १, १७, १९

श्चद्रपञ्चमान् २, १६, १० क्षद्वाचरितान् १, ३२, १८ ***भ्रदान १. ३२. १८** क्षचा २, २५, ११ क्षेत्रम् २, २६, १; #२, २८, १ क्षेत्रकर्मविशेषे २. २. ४ क्षेत्रे २. १३. ६ क्षेत्रेण १. ९, ७ **क्षक्षेम∌त २. २५. १५** क्षेमम् १, २३, ३; २, २१, २ क्षेमप्रापणम् २, २१, १४; १६; क्षेमे २. ५. १७ क्षौम १. २. ४● खङ्ग १, १७, ३७ ***खट्वाङ्गम् १, २९,** १ खट्वायाम् १, ६, ४; *१, १५, २१ खङगमांसेन २, १७, १ **#खडगोपस्तरणे २. १७. १** #खण्डेन **१.** २४. १४ खराजिनम् १. २८, १९; २१; खल्ल १, १३, ४; २, २७, ६ खषवर्जम् १, १७, ३७ गच्छतः २, १३, १ गच्छति १, २३, ३ क्षणच्छन्तम् १, ६, ८ गच्छेत्र, ४, १५; १, ८, १७; २२; 9, 26, \$; 9, 39, 93; 9, 32, 20 गतिः १, १३, १२;१५;१७; गते २, ८, १४

^{*} एति**वहार्थः स्**च्यादौ टिप्पण्यो द्रष्ट्रव्यः ।

गत्वा १, ११, १९; १, १६, १४; १, २9, **९; 9, २५,** ४; 99; 9२; ग्रन्थः १, २०, ३ गन्धवीः १, २०, ६ गन्धान् १, २०, १२ गन्धानां १, २०, १५ गन्वे २, २८, ११ गन्धैः १, २०, १५ गमयन्ति २, ७, ५ गमयेत १. ७. १६; २. १०, १४ गरीयान् २, १२, २२ गर्भ १, १०, १९ ***गर्दभेन १, २६, ८ *गर्भम् १, २४, ८** गर्भद्वादशेषु १, १, १९ गभेशातनम् १, २१, ८ गर्भाः २, १५, १९ गर्भान् २, १५, २ गर्भाष्टमेषु १, १, १९ गर्भेकादशेषु १, १, १९ गर्हन्ते १, २०, ७ गवय १, १७, २९ गवाम् *१, ९,२५; १,१६, १४; १, 90, 28; 9, 20, 92; 9, 28, 9 गव्यः १, २४, २१ गन्यूतिः १, १८, १ गव्येन २, १६,२५ गां १, ३१, ९ गाः *१, २४, १८; १, ३०, २३; २५; गान्धर्वः २, ११, २० ***गार्वभम् १, ३२, २५**

गाईपत्यः २, ७, २ गाईस्थ्यम् २, २१, १ गावः २, १४, ७ गावौ २, ११, १८ र्गात १, १०, १९; २, २५, १४ **#गुणहान्याम् २. १७**, ५ गुणानू २, १०, २ गुप्त्वा १, ४, २४ गुरवः १, १४, ६ ग्रस्वे १, ३, २५ गृरुम् १, ६, १; ३३; १, ७, १७; १, ८, १४; १७; 🕸 १, २४, २४ गरः १, ६, ३१ गुरुकर्मस १, ५, २४ **#गुरुतल्पगामी १, २५, १: १, २८, १५** गुरुदारम् १, २५, ११ **#गुरुप्रसादनीयानि १ ५, ९** गुरुषु १, १०, २ **#गुरुसखिम् १, २१, ९ ***गुरुसंनिधौ १. १०. १५ #गुरुसमवाये १, ७, १४ **अगुरुन २, २५, १०** गुरूणाभ् १, १५, १ गुरोः १,२,२०; २९; *१, ३, १५;३३; 9, 4, 92; 9, 0, 2; 92; 9, 6, 94; 78; 9, 37, 90; 7, 4, 3 गुरौ १, ७, १२; १, ८, २७ #गुर्वीसिखम् १, २१, ९ **अगृहमेधिनः २. ३. १२**

एतिबिद्धार्थः स्च्यादौ हिष्यण्यां द्रष्टन्यः ।

गृहमेधिनोः २, १, १; १५; गृहमेधे १, ४, २९; २, २५, ७ गृहमेधोपदेशनम् १, २, ७ गृहस्थस्य २, ९, १३ गृहाणाम् २, ७, ३ #गृहाणि १, ८, २३ **#गृहान् २, २२, ८** गृहे २, ८, ३; २, १४, ८ गृह्णीरन् १, १८, ३ गोः १, ३१, ६;#८ः गोत्र २, १७, ४ ***गोत्रेण १, ६, ३०** गोधा १, १७, ३७ गोापायति १, ३१, २१ गापयेत १, ४, २३ **क्षगोमधुपर्कार्हः २, ८, ५** गोरक्ष्य २, १०, ८ गौः २, ८, ७; २, १७, ८ गौरवम् १, ६, ३४ #गौरसर्षपाणाम् २, १९, १ ग्रसति २, १९, ५ ग्रहणे १, ११, २६ ग्रामसकर १, १७, २९ ग्रामम् १, ९, १८; १, ३१, २३; २, 94, 9; 2, 26, 6 यामात् १, ३०, ७; ८: १, ३१, ३; २, १८. ७; २, २२, ८ #ग्रामारण्ययोः १, ११, ९ ग्रामे १, १५, २२; १, २४, १४; १९; १,२९, १; २, २१, १०; २, २५, १५ श्चामेण १, ९, ७

ग्रामेभ्यः २, २६, ७ क्ष्यामेखु२,२६,४ ग्राम्या**णाम्** १, २१, १५ व्राम्यारण्यानाम् २, १६, २७ ग्रासम् २, १९, ५ ग्रासवरार्ध्यम् २, १७, १६ ग्रासाः २, ९, १३ ग्रासे २, २८, ११ ग्राहयेत् १, ८, २५ ग्रीष्मे १, १, १९ घोषवान् १, ११, ८ च १, १, ३, इत्यादि चक्रवत् २, २, ३ चक्रवाक १, १७, ३५: १, २५, १४ **#चक्ष्रिनिरोधः २, २७, १७** चक्षुवा १, ५, ८; २, ५, १८ चक्षुषी १, १६, ७ चडक्रमणं २, ५, ८ चङ्क्रम्येत १, २९, १ चण्डाल २, २, ६ चण्डालोपस्पर्शने २, २, ८ चतुरः १, ९, ३ चतुर्थकालाः १, २५, ११ चतुर्थकाले १, २७, ११ क्शचतुर्थे २, १६, १०; २, २७, १३ चतुष्ट्या २, ७, १६ ***चतुर्दशे २. १६. २०** चतुर्भिः २, ३, २३ चतुर्मेधः २, १७, २२ चतुर्विशात् १, १, २७

^{*} एति बहार्थ: सूच्यादी दिप्पण्यां द्रष्टव्यः ।

#चत्वारः १, १, ४; २, २१, १ चन्द्रमसोः १, ११, २६; २७; चन्द्रमसौ १, ३१, २२ चन्द्रमाः १, ३१, २१ चममः २, १९, ३ चरतः १, २०, ६ चरति २, १७, ८ चरन्तम् १, ३, २६ चरवः २, २२, १८ #चरितनिर्वेषस्य १, १८, १२ चरितब्रह्मचर्यम् १, ८, ३१ #चरिते २, २७, १ चरित्वा १, २४, २०; २, १२, २३ चरेत १, १, २८: १, २, ६; २६; १,२०, 9; 9, 28, 94; 28; 9, 20, 6; २, २१, १०; २, २२, २; २, २३, २ चरेयुः १, २९, ८ चर्म १. २०. १२ चर्यमाणम् १, २०, ३ . સ્તર્થયા ૧, ३૧, ૨૧ चलम् १, १९, ६ चलनिकेतम् १, २२, ४ ***चातुर्मासीपु १, १०, १** चारणम् १, १४, १२ **#चार्ग १, १८, ३०** #चिकित्सकस्य १, १९, १४ चीकीर्पन् १, ६, २८ चिन्तयन् १, २३, १ चूर्णानि २, १९, १ चेटः १, १७, ३८ चेत् १, ३, ४

#चेष्टति १, ६, २८ चोदयेत् १. १४, २ छत्रम् १, ७, ५ ※ छन्द:कल्पः २, ८, ११ छन्दसः १, ११, ३१ छन्दोविचितिः २, ८, ११ #छर्दियत्वा १, १०, २२ छाया १, २०, ३ छायां १, ३०, १७ #छायायाम् १, ३०, १६ छित्वा १, २६, ६ छिन्नम् १, १६, १६ ज जगतः १, २३, २ जग्मः २, १६, १ जधन्यं २, ११, ११ जघन्यः २, ११, १० जघन्यसंवेशी १. ४. २८ जघन्यानि २, १६, ५ जड्घायाः २, २०, १४ #जटिलः १, २, ३१ जनकः २, १३, ६ जनयतः १, १, १८ जनयति १, १, १६; १, २९, ११ जनवितुः २, १३, ६ जनयेत् १, ३१, १७ जन्म १, १, १७ जन्मतः १, १, ५ जपेत् *१, २६, १४; १, २७, ५; १, ३१, २४; २, ७, १४

एतिच्छार्थः स्च्यादौ टिप्पण्यां द्रष्टव्यः।

जब्बकर्मणि १, १५, १ जयति २, २४, १४ जागरणम् १, ३२, ११ जातिम् २,२,३ ***जातिपरिवृत्तौ २, ११, १०; ११;** जात्याचारसंशये २, ६, १ #जानुनि २, २०, १४ जायते २, २, ६; २, १६, ७ जायन्ते १, ५, ४ जार्या २. ५. १६ #जायापस्योः २, १४, १६ #जिह्वाच्छेदनम् २, २७, १४ #जीवन् २, १४, १ जीविते १, २३, ३ ज्रह्यात् १, २६, १३; २, ३, १६; २, **૭, ૧**૫, ૨, ૧૫, ૧૬, ૧૭, ૨, ૧૭, 98; 9, 22, 92 जहोमि २, १२,५ ् ज्ञातिधनम् २, १४, ९ ज्ञातिम् १, २८, ६ ज्ञातिषु १, १०, ३ ज्ञानात् १, २३, २ ज्ञापयेत् १, ८, १६ ज्ञायते २, १५, २ **#ज्ञायमाने १,९,८** ज्ञेयात १. २३. २ **%**ज्या ९, २, ३४ ज्येष्ठः #२,१ ४, ६; १५; ज्येष्ठम् २, १३, १२; २, १४, १२ ज्येष्ठसामिकः २. १७. २२ ज्येष्टस्य १, ४, ११; २, १४, ७

ज्यैष्ट्यम् २, २४, १४ ज्योतिषम् २, ८, ११ ज्योतिषाम् २, २, ११ ज्वलन् २. ६.३ ज्वलन्त्यः २, २४, १३ **⋇**ज्विकताम् १, २५, २ हेरिका १, २५, १४ तं १, १, १६, इत्यादि तच्छक्तिविषये १, ६, २८ तण्डुल १, १७, १९ तण्डलैः १, ११, ४ **#**तत् १, १, १७, इत्यादि #ततः १, १, ३० इत्यादि #तत्प्रत्ययम् २, १५, ९ तत्र १, ३, ४३, इत्यादि #तथा १, २, २३ इत्यादि तथागुणाः २, २६, ५ **#तद्तिक्रमे १, ५, २** तदघीना १, ७, १४ तदन्तेवासिनम् १, ६, ३३ *****तद्भावे २, १४, ३ तदर्थान् २, ६, १ तदर्थेषु २, १४, ३ तदहः १, ८, १८; *१, ९, १८; १, ११, 4; 2, 4, 9 तदा १, ७, १३ तदासनः २, १९, १ **#तद्वव्याणाम् १, ८, ६** ति इतेषु २, २९, ४

^{*} एति बिहार्थः सूच्यादौ टिप्पण्यां द्रष्टन्यः ।

४४ आप० घ०

तद्योगाः २, १०, ११ **#तद्वयतिक्रमे २. २७. ६** तनुत्यजः २, २६, ३ तन्तुम् २, १३, ६ **#तपः १,१ २, १**; २; ५; १, २५, ७; २, २४, ८ तपश्शब्दः १, ५, १ तपसा २, २४, १४ ***तपस्विनः २, २६, १४** तपस्वी १, ५, ११ **#तप्ताभिः १. १५**, ६ तप्यते १, १२. २ **%तमसः १. १. ११** तया १, ९, १३; १, ३२, २ तयोः १, १४, २२ तर्पयम् २. ७, १३ तर्पयित्वा २, ९, १ तपंयेत २, ६, १४ तस्करभयम् २, २५, १५ तस्करेभ्यः २, २६, ६ तस्मात् १, ३, २६ इत्यादि ***तिस्मन् १, १, १२ इत्यादि *त**स्मै १, १, १५ तस्य १, २, ९ इत्यादि तस्याः १, ९, १३ तां १, १७,७ ताः १, ४, ३ तान् १, १५, २३ तानि १, २३, ६ तामली १, २, ३७

तालन २, ५, ९ तावतकारूं १, ११, २७ तावन्तं १, १०, ५ #तासां १, २४, १९ #तिलतण्डुलान् १, २०, १३ तिलभक्षः १, २६, १५: १, २७, १ तिलमाषाः २, १६, २२ तिलानाम् २. २०, १ तिष्ठति * १, ६, २६; १, २३, २ तिष्टन् १, ५, १२ ; १, १२, २; #१ 96, 9; 2, 3, 90; #2, 4, 6 तिष्ठन्तम् १, ६, ७ तिष्टेत् २, १२, १४ तिष्यात् २, २०, ४ तिष्येण * २, १८, २०; २, २०,३ तिस्रः २, १, १३ #तीक्ष्णम् १, २५, ७ तीर्थे २, १६, २४;, २, २०, १९ तीव्रतरा २, १६, २३ तु १, २, २९ इत्यादि *****तुल्यगुणेषु २, १७, १० तुषाधिष्ठानम् २, २०, ११ तुष्टिः १, २३, ६ तूलम् १, ३२, २४ त्र्र्णी १, ७, १; #१, १४, ११; ₹6. 6 त्रणकाष्टेषु १, १५, १४ ***तृणकाष्टैः १, २१, २ #तृणच्छेदन १, ३२, २८** तृणसंवाहः १, ११, ८ तृणानि २, ४, १४

^{*} एतिविडार्थः सूच्यादौ हिष्पण्यां द्रष्ट्रव्यः ।

तृणेषु १, २७, १० तणैः २. २२, २ ; २, २३, २ तृतीयं *२, १७, १३: १५; त्रतीयया २. ७, १६ तृतीये #२, १६, ९; २, २०, ६ तृप्तिम् २, १८, १९ **#वृक्षिः २, १, ६** ते १, १, ३२ इत्यादि तेजस्कामम् १, १, २३ तेजसस्कायम् १, २२, ६ तेजोविशेषेण २, १३, ८ #तेन १, ३, ३२ *** तेषां १, १, ५** #तेषु १, ९∙, ५ ***तैः १, ३, ३४** #तैल १, १७, १६ तैलम् २, १९, १५ **#तैष्याम् १, ९, २** तोकम १, २०, १२ तोषवित्वा २, १३, १२ तौ १, १४, २२ त्यागः १, २३, ६ त्रपु २, १६, १७ त्रयः २, ९, १३ ; २, १२, ३ क्षत्रयाणां १, १८, ९ क्षत्रयीम् २, २४, ८ #त्रयोदशे २, १६, १९ त्राणम् २, १७, २१ त्रिः १, १६, २; #३; १, २४, २१; 2, 94, 6 #त्रिःप्रायम् २, १७, १४

त्रिणाचिकेतः २, १७, २२ त्रिभिः *१, २, १५; १, २५, ११; 9, २७, ९; १९; *** त्रिमधुः २, १७,** २२ त्रिवर्षपुर्वः १, १४, १२ त्रिवृत् १, २, ३३ त्रिःश्रावणम् १, १३, १० त्रिषवणम् १, २८, ११; २, १८, ५ त्रिष्ठपर्णः २, १७, २२ त्रीन् १, १०, १०; # २, २०, ६ त्रैविद्यकम् १, १, २८ #त्रैविद्यवृद्धानाम् २, २३, ९ त्र्यहम् १, ११, २३; ४१, २७,७; १, 29,90 त्रयहाः १, १०, २ त्र्यहान् १, २९, १७ त्वक् २, ५, १८ त्वचम् १, २५, १३ त्वरेत २, ५, ३ दक्षिणम् #१, ५, १६; २१; १, ६, २४ **#दक्षिणतः २, ४, ५** दक्षिणा २, ७, ८; २, १७, ९ दक्षिणाम् १, २५, १; १, ३१, २ दक्षिणाः १, ४, ३ दक्षिणाद्वारम् २, २५, २ दक्षिणानाम् १, ३१, ८ दक्षिणापराम् १, ३१, २ दक्षिणामुद्धः १, ३१, १; २, १९, १ दक्षिणामुखाः २, १५, ७ दक्षिणावृत्तानाम् १, २, ३३ **#**इक्षिणेन १, ५, २१; १, १६, ७; २,

म एतिचिद्वार्थः सूच्यादै। टिप्पण्यां द्रष्टव्यः ।

२३, ३; *****२, २५, ५ दक्षिणोदग्द्वारा २, २५, ५ दण्डम् २, ११, १; २, २९, ८ दण्डः १, २, ३८ दण्डतांडनम् २, २७, १५; २, २८, २ दण्डयुद्धवर्जम् २, १०, ८ दण्डयुद्धाधिकानि २, १०, ७ दण्डाः १, ८, ३० दण्डाकर्भणि २, २८, १४ दण्डाय २, ११, ३ दण्डार्थे १, २९, १ दण्ड्यः २, २६, १९ दत्तम् १. ३, २६ ***दत्वा १, ७, २२; १, १८, ६; १५**; ददत् १, २७, १०; २, २६, १ ददाति २, ७, ६ ददामि २, ७, १७ #दक्तिः १, १६, १७ दद्यात् १, ४, ५; २, ७, १७ द्युः १, १७, ४ **#दधि २, ८, ८ *दिधिधानी १, २९, १३** दिधिधान्याम् १, २९, १४ दन्तप्रक्षालन १, ८, ५ दन्तप्रक्षालनम् १, ३२, ९ दन्तप्रक्षालनानि १,८,२२ दन्तस्खलन २, ५, ९ दन्तान १. ३१. २६ दमः १, २३, ६ दम्भः १, २३, ५ दर्पति १, १३, ४

दर्शनम् २, २, ९९;२,१७,२० दर्शनार्थः १,८,१७;२२;१,२८,६ दर्शनीयापत्यः २, १६, १९ दर्शने १, ३१, २०; २, २, ८; *११; दश १, १९, १३ ; #१, २४, ३ दशम २, ३, २२ **#**दशमे १, १, २४ #दशवर्षम् १, १४, १२ **#दशवर्षः १, १४, २२** # दहे १, ९, २३ दातव्यः २, ११, ७ : ९: दात्र २, २२, १५ दानम् १, १२, १५; २, १०, ५; *****२, 9३, **9**0; 99; दानानि २, ९, ८; २, १५, १२ दाने २, १४, २० दानेन १, १९, ६ #दान्तः १, ३, १९ दायम् २, १४, १ ; ५; ११ ; दायादः २, १४, ६ दायाद्यम् २, १०, ५ #दायेन २, १३, २ दारम् १, ३२, ६; २, २२, ७; #२ २७. 90 दारव्यतिक्रमिणे १, २८, १९ #दारव्यतिक्रमी १, २८, १९ दारुमयम् १. १७, १२ दारे २, १, १८; #२, ५, 90; 2, 99, 92 दासकर्मकरम् २, ५, ११

^{*} एतिचिद्वार्थः सुच्यादै। टिप्पण्यां द्रष्ट्रध्यः ।

#दासाः २, ४, २१ #टास्या १. १६. ३२ दिधिषूपर्ति २, १२, २२ दिवम् २, १६, १ *** दिवा १, ११, १५;१,३०, १४;१,३१,** २१, २, १९, १० दिव्यानू २, ७, १६ दिशम् १, २५, १; १,३१, २ दिवाः २, १५, २१ **#**दीक्षितः १, १८, २३ दीक्षितस्य १, १८, २५ दीयते २, १५, १३ दीवितारः २, २५, १३ दुःखम् २, २१, १६ दुःखे २, २१, १३ दुर्दर्शम् १, २२, ८ द्वर्विवक्तुः १, ३२, २४ इष्कृतकारिणः १, १९. १३ दुष्टभावः २, २६, १९ दुष्प्रसम्भः १, २०, ५ दुहितरम् २, ११, १५ **#दुहिता २, १४, ४ *इहितृमतः २, १२, २** दुहितृमते २, ११, १८; २, १३, ११ ह्रके १, २, २ दुरेदर्शनम् २, २३, ७ #हढच्चतिः १, ३, २१ दसः १, १३, **४** हक्यते #१, ४, ९; २, २४, १ **程2**項 9, 94, ३. **#ह**ष्टः २, १३, ७

दृष्टश्रुताभ्याम् १, ३, २७ **#ह**ष्वा १, २४, १३; २, १२, **१६**; २, देयं २, ४, १०; १६; २, १०, २; २, १३, ११ देयौ २, ११, १८ देवगन्धवीः १, २०, ६ देवताः १, ३०, २३; २, १६, २ देवतानाम् १, ३१, ५ **#रेवताभिधानम् १, ३१, ४** देवताभ्यः २, ४, ६ देवतार्थे १, ३, ४३ देवताद्वारम् १, ३०, २५ देवपवित्रम् २, ३, ९ देवमनुष्याः २, १६, १ **#**देवम् १, ६, १३ *****देवाः २, १६, १ देवान् २, १७, ८ देवानाम् १, ११, ३ *****देवेभ्यः १, १३, १ देवैः २, १६, १ देशम् १, १५, १७ देशकुळघमां: २, १५, १ देशतः २, १५, १२ #देशविशेषे २, १४, ७ #देशात् १, ६, ३२ देशानु १, ३२, १८ देशे १, ९, ८; १,११, १९;२,३, १५; २३; २, ४, २४; २, १८, ७ देहत्वम् २, २४, २ **ऋदेहल्याम् २,** ४, २

^{*} एतिविदार्थः सुच्यादे। टिप्पण्यां द्रष्टव्यः ।

देवप्रवनेभ्यः २, ११, ३ क्षदेंचे २. ११, १९ देवेन २, २९, ६ दोपस् १, १४, ३; #१, २१, २०; २, v, 94 दोषः १, २९, ७; २, २, ८; २, १३, दोषफळस् १, २९, २ दोषफलाछ २, २, ७ दोषफलैं: २, २, ७ दोषवत् १, २६, ७ दोपबल्छ १, २६, १२ दोषवन्ति १, २१, १९ दोषवान् २, १३, ४ **ऋरोपाणाम् १, २३, ३** दोषान् १, २३, ४; १, ३१, २७ दोषेण २, ६, १९ द्रव्यक्कराः २, १७, १० *****द्रव्यपरिग्रहेषु २, १४, १९ द्रव्यपरिग्रहें: २, २६, १७ द्रव्याणाम् २, २२, १५ द्रव्याणि १, ४, ३; २, २, ३; २, १२, 9; 2, 98, 94; 2, 98, 22; 2, 96,6 द्रव्येण २, १६, २४ द्राघीयांसम् २, १६, २३ इस्त् १, १, १५ द्रोणंद्रोणम् २, २०, १ द्रोहः १, २३, ५ इन्द्व २, २२, १५

#इन्दानाम् २,२२,१६ द्वार्त्रिशतम् २, ९, १३ ह्रादश १,२, ६: १, २४, २०; १,२८, 99; 9, 25, 90; 2, 96, ¥ #हादशावराष्ट्रयंम् १, २, १६ द्वादशाहम् १, २९, १७; २, ३, १३ द्वादशाहसम्मितम् २, ७, ४ द्वादशाहाः १, १०, ४ ह्रादशाहान् १, २९, १७ #द्वाद्शे १, १, २६; २, १६, १८ द्वाभ्यास् १, ११, २५ **क्र**द्धिः १,१६, ४:३६ ६; ९: द्वितीयं २, ९७, १२; १५; द्वितोयः १, २४, १९ द्वितीयया २, ७, १६ द्वितीये #२, १६, ८; २, २०, ५ द्विवस्त्रः १, ६, १८ द्विषतः २, ६, १९ द्विषन् २,६,१९ द्विधन्तम् १, ३१, १७ #ET 9, 93, 95; 3, 30, 4 द्वयहम् १, २९, १७ द्वयहान् १, २९, १७

ध

धनस्य २, २९, ३ धनेन २, १४, १२ धर्मः १, २•, ६; ७; धर्मम् १, १३, ४; १, २०, ३ धर्मकृत्यं १, २९, १४

^{*} एति बिहार्थः सुरुयादौ टिप्पण्यां इष्टब्यः ।

धर्मकृत्येषु *१, ७, १८; २, १४, ३ धर्मगोपायम् १, ४, २४ #धर्मचर्या २, ११, १० ***धर्मज्ञसमयः १. १. २** धर्मतः १, ७, १९ धर्मपराः २. २६. १४ धर्मपुरस्कारः २, ६, ५ **#धर्मप्रजासम्पद्धे २, ११, १२** धर्मप्रहादः १. ३२, २४ धर्मभेदात २, ४, ७, धर्मयुक्तः २, ८, ६ धर्मयुक्ताः २, १४, १४ धर्मयुक्तेषु २, २०, १८ धमंरुचिः १, ५, ११ #धर्मविप्रतिपत्तौ १, ४, १२ धर्मव्यतिक्रमः २, १३, ७ धर्मशेषान् २, २९, १६ धर्मसंनिवापः १, २८, १० धर्मसमाप्तिः २, २९, १३ धर्महानिः १, २०, ४ धर्माः २, २५, १ धर्मात २, १३, ११; २, २७, १ धर्मातिकमे १, १३, ४ धर्माधर्मी १, २०, ६ धर्मान् १. १. १४; १, २०, १ धर्मानुष्टानम् २, २, ३ धर्मार्थकुशलम् २, १०, १५ पर्मार्थम् २, ६, १; २, १३, ११ धर्मार्थयुक्तैः १, ४, २३ #धर्मार्थसन्निपाते १. २४. २३ धर्माविप्रतिषिद्धान् २, २०, २२

धर्माहृतेन २, १६, २४ ***धर्मेण २. ६. ४** धर्मेभ्यः १, १, १३; १, ८, ३१ धर्मेषु १. २१, २०; २. २९. ५ धर्मीपदेशात् १, ३२, १२ धर्मापनतस्य १, १८, १४ धान्यम् १, २०, १२ धान्यस्य १, २०, १३ धारयति २, १२, ९ धारयेत १, ३, १०: २, १९, ८ धार्मिकम् २, २७, १४ धारा: १, ११, ४ धार्म्यः १, १५, २२ धार्म्यम् १, ७, २१; १, २९, ८; #२, ₹ € . \$ # धावन्तम् १, ६, ९ #ध्यवाहप्रवृत्ती १, २६, २ धेनुभव्या १, ३१, ११ **#**धेनोः १. १७. २४ **#धेन्वनद्वहोः १, १७, ३०; १, २६, १** ध्यायति १, ५, ८ ध्रवः १, २२, ७; १, २३, २ ध्वंसते २, २४, ८ ध्वंसन्ति २, २४, ९ न, १, १, १५ नकुल १, २५, १४ नक्तं १, ११, १४; #३०; १, १६,३२; 9, 39, 29; #2, 8, 6; 2, 90, 23 नख २, ३, ६, नखवादनः २, २०, १५

एतिच्चहार्थः स्च्यादौ टिप्पण्यां द्रष्टव्यः ।

*नखै: २, २०, १५ नगरम् २, २६, ६ ****नगरप्रवेशनानि १, ३२, २१** नगरेषु २, २६, ४ ***ㅋ돠: ٩, 9੫, \$** नप्नाम् १. ७, ३ नदीतरणम् १, ३२, २६ नमः १.३१,२४ नयति २, १३, ६ नरक २, २९, १ नरकः १, १३, ४; १, २७,६; # २,२९, ९ नरकाय १, १२, १२ *** नवमे १. १, २३: * २, १६, १५** नवमेन २, ३, २१ नवानि २, १८, ८ क्षनवे २, २२, २४ नष्टवत्सा २, १७, ८ नाकपृष्टे १, २३, १ नादाः १, १०, १९ नाना २, १, २२; २, ४, ७ नानाकर्मणाम् २, २३, १० शनानामीनां २, १२, १० नाम २, १७, ८ नामधेयग्रहण १, ८, १५ नाम्नः १, ५, १७ क्षताम्ना १, ६, ३३ नावस् १, ३२, २७ नावि १, १७, ६ नाशने २, २८, ७ नाइयः २, २६, २१; #२,२७,८; २०; नासिके १, १६, ७

नास्तिक १, २०, ५ निखनेत् १, ३, ३८ निखातेषु १, १५, १४ निगन्तव्यम् १, १३, ११ नित्यः १, २२, ७; २,२३,२; २,४, ^९ नित्यप्रततः १, ४, ४; २, ७, १ *** नित्यप्रश्नस्य १, ११,** १७ *नित्यम् १, १३, १४; *२, १, १२; ***94; #2, 8, 22 ***नित्यश्राद्धम् २, १८, ६ *नित्या १. १४, ९;१, २८,९; २,२५,७ नित्याः २, ९, १० नित्यानवादम् २, १४, १३ निदध्यात् १, ४, १४ निनयेत् २, ४, २४ क्कतिपुणः १. २३**.** २ निप्रणम् १, २२, ८ निमित्तम् २, १०, १ निमित्ते १, २०, ३ नियमः २, ५, १५; २, २१, ६ नियमम् २, २३, १ नियमविलोपः २, १०, १ नियमाः १, ४, ७ *** नियमातिक्रमणम् २, २७, १८** नियमातिक्रमम् १, ४, २५ नियमातिक्रमात् १. ५, ४ ***नियमातिक्रमे २, १२, १८ ***नियमारम्भणः २. २७, ७

^{*} एति बिहार्थः सूच्यादै। टिप्पण्यां द्रष्टव्यः ।

नियमेषु # ९, ५, १; २, ५, ९७ नियमैः २, १०, १७ नियुष्ण्यात् २, ४, १९ निश्ये २, २, ६ निरवसाययन्ति २, १४, १२ निराकृतिः १, १८, ३३ निराकृत्य २, ८, १४ निरुक्तम् २, ८, ११ निर्ऋतिम्१, २६, ८ निर्घातः १, २३, ५ निर्दिष्टे १, १८, २६ निर्दोषः १, १९, ६ **क्**निर्छिबितम् १, १७, **१**२ निर्धेपेत् २, ६, १६ निर्दर्शते १, २९, १४ निर्वेषः १, २४, १०; २, १२, २२ निवेषम् २, १०, १३ #तिर्वेषाभ्युवाये २, २६, २४ निर्हण्यते १, २४, २६; १, २८, १८; निर्हत्य १, २३, ३; २, ४, २४ निवपेत् २, २५, १२ निवर्तन्ते १, ५, १० #निवर्तयेत् १, ४, २७ निवर्तेत २, ९, ४ #निवृत्तं १, ८, ३१ निवेदनम् २, १७, ११ निवेशनम् १, १८, १ **क्र**निवेशे १, १३, १९; २२; निशाया १, ६, १; १, ३१, २१; १, **३२, ६; १२;**

निदायाः १, ३२, १९ निःश्हुका २, ५, ९ नि:श्रेयसम् १, १, ८ निष्क्रमणप्रवेशने १, २४, १९ निष्ठयानि २, ५, ९ निष्ठा २, १५, २४; २, २३, ९; २, 28, 99 **#निष्फलाः १, २०, २** निःस्रवति १, ५, २ निहितम् १, २२, ६ निहीनतरवृत्तिः २, ५, ५ नोचैः १, ५, १६ ; २, २३, ९ नीवीम् १, १६, १४ नीहारे १, ११, २१; २७; नुदन्ते १. २५. ११ नृत्त २, २५, १४ नैमित्तिके २, १४, २० नैययोधस्कन्धजः १, २, ३८ #नैयमिकं २, **१९,** १३ नैयमिकानि १, १३, २२ नैष्पुरीष्यम् १, २७, ३ **क्ष्म्यस्तायुध २, १०, १२** न्यायवित्समयः२, ८, १३ न्यायविदः २, १४, १३ न्यायसंहितान् १, २२, १ न्युप्य २, ३, १५ पड़क्तिदूषणाः २, १७, २१ पहक्तिपावनाः २, १७, २२ पचने २, ३, १६

पच्यते २, ७, २

एतिविद्यार्थः सूच्यादौ टिप्पण्यां द्रष्टव्यः ।

४५ आप० घ०

पञ्च १, १९, १३ #पञ्चद्शे २, १६, २१ **#पञ्चनखानाम् १, १७, ३**७ ***पञ्चमे २, १६, ११** पञ्चवर्षं १, १४, १२ पञ्चाग्निः २, १७, २२ पणमाणम् २, १०, ९ पण्डितः १, २३,३ पण्यानाम् १, २०, ११ पततः १, ३१, १९ पतति १, २१, १०; १, २९, १०; २, २७, ११ **#पतनीयवृत्तिः १, २९, १७** पत्तनीयानाम् १, २८, १४ पतनीयानि १, २१, ७; १८; पतनीयेभ्यः १, २, १९ ***पतनीयौ १, २९, १६** पतन्तः १, १६, १२ पतित २, ११,९ पतितम् १, २८, ६; २, १४, १ पतितस्य १, २१, २० पतितायाम् १, २८, ९ पतितैः १, २१, ५ पतितौ १, ९, ९ पतिवयसः १, १४, १८ पत्नीसंबन्धानि २, २३, ९ पन्थाः १, २४, १२; २, ११, ५; ६; पन्थानम् २, २३, ३; ४: पयः १, १७, २२; १, २९, १४; #२, ७, ४; २, ८, ८; २,२३, ९ परम् १, २२, २

परगहीम् १, ७, २४ वरतल्पगामी २, १७, २१ परतरूपान् १, २१, ९ परत्वम् २, २७, ५ परदारम् २, २६, १८ परपरिग्रहम् १, २८, १ परपरिग्रहेषु १, २८, २ परमगुरुसंस्थायाम् २, १५,५ परमा १, २२, ७ परमंछी १, २३, २ परंग्तसः २, १३, ६ परशु २, २२, १५ परस्मिन् २, २, ६; २, २४, १० परस्मै १, ३१, १८ पराः २, २४, १३ पराङावृत्तानाम् २, १०, १२ परान् २, २४, ९ परारीकाः १, १७, २६ परावतः २, ७, १६ **%परिकृष्टम् १, १८, १७** परिगृह्य २, २८, १ पश्चिक्षतं १, ११, २१; १, १७,२७: १, ३२, २९; २, १०, १२; २, १^७। २०; २, २०, १७ वरित्यज्य २, २१, १३ परिधाय १, १६, १४; १, २८, १९; २१ परिष्टंसा २, २, ७ परिघटंसायाम् २, २, ७ परिभाग्धे २, १४, ८ पश्मिजेत १, १६, ३; ९; पश्चित्रच २, ३, १५

#परिसृष्टम् १, १७, ११ परिमोक्षम् २, २१, १२ परिमोषणम् २, २८, १२ परिवर्जयेत २. ५. १० परिवापनम् १, १०, ६ पश्विास्य १, २५, १ परिवित्त २, १२, २२ परिविन्न २, १२, २२ परिविविदानेषु २, १२, २२ परिवृत्तौ २, २, ३ परिवृद्धिः २, २, ४; ५; परिवेषे १, ११, २७ परिवाजः २, २१, ७ परिषद्ध १, ११, ३४ परिषेचनम् २. ३, १५; १७; 96; 2, 8, 9 परिष्वज्य १. २५. २ परिसमृहेच १, ४, १८ परिसमृह्य १, ४, १६ परिसंवत्सरात् २,८,७; २, १५, २० परिसंवत्सरान् २, १५, २ परिहरमाणः १, ८, २८ परिहाप्य १, १३, १०; १, १७, १५; 9. 24, 92; 9, 30, 98; 2, 90, v; 7, 98,9; 7, 94, 7 #परीक्षार्थः १, २९, ६ परीमाणेन १, ३०, २ परीवादं २, ५, १२ परीवादान् १, ३१, ८ परीवादौ १, २३, ५ परीवृञ्जानः २, ५, १८

परीष्ट २, १२, २२ . **%परुषम् १, ३१, ५** परेत्य २, १३, ६ परेभ्यः १, २१, २०, २, २७, २ परेषाम् २, १७,५; २, २४, ४ #परोक्षम् २, ३, ९ परोपवासः १. २, १७ पर्णम् २, २४, ९ पर्णैः २, २२, २; २, २३, २ पर्यवद्ध्यात १, ३, ४०; १, १०, ३० पर्याहित २, १२, २२ पर्युषितम् १, १७, १७ *****पर्युषितैः १. ११, ४ ***पर्वणि १. २६. १५** पर्वेष्ठ %२, १, ४; २, ३, ८ पलाण्डं १. १७, २६ पवित्रस् २, ३,९ पवित्रार्थान् १, २७, २ पवित्रमन्त्रैः १, २६, ७ पञ्च २, २३, ९ प्युकामम् १, १, २६ पञ्जपस्य २, २८, ३ पशुम् १, १८, ६; १५; पश्चमान् २. १६. १८ पश्च १, ३, २६; १, ३२, २४; २, u, 3; 7, 76, 4; u; 6; पश्चनां १, ९, २७; २, १४, १३; २, 96, 20; 2, 26, 8 पश्चात् २, ३, १५; २, ४, २७ पदयतः १. ७, १३ पद्म्यति २, १८, १७

[🕹] एतचिद्धार्थः सुच्यादौ दिष्यण्यां दक्षमः।

पश्यन् १, २३, १ पश्येत् १, ८, १८; १, १४, ३; 9, 22, 6; 9, 23, 9 पांसूनू २, १५, ७ पाकयज्ञेन १, २६, ८ पाकाथम् २, २२, १५ पाचयेत् २, ८, ४ पाठाः १, १२, १० **#पाणिम् २, १९, ७ अपाणिप्रहणात् २, १, १; अ२, १४, १७** पाणिना १, ४, १८; १, ५, २१; १, ६, १६, १, १६, ७; २, ५, **६** पाणिपादम् २, १९, १ **#पाणिसं**क्षुट्येन १, ४, २१ **%पाणिसमृदम् २, १२, ५** पाणी २, १२, १२; २, १९, ८ पाणेः २, २७, ५ पाण्योः १, १०, २७ पात्रेण २, २३. १ पादम् १, ५, २१ पादः २, २७, ११; १२; पादयोः २, २०, १३ पादस्य २, २०, १२ पादावनेका २, २६, १५ पादावनेजनम् १, ३१, १ पादुकी १, ८, २ पादुके १, ३२, ९ #पाद्नम् १, २, १३ पादौ १, ६, १, १, १५, १७, २३, 9, 94, 4; 2, 4, 5 पापम् १, २५, ११; १, २७, ११

पापकम् २, १२, १६ पापकृतः २, २४, ९ **#पाप्मानम् २. ६. २०** पारायणस्य १, ११, ७ पार्थिवान २, ७, १६ पार्धणेन २, १, ११ **#**गलाश: १, २, ३८ #पालाशम् 🤧, ३२, ९ पावमानीभिः १, २, २ पावमान्यादिभिः १, २, ६ पाशिनः १, १९, १४ पिण्याकम् २, १८, १ पितरः १, १९, १३; १, २०, ६; २, 96, 2; 2, 96, 95 पितरम् १. ८. २३ पितरि १, १०, ४; १, १४, ५ पिता १, १, ३२; १, १४, २२ पितातुत्री १, १४, २२ पितामहः १, १, ३२ वितः #१, ४, ११; १, २१, ८; २, 98, 4; 2, 94, 2 पितृभ्यः १, १३, १ पितृछिद्वेन २, ४, ५ पितृब्य १, १४, १० पितृणाम् २, १६, २३ वित्त् २, १६; ६; २, १७, ८; २, 96, 24 पिप्पळी १, २०, १२ पिवेत् १, २५, ३ पिशाचिभिक्षा २, १७, ८ पिष्ट १, १७, १९

पीत्वा १, २५, ११ # पुण्यः १, १९, ४ पुण्यक्रियास १, २९, ५ पुण्यकृतः २, २४, १३ # पुण्यम् १, ३१, १४ पुण्यफलेषु २ १४, १८ #पुण्यस्य १, १९, ६; १०; पुण्याहम् १, १३, ९ **#पु**ण्याहे २, २९, ७ पुत्रः २, १३, ४; ५; ६; पुत्रत्वस्य १. २८. ९ पुत्रम् १, ८, २५; २,९, 99: 3. 93, 6; 3, 98 93; पुत्राः २, १३, १ **अपुत्रान् १, २९, ९ #पुत्राभावे २. १४. २** पुत्रेभ्यः २, १४, १; ११; पुनः १, १३, ४ #पुमांसः २, १६, ११ पुनस्सम्भवे १, ५, ५ **#पुनम्सर्गे २, २४, ६** पुरम् १, २२, ७; २, २५, २; ५; पुरस्कृत्य १, २०, १; २, ५, ४ पुरस्तात् १, १९, १३; २, २५, ४ पुरा #२, ७, १४; २, १३, ६; २, १६,१ पुराणम् २, २२, २४ इराणे १, १९, १३; १, २९, ७; २, २३, ३, पुरि २, २५, ३ पुरीषम् १, १५, २३ पुरीष २, ५, ९

पुरीषप्राज्ञानम् १, २१, १६ पुरीषयोः १, ३०, १४; १६; २३; २४; पुरीषलेपान् १, १५, २३ पुरीषे १, ३०, १५; १८; १, ३१, २ पुरुषवधः १, २१, ८ #पुरुषवधे २, २७, १६ पुरुषशिरः १, २८, २१ पुरुषसंस्कारः २, २३, १० पुरुषाः २, २६, ५ पुरुषात् २, १५, २ पुरुषे १, १९, ६ पुरोडाशाः २, २२, १८ पुरोहितम् २, १०, १५ पुष्करसादो १, २८, १ पुष्करसादिः १, १९, ७ पुष्टिः २, ४, ९; २, १६, १४; २१; पुष्टिकामः २, १८, २०; २, २०, ३ पुष्टिसंयुक्ताः २, ३, १२ पुष्टिम् २, ७, ३; २, १८, ४ पुष्टवर्थेन २, २०, ३ पुष्पे २, २८, ११ पुष्यति २, २०, ४ **#**पु: १, २२, ४ पूजयेत् २, ५, ४ पूजयेयुः २, ४, २१ पूजा १, ८, २१; #१, १३, २; १,१४,९ पूजाम् २, ७, १२ पूजायाम् १, ३०, ५; २, ६, ६ **≱प्**तिग**ल्यः १, १०, २**४

प्रतिगन्धे १, १५, १७ पूर्वमा २. ११. १० पूर्व: १. १. ५; १, २१, २०; २, ३; २, ११, ११; २, १२, ३ **%पूर्वयोः १, २४, ६ %पर्ववत्याम २. १३, ३** पूर्वस्मात् १,१३, २० **%पूर्वस्मिन् १. १. ८** पूर्वापरान् २, ५, १७ पूर्वेण #9, ३०, ७; २, १, १४ **अपूर्वेद्यः २, १७, ११** पूर्वेषाम् १, ५, १७; २, १३,७; २, ₹४. ३ पूर्वीत्थायी १, ४, २८ पृच्छेत् १, १४, २३; २, ६, १ पृथक् २, २४, २ पृथिव्याः १, २३, २, पृथ्क १, १७, १९, ***28तः २, १२, १२,** पृष्ठतप् १, २७, १० **%पृष्ठारूढः १,९,२७** વૈજ્ઞુન ૧, ૨૬, ૭ पाधम् २, २०, ८ परिसख्यम् १, १४, १२ पौर्णमास्थाम् १, ९, १; २; १, २७, १ पौल्कसः २, २, ६ प्रकीणैकेश २, १०, १२ प्रकीर्णकेशः १, २५, ४ प्रकीर्घ २, १५, ७ प्रकृतयः २, २४, १३

प्रकृतिवत् १. २. १० **%पऋत्या १, १८, १०,** प्रक्षालनम् २, २०, १२ प्रक्षालयीत १, २, २८: #२९; १,३, ३६ प्रक्षाल्य १, ६, १; 🕸 १, १५, १७; र३; २, २, १: २, १९, १ प्रचलाक १. २५. १४ प्रजा २, १२,४ प्रजाम् १, ३, २६; १, ३२, २४; २, ७, ३; २, ११, १७; २, २३, 8; 2, 28, 9 प्रजागुप्तयं २, २६, ४ प्रजातिम् २, २४, १; ८; प्रजादानम् २, २३, ७ प्रजानिःश्रेयसम् १, ९, १३ प्रजानिःश्रेयसाय २, १६, १ प्रजानीयुः २, १५, २१ प्रजापतिः १, १९, १३ प्रजापतेः २, २४, ७; *१२; प्रजायसे २, २४, १ प्रजायाम् २, ५, १० प्रजावृद्धिः २, ७, ४ प्रज्ञाम् २. २. ३ प्रणयेत् २, ११, १; २, २९, ८ प्रणिहितात्मा १, ४, २९ प्रति १, ६, २४ प्रतिगृहीतृतः २, १५, १२ प्रतिग्रह्मीयात् २, २२, १९ प्रतिगृह्याणि १, १८, १ प्रतिग्रहणम् २. १०, ५

प्रतिग्रहणानि २, १०, ७ प्रतिघातम् २, ५, १९ प्रतिच्छन्नम् २, १८, १५ प्रतिजानीते २, ६, २ प्रतिष्ठेत १, २४, १४ प्रतिदान्यम् २, २६, ८ प्रतिपत्तव्यम् २, १०, ११ प्रतिपद्यते २. २. ३ प्रतिपद्येत १, ७, २५; १, १३, **६**; २, ६, २; २, ११, ३ प्रतिपन्नेन २, १६, २४ प्रतिपादयति २, १४, ९५; २, १५, १२ #प्रतिपादियता २, २०, १९ प्रतिवादयेत् २, ११, १७; १९: प्रतिपानार्थम् १, २८, २१ #प्रतिपृरुषम् १, २, १ प्रतिप्रेक्षणयोः १, ९, ११ प्रतिब्र्यात १, ६, ६ प्रतिमन्त्रम् २, ३, १६ ***प्रतिमुखम् २, १२, १**१ प्रतिराद्धः १, २४, २१ प्रतिस्थ्य १, २९, १; २, २१, ५० प्रतिवचनः २, ३, ११ पतिषिद्धाचारेषु १, २६, ७ ***प्रतिषिद्धानाम् १, २१, १४** प्रतिषेधयन्ति १, २८, ३ #प्रतिषेधेत् १, ८, २० प्रतिष्ठिते १, ८, १० प्रतिसंहरेत् १, ८, ७ प्रतिसूर्य १, ११, २७

प्रतीक्षा २, २२, १७ प्रतीच्छामि १. २२, ६ प्रतीयात २, २९, ९६ प्रतुदाम् १, १७, ३३ प्रत्यक् १, ३१, १ प्रत्यक्षफलत्वास् २, २३. ८ प्रत्यक्षवत् २, १२, २१ प्रस्यक्षेण २, २४, २ प्रत्यभिवदेश् १, १४, १७ प्रत्यवरोहेत् २, ८, १ प्रस्यवायः २, १३, ८ प्रत्याचक्षाणानाम् १, ३, २६ प्रत्याचक्षीत १, ३, २६; १, १४, २ प्रत्याचक्षीयाताम् २, ४, १३ प्रत्यापत्तिः १, २४, २५; १, २८, 96; 9, 28, 9 प्रत्यासन्नः २, १४, २ प्रत्युत्तिष्टेत १, ६, ३१; २, ४, १६; प्रत्युत्थाय १, १४, १०; १७; प्रत्युपविष्टः १, १९, १ प्रत्युपवेशयते १, १९, १ प्रत्युपसीदेव १. ६. २४ प्रथमं १, २५, ५२; २, १७, १५ प्रथमः २, १९, १; १४; प्रथमे १, १, ३५; १, २, ९; *२, प्रदक्षिणीकुर्यात २, १२, ११ प्रदक्षिणीकृत्य १, ७, २; १, ३२, २० प्रदरोदके १, १५, ५

^{*} एतिविद्वार्थः सुच्यादौ टिप्पण्यां द्रष्टब्यः ।

मारिष्ट १० इ. इस गरंपारी २, २७, ३ 玩嘴的鬼 如本 · 如 · 有能 #別 き事 原子 प्राथम केंद्र गाँउ प्राथम केंद्र प्रार्थित्वाक्राङ्ग हि १, ३, ५ उड्डाशक, ५,३९,६ 550mg + 3 3+ 4 34, 460 प्रभवन्ति २, २३, ३ प्रमुख १ ३३ ६ कप्रभूनेबारक १, १०, १३ क्रमञ्ज ५ ३६,३ ह्माण्यस्य ५ १.३ २,३३,५ कष्रयादात् १. ४, ३०% ३ ३८,८ प्रमादि २, २८, १ प्रसंख्य ३ १६, ११ **邓克宪 9. 93. 5%** प्रवच्छेत्। ६, ३४: १ १२, ३: ९, 19年 年 44 年、 年午、年 47 年, 夏6、 年来 प्रयमस् १, १३, ११ प्रयम १, ११, १९०१, १०, २, ३१ विहे うぶ: コミ: う, う着, ९: 巻き, うば, な प्रयम्तः २, ३, १ प्रयस्णम १, १७, १०: २३: प्रयुक्तानः २, १३, ९ प्रयोगान १, १२, १० प्रयोजने २, २६, ३ ***प्रयोजियमा २, २९, १** %प्रवचनयुक्तः १, ३२, १ प्रवेहत् १, ११, ८

प्राव्यापि 📆 भू भूभ क्रांक्सेंच्य १, ३७५, इन नक्त न २८,११: प्राव्यिक्तम् भू, ३८, ५७ कर्**ना**हिन २ २२, १, २, २३, २ MATTER 8. 17, 11 ग्राकृत्तिकारणान् ५, ४ ५ क्रावेद्याचेत् ५ ३, ३५ प्रवासित् के, कर्क, ८० क्षेट्र प्रावित्तितः १, १८, ३६ प्रकासन ३,३४ ८ प्रश्नीमन्ति १, २०, ४ प्रशंसा २, ७, ८: २, २३, ४ प्रज्ञस्ताः २, ५१, ३ श्रमास्तः २, १९, ३ प्रशास्त्रम् ५, ३९, १४ 頭有番 f, 32, 22; 24; 7, 25, 4 प्रस्कामनाः २, १७, इ प्रस्वाः १, १३, ८ प्रसार्व १, ५, १६ प्रद्वः १, १६, १ क्रवाक् १, ४, १९ ब्रागपवर्गम् २, ३, २२ प्राइमुखः १, ३१, १ प्राचार्य १, ८, १९ प्राचार्याय १, ८, १९ प्राची: २, १, १३ प्राचीनावीतीः २, ४, ५ प्राक्षिष्टि १, ५, १६; २, १०, १२ प्राजापत्यः २, ७, १

प्राणम् २, १२, १५ प्राणवियोगात् २, ११, १ प्राणवृत्तिम् १, २९, १; २, २१, १० प्राणसंशये २ २८, १३ प्राणायामशः १, २६, १५ प्राणिनः १, २२, ४ प्राणिनाम् १, २६, २ प्राणेन २, ५, १८ प्रातः १, ३, २५; १, ५, १२ प्रातराशात् १, ५, १३ प्राध्वम् १, २२, ८ प्राप्तम् १, २८, २ ***प्राप्ति**निमत्ते २, २८, १४ प्रक्षे २, २२, २४ प्राप्तुयात् १, ६, २२ प्राप्य १, १८, ८; १५; १, २१, ४ प्रायत्य १, ३१, २१ प्रायश्चित्तम् १, १, ३४; १, २, ६, १, २५, १४; १, २६, १०; २, २, ८ प्रायश्चित्तवति १, १८, ११ प्रायश्चित्तार्थः १, २४, ४ प्रार्थयेत् १, ७, ९ प्रावरणम् १, ३०, १४ प्रावृत्य १, ३०, १५ प्राज्ञने १, २६, ७ प्राइनाति १, ४, १ प्राक्रनीयात १, २६, ९; २, १७, १६ प्राक्य १, १०, २३; २, १९, १ प्रासादे १, १७, ७ प्रियम् २, १, ७; २, ७, १४ ***प्रियाः २, ७, ५**

प्रियात् १,८, १४ प्रीणाति २, १६, ६ प्रीत्युपलन्धितः १, १२, ११ #प्रीतिः १, ४, १०; २, १६, २५ प्रेक्षेत १, ७, ३ #प्रेड्खोलनम् २, २०, १३ **अप्रेड्खो १, ३१, १६ अप्रेतसंक्ल्सम् १, १०, २८** प्रेताचे १, ११, २१ प्रेतेषु २, १५, २ प्रेषणानि १, ८, १५ #प्रेषितः १, ७, २५ प्रैषकरः १, १८, २८ प्रोक्षणम् २, २, १ प्रोक्ष्य * १, १५, १५; १, १६, ७ ब्रोक्षेत् २, ३, ९ प्रोधियत्वा २, १२, २ ***प्रोदक्योः १, १०, २०** प्रोदकीभावात् २, १९, ८ प्रोवाच २, १६, १ **#प्रोषितः १, ३, ४२ *प्रो**व्य १, ५, १४; *****१, १४, ७ क्ष च्छवः १, १७, ३३ स्रवेद १, २, ३० क्षप्रावनम् १, ५, १७ फळ २, २, ४; ५; फलम् १, ५, ७; २, २३, १२ फळतः २, २२, ५; २, २३, २

फळवन्ति १, १,६

श्र्तिचित्रार्थः सूच्यादौ टिप्पण्यां द्रष्टव्यः ।
 अद् आप० घ०

फलवर्जि**स् १, १७, १९** फलविशेषः १, ३०, ५: २, १६, ६: २, २९, २ फलामावे २, २८, १ फलाये १, २०, ३ फले २, २८, ११ फले: १, ११, ५; १, २१, १: २,२२,

२;२,२३,२ #फाणित १,१७, १९

व

बद्धः १, १९, १ बधिर २, २६, १६ वन्ध्येत् २, २७, १८ बन्धु २, ११, १७ वभृतुः २, १६, १ वर्हिण १,२५, १४ बलम् २, २, ३ बलयः २, ३, १२ **#बलविशेषेण २, १०, १७** वर्ळानाम् 🗱 २, ३, १५; १८; बळीयः १, ३०, ९ वलीयसी १,४,८ बलवजें। १, २१, १ बस्तम्य २, १९, १ *** वस्ताजिनम् १, ३, ६** बहवः १, ६, २५ बहि: १, ३०, ८; १, ३१, ३; #२, १८, ७; २, २२, ८; २, २५, ५ बहिलोम १, २८, १९; २१; बहिर्दे १, १३, १२ बहुपादे १, ८, ९

बहुपुत्रः २, १६, १९ बहुमित्रः २, १६, १९ बहुनि १, २७, ९ बहुपत्यः २, १६, १९ बादरः १, २, ३८ बाध्यः २, २६, १८; २, २८, १३ 🏻 क्षेबालान् २. ४, १२ बाहम् १. ५. १६; १, ६, २४ बाह्म्बास् १, ६, २२; 🗱१, ३२, २६ बाह्येष १. ९. १८ बिन्दवः १, १६, १२ विभयन्तः २, १३, ६ बिश्चत् १, २७, ५० विसोर्णायाः १, २३, २ वीजस्य २, २, ४ बीजानि २, १३, ६ बीजार्थाः २, २४, ६ बीभत्समानः २, ५, ४ बुद्धिपूर्वेम् १, ४, २५; २, २५, १९; *****₹, ₹\$, 9९ #बुद्धे २, २१, १४: १६; बुध्वा १, २१, २०; २, ११, १७; **非3.39.4** बुभूषाँ २, १०, १ बोधयेत् १, ४, २५ ब्रह्म १, ५, २; ५१,९, १३; १, १३, ६; ७; 非9८; ब्रह्मचर्यकाले १, ३१, २१ ब्रह्मचर्थम् १, १, २८; १, २, ६; २, 3, 93; 7, 78, 6 ब्रह्मचर्यवान् २, २१, ८; १९;

ब्रह्मवर्यविधिः १. २. १८ ब्रह्मचारिवासः १, २, १३ ब्रह्मचारिण: १, २, १७: १, ४, ४, १, 4, 90; 9, 6, 9 ब्रह्मचारो १, ३, २६; १, ४, २९; १, 4, 99; 2, 9, 93 ब्रह्मणा २, १६, १ **%वहाणि १. १३. १७** ब्रह्मयज्ञः १, १२, ३ ब्रह्मवत् १, ५, ७ ब्रह्मवर्चसकामम् १, १, २१ ब्रह्मवर्चसम् १, ३, २६ ब्रह्मवर्चेसिनः २, १६, ९ ब्रह्मविदः २, १७, ४ **अब्रह्मबृद्धिम् १, ३, ९** ब्रह्मसद्ने २, ४, ४ ब्रह्महत्याम् १, २५, ११ ब्रह्महसंस्तुताः १, १, ३२ ब्रह्मा १, २३, १ ब्रह्मोज्झम् १. २१, ८ ब्राह्मण १, १, ४; १, २४, २१ ब्राह्मगः १, ३, २८; १, ५, १६; १, 98. 22; 9, 20, 99; 9,28, 4; २, २, ६; # २, ४, २५; २८; ब्राह्मणम् १, १, १०; १९; १, ३, ९; २६; १, ७, ७; ११; १, १०, ८; १, 92, 9; 9, 90, 26; 9, 96, 25; 9, 30, 73; 2, 0, 99; 94, 2, 97, \$; 7, 93, 4; 7,70, 3 ***अह्मणमात्रम् १, २४, ७** ब्राह्मणवचनात् २, १, १९

ब्राह्मणसम्भाषा २, २. ९० ब्राह्मगस्य १, १, २७; १,२, ३३; ३८; 9, 3, 3; 9, 94, 22: 9, 94, 98: 9, 92, 90: 9, 20, 90; **#9, 39, 4; 3, 90, 4; 3, 93,** 4; 2, 20, 90 ब्राह्मणस्वानि २, २६, २ ब्राह्मणाः २, १६, २ ब्राह्मणान् २, १०, १६; *२, १२, ७; २, १७, ४; २, १८, १६; **अब्राह्मणाय २, ४, १**६ ब्राह्मणेन १, ९, १३; २, ४, २६; २, 99. 4 ब्राह्मणेभ्यः २,२६, १ ब्राह्मणोक्ताः *१, १२, १०; १३; ब्राह्मण्याम् २, १७, २१ ***ब्राह्मे २, ११, १७** ब्रुवते २, २३, ८ ह्वाण: २, ७, १७ ब्रुयात् १, ४, २४; १, ३१, ११; १२; 93; 98; ब्रु: १, २९, ९ ***भक्तापचयेन १, २५, ८** भक्षयति २, ६, २० सक्ष्यम् १, १७, ३० मक्ष्याः २, ९, १३ मक्ष्ये २. ५, ५ मक्ष्यैः २, ६, १४ भगिनीषु १, १४, ८

भजेत १, २०. ८; २, २९, १५

एतिच्छार्थः सूच्यादी टिप्पण्यां द्रष्टव्यः ।

सदम् १, ३१, १३ भयम् २, २०, २० भहज १, १७, १९ **क्रमर्त्ता** १, ७, १७ भर्तारम् १, ७, १६ भतंब्यतिक्रमे १, २८, २० भर्तुः २, १४, २० भव १, ८, ३१ भवतः २, ४, १५ भवति १. ५. ७ **क्षभवत्पूर्वया १, ३,** २८ क्षभवदन्त्यया १, ३, ३० भवन्ति १, ४, २९; २, २४, ६ #भवन्मध्यया १, ३, २९ भविष्यस्पुराणे २, २४, ६ भस्म २, १६, १६ ***भस्मतुषाधिष्ठानम् २, २०, ११** भाक्तिकाः २,९,९० भागिनः २, ५, ५, २, १४, १४, २, **२९. 9** भाराभिनिहितस्य २, ११, ७ भार्याम् २, ९, ११; २, १३, ६ भार्यायाः २, १४, ९ #भायांयास् २, १५, ५ भावि २, २८, १ #भाषां २, ३, २ भाषेत १, ६, ५ भास १, १७, ३५; १, २५, १४ भिक्षणम् २, १०, ३ *****भिक्षणे २, १०, १

भिक्षा १, ७, १४ भिक्षाम् १, १९, १३; १, २४, १५; 9, 26, 98; 9, 28, 4 भिक्षाचर्यम् १, ३, २५ भिक्षाचर्ये १, २६, ११ भिक्षायाम् १, ७, १४ भिक्षेत १, ३, २८ **%भिषक् १, १८, २१** भुक्तवद्भयः २, १८, १० भुक्तवा *१, ३, ३६; *१,६,३५; 9, 90 2 6; 2 6; 9, 9 9, 3; 9, 20,3 भुज्यते २. ४. २४: २. १८.९ **ઋभुञ्जानम् १, १६, ३३** भुञ्जानः १, २८, ११ भुव्जानाः २, १७, २१; २२; भुञ्जानान् २, १८, १७ *****भुञ्जानेषु १, १७, ३ भुज्जीत १, २, २२; १, ३, ३२; ४२; 9, 90, 5; 6; 9, 96, 5; 94; 9,39, 9; 2, 6, 3; 2, 98, 9; 90; 92; भुज्जीयाताम् २, १, ७ भुष्जीरन् १, १८, २६ भुवः १, १२, ५ भू: १, १२, ५ भूतम् २, ३, १० भूतदाहीयान् १, २३, ३; ४; १,३१, २ भूतबल्डिः १, १२, १५ भृतिकर्मछ १, १३, ९ भूमिः १, ११, २४ ***भूमिगताद्य १. १५, २**

भिक्षमाणः १, ३, २५

^{*} एति बिहार्थः सूच्यादी टिप्पण्या तष्ट्रव्यः ।

सूमिचले १, ११, २६ भूमौ १, ३,३८; १, ११,८; १,१५, 93; 2, 92, 99 सूम्याम् १, ३०, १५ भूम्यादाने २, २७, १६ भूयः १, १, ८; १, १३, १९; र०; 9, 28, 3; 2, 6, 96; 2, 28, ž भूया २, ६, १७ *भूयांसं २, १६, २६; २, २३, **१** भूयांसि १, २८, ९ **#**भृत्यानाम् २, २६, १ भ्टत्ये २, २६, २२ मेजिरे २, २३, ३ भैक्षम् १, ३, २७; 🕸 ४३; भैक्षात् १, ३, ४२ भो १, ५, १२; १, १०, १५ भोक्तव्यम् १, ४, ११; १, १६, १८; 9, 90, 8; 9,90, 8; 90; 92; 93; 34; 9, 98, 8; 8; 90; 99; २, १५, १३; २, १९, ४ भोक्तव्या १, १९, ७ **₩भोक्ता** २, २०, २**२ *भोक्ष्यमाणः १, १६, ९** भोगान् १, २८, ७; ११;२,२०, २२ भोजनम् १, १, ३३; १, २६, ३; २, 9,2; 4; 2, 98, 2; 2, 20, 90; २, २८, १३ भोजनार्थ २,२२,१५ भोजने १, १५, १; २, ८, १४ भोजयितव्यः २, १७, ५

भोजयित्वा १, ३, ४५; २, २०, ३ भोजयेत २, ४, ११; २, १५, ११; २, १७, ४; २, १८, ११; १६; **२**, 98, 94; 2, 20, 2 भोज्याम् १, १९, १३ भोज्ये २, ५, ५ भौमम् २, १४, ७ आतुः १, ४, ११ आतृच्यम् १, ३१, १७ #आतृषु १, १४, ८ अक्षेपणं २, ५, ९ भ्रुणध्ने १, २९, १ भ्रुणहा १, १९, १५; १, २८, २१ Ħ ***मधाध २, १९, १६** मज्ड्रक १, २५, १४ मत्त २, ११, ९ *****मत्तः १, १९, १ मत्स्यः १, ११, २७ मत्स्यस्य २, १७, २ मत्स्यानां १, १७, ३८ मथितम् २, १८, १ मद्यम् १, १७,२१ मध् १, २, २३; १, ४, ६; १, १७, 94; *9, 96, 9; 7, 96, 9 मधुना २, ७, ४ मधुपर्कः २, ८, ७; ८; मध्यन्त्रिने २, ७, ६ मध्यसमम् १, ५, १६ मध्ये *२, ३, २२; २, २५, १२ मनः २, ७, १४

एतिच्छार्थः सूच्यादो टिप्पण्यां द्रष्टव्यः ।

研研! 1. N. 43 带 飞气 排作, 19, 二、水气。 意义。 有意; 松月以; 兴气, 竹。 कर: **%२, १४, १**१, २, १६, १ क्षत्रमञ्जयक्रतीनाम् १, ११, ३ सन्दर्भशिरसः १, १७, ३९ यमुष्यस्य १, २१, १५ सन्द्राः २, १६, १ इस्तुर्याणास् १, २०, १८, ऋ१,२१, १६ अम्बर्ध्याच् १. २०, १२ सनुष्टंस्यः १, १२, १५ अध्यक्ष्यः पृत्रुषः भः पः २०, १५ सनोज**वता २. २३.** ४ सन्ता २, २९, १ सम्ब्रं २. १७. ४ सन्बन्तः २, १५, ११ सन्त्रामाम् १, १२, ५, २, ३, १३ मन्यति १, २९, १४ सन्यन्ते २, २३, ९ सन्युष् १, २९, ७ सन्यः १, २६, १३; १, २९, ७ सन्यस्याम् १, २६, १३ मन्यु १, २३, ५ मन्येत १, १५, १३ मरीचे १, २०, १२ मन्यं २, २४, १ मलबद्वामसा १, ९, १३ महान १, २२, ७ महान्तम् १, ५, १२; १, २२, ६ महापथम् १, १६, १४ सहायथे १, ११, ९ महायज्ञाः १, १२, १४

महाराजम् २, २२, ३ सहासत्राणि १, १२, १४ सा २, ३, ११, २, १३, ६ मांस १, १७ १९ मांसम् १, १६, १६: १, १८, १: १, RA, 97; 9, 74, 98; 7, 4, 94; 7. 94, X 141 X, 82, 81 X, 88, 88 मांसभक्षणस् १, २१, १४ सांखानि १, २, २३; १, ४, ६ मंसित रे. ७ ८ #माश्जिष्टम १, ३, १ #मातरम् १, ८, २३: १, १४, २१ **%मातरि १, १०, ४: १, १४, ५** क्रमाता १, ७, १६; १, २८, ५ मातापितरी १. ११, १८: #२, १५, ३ मातापित्रोः २, ३०, १ मातः १, २१, ८; #२, ११ १६; #₹**, ३५,** ₹; ₹, ₹**९**, ₹ मातुल १, १४, १० मात्रे १, ७, १५ क्षमानम् २, १८, १५ मानसम् १, ११, २१ माने २, १८, ९७ मापयेव २, २५, २ मारणे २, २८, ७ मार्गम् १, १८, १ मार्दवम् १, २३, ६ मार्ष्टि १, १९, १५ **#**माली १,८,२ मासम् १, ९, १

मासान् १, ९, ३

^{*} एति बिहार्थः सूच्यादा टिप्पण्यां इष्टव्यः ।

#मासि २, १६, ३ #मासिश्राद्धे २, २०, ९ मासौ १, १३, १९ **#माहानदम् १, २७, १** माहिषेण २, १६, २६ मितभोजिनः १, २५, ११ मिथ: १, १३, १७; १, २०, १४; १, २९, ८; 🕸२, 👣, २० ***मिधुनीभूय ९, ३२, २** मिथुनौ २, ११, १८ मिथुया २, १३, ११ *****मिथ्या १, २८, १६; १, २९, १२ #मिध्याधीत १, २६, १० मीमांसमानस्य २, ६, १९ मोमांसितस्य २, ६, १९ मुक्तः १, २४, २१ मुक्तम् २, २१, ११ मुखं २, १४, १३; २, १९, १ मुखशब्दं २, १९, ६ मुखेन १, ७,८ मुख्यः २, २९, ७ मुच्यते १, २४, २२ ***मु**ञ्ज १, २१, १ मुण्डः १, १०,८ मुनिः २, २१, १०; २०; मुनेः २, ९, १३ मुष्यते २, २६, ८ मुसलम् १, २५, ४ **※ग्रहन् १, ८, २२** मुहर्तम् *१, ११, २८; १, १५, ८ मुह्येत् १, २३, १

मूक २, २६, १६ *****मृढस्वस्तरे १, १५, १३ मूत्र १, १५, २३; १, २१, १६; १, ३०, १४; १५; १६; १८; २३; २४; 9, 39, 3; 3; म्त्रम् *१, १५, २३; १, ३१, १ मूल १, ११,५;१, १७, १९; १, २१,१ **क्षम्लम् १, ३२, २४** मूलफलानि १, १८, १; २, १६, २२ मृलफलेभ्यः २, १९, १० मुखे २, २८, ११ म्लैः २, २२, २; २, २३, २ **#मृषिकला १, १६, २७** मृतयोः १, १९, १४ मृगी १, १७, २३ मृत्युः १, ३२, २४ मृदुः *१, ३, १७; १, ५, ११ सदुरः १, १७, ३९ सृण्मये १, १७, ९ मृण्मयेन २, ६, ११ मृषोद्यम् १, २३, ५ मे १, २९, १, १, ३१, १७ मेखला १, २, ३३ मेधाम् २, २, ३; २, १८, ४ मेधाविनः २, २९, ५ मेध्यम् 🗱 १, १७,३१; २, १६, २७ मेने १, १९, १३ मैथुनम् *१, २, २६; १, ३२, १;२, 4. 94 मैथुनयोः १, ३०, २२ *** मैथुनवर्जम् २, १, ९**

^{*} एतिचिहार्थः सूच्यादौ टिप्पण्यां द्रष्टव्यः ।

मैधुनात् २, २६, २३ मैथने १, ९, १२: २, १३, ३ मोक्षः १, २५, ४ मोबम् २, १३, ६ मोदंत १, २२, ८ मोहः १, २३, ५ ***मोञ्जी १, २, ३३**; ३५; मौनम् २, २१, १ क्रियेत १, १६, १८ यम् १, १, ११ यः १, १, ११ यच्छेत् १, २६, ११ यज्ञ. १, १२, ५ यजुष्पवित्रेण १, २, २ यजेत १, २६, ८ यज्ञ १, २७, २ यज्ञः १, ४, ४; २, ७, १; २, १०, १; 4; 9,28, 2 यज्ञतन्त्रे २, ११, १९ यज्ञम् २, २४, ८ ***यज्ञार्थे १, १८, २६** यज्ञे १, ११, ३; १, १७, १३ यज्ञेषु १, १३, ८ यज्ञोपवीना १, ६, १८; १, १५, १; २, १९: १२ यत् १, २, २ **%यतः १, १९, १**१ यत्र १, १०, १८ यथर्तु २, १३, १ यथा १, १, २७,

यथाकर्म २. १०. १३ ***यथागसम् १. १७, १३** यथागुणम् २, २५, ९ ययाध्यायम् १, ११, १९ यथापुरम् २, २७, १ यथापूर्वम् १, १४, ८ यथामात्रम् १, ८, ३० यथार्थान् २, २५, १२ यथाईम् २, २६, १ यथालाभम् १, ४, ३ ***यथावकाशम् १, ६, २५** यथावयः २, ६, ७ यथाविधि १. ८. ७ यथाशक्ति १, ७, १९; १, ८, २२; १, 92. 94: 2. 90 2 **#यथाश्र**ति २, ९, ९ वधोक्तम २, १०, १३ यथामानसम् २, ९, १ यथोपदेशम् १, ४, १६; १, १८, ९; २ 8, 9; 2, 4, 8; 2, 29, 3 यदशनीयं २, ३, १२ यदा २, १३, ६ ***यदि १. ७. ७. #यहच्छायाम् १, १४, ४ ऋपद्यच्छासन्निपाते १, २८, ८** क्ष्यस्मात १, १, १४ **%यस्मिन् १, ६, ३४** यस्य १, १, ३२ यस्याम् १, ३२, ४ या २. २९. ११ **%याम् १, ७, १२**

^{*} एति विद्वार्थः स्च्यादौ टिप्पण्यां द्रष्ट्रव्यः ।

%यन्ता २, २०, २० यमसादने २, १३, ६ यमसुक्षीराणि १, १७, २३ यमस्य २, १३, ६ **#यया २, ५, १४** यव २, १६, २२; २, २३, ९ यशः २, १८, ४ याचन् १, १९, १५ याजकाः १, २९, ८ याजन २, १०, ७ याजनम् २, १०, ५ याथाकामी १, ४, १९ **#यान १,** ७, १३, यानम् १, ७, ५; 🕸 १, ८, १२; 9, 32, 24, **#यानस्य २, ११, ७** यानात् २, ९, २ यानि १, १, २७ #यावत् १, ११, २४ यावता १, ९, २२ यावतीम् १, ७, १९ **#यावत्सन्निपातम् २, २, २**१ यावदध्ययनम् १, १३, १३ यावदर्थसम्भाषी १, ३, १६ *** पावदासीनः १, ६, २२ #यावद्ग्रासम् २, १९, ५** यावन्तः १, २, १ युक्तः १, २२, ८ युक्तम् १, १४, १ युक्ता २, १२,४

युगमान् २, २५, १२ युग्यघासः १, १८, १; १ २८, ३ #युद्धे २, १०, ११ युद्धयमानाः २, २६, ३ युनक्ति २, ५, १७ युवसारिणः २, १६, १९ युवा २, २६, १८ ઘેર, હ, १२ ***येन २, ८, १; २, १८, ३; १,२०, ३**∕ येषाम् १, ११, १४ येषु अरु, २६, ६; २, १८, ९ **अधोक्ता २, २०, १८** योगः १, २३, ६ योगमूरुः १, २३, ३; ५; योगान् १, २२, १ योगेन १, १३, २० योजनम् २, २६, ६ योनि २, १७, ४ योनिषु २,२,७ योनिसम्बन्धे १, २१, ८ योनिसंबन्धेभ्यः २, ११, १६; २, १५, २ ₹

रक्तदन १, ७, ११ रक्षध २, १३, ६ रक्षा २, १३, ६ रक्षा १, १८, १ रक्षेत् १, २४, १८ रक्ष्यम् २, २६, ६ रक्ष्ये २, २६, २३

युगपत् २, १२, ९

^{*} एतिचिक्कार्थः सूच्यादै। टिप्पण्यां द्रष्टन्यः ।

松明松野 鬼, 必, 明明 **≰303:** ₹, **٩¥,** € ब्लानू १, १७, १५, १, २०, ११२; ₹, ८, ३ वसाराम् १, २०, १५ ब्हा, १, २०, १५, २,६, १४ अव्यष्ट:शीख: १, ३, १४ तहाँद १, ४, २५, २, २६, १८ राक्षालः २, १२, २ श्राताम्ब १, २०, १२, १, ३०, १० राजकृत्वात् २, ४, २९ क्लान्त्रम्, १९, १५ रण्डान्य १, ५४, २०; २, ४, १८ अक्तान्याः ९, ३, ३०,१५,७, ५६, २, २, ६ राजम्बस् ५, १, १९ राजन्यस्य ५, २, ३४: ३८: १, ३, राज्ञस्य ६, ४, २६ शालवाति २, ३९, ४ राजा २, ८, ६,४५,१०, ५५,२,१५, 4, 3; 6, 5, 48, 6; 5, 54, 56; च, ५६, घः घ,घष, २६, २, २९, ८ गुजाक्षीनेस्यः २, २५, ६८ शाजानम् १,८, २३: १, २५,४;क्रे?, 1. 94; 7. 90, 96; 7. RC, 96 अज्ञार २, २६, २२ क्षात्राम् १, ९८, २८ 打選: 9。 39、4:終7、 39、4:00。 24. 9 गात्रे २, ८, ७ राजिल् १, ९, २०; १, ३१, २२; १,

えア,ス、ス、明末、明末 राद्धिः २, १६, १३; २०; नाञ्चति १, ६२, १२ गाहुदर्शनात् २, १७, २४ अधिकाषाधिः १, ८, २३: १, १७, ७ रहत्तु १, ३२, २४ रुद्राय १, ३१ २४; २, ४, २४ रूपास् २, २, ३ **केखाः** २, १, १३ रेसः १, २६, ७ वेससः १, १५, २३ रेतांचाः २, १३, ६ रेफाव्यति २, १४, १२ रोगसम्बन्धान् २, ४, १२ रोगाविष्टाः २, २६, ३६ रोगेण २, २५, ९५ रोडन १, ९०, १९ रोष: १, २३, ५ नोहिणीम् ५, ९, २२ गेहिण्याम् १, ९, २ #सौद्धः २,४, ६ गैद्रीम् १, ३१, २४ #रोग्वस् १, ३, ५ **उक्षण≨र्मणा २, २९,** १३ ळक्षणम् २, २९, १४ रुष्टमणवर्जम् १, १७, ३६ ळवण १, २, २३; १,४,६; १,१७, 94; 9, 28, 3 8, 3, 9²; ²

96, 98

एतिब्रहार्थः सूच्यादी दिव्यण्यां दश्क्यः ।

लवणवर्जनम् २, ३, १३ लवणहोमः २, १५, १४, लवणानि १, १७, १५ लामम १. ३, २५ लिखित्वा २, १, १३ लिङ्गम् २, १३, २३ लिङतः २, २९, ६ **#**खप्यते ९, ८, २१ ढेपाः १. १५. २३. लेपान २, २, १; २, ४, २४ लोकम् २, ७, ५; २, २१, १३; 2, 28, 98 **छोकयोः २, २,** ३ लोकान २, ७, १६, २, २६, १ लोके १, १३, ९; १, २२, ५; १, २४, २५; 9, २८, १८; 9, २९, 9; 2, 9, 92 लोको १, २०, ९; २, ४, १५; २, 99. 8: 2, 20, 23; 2, 28, 94 છોમઃ ૧. ૨३. પ लोम २, ३, ६ लोमसंहरणम् २, ५, १५ होमानि १. २५, १३ लोष्टविमर्दन १, ३२, २८ लोष्टम १, ३०, २४ लोहितकेन १, २४, १४ खोहितस्य १, १६, १४ स्रोहेन २, १८, १४ लौकिकम् १, २०, १ लौकिक्या १, १३, ७ छोहम १. १७, ११

व वंदयाः १. ७, १२ वः २, १३, ६ वक्ष्यासः १, १, २७; १, २६, १२; २, वचनम् १, १३, १०; २, २४, ७ वचनात् १, १०, ९ वणिज्या १, २०, १०; २, १०, ४, ***वत्सतन्तीम् १.३१.१५** वत्सेन १, ३१, १० वध २, १०,१७ वधम २. १०. १२ वधे १. २५. ४ #वध्यः २, २७, ९; १६; वध्यात् २, २७, २१ **#वध्यानाम् १. ९, २६** वनस्पति १, ११, ५; १, १७, १९ वनस्पतीन् १, ३०, १४ वनस्पतीनाम् १, ७, ४; २, २, ४ वनस्पतेः २, २४, ९ वन्दित्वा १, २७, १० वपनम् १, १०, ९ वपायाम् १, १८, २५ वपेरन् १, १०, ७; २, ३, ८ वसज्जनम् १, ३२, ७ वयम् १, २८, ११ वयसे १, १५, ७ वयस्यम् १, १४, २३ वयोविशेषे १, १४, १३ वयोवृद्धः २, १७, १०

वर्जयते १, १८, ३३

^{*} एति बिह्नार्थः सूच्यादौ टिप्पण्यां द्रष्टव्यः ।

वर्जयेत् १. १, ३३; १, २१, २०; १, 30, 90: 98; 98; 33; 9, ३१; ३; ६; ८; २०;२७; १, ३२,१; ३ ; ७; ९; २१; २५; २,५, १५; २, 98, 99; 2, 20, 90; 92 वर्णम् १; २५,१२; १,२७,११;२,२,३ वर्णः २, ११, १०; ११; वर्णज्यायसाम् १, १३, २: 🗱 २,११,८ वर्णपरिध्वंसायाम् २, २, ७ वर्णयोः १, २४, ६ वर्णव्यतिक्रान्तायाम् १, ९, १२ वर्णाः १, १, ४ वर्णानास् १, १, ७; १, ५, 96, 8; 2, 99, 9 वर्णान्तरे २, १३, ३ वर्णे १. १. ८ वर्णेः २, ११, ८ वर्तते २, २, ३ वर्तमानः १, २६ ११; २, २, २१, २ . वर्तमानाः २, २४, ३ वर्तमानाम् १, १८, १३ वर्तयन २, २२, २; २, २३, २ वर्तयेत् २, २२, १० वतेंरन् २, २९, ४ वर्त्मनी १, २४, १२ वर्धते १, १३, १८ वर्धयन्ति २, २४, ३ वर्षति १, ११, ८ वर्षम् २, २३, ७ वर्षधारास १, १५, ४ वर्षाणि १.२,१२:१,१९,१३;१,२८,११

वर्षाशरदम् १, ३२ १ वर्षीयान् १, २३, २, २, २७, ७ वर्षेः १, २५, ११, १, २७, ११ वशः २, ७ १४ वशाम् १, २०, १२ वंक्याः १, ७, १२ वषट्काराः १, १२, ३ वषट्काराणाम् १, १२, ३ वसतः १, ३१, २२ वसतास् १, ५, १३ वसन्ति २, २६, १३ **#**वसन्ते १, १, १९ वसीत १, ३, ९; १, ३०, १२ वसेत् १,१३,१९; १,२४,२१;२,२२,८ वस्त्रम् १, २, ४१ वस्राणि १, ३, ९ वहति १, १९, १३ वा १, १, ११ वाक् २, ४, १४ वाक्यसमाप्तिः १, १२,४ वाक्यस्य २, ५, ११ वाक्यानि १, १३, ९ *****वाक्येन २. ५. ९९ वाग्यतः १, २४, ११; १, ३०, ८; २, 97, 93; 98; 7, 98, 9 वाचम् १, ६, १३; १, २६, ११; २, १२, १३; २, २१, १०; २०; वाचयीत २, २०, ३ वाचा १, २, २०; १, ५, ८; १, १३, પ્કુ **ર, પ, ૧૬**; ૨, ૨૬, ૧૮; ૨, २८, ९०

^{*} एति विश्वार्थः सूच्यादी टिप्पण्यां द्रष्टव्यः ।

वाचि २, २७, १५ वाजसनेयकम् १, १७, ३१ वाजसनेविबाह्मणम् १, १२, ३; ७: वाणिज्य २, १०,८ वातः १, १२, ३; ५; २, १९, १ वातकमं २, ५,९ वाते १, ११, २७; २८; १, १२, ३ वादितशब्दाः १, १०, १९ वादित्राणि २, २५, १४ वानप्रस्थः २, २१, १८ वानप्रस्थस्य २, २२, ६ वानप्रस्थ्यम् २, २१, १ वापनम् २, ३, ६ वापयेत् १. २. ३२ वाष्ट्रः २, १३, ६ वायति १, १२, ३ #वायस १, २५, १४ वायात् १, १२, ५ **भवायुः १, ११, ८** वायुम् २, २२, ४; २, २३, २ वारुणीभि: १, २६, ७ वार्कः १, २, ३८ ***वार्धुषिकः १, १८, २२** वार्घाणसस्य २, १७, ३ वार्घ्यायणिः १, १९, ५; १, २८, २ वार्ष्यायणीयम् १, १९, ८ **#वासः १, २, ३९; १, १५, १५; १,** ३०, १२; २, ३, ३; २, ४, २२; २, २१, ३ वासन्तिकयोः १, ११, १६ वासयेत् २,२ ५, ८

वाससः २, २८, १२ वाससा २, ३, ७ वासिस १, ३०, १०; २, ५, ५ वास्तु २, ४, २४ वासि २, २२, १५ वास्तोष्पतये १, ३१, २४ ***विकथाम् १, १३, ७** विकल्मषस्य १, २२, ४ विकिराणाम् १, १७, ३२ विकृताः १, १७, ३९ विक्रीणीयात् १. २०. १३ विचित्य २, ११, ३; २, २९, ६ विजानीयात १, ९, २२ विज्ञायते २, ६, २०; २, ७, ५; १६; वितथः २, ६, २ वित्तम् २,२६,९ **#विद्धः २, २८, १२** विदेवम् २, २५, ९ विद्यते १, १३, ५; १२; १५; १७; 9, 29, 4; 9, 22, 2; 9, 28, २५; १, २८, १८; १, २९, १; १४; 2, 93,4; 90; 2, 98, 98; 2, १५, १४; २, २४, १०; २, २५, १५ विद्यया १, २०, १५; *१, ३०, 9; *2, 4, 93; 98; विद्या १, १, १२; *१, ३०, ३; २, 25, 4; 99; विद्याकर्म १, १, १३; १, ५, २ विद्यातः १, १, १ ६ विद्यानाम् १, ११, २६; १, २०, १५; २, ५, १३

एतिश्वहार्थः स्ट्यादौ टिप्पण्यां द्रष्टव्यः ।

विद्याम् १, ७, १२; १९; १, ८, २५; 9, 99, 4; #9, 92, 5; #2, 22, v; ₹, ₹¥, ¢ विद्यायाः २, २१, ४ विद्यार्थस्य १, १,९;१,२,१७;२,२१,६ विद्यार्थाः २, २६, १३ विद्यासंप्रदाने २. ५, १७ #विद्युत् १, ११, २३ विद्यति १, ९, २१; 👫 १, ११, २१ विद्येरन् २, २५, १४ विद्योतते १, १२, ३ विद्योतमाने १, ९, २२; १, १२, ३ विद्योतेत १, १२, ५ विधयः १, १२, १०; १३; विञ्चिः १, ११, १८; १, २७, ७ विधिना १, २३, ६; १, २४, २४; १, २८, १८; १, २९, १ विधीयते २, २३, १० विध्य १, २३, ५ त्रिनइयति २, १७, ९ विनिमयः १, २०, १४ विनियोगे १, १३, १७ विनिहितात्मा १,८,२७ विनीतानाम् १, २०, ८; २, २९, १५ विपश्चित १, २२, ७ विपाकात् १, १०, २९ विप्रतिपन्नम् २, २७, ४ विप्रतिपद्मानाम् २, १०, १३ विप्रतिषिद्धम् १, १३, २१; २, १४, 90; 2, 29, 94 विप्रतिषिद्धा २, ८, १२

#विप्रतिषेधे १. ३०. ९ *विप्रवासे १, ३, ३३; ३४; ५, १७ विप्रवज्ञत १, २९, ९ विप्रोब्य *१, ८, १८; १, ११, ९ विब्यात १, ३२, २२ विभजेत् २, १४, १ विभागः २, १४,१६ विभाजः १, २३, २ विरते १, ११, २८ विरमेत् १,९,२;१,१८,८;१५;१,२१,४ विरम्य २, ८, १४ विरसस्य १, १८, ४ विराजति १, २३, १ विराट् २, ३, ११ विरुद्ध: २, २३,९ विरूढः २, २४, २ विरोचेत २, ५, १४ ***विलयनम् २, १८, १ *विवादे २, २९, ५** विवाहम् १, १, ३३ विवाहः २, १०, १; २, १२, ४ विवाहमानाः १, २९, ८ विवाहे २, ११, १७, #२, १३, ११ विशिष्टः २, २२, ५; २, २३, २ विशिष्टान् २, २३, ८ विशेषात २, २५, १ विशेषेण १, २०, १३; विषम् १, ३२, २५ ***विषमगताय १, १४, १४ अविषमगते १, ७, २०** विषयम् १, २२, ५

*

To.

विषये २, २५, १९; १५ विष्टपे १, २२, ८ विष्णुक्रमाः २, ७, ९ विख्जेत् २, १२, १३ विस्तम्भपूर्वाः २, ५, १० विहरन्तः १, २५, ११ बिहारात् १, १०, ७ विद्वारे २, ९, ९ विहितः २, ९, १० विहितम् १, १६, १२; २, २१, ११; २, २२, १ बीतः १, ६, १५ बृक्षम् १, ११, १४ वृक्षमूलम् १, २९, १ वृङ्कते १, ३, २६ बृणीते २, १०, ९ बृत्तम् १, ८, १;१,२०, ८: २, 29, 94 ेबृत्तसाद्दयम् १, २०, ८; २, २^८, १५ वृत्तिः १, ६, ३४; १, ७, २६; २७; ३0; 9, ८, २४; 9, २८, 9९; 9, ३०, ४; २, २२,9७ वृत्तिम् *१, १८, ८; ५५; ११, २१, ४ वृत्ते १, १३, १९; २२; २, २, ६; २, २६, २० वृत्तेषु २, १७, १६ बृथाकर्माणि १,४,२० वृद्धतराणाम् १, ५, १३ %१, १३, ३ बृद्धतराय १, १४ १३ वृद्धतरे १, ७, २९ वृद्धाः २, २९, ५

वृद्धान् २, ४, १२ वृद्धानाम् १, १३, १६: १, १५, १; 9, 20, 6; 2, 28, 94 वृद्धिम् १, २७, १० वृषछीपतिः १, ११, २३ वृष्टिः १, ११, २३ वृहति १, ३२, २४ वेत्ता २, १३, ६ वेदः २, ८, १० वेददक्षिणाम् १, ७, १९ वेदशब्दः २, ८, १२ वेदस्य २, २९, १२ वेदाः #१, १, ३; २, २३, ९ वेदाध्ययनम् १, १,६ वेदाध्थायः २, ८, ५ वेदाध्यायम् १, २४, ६ वेदाध्यायी २, १७, २२ वेदान् २, २१, १३ वेदानाम् २, ६, ४ वेदितव्यम् १, २९, ११; २, २४, ११ वेदेभ्यः १, १, १० वेश्म २, २५, २; ३; वेष्टितक्षिराः १, ६, १०; १, १४, १९ वेष्टिती १, ८, २ बै १, १, १० वैणः २, २, ६ वैभाजनम् १, २२, ७ वैभीतकान् २, २५, १२ **#वैश्मणे १, १**०, २ वैरयातनार्थम् १, २४, १ वैशेषिका २, २५, १

^{*} एतिहिद्धार्थ सूर्यादाँ टिव्वा देखा देखा

हैइय २, १, ४ वैक्यः १,३, ३०; १,५, १६; २, २, ६ वैदयम् १, १, १९; १, १४, २५ वैदयस्य १, १, २७; १, २, ३६; ३८; 9. 3. 2; 4; बैद्यो १. २४, २; २, ४, २६ वैद्ववदेवे २, ३, १; २, ९, ५ वैषुवतम् १, २२, ७ वैहायसम् २, ४, ८ च्यतिव्रजेत १, १४, २७; १, २८, ८ व्यञ्जनेभ्यः २, २६, १२ व्यभजत २, १४, ११ व्यभिहास १, ८, १५ व्यर्थाः २, २६, १७ व्यवहरेत १, २०, ११; १६; व्यवहारे २, १६, १६ व्यवेयात् १, १०, १ ८ व्याकरणम् २, ८, ११ व्याख्यातम् २, १६, २७; २,२१, १७ व्याख्याताः १, ४, ७; २, १५, १; २, १७, ६; * २,२५, १; २, २६, ३ व्याख्यास्यामः १, १, १ ज्यावर्तते १, १३, ७ व्वाहृतिभिः १, २, ३ व्यवका १, ११, २४ व्युद्स्यन् १, २०, ११ व्युपजाप १, ८, १५ व्युपतोदः १, ८ **१**५ व्युवाच १,३२,२४ व्यूद्धः १, २८, ४ वजम् २, २८, ५

ब्रजेत १, २५, १ वतम २. १. १: १५; २, १८,५ ब्रतानि १, ३०, ६ ब्रतेन १, ३०, २; ३; व्रतेषु १, १, २ ७ ब्रात्य २, ७, १३; १५; ब्रीहि २, १६, २२; २, २३,९ बीहीन २, ६, १६ श शकृत् १, २, १६, १५ शकृत्पिण्डेन १, १, ५ शक्तिविषये १, २, ३३; * १, १५ ८ 9. 30, 93; 34; * 7, 6, 6 शक्तिविषयेण २, ११, १७; * २, १२, ' शक्तुयात १, ७, १९; २, २०, १ হাত ৭, ২০, ५ #शतं १, २४, २; २, १३, ११ शतवर्षः १, १४, २२ ज्ञतबलेः २, १७,**२** क्रश्ने: २, २२**,** १३ शब्दम् १, १०, १८ शब्दकर्मस् १, १०, २१ शब्दा ५, १०, १९ ન્નાક્લાર્થ ૨, ૮, ૧૨ शमः १, २३, ६ शस्याप्रासात् १, ९, ६; २२ **#दाम्योषा. १, २८ ३**, श्चयने १, २७, १०, २, ५, ५; शयानः १, १२, २; * २, ३२, ३

शयीत १, ३२, १६

श्रयीयाताम् २, १, ८

पतिच्छार्थः सूच्यादौ टिप्पण्यां द्रष्टव्यः ।

शय्या २, १, २१ शय्यान्नपानम् २, २५, ९ क्राय्यायाम् १, ३२, ४; २, २७, १५ शच्यासने १, ८ १९; २, २२, २३ **भरणम्** २, २२, २१ शरदि १, १, १९ प्रसम् १, १७, २९ ारावेण १, २४, ९४ शरीरम् १, १, १८ नरीरन्यासः २, २१, ६ त्यर्थकः १, १७, ३७ ाल्यक्कन्तस्य १, १९, १४ नवशिरध्यजः १, २४, ११ त्रेश १, १७, ३७ ाखम् १, १८, १९ Tia: १, १७, १९ शकम् २, १९, १५ प्राके २, २८, ११ ्राखान्तरे *१, १०, २०: १, १२, ४ ाखाम् २, ६, ४ ∦ाणी १, २, ४० ^भन्तः १,३, १८ गन्तिः २, **६**, ६ ब्लान्तरे २, १७, ८ अतिकः १, २३, २ "स्ता२, ९०, ९३ ास्त<u>तः</u> १, ७, २६ म्त्तुम् २, ६, २ खम् १, १२, १९; २, १०, १४ स्रविहितायाम् २, १३, १ ^कर्र्ज़ि: ९, ९३, २९; **%२, ९०,** ९३;

२, १४, १०;२, १५,२३;२, २१,१५ शिखा १, १०, ८ ***शिखाजट: १, २,** ३२ शिखायाः १, १०, ९ जिङ्घाणिका १, १६, १४ शिपिविष्टः २, १७, २१ शिरः १, १६, ७; #१, ३०, १५ शिरसः १, ३०, १४ शिल्पाजीवानाम् १, १८, १८ शिवम् २, ४, २३; २, ५, ३ शिशिखोः १, २७, ५ शिक्त २, ५, १८ शिक्तम् १, २५, १ शिवनछेदनम् २, २६, २० शिष्टेषु २, २४, ३ शिष्येभ्यः १, ३२, १२; २, ५, १७ र्शीक्षा २, ८, ११ शील २, ११, १७ शीलयेत् १, ३०, ७ #युक्तम् १,१०,२५;१,१७,१८;२०; ग्रुङम् १, २९, १४ ञ्चवयः २, १८, ७; २, २५, १३ शुचिः १, २२, ७ ***गुर्चान् २, १५, १**१ छुचौ १, ११, १९; २, ४, २४;२,१८, ७ **%शहा १, १९, ७** ፠ञ्जः १, २१, १५ **%शुना १, १५, १६; १, १६,** ३० शुन्धने १, ३०, २४ शुल्कम् २, २६, ९ शुष्रपमाणः १, ६, १३

^{*} एतचिहार्थः मृच्यादौ टिप्पण्यां द्रष्टव्यः ।

हर सात्रक घ

#ग्रुश्रूषा १, १, ७; १, १४, ५; १,२८,९ l शद्र १, ९, ९ शहसू १, १४, २६; #२, ४, १९; २१; शुद्धः १, ५, १६; १, १७, १;१, २६, ९; *****₹, ₹€, ¶५; ₹, ₹७, ९ शहगमनम् १, २१, १३ श्रद्धतः १, ७, २०; २१; गृद्धिमधुनौ २, ६, ९ शुद्रवत् १, २५, १४ शृद्धवर्जम् १, १८, १३ शहस्य १,१,७; *१,२६, ४;२, २७,१४ शदाः १, १, ४; २, ३, ४ शुद्राचम् २, १८, २ शुद्धाय १, ३, ४१ #श्दायाम् १, ९, ११; १, २६, ७; 2. 20. 6 शृद्धे १, २४, ३ श्द्रेण १, १६, २२ श्रद्धेषु २, २९, ११ **अश्रदोच्छिष्टम् १, २१, १७** शुद्रोत्पन्नः २, १७, २१ श्रुत्यागारम् १, २९, १ ू. शुरा: २, २६, ३ शेषः २, २९, १२ #शेषभोजी २, ८, २ शेषस्य २, १७, १६ शेषात् १, १८, २६ शौचतः २, ५५, ९२ इमशानम् २, २३, ९० **%इमशानवत् १, ९, ९** वमशानसंस्तुताः १,२,५

इमशानानि २. २३. ३ ***क्मशाने १, ९, ६** इमश्रु २, ३, ६ वसश्रः १.९.२ इमश्रुभिः १, १६, ११ क्यावद २, १२, २२ **#स्यावान्तपर्यन्तौ १, १६, १०** श्रद्धाम् २, २४, ८ श्रद्धायाम् १, १२, ५ श्रपयित्वा २, २०, ३ श्राद्धकल्पेन २, १९, १६ #श्राद्धभोजने १. ११. २२ श्राद्धम् २, ५, १५; २, १७, १४; २३;~ 2. 98. 93 श्राद्धशब्दम् २, १६, १ श्राद्धस्य २, १७, २० श्राद्धे २, १७, २१, २२; **#श्राद्धेन २, १८, १९** #श्रावण्याम् १, ९, १; १, २७, १ श्रुत २, ११, १७ श्रुतम् १, ८, २३; १, १३, २० #श्रुतर्षयः १, ५, ५ श्रुतात् १, ८, २८ श्रुतिम् १, १३, १९ क्षश्रुतिः १, ४, ८ श्रतितः १, १, ९; २, २३, ८ श्रुतिलक्षणम् १, ३०, ९ श्रुतिविप्रतिषिद्धम् १, ४, ५ श्रतिविशेषात १, ३०, ५ श्र्यते १, १२, २; ९; २, १३, २, १४, १२; २, २३, १२

^{*} एति चहार्थः सूच्यादा शिष्यण्यां दश्च्याः ।

श्रयन्ते १, १३, २२, २,२२,७;२,२३,९ श्रेयसाम् २, ५, ११ श्रेयसीम् २, ७, १२ श्रेयान् १, १, ५; २, १२, ३; २, १६ ४; २, १७, १० श्रेष्टम् १, १, १७ श्रोत्रसमम् १, ५, १६ श्रोत्रियः १, ९४, १२;१, १८, ३३; २, ६, ४; २, १४, १३; २, १७, २२; २, २६, १० श्रोत्रियम् १, १४, २७; १, २४, २४ ***श्रोत्रियसंस्थायाम् १, १०, १**१ अश्रीत्रियाभ्यागमे १, १०, १३ श्रोत्रियाय २, ७, १७ श्रोत्रियावरार्ध्यान् २, २५, ८ श्रोत्रियेभ्यः १, ३,३४ श्रोत्रे १, १६, ७ श्रोत्रेण २, ५, १८ श्लाष्टमानः १, २, ३० श्लेष्मोदके १, २०, १२ श्लोकान् १, २२, ३ श्लोकौ १, १९, १३; २, २३, ३ **券智 9, 90. 9**₹ धचण्डालेम्यः २, ९, ५ श्वभिः २, १७, २० धशुर १, १४, १० श्रशुराय २, ८, ७ श्वाजिनम् १, २८, २१ श्वाविट् १, १७, ३७ **क्षश्चित्रः** २, १७, २१ व्येतकेतुः १, ५, ६; १, १३, १९

श्वोभूते १, २६, १५; १, २७, १; #7,9, 90; #7, 5, 9; 7, 9°7,93 **#षडङ्गः** २, ८, ९० षड्भिः २, ३, १६ वण्डकस्य १, १९, १४ वण्मासान् १, २८, १९ #षष्टे २, १६, १२ षोडश २, ९, १३ ष्ठीवन २, ५, ९ ष्टेवन १, ३०, २२; १, ३२, २८ स सङ्ख्पयन् १, ५, ८ सङ्ख्यसिद्धयः २, २३, ६ सङ्क्ष्यसिद्धिः २, २४, १४ सङ्कल्पेन १, २९, ३ संकृष्य २, ४, २४ **#संग्रहीता २, २०, २१** संग्रामं १, २५, १२ सञ्चक्षीत १,३१,१९ ***सन्दर्शने १, ९, १७** सन्दृश्येत २, २५, ५ सन्देहे २, ११, २; ४२, २९, ६ सन्नयन् २, १९, ५ सन्निपतेयु, १, ११, २३ सन्निपातः २, १, २० सन्निपातम् २, १२, १० सन्निपाते १, ८, १९, #२, २६, २० सिन्निष्पाद्य १, २९, ९ सन्निहिते २, ५, ५; #९;

सम्प्रत्यपत्स्यत १, २९, ९

अ एतचिद्वार्थः मूच्यादौ टिप्पण्यो द्रष्टव्यः ।

सम्प्रयोगः १, २४, २० सम्बध्यते २, ११, १४ सम्बन्धः २.१३,१; २, १५,२; २,२४, 90: 2. 20. 9 सम्बन्धान् २, ५, १७ सम्बन्धेप १. १०. ३ सम्भाषायाम् २, २, ८; *१०; सम्भाषितुम् १, ९, १३ सम्भाषेत १, ९, १३ सम्भाष्य १, ९, १३ सम्भुञ्जती २, १७, ९ सम्मोजिनी २. १७. ८ समितन २. १८. ५ संयोगः २, २२, ५; २, २३, २ संबत्सरम् १, १, ३०: १,२६, ११: १, 20. 6; #2, 96, 24; 2, 96, 4; 93; 2, 20, 0 संवत्सरः १, १, ३५ संबदसरान १, २, १ सवत्सरे १, १३, १९ सवाद्य १, ६, १ संविभागः १, २३, ६; २, ९, १० संविशन् १, ४, २४ संविशेत् १, ६, २; २७; १, ३२, १५ सविष्टः १, ६, ५ र्सवेशनम् २. १. १९ संवेशयेत् १, ६, १ संध्यवहारः १, २१, ५ संशये २, १२, १९; २१; संश्लेषयेत् २, १२, ९२ संसर्वेत् १, ६, ३२

संसाधयति २. ७. ९ सस्ज्येरन् १, १०, २३ #संस्टां १, ३१, १० संस्कर्तातम् १, १, १२ संस्कर्तारः २, ३, ४ सस्कार: 9, 9, ९; 9, २, ९; २, ३, १^५ र्सस्क्र्वंन्ति २, १८, ७ संस्कृतम २, ३, ९ संस्क्रियते २, १८, ९ संस्तृतभू १, ३, ४३ सस्त्रतिः १. १२. १४ संस्तुतिमात्रम् २, १३, ११ संस्थायाम् २, १५, ५ संस्पृत्य १, १५, १७ संस्पृष्टस्य २, १५, १५ सः १, १, १४ इत्यादि सकाशे १, ६, ५; २९; ३५; १, ८, र्री सक्छिकम् १, ५, २१ #祝恵司 9, 9年, 4; 5; 3, 3, 94; 3, 94, 0; 2, 26. 8 सऋत्सन्निपाते २,२७,११ सक्तु १, १७, १९ ****समोत्रस्थानीयां २. २७. २ *समोत्राय २, ११, १५** सडख्या २, ८, १२ सहरूयाय १, २, १ सङ्घान्नम् १, १८, १६ सतः १, ६, ४:१, १५, १०: २, ४, १४

^{*} ण्तिचिह्नार्थः सूच्यादौ टिप्पण्यो द्रष्टब्यः ।

सततम् १, ८, २९; १, २१, ११ सति १, १२, ६; #२, ३, १९ સતીર, ૧૧, ૧૪ सत्वानि १, ३१, २१ सत्यम् १, १२, ५; २, २९, ७ सत्यवचनम् १, २३, ६ सत्यवादी १, ७, ११ सत्यशीलाः २, २५, १३ सत्यशीलान् २, २६, ४ ***सत्यानृते २, २१, १३ %सत्ये २, २९, १०** अप्रतेषु १, १०,९ सहस्र १, ९, १९ **असदा १, ४, १४; १, ५, १२; १९**; 9, 4, 9; 9, 22, 6 सद्दारः २, २२, ८ सद्भिः १, १६, ११: १, २४, २० सद्यः २, ५, २ #सन्ति १, २८, २ सन्धिनीक्षीर १, १७, २३ सन्धौ #१, ९, २०; १, ११, ९ सन्ध्योः #१, ११, १३; १, २७, ५; **券9. 30. 6** स्तपत्नः १, ३१, १७ सविण्डः २, १४, २ सप्त १, २८, १९ **≉सप्तभिः** १, २, २ सप्तम २, ३, २० सप्तमात् २. १५. २ #सप्तमे १, १, २१; *२, १६, १३ सप्तरात्रम १, २६. ४

सप्तरात्रेण १, २७, ४ सप्तागारम् १, २४, १५ सप्ताहम् १, २९, १७ सप्ताहान् १, २९, १७ सप्रजः २, २२, ८ सप्रदोषम् १, ९, २२; १, १०, २८ सब्रह्मचारिणि १, ७, २९; *१, १०, १२ **%सभा १, ८, १३: २, २५, ५ *समाः १, ३, १२; *१, ३२, १९ *सभायाः २, २५, १२** समम् २, १४, १ समक्षम् १, ३२, १० समध्ययनम् १, ११, ९ समयपदानि १, २३, ६ समर्थः १, १, २७; २, ९, १२ समवदाय २, १७, १६ समवयसाय १, २९, ८ समनेक्य २, ११, १ समवेतानाम् २, ३, १८ समाख्याने १, २१, २० समाख्याच्य २, २९, ७ समागमे १, ५, १४; १, १४, ७ समाचक्षीत २, २७, २ #समाजम् १, ३२, २● समाजान् १, ३, १२; १, ३२, १९ समादिश्चम् १, १३, १३ समादिष्टे १, ७, २८ समादेश: १, १३, ५ **#समाधिविशेपात १, ३०, ५** समानः २, २१, ३ ***समानग्रामे १. ५. १३**

^{*} एति बिहार्थः सूच्यादौ टिप्पण्यां द्रष्टव्यः ।

समानपहक्ती १, १७, २ #समानागारे १, ९, १० समापत्तेः २. २७. १९ समापनयोः १, ११, ७ समाप्तुयात् १, २५, २; ८; समाप्य २, २२, ७ समाप्यते २. २९, १३ समाम्नानेन २, २९, १३ समाम्नायसमाप्ती २, ८, १२ क्षमावृत्तः १, ७, १५ क्षमावृत्तम् २, ५, ४ असमावतस्य १, ७, ३१ समाबृत्ताः १, १०, ७ समावृत्ते १, १३, ५ समावृत्तेन *१, १४, ६; १, १८, ९ समाहितः १, ३ २६:१,५,७;१,१३,१९ समाहितम् १, १, १२ समाहत्य १, ३, ३१ समित्सहस्रम् १, २७, १ समिद्धम् १, ४, १८ समिधः १,४,१६ समिद्धारः १, ४, १५ ू समीक्षायाम् २, ५, ३ समीक्ष्य २, १०,२ समीभवतः २, २७, १५ समुदेतम् १, १, १२; २, ५, ७ समुरेतः २, १७, ५ **%समुरेतान् २, १८, ११; २, २०, २** . समूहन्या १, ४, १८ सम्हा २, ४, २४ समृद्धः २, २८, १

समृद्धम् २, ७; ९७ 🕐 समेत्य १, ५, १८; २, ६, ७; सम्यक् १, २०, ८; २, १५, १२; २, २९, १५ सर्गः २, २४, १२ सर्पशीर्षी १, १७, ३९ ***सर्वि: १, १०, २३; *२, १९,१४;१६** सर्विषा २, ७, ४ सर्विषी १, १७, १६ सर्विष्मता २, २०, ३ सर्वम् *१, ३, २५; *१, १७, २१; १; **२**२, ७; १, २३, २; *****२, २२,१९; २, २७, १३ सर्वकृत्येषु २, १५, ११ ***सर्वजनपदेषु १, २०, ८; *२, २९, १५ %सर्वतः १. ८, १० %**सर्वत्र १, १४, १६ ***सर्वदा १, ७, २१** सर्वधर्मेषु १, ८, २५ **%**सर्वनाम्ना १, १४, २० सर्वभूतपरीवादाकोशान् २, ५, १२ सर्वभूतप्रशंसा २, २९, १० सर्वभूतानि १, २३, १ ***सर्वभूतेषु १, २२, ७** सर्वभूतैः १, २३, ६ ***सर्ववणीनाम् १, १८, १३; *२,** २, २; २, २५, 9; *२, २६, 99 सर्दवर्णेभ्यः २, २९, १६ #सर्वविद्यानाम् २. ५, १ सर्वाम् १. ३२. २

^{*} एति बिहार्थः सूच्यादौ टिप्पण्यां द्रष्टव्यः ।

सर्वान् १, १८, ३३; 🛠 १, ३०, १०; #2. 9. 4 सर्वानुमते २, २९, ७ सर्वानी १, १८, ३३ सर्वाभावे २, १४, ५ सर्वाश्रमाणाम् १, २३, ६ सर्वासां १, ११, २६ सर्वोद्धम् १, ५, २३ सर्वे १, १०, १९; १, १४, ६; १, २२, ¥; 9, २३, २; #२, 9४, 9४ #सर्देभ्यः १, १, १० #सर्वेपाम् १, १८, १८ ***सर्वेषु १, १०, २१** सर्वे: २, ११, ७; ९; सलावृकी १, १०, १९ सलाबुक्याम् १, ११, २९ सवनगतम् १, २४, ६ सवनानि २, ७, ६ सवनानुकलपम् १, २५, ११ #सवर्णा २, १३, १ ***सवर्णायास् २ २७, ११** सब्वणस् १, २५, १ सबूषणस्य २, २६, २० सन्यम् १, १६, ७ सब्येन २, ५, ६ संशरीर: २, २४, १४ #सशिराः १, ३२, ७ सस्ये २, २२, २४ सह १, २९, १ २, १४, १३

सहत्ववसंभ्यः २, ११, १७ सहत्वम् २, १४, १७ सहवचनस् १, १३, १० #सहवसन् १, ८, १७ सहशय्या २, १, २१ सहस्रम् १, २४, १ सहस्तकृत्वः १, २६, १५ सहाङ्ग्रहम् २, १९, ५ सहापत्थात् १, ५, २ सहापत्ये १. २१. ८ सांबर्तेत २, ११, २० सांशयिकी १, ३२, २७ सांशित्य १, २९, ८ **#सा १, २४, १६** साङ्गम् १, २९, ११ सादने २, १३, ६ साबयेत् २, ५, १४ साधारण २, २५, १ साधुताम् २, ६, २ साधुष्ठानम् १, २२, ६ सान्त्वयति २, ७, ८ ***सान्त्वयित्वा २, ६, १४** स्गंपराये २, १३, ६; २, २९, ९ सांपरायेण २, २४, ३ साम १, १२, ५ सामपविश्रेण १, २, २ सासयाचारिकम् १, ७, ३१ सामयाचारिकान् १, १, १ सामशब्दाः १, १८, १९ साम्नाम् १, १०, २० सायम् १, ३, २५; 🕸१, ४, १३; १६;

^{*} एति इश्रं सूच्यादी टिप्पण्यो द्रष्ट्रध्यः ।

*10; 9, 6, 90; 2,0,6; 2,23,9 सारूपम् २, २४, २ सार्वकालिकम् १, ११, २६; ३६३३ सार्वगामी १, २३, ६ सार्ववर्णिकम् १, ३, ७ सावस्तरणम् २, ६, १५ सावित्री १. १. १० सावित्रीम् १, २६, १५ सावित्रया १, २७, १ सावित्रयाः १, १, २८ सांशियकीम् १, ३२, २७ साहसम् २, १३, ७ मिन्तवा १, २६, ७ #सिवा १, १६, २९; #३१; सिद्धः १, २४, २० सिद्धिः १, २८, १२; २, ९, १३ सिद्धिम २, २०, ३ **#सिंद्धे २. ३. १०** सिध्यति १. ५, ११ . सिध्यन्ति २. ९. १३ सिलोञ्छः २, १०, ५ सिलोब्छेन २, २२, १० मिषाधयिषन् २, १२, १७ सीदति २, १३, ९ सीम्नः २, ९, ४ सोम्नि १, ९, १६ सीसम् २, १६, १७ सकृताशाम् १, २०, १२ छल २, २१, १३ स्खम् २, २, २ छखे २. २. ३

सपर्णा. १, १७, ३५ स्रमिक्षाः १, १८, ५ स्भूतम् २, ३, १३ स्यक्तः १, ५, २३; १, ८, २५ सराम् १, २५, ३; ११; **#**ष्ठरापः १, २५, ३ सरापानम् १, २१, ८ स्वः, १, १२, ५ स्वर्णनाभः २, १९, ३ **#धिविचितन् २, ११, ३** इपिराम् १, २८, १५ सस्नातम् १, ३२, १० सुकराणाम् १, २१, १५ स्तकायाम् १, १६, १९ सत्रम् २, ४, २३ स्पतंस्रष्टेन २, ३, १९ सुक्षत् २, २८, १० सुर्मिम् १, २५, २; १, २८, १५ सूर्याचन्द्रमसोः #१, ११, २६; २७; सूर्याचन्द्रमसौ १, ३१, २२ सृष्टः २, १७, ४ सेन्द्रियः १, २९, १० सेवमानः १, २७, ११ सेवस्व १, २२, ६ सेवेत १, ३२, १८ ***सैरी १. २. ३७** #सोत्तराच्छादनः २, १९, १२ सोदर्यः २, १७, ५ सोपानत १, ६, १०; १, १४, १९:१, 30,86

^{*} एति इश्वं: सूच्यादे टिप्पण्य दृष्टव्य: ।

सोमावराध्यांनि २, २२, ७ स्कुप्तवा १, ३१, २६ स्तनयति १, १२, ३ स्तनयित्तः १, ११, २३ स्तनवित्नुना १, ९, २३ स्तनियसी १, ११, २१ स्तनयेत १, १२, ५ ***स्तुतिम् १. ३२, १०** स्तेन: १, १९, १५; 🗱, २५, ४; १, २८, १: #२, २, ६ स्तेनाः २, १६, ८ २, १४, २० स्तेये २, २७, १६ स्त्रियः १, १४, १८; २०; २, १५, ९; २, २६, ११ स्त्रियम् १, ७, ३: ८; १, १४, २८; 8, 28, 8 स्त्रियाः १, १६, १४; #१,२८, २०; २, ११, ७ स्त्रियाम् १, ९, १२ स्त्री १, २९, १३; २, १५, १७; २, ₹७, ३ स्त्री: २, ४, १२ खीकामतमौ २, १४, १३ स्त्रीगमनम् १, २१, ८ ***स्त्रीणाम् १, ३, २६; *१, २६, ५**; २, ९, ७; २, १३, ६ स्त्रीप्रायम् २, १६, ७ #स्त्रीभिः १, ३, १६ #स्त्रीभवः २, २९, १६

ऋखोवाससा २, १, २० स्त्रीषु १, २४, ५; २, २९, ११ #स्थानासन २, ५, ८ स्थानासनाभ्याम् १, २५, ११ स्थानासनिक २, १८, ५ स्थालीपाकः २. १, १० स्थालीपाकम् २, २०, ३ **#**प्थाळीपाकान् २, १९, ११ स्थावरम् १, १९, ६ **%ह्नातः १, ८, ७** रुनातकः २, ८, ६, २, २७, २१ स्नातकवत् १, ३०, ४ स्नातकव्रतानि १, ३०, ६ स्नात रुस्य २, १४, १३ स्नाति १, ३०, १ स्नानम् १, ३२, ८ स्नायात् १, २, ३० स्नेहवत् २, १९, १३ *****स्नेहवति २, १६, २३ स्पृशति १, २५,५;१, २९,७;२,२८ १४ ***स्पृह**तीम् १, ३१, ९ स्फोटनानि २, २०, १६ स्म १, १४, २२ स्मः २, २४८ स्मयेत १, ७, ६; ७; स्मरेत् २, ८, १४ स्मर्यते २, ४, २५ स्मितेषु २, ५, ८ **क्षस्मृतिम् २, १८, ४** स्यात १, १, २७

एतचिद्वार्थः सूच्यादौ टिप्पण्यां द्रष्टव्यः ।

४८ श्राप० घ०

स्याताम् १, १, ३२ स्यः १, २,१ स्वः १, २०, ६ **क्षस्वकर्म २, १०, ५** क्रस्वधर्मयुक्तम् २, ६, ५ स्वधर्मानुष्ठाने २, २, २ स्वधर्मे १, १८, १३ स्वधाकारः १, १३, १ **%स्वपन् २, १२, १३; १४;** स्विपति १, ४, २८ **≉स्वदनम् १, ४, २२; २, १२, १६** स्वप्नपर्यान्तम् १, ९, २१;१, ११, २९ स्वव्तान्तम् १. १०, २२ **क्षस्त्रदने १, १६, १४** स्वयम् १, ३, ३६; १, ४,२६, १,१८, ६; १, ३२, १३; २,७,१३; १५; २, २२. २२ स्वर्ग २, ३, १२; २, २९, १ **%स्वर्गम् १, ५, १५; २, ७ ५; २, १८,** '४; **२, २**४, ३ स्वर्गः २, ४, ९; २, ६, ६; २,२९,१० स्वर्गं जितः २, २४, ५ स्वर्गद्वारम् १, १३, ६ स्वार्यशब्दम् २, २३, १२ स्वस्तरान् १, ८, १३ स्वस्ति १, १३, ९ स्वस्त्ययनम् १, ५, ९ स्वस्त्ययनार्थेन २, ११, ९ ***स्वाम् १**, ३०, १७ स्वाधीयः १, ३१, २१ स्वाध्यायः १, १२, १; २; ३; ५;

१, १३, १; २, २१, १०; २०; स्वाध्यायम् १, १२, २; २, ५, ३ स्वाध्याये १, १५, १; १, २६, १३ स्वाध्याये न २, २२, १९ स्वामिन २, २६, २१; २, २७, १६ स्वामिनः १, २८, ३ स्वामिने २, ३, १० स्वामिने २, ३, १० स्वामिने २, ४, १३ स्वामिन्यः २, २६,२४; २,२८,७; ८; स्वाहाकारः १, १३, १ % स्वेशिकमं छ १, ८, ४; १, ११, १० स्वेशिकमं ण १, ३, १५

₹

ह १, ३, २६, इत्यादि हत्वा १, २४, १; ६; २४; १, २५,१२ हन्ति १, २९, २; ७; हन्यते २, २६, २ हन्यन्ते १, ९, २६ हन्यात् १,२५, ४ हन्युः १, २५, १२ हरीतौ १, २८, १ हरेत् २, १४, ५ **श्रहतीरः २, १५, ४** हर्षः १, २३, ५ **%हविः १, ४, २** इविषा १, ३, ४३ हव्यम् १, १९, १३ ***हंस १,१७, ३५: १,२५, १४** हस्तेन १, १६, ११; #र, ३१, ७; २,

श्रीमदापस्तम्बधर्मसूत्रपदमुची ॥

३, १५; १६; हस्तेषु २,१७,१७ क्रहारिणम् १, ३, ३ 🎇 हारिद्रम् १, ३, २ हारोतः ६, १३,११; १,१८,२; १,१९, 🎍 १२; १, २८, ५;१६;१, २९, १२; १६; , हावयित्वा १, २५, १३ ≩हास २, ५, ९ हि १, १, १० #हितकारी १, २, २० 🧦 हितम् १, २२, ६ क्किहित्वा २, २८, ५ हिनस्ति १, ३२, २४ हिमातवाभ्याम् २, २५, ११ हिसन्ति २, २४, ९ हिंसायां १, २५, १४

हिंसार्थ १, २९, ७ *हिंसार्थेन १, १६, १६, हुतम् १, ३, २६; २, १५, १६ *हुतायम् १, १८, २५ हत्वा २, १४, ३ हदयङ्गमानिः १, १६, २ हदयङ्गमानिः १, १६, २ हदयङ्गमानिः १, १६, २ हदयङ्गमानिः १, १६, २ होनः २, १३, ४ होनः २, १५, १६; २, २२, १० होमाः २, ३, १२ होमात् २, ७, १५ होच्यामि २, ७, १५ *होभान् १, ३, १०

शुभम₹तु

एतिचढार्थः सुरयादौ टिप्पण्यां द्रष्टव्यः ।

काशी संस्कृत सीरिज़—ग्रन्थमाला

६६ अन्त्यकर्मदीपकः आशौचकालनिर्णयसहितः । प्रेतक	इमेंब्रह्मीभृतयनिकर्मे निरूपणा
े त्मकः मः मः पः श्री नित्यानन्दपन्तपर्वतीय विरन्धि	वेतः । [कर्मकाण्ड वि०६] रु०१≒
६७ सांख्यदर्शनम् । श्रीमद्विज्ञानिमञ्जूञ्चत सांख्यप्रवचन	भाष्यसमलङ्कतम् ।
	[सांख्य वि०१] रु०२ 👆
६८ अनेकार्थमङ्ग्रहो नाम कोगः । आचार्यश्रीहेमचन्द्रेण	। विरचितः । [कोश वि० २]रु० २
६९ शिशुपालवधम् । श्रीमन्माधकविनिर्मितं श्रीवल्ला	भदेवकृतया सन्देहविषौषधि 👫
न्याख्यया महामहोपाध्याय श्रीमल्लिनायकृतया	
	पूर्णम् । [काब्य वि०९] २०३०
	मोटाकागज [सम्पूर्णम्] रु०२ –
जागर्राशीयञ्चलक्षणी सिह्चयाञ्चलक्षणं च । श्रीजगः	शेशतकांलङ्कारऋतम् । न्याया
चार्य प॰ शिवदृत्तनिश्रृविरचित गंगानिझरिणीव्या	ख्यया टिप्पण्यादिर्विभृषितं
व।	[न्याय वि०९] २००-
७१ (१) त्रक्षसूत्रशाङ्करभाष्यम् । चनुःसृत्रयन्त पूर्णा	निन्दीय व्याख्या महितया
श्रीगोविन्दानन्द् प्रणीतया रत्नपभया ।समन्वितम्	
पादान्तो प्रथमीभागः ।	[वेदान्तविभागे ९] रु० २~
७१ [२] ब्रह्मसूत्रक्षाङ्करमाप्यम् । श्री गोविन्दानन्द प्र	णीतया रत्नप्रभवा समन्वि-
तम् । द्विर्तायाच्यायस्य ,तृतीयशादमारभ्य समाहि	वर्ष्यन्तम् । दितीयोभागः ।
	[बेदान्त बि० ९] रु०२-
७२ [१]-सिद्धान्तशिरोमणिः । श्रीमास्कराचार्वं विरि	
वामाप्य सहितः ज्योतिपाचार्य म० म० मी	
सहितः ।	[ज्यो०वि०४] रु०२-्
७२-[२]-सिद्धान्तशिरोमणिः । वासनाभाष्य सहितः । ज्योतिपाचार्यं म० मः	,, ''गोलाध्यायः"
टिप्पणी सहितः ।	्रियो०वि०४]रु०२—कु
७३ काकचण्डीसरकल्पतन्त्रम् । पण्डित रामङ्गटण शा	
्रं बद्धक्रनाथ सम्मर्षिपमः ए साहित्योपाध्याय इत्ये सनाथीकृतम् ।	
समायाद्वयम् । ७४ किरातार्ज्जनीयम् । श्रीमत्कविकुलचृडामणिभारिर्वा	सायुवेंद् शास्त्रविभागे १] रुः ०—े
घण्टापथसमारूयन्यारूयया तथा पं० श्रीगङ्गाधरश	वराचतम् माह्यवायसूरकृतयाः
रूपया समलङ्कृतम् । [सर्गत्रयमात्रम्] ।	[काव्य वि० १०] रुः ०—१
७६ चन्द्रालोकः। पीयूपवर्ण्याजयदेवकवि प्रणीतः।	श्रीवत्वज्ञतामधिश्रापराभि-
धान प्रद्योतनभद्दाचार्य विरचित्रया चन्द्रालोकप्रका	वापरास्त्र 'कारहाताम' टीक्या
सङ्कुलितः । साहित्याचार्येण खिरूने इत्युवाख्यन	राग्याजाधिया समिकादिभिः
सम्भूष्य सम्पादितः ।	[अलङ्कार वि०३] रुः ०—
७६ कि रातार्जुनीयम् । श्रीमस्कितिकुलसूडामणिभारि	विरचितम । मिलिनायस्रि-
क्रेतया घण्टापथममाख्यया तथा प० श्रीकृतप्रजाल	शर्मगा कृतवा भावार्वदीविनी-
व्याच्यया समलङ्कृतम् । [सर्गत्रयमात्रम्]	[काब्य वि०११] रु००-
७० शक्तिवादः, श्रीगटाधरभट्टाचार्यप्रणीतः, पण्डितप्र	बस्त्रीहरिनायतकंषिद्धान्तभट्टा •
चार्थविरचितविवृतिसहितः ।	[न्यायविभागे १०] रू० ३-